
Библиотека

СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ

ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

Одговорни уредник
Проф. др Момчило Павловић

Рецензенти
Проф. др Момчило Павловић
Проф. др Мира Радојевић
Проф. др Александар Живошић

Лектор и коректор
Марјана Стевановић

Технички уредник
Младен Ацковић

Фотографија на насловној страни:
Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Шетња Призреном,
27. март 1967 (Музеј Југославије, 1967-329-113)

ISBN 978-86-7403-225-1

Објављивање књиге суфинансирао је Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

Др МИОМИР ГАТАЛОВИЋ

БУРНА ВРЕМЕНА

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ДРЖАВНОЈ
ПОЛИТИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1966–1969

Београд 2018

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	7
УВОД.....	13

Прво поглавље

ОД ЦЕНТРАЛИЗМА КА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈИ – ПОЧЕТАК ПРЕИСПИТИВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1967.	
1.1. Косово и Метохија у сенци Брионског пленума 1966.....	25
1.2. Демонтажа Удбе и демократизација друштвеног живота на Косову и Метохији.....	44
1.3. Зближавање Јосипа Броза Тита и политичке елите Косова и Метохије 1967.....	74

Друго поглавље

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПРОЦЕСУ УСТАВНО-ПРАВНОГ ПРЕОБЛИКОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ 1967–1969.	
2.1. Раскол у Централном комитету Савеза комуниста Србије – српско питање на Косову и Метохији.....	109
2.2. Бурна 1968 – светски, југословенски и косовскометохијски контекст.....	135
2.3. Иредентистичке демонстрације на Косову и Метохији	165
2.4. Уставни амандмани из 1967, 1968. и 1969 – почетак једног процеса.....	203

Треће поглавље

ПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА И ПОСЛЕДИЦЕ ПЕРЕСТАЈА АП КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У САП КОСОВО 1966–1969.	
3.1. Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово у 1969.....	235
3.2. Политика Албаније према Косову и Метохији.....	254
3.3. Скривена истина – међунационалне нетрпељивости и миграције са Косова и Метохије.....	276

Четврто поглавље

ЕКОНОМСКА И ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1969.	
4.1. Неуспех привредне реформе 1966–1967.....	291
4.2. Економска улагања и привредно заостајање 1968–1969.....	307

Пето поглавље

КУЛТУРА, ПРОСВЕТА И ЗДРАВСТВО
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1969.

5.1. Нови културно-просветни и здравствени токови 1966–1967..... 321

5.2. Култура или пропаганда 1968–1969..... 338

ЗАКЉУЧАК..... 351

CONCLUSION.....370

ПРИЛОЗИ..... 389

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....407

СКРАЋЕНИЦЕ..... 423

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА.....425

БЕЛЕШКА О АУТОРУ.....435

ПРЕДГОВОР

Научна монографија *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969.* представља тематски и хронолошки наставак научне монографије *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, објављене 2016. године. У питању је покушај да се научном методологијом истраже, анализирају, опишу и изведу могући закључци какву је и са којим циљевима Југославија водила државну политику према простору Косова и Метохије у периоду од 1966. до 1969. године. Водећи се начелима научне непристрасности и објективности намера је да се представи српско виђење описане проблематике у којој се преламају југословенско, српско, косовскометохијско и албанско питање. При томе, од значаја је нагласити да је у истраживаном раздобљу Косово и Метохија представљало најзаосталије подручје Југославије и Србије, којем су државне власти посвећивале само нужну пажњу како би очувале мир међу тамошњим претежно албанским становништвом и стабилност ове територије у укупности југословенске федерације. Поред тога, једнопартијски политички систем, карактеристичан за период југословенског социјализма, условио је сраслост Савеза комуниста Југославије (СКЈ) са југословенским државним институцијама. Сходно томе, све најважније политичке одлуке су прво креиране у најужем партијском кругу руководиоца и одобрване од југословенског лидера Јосипа Броза Тита, затим усвајане на партијским форумима и потом проглашаване за смернице државне политике. С обзиром да се до 1952. године СКЈ називао Комунистичка партија Југославије, у наредним деценијама је у колоквијалној употреби остао одомаћен израз *Партија* односно *партијско* као ознака за активности и деловање СКЈ.

У истраживаном периоду, простор Косова и Метохије је до 1968. године имао званичан назив Аутономна Покрајина Косово и Метохија (АПКМ), а уклањањем термина *Метохија* и амандманима на Устав СФРЈ њен нови назив је од 1969. године гласио Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово (САПК). У раздобљу од 1945. до 1963. године формални назив подручја Косова и Метохије гласио је Аутономна Косовско-метохијска Област (АКМО). Сходно томе, у овој научној монографији су често коришћени изрази *Област* и *Покрајина*, као и скраћенице АКМО, АПКМ и САПК, док су за Југославију неретко употребљавани њен формални назив Социјалистичка Федеративна Република Југославије (СФРЈ) и изрази *Федерација*, *југословенска федерација* и *југословенска заједница*, а за Србију њен формални назив Социјалистичка Република Србија (СРС) или само *Република*. У цитираним изворима понегде се за Косово и Метохију спомиње кованица, односно популарна скраћеница *Космет*. Југословенске националне мањине су од проглашења Устава СФРЈ из 1963. године називане *народностима*. Албанска национална мањина у Југославији,

која је на Косову и Метохији чинила двотрећинско становништво, до краја 1968. године званично је називана *Шинтарима*, а од тада Албанцима. Ради политичке коректности, термин *Шинтар* је приликом навођења доследно стављан у курзив.

Хронолошки оквир истраживања је почетно одређен Брионским пленумом из 1966. године, који је подстакао преиспитивање и интензивирање дарезљиве југословенске државне политике према Албанцима у АП Косову и Метохији, а завршно је дефинисан усвајањем амандмана на Устав СФР Југославије и на Устав СР Србије 1968. и 1969. године, чиме је потврђено постојање САП Косова као *конститутивног елемента југословенског федерализма*. У конципирању поглавља и потпоглавља ове научне монографије примењен је комбиновани хронолошко-тематски приступ, који је са једне стране омогућио систематично праћење историјских дешавања, а са друге стране обраду широког спектра тематика од политичке историје до специфичних сфера друштвених, уставно-правних, безбедносних, спољнополитичких, економско-привредних, културно-просветних и здравствених аспеката. Тако је у Уводу дат сажет опис географских карактеристика Косова и Метохије, његовог административног уређења и политичких дешавања од Берлинског конгреса из 1878. године до стварања Фонда федерације за кредитирање привредног развоја недовољно развијених република и крајева којим је 1965. године АП Косово и Метохија први пут стављена у исту равн са неразвијеним југословенским републикама СР Босном и Херцеговином, СР Македонијом и СР Црном Гором. При томе, посебно су акцентовани процеси дугог историјског трајања на подручју Косова и Метохије, попут антагонизма српског и албанског народа, вишевековне заосталости ове територије у свим друштвеним доменима и различитих политичких концепција решавања проблема који су егзистирали на овом простору током периода Турске царевине до 1912, Балканских ратова 1912–1913, Првог светског рата 1914–1918, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије 1918–1941, Другог светског рата 1941–1945, те Демократске Федеративне Југославије, односно Федеративне Народне Републике Југославије, односно СФР Југославије 1945–1965. године.

Научна монографија *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969.* састоји се од пет великих поглавља подељених на више потпоглавља. Прво поглавље названо је *Од централизма ка децентрализацији – почетак преиспитивања југословенске државне политике према Косову и Метохији 1966–1967.* и подељено је на три потпоглавља у којима су сумирани: последице које је оставила Четврта пленарна седница ЦК СКЈ, тзв. Брионски пленум из 1966. године, на преиспитивање и креирање даље југословенске државне политике према Косову и Метохији; процес демонтаже Удбе кроз њено кадровско реструктурирање и прерастање у Службу државне безбедности, чиме је попустила репресија према албанској националној мањини на Косову и Метохији и омогућена

демократизација тамошњег друштвеног живота; и процес формирања својеврсне албанске партијско-политичке елите на Косову и Метохији која је током 1967. године настојала да се приближи Јосипу Брозџу Титу како би у процесу децентрализације југословенске федерације утицала на креирање даље државне политике Југославије у правцу постепене албанизације и јачања уставне посебности АП Косова и Метохије. Друго поглавље носи назив *Косово и Метохија у процесу уставно-правног преобликовања југословенске федерације 1967–1969.* и подељено је на четири потпоглавља у којима су елаборирани: поделе у оквиру највишег руководства Савеза комуниста Србије поводом конципирања и спровођења нове југословенске државне политике према АП Косову и Метохији као саставном делу СР Србије; утицаји светских дешавања из бурне 1968. године попут студентских демонстрација и војне инвазије Варшавског пакта на Чехословачку на политичка дешавања на Косову и Метохији; циљеви, ток и последице иредентистичких демонстрација албанског становништва Косова и Метохије; и процес креирања и усвајања амандмана на Устав СФР Југославије и СР Србије у периоду од 1967. до 1969. године, чиме су ослабиле ингеренције СР Србије над САП Косовом, односно САП Косово је правно јаче било везано за југословенску федерацију.

Треће поглавље је именовано *Политичка позадина и последице прерастања Аутономне Покрајине Косово и Метохија у Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово 1966–1969.* и подељено је на три потпоглавља у којима је истражено: како се одвијао политички живот и како је функционисало институционално и кадровско уобличавање САП Косова током 1969. године; који су били циљеви државне политике Албаније према Косову и Метохији од 1966. до 1969. године; и како су се манифестовале међунационалне нетрпељивости на Косову и Метохији и које су биле нове форме притисака тамошњег албанског становништва на Србе и Црногорце да се иселавају са овог простора. Четврто поглавље под називом *Економска и привредна кретања на Косову и Метохији 1966–1969.* подељено је на два потпоглавља у којима је третирана проблематика: утицаја економске кризе у Југославији на подручје Косова и Метохије, неуспеха југословенске привредне реформе, настојања југословенске федерације да на бази политички мотивисане солидарности развијенијих југословенских република континуирано улаже средства у развој Косова и Метохије и константног привредног заостајања Косова и Метохије за другим деловима Југославије. Пето поглавље *Култура, просвета и здравство на Косову и Метохији 1966–1969.* такође је подељено на два потпоглавља у којима су приказани: национално ослобађање Албанаца на Косову и Метохији у доменима културе и уметничког стваралаштва које је било праћено бујањем иредентистичке мисли; и настојања југословенске државне политике да подстиче развијање нових институционалних капацитета у областима културе, просвете и здравства на Косову и Метохији. На крају ове научне монографије су дати: опсежан закључак на српском и енглеском језику,

илустративни прилози у виду фотографија из истраживаног периода и тематике, списак коришћених извора и литературе, попис скраћеница, регистар личних имена и белешка о аутору.

Научна монографија *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969.* највећим делом је заснована на необјављеној архивској грађи из Архива Југославије, Архива Србије и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије. Када је у питању Архив Југославије, изузетно корисним су се показали фондови настали деловањем СКЈ, попут пленарних седница ЦК СКЈ, седница Извршног комитета ЦК СКЈ, Председништва СКЈ, Извршног бироа Председништва СКЈ и различитих партијских комисија за међунационалне односе и националне мањине, те материјала са Деветог конгреса СКЈ и комисија за међународне и међупартијске односе са Совјетским Савезом, Кином и Албанијом. Поред тога, обиље драгоцене грађе крило се у фондовима Савезног извршног већа, Социјалистичког савеза радног народа Југославије, савезних комисија за верска питања, образовање и културу, а посебно у Кабинету председника Републике. Када је реч о Архиву Србије, највећу вредност имала је грађа настала радом Савеза комуниста Србије (СКС), попут пленарних седница ЦК СКС, седница Извршног комитета ЦК СКС, различитих партијских комисија у вези са односима међу народима, националним мањинама и питањима из домена друштвених односа, идеологије и културе, те материјала са Шестог конгреса СКС и Прве седнице Републичке конференције СКС. Од нарочитог значаја била је грађа Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, односно Савеза комуниста Косова, као и Безбедносно-информативне агенције. У Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије коришћени су фондови Политичке архиве и Строго поверљиве политичке архиве у вези са Народном Републиком Албанијом.

Од објављене архивске грађе требало би издвојити збирке докумената *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, коју су приредили Бранко Петрановић и Момчило Зечевић (1987); *Документа ЦИА о Југославији 1948–1983*, коју је приредио Момчило Павловић (2009); и *Тито – строго поверљиво*, коју су приредили Перо Симић и Звонимир Деспот (2010). Ту су и различити објављени документи, извештаји и стенограми са партијских седница, пленума, конференција и конгреса, статистички зборници који се односе на друштвени, материјални и привредни развој Југославије, Србије и Косова и Метохије, регистри правних прописа, говори председника СФРЈ Јосипа Броза Тита и документа о страдању српског народа и Српске православне цркве. Од мемоара и дневника посебно корисним су се показали записи Душана Биланџића, Светозара Вукмановића Темпа, Здравка Вуковића, Драгослава Драже Марковића, патријарха Павла (Стојчевића) и Добрице Ћосића. У погледу периодичке грађе, од великог значаја су били текстови, чланци, закони и прописи објављени у гласилима *Борба*, *Јединство*, *Политика*, *Службеном гласнику СР Србије*, *Слу-*

жбеном листу АП Косова и Метохије/САП Косова и Службеном листу СФР Југославије.

У научној историографској литератури био је приметан недостатак релевантних истраживачких радова из појединих домена државног деловања Југославије, пре свега привредно-економског, културно-просветног и здравственог. Када је у питању политичка историја Југославије, посебно драгоценим показала су се истраживања еминентних историчара Милета Бјелајца, Бојана Димитријевића, Љубодрага Димића, Предрага Ј. Марковића, Андреја Митровића, Косте Николића, Момчила Павловића, Бранка Петрановића, Радмиле Радић, Мире Радојевић и Срђана Цветковића. Из области спољнополитичких односа ту су истраживања врских историчара Драгана Богетића и Ђока Трипковића, а од страних аутора Ђ. Бофе, Џ. Л. Гедиса, М. Гелера и А. Некрича, Р. Џ. Кремптона и В. Лакера. За уводна истраживања и ширу историјску тематику Косова и Метохије од велике користи били су научни радови истакнутих историчара Ђорђа Борозана, Душана Батаковића, Бранислава Глигоријевића, Александра Животића, Милоша Јагодића, Владана Јовановића, Драгог Маликовића, Ђока Слијепчевића, Владимира Стојанчевића, Славенка Терзића и Богумила Храбака, а у погледу уставно-правних промена положаја Косова и Метохије у југословенској федерацији истраживање Радошина Рајовића. Наведеном би требало додати и низ научних чланака чији су аутори, поред већ побројаних имена, и Драгомир Бонцић, Милутин Живковић, Јан Пеликан, Љубомир Петровић и Божица Славковић Мирић. Од коришћених зборника научних радова требало би издвојити *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000.* (2001); *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност* (2007) и *1968 – четрдесет година после* (2008), као и капитално остварење у виду хронологије *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012.* (2012).

На крају, посебна захвалност припада директору Института за савремену историју у Београду професору др Момчилу Павловићу и професорима са Катедре за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду академику Љубодрагу Димићу, др Мири Радојевић и др Александру Животићу за сву подршку, савете и помоћ приликом рада на овој монографији. Такође, захвалност се упућује и свим осталим појединцима и институцијама који су несебично изашли у сусрет и омогућили да се ово историографско дело садржајно квалитативно употпуни.

*

Књига је део пројекта „Конфликти и кризе, сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку (47030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Простор Косова и Метохије заузима око 10.887 km² и до 1945. није био компактно установљен као административна целина. У доба Турског царства од 1877. до 1912. био је део ширег Косовског вилајета. Након Балканских ратова 1912–1913. ова територија је подељена између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Током Првог светског рата 1914–1918. окупационо је раздељен између Генералног гувернмана *Црна Гора*, Генералног гувернмана *Србија* и бугарске Војно-инспекцијске области *Македонија*. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929. био је распарчан у оквиру административних области, а у Краљевини Југославији 1929–1941. је чинио делове Вардарске, Зетске и Моравске бановине. За време Другог светског рата 1941–1945. припадао је деловима италијанске, бугарске и немачке окупационе зоне, односно већим делом укључен у фашистички протекторат *Велика Албанија*. Пошто је на заседању Обласног народног одбора у Призрену, одржаном од 8. до 10. јула 1945, усвојена Резолуција Обласне народне скупштине о прикључењу Косова и Метохије федералној Србији, она је прихваћена на Трећем заседању АВНОЈ-а у августу и Народна скупштина Србије је 3. септембра усвојила Закон о устројству Аутономне Косовско-метохијске Области (АКМО). Описано је било потврђено у Уставу Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) од 31. јануара 1946. и у Уставу Народне Републике Србије (НРС) од 17. јануара 1947. године. После територијалног увећања АКМО извршеног 1. јануара 1960. додавањем делова катастарских општина централне Србије од којих је формирана општина Лепосавић на северу Области, створени су услови за прерастање АКМО у Аутономну Покрајину Косово и Метохију (АПКМ), што је било кодификовано у Уставу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) од 7. априла, Уставу Социјалистичке Републике Србије (СРС) од 9. априла и Статуту АПКМ од 10. априла 1963. године. При томе, СР Србија је остала једина југословенска република која је у свом саставу имала аутономне покрајине, и то две: АП Војводину и АП Косово и Метохију.¹

Територија Косова и Метохије омеђена је на северу и истоку централним и јужним деловима Србије, на југу Македонијом, на југозападу

¹ Видети више: Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004; М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006; Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009; М. Павловић, Д. Бонцић, М. Гаталовић, И. Пантелић, Г. Антонић, Р. Миликић, *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, Београд 2012; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.

Албанијом и на западу Црном Гором, а састоји се од две јасно раздвојене географске целине: Метохије на југозападу и Косова на североистоку. Назив *Косово* највероватније долази од словенске речи *кос* за малу црну птицу. Границе Метохије представљају Шар-планина, Коритник, Паштрик, Јуничка планина, Проклетије, Мокра Гора и реке Ибар, Дреница и Неродимка. Термин *Метохија* потиче од грчке речи *метох* која означава *земљу под управом манастира (манастирски посед)*, што упућује на период средњег века када су српски владари на овом простору подизали манастире и цркве којима су даривали земљишна имања. Област Косова и Метохије богата је рудним налазиштима и на њему су развијане пољопривредна и сточарска делатност. Када је у питању становништво Косова и Метохије, доминантни су Албанци и Срби, а у мањој мери су заступљени Турци, Црногорци, Горанци, Роми и други. Према државним пописима, на овој територији је 1921. живело 439.010 становника, а 1931. године 552.064 становника од којих је Албанаца и Турака било 60,1%, Срба и Црногораца 32,7% и осталих 7,3%. Након Другог светског рата први државни попис спроведен је 1948. и према њему је у АКМО живело 727.820 становника од којих је било Албанаца 68,45%, Срба 23,62%, Црногораца 3,85%, Турака 0,18% и осталих 3,89%, док је 1953. било 808.141 становника од којих су Албанци чинили 64,91%, Срби 23,49%, Црногорци 3,88%, Турци 4,28% и остали 3,43%. Последњи државни попис у истраживаном периоду спроведен је 1961, када је у АКМО живело 963.988 становника и то Албанаца 67,07%, Срба 23,55%, Црногораца 3,90%, Турака 2,67% и осталих 2,8%. Наведено указује да су у XX веку Албанци представљали већинско становништво Косова и Метохије.²

Антагонизам између Срба и Албанаца на простору Косова и Метохије представља историјски процес дугог трајања, који је посебан замајак добио одржавањем Прве призренске лиге (Лиге за одбрану права албанског народа) из 1878, када је албанска елита дефинисала национални програм обухватања својих сународника из Косовског, Скадарског, Јањинског и Битољског вилајета у једну државу. С обзиром да је од Берлинског конгреса из 1878. Турска царевина све више губила примат на Балканском полуострву, Турци су почели да перципирају Албанце као својеврстан *бедем Турске у Европи* допуштајући им да некажњено врше насиље над српским становништвом. Тако се процењује да се у периоду од 1878. до 1912. услед албанског притиска из Косовског вилајета махом за Кнежеви-

² Видети више: *Косово. Некад и данас*, Београд 1973; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Priština 1974; *Задужбине Косова. Споменници и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987; *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Београд 1989; М. Vučković, G. Nikolić, *Stanovništvo Kosova u razdoblju od 1918. do 1991. Sa osvrtom na prethodni istorijski period*, Munchen 1996; *Развој република СФР Југославије 1947–1990*, Београд 1996; Х. Рот, *Косовски искони. Позадина актуелних збивања на Косову и Метохији*, Београд 1996; С. Милеуснић, *Светиње Косова и Метохије*, Нови Сад 2000; З. Богавац, *Нечујна звона. Хришћанско наслеђе Космета*, Београд 2006; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.

ну/Краљевину Србију иселило око 150.000 Срба. У питању је била борба за животни простор између Албанаца, са једне стране, који су били муслимани и у мањој мери римокатолици и православци и, са друге стране, Срба који су већински били православне вероисповести. Осим што говоре различитим језицима, ова два народа имају и другачије етничко порекло, које је код Срба словенско, док код Албанаца, због непостојања веродостојних историјских извора, представља енигму која је плански коришћена за пласирање различитих историјских конструкција. Посебно су се креирањем албанског национализма користиле велике европске силе, у првом реду Аустроугарска, како би прошириле своју доминацију на Балкану. У вези са наведеним је и истицање у први план Ђурђа (Ђорђа, Ђерђа) Кастриота Скендербега (1405–1468) као најважнијег албанског националног хероја и симбола албанског отпора завојевачима, иако је његово порекло историјски ближе српским коренима. За разлику од Срба, Албанци су у XIX и првој половини XX века на простору Косова и Метохије имали изразиту племенску свест са елементима крвне освете. При томе, управо је простор Косова и Метохије најдуже остао под турском влашћу, што је узроковало његову културну изолованост и велику заосталост у свим друштвеним доменима.³

По стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, елита српског народа је, са становишта жртава које је положила за освајање слободе и доприноса које је пружила савезничкој победи у Првом светском рату, сматрала да је трајно решила проблем простора Косова и Метохије, који је ослободила у Првом балканском рату 1912. и потом укључила у корпус српских, односно југословенских земаља. Насупрот томе, представници албанске елите били су дубоко незадовољни описаним, доживљавајући Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, тј. потоњу Краљевину Југославију новом окупацијом територије Косова и Метохије на коју су веровали да имају историјско и национално право. Стога су југословенске државне власти биле принуђене да уложе велике напоре како би сузбиле побуне албанских одметника тзв. качака, који су се са једне стране борили за албанску независност, а са друге стране вршили пљачкашке походе. Притиснут различитим проблемима, у првом реду националним питањима, политички врх Југославије у периоду између два светска рата није показао

³ Видети више: S. Pupovci, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Beograd 1971; Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974; M. Zurl, *Krvna osveta na Kosovu*, Zagreb 1978; А. Урошевић, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987; Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994; Б. Храбак, *Призренска Арбанашка лига 1878–1881*, Београд 1998; Д. Маликовић, *Косово и Метохија 1908–1912*, Приштина-Лепосавић 2000; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001; Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање 1878–1998*, Подгорица 2002; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878–1912)*, Београд 2009; Т. Голева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1898–1908*, Београд 2016.

посебно интересовање, нити спремност да адекватно друштвено, економски и културно улаже у развој Косова и Метохије, које је колоквијално називано *српским*, тј. *југословенским Сибиrom*. У ово време је неписменост албанске популације на подручју Косова и Метохије износила 90-95%, а услови за школовање њихове деце готово да нису постојали. Поред тога, у међуратном периоду су три важна питања оптерећивала друштвено-политичке односе на овој територији: аграрна реформа, колонизација и иселјавање становништва. Аграрном реформом су некадашње чифчије постале сопственици земље за посед до 5 ha. Колонизација се односила на државни програм насељавања српског становништва коме је дељена земља по различитим основама и које је требало да представља својеврсни отклон према Албанији, односно нарастајућој албанској популацији непријатељски расположеној према Југославији. Тако се процењује да је овај простор до 1941. населило око 12.000 махом српских породица односно око 60.000 људи. Иселјавање становништва *сродног по менталитету са турским* планирано је током преговора Београда и Анкаре од 1930, али никакви званични споразуми нису потписани. Према расположивим историјским подацима по различитим основама је до 1939. за Турску емигрирало 19.379 и за Албанију 4.322 лица. О идеји иселјавања Албанаца било је расправе у Српском културном клубу 1938, али наведено никада није усвојено као део званичне југословенске политике.⁴

Југославија је у периоду између два светска рата настојала да оствари посебне везе са албанским краљем Ахметом Зогуом (1895–1961), али се он окретао сарадњи са Италијом, која је на крају 7. априла 1939. окупирала Албанију. Планови Италије су били да подстиче албански иредентизам како би *уперила нож у кичму Београда*. После неуспешног приступања Југославије Тројном пакту, уследило је немачко бомбардовање 6. априла и капитулација Југославије 17. априла 1941. године. Под контролом Италије, декретом од 29. јуна је извршено уједињење Албанаца и стварање фашистичког протектората *Велика Албанија*, којем је већински припојена територија Косова и Метохије уз делове Црне Горе и Македоније. Само је Митровачки округ са средиштем у Косовској Митровици припао окупираној Србији. Убрзо је уследило протеривање српског становништва са простора Косова и Метохије, што је било праћено физичким ликвидацијама,

⁴ Видети више: Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974; М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918–1941*, Приштина 1981; А. Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987; Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1988; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; *Југословенска држава и Албанци. Документа*, приредили Љ. Димић и Ђ. Борозан, I-II, Београд 1998–1999; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002; Б. Храбак, *Цемјет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Саџака 1919–1928*, Београд 2003; Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, Косовска Митровица 2005; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља Живих*, Београд 2005; В. Јовановић, *Вардарска бановина 1919–1941*, Београд 2011.

уцењивањем, паљењем имовине и запоседањем имања од стране Албанаца, као и девастацијом српских цркава, манастира, гробаља и историјских споменика. Посебно ревносни у одмазди према Србима били су припадници албанске организације *Бали комбтар*, основане 1942, док је од 1943. деловала Друга призренска лига заснована на територијалним и националним визијама Прве призренске лиге. У таквим околностима, појачано је деловање Комунистичке партије Југославије (КПЈ), која је на крају Другог светског рата дошла на власт у Југославији. Још од Петог конгреса Коминтерне из 1924, под чијим утицајем је деловала КПЈ, дефинисана је политика комунистичких партија према националном питању која је подржавала издвајање појединих нација из састава државних заједница источне и централне Европе како би се дестабилизовали њихови режими и омела агресија *западних империјалиста* на Совјетски Савез. У складу са описаним, КПЈ је у наредним годинама пружала подршку југословенским Албанцима да простор Косова и Метохије прикључе њиховој матици Албанији, што је било у супротности са интересом српског народа као најбројнијег у Југославији. Иначе, у чланству КПЈ је до 1941. било свега 20 Албанаца. Исте године је реоснована КП Албаније, која је била под инструкторском управом КПЈ, где су упућени секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Миладин Поповић (1910–1945) и Душан Мугоша (1914–1973). Крајем септембра 1942. формиран је први партизански одред од косовско-метохијских Албанаца – *Занел Ајдини*. Па ипак, тек је долазак Светозара Вукмановића Темпа (1912–2000) у Призрен априла 1943. подстакао активност Обласног комитета КПЈ, у чијој је борби са окупатором главну препреку представљао албански иредентизам.⁵

Током 1943. стрељани су партизански хероји Боро Вукмировић (1912–1943) и Рамиз Садику (1915–1943) који су у социјалистичкој Југославији постали симбол братства и јединства становништва српске/црногорске и албанске националности. Поред тога, Фадил Хоџа

⁵ Видети више: V. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939–1948)*, Beograd 1949; *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963; P. Morača, D. Bilandžić, *Avangarda 1919–1969*, Beograd 1969; Ž. Avramovski, *Treći Reich i „Velika Albanija“ posle kapitulacije Italije (1943–1944)*, Zagreb 1976; P. Morača, D. Bilandžić, S. Stojanović, *Istorija SKJ. Kratak pregled*, Beograd 1976; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985; С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Beograd 1988; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; Р. Видачић, *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944–1952*, Београд 1990; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; П. Целетовић, *Балистички покрет 1929–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000; К. Николић, *Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1914–1944*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001, 87–101; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад 2001; Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, Београд 2009.

(1916–2001) је проглашен за команданта свих народноослободилачких снага на простору Косова и Метохије. Од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. одржана је контроверзна Бујанска конференција на којој су саопштени ставови супротни Другом заседању АВНОЈ-а, односно истакнуте тежње Албанаца чланова КПЈ и КПА да се територија Косова и Метохије прикључи Албанији. У писму које је 28. марта 1944. упутио ЦК КПЈ изражена је критика одлука Бујанске конференције, посебно оних у вези са мењањем назива Метохије у Дукађин, иза чега се крила намера Албанаца да негирају српско историјско право на ову територију. Ослобађање простора Косова и Метохије од немачког окупатора започело је 23. октобра, док је Енвер Хоџа (1908–1985), будући лидер Албаније, 28. новембра ушао у Тирану. Па ипак, на састанку у Жеговачким шумама руководство албанске иреденте договорило се да испровоцира англоамеричку интервенцију како би спречило да се простор Косова и Метохије изнова припоји Југославији. У питању је била сецесионистичка побуна Албанаца која је трајала од 2. децембра 1944. до 23. фебруара 1945. године. Нова југословенска власт је сурово угушила ову побуну, при чему је била уведена Војна управа на челу са пуковником Савом Дрљевићем (1912–1994). Актом о амнестији од 21. новембра 1945. југословенски државни врх је настојао да подстакне пацификацију и укључивање Албанаца из АКМО у друштвени и политички живот Југославије. С обзиром да су у социјалистичкој Југославији, у којој је постојао једнопартијски систем, све најважније одлуке прво креиране на највишим партијским форумима и потом проглашаване смернице државне политике, партијски врх на челу са Јосипом Брозом Титом (1892–1980) одлучио је да се не истражују албански злочини почињени током Другог светског рата и да се не мења затечено стање на терену, посебно у погледу имовинских односа, како би се домаћи Албанци јаче везали за југословенску заједницу. С тим у вези била је забрана повратка српских колониста које су Албанци протерали током Другог светског рата и населили се на њихова имања.⁶

Југославија је прва признала нову Албанију 28. априла 1945, док је кроз идеје прављења Балканске федерације са Бугарском и Албанијом планирано да се Косово и Метохија искористи као својеврстан мамац за Албанију. Југословенско руководство је кроз пружање материјалне помоћи Албанији и упућивање стручњака и партијских инструктора настојало да јаче веже Тирану за Београд, што и поред потписивања Споразума о пријатељству и узајамној сарадњи две државе 1946. није наилазило на благонаклон пријем код врха албанске власти на челу са Енвер Хоџом. Иако је лидер Совјетског Савеза Јосип Висарионович Стаљин (1878–1953) током посете Едварда Кардеља (1910–1979) 1947. и Милована Ђиласа (1911–1995) почетком 1948. начелно подржао намеру Југославије да *прогута* Албанију, било је приметно да политичке аспирације Јосипа Броза Тита у правцу ширења утицаја и самосталности Београда нису благонаклоно

⁶ Исто.

посматране у Москви. Ускоро је уследио политички сукоб Стаљина и Броза, који је довео до тога да је Југославија средином 1948. била потпуно политички изолована од стране Совјетског Савеза и земаља његовог социјалистичког лагера, при чему је Москва препустила руководству Албаније да идеолошки критикује партијски и државни врх Југославије. Тако је после краткотрајног периода пријатељства Југославије и Албаније уследио вишегодишњи прекид односа праћен омаловажавањем југословенског руководства, оптужбама да КПЈ скреће у идеолошки ревизионизам и распиривањем иредентизма код албанске националне мањине на Косову и Метохији. Пети конгрес КПЈ из јула 1948. указао је на низ грешака у погледу партијске политике према Косову и Метохији током Другог светског рата, а на Првом конгресу КПА из новембра исте године КПА је променила назив у Партију рада Албаније (ПРА). Како би у јеку Хладног рата спречило Стаљина да изврши војну инвазију и опстало на власти, југословенско руководство се окренуло сарадњи са Западним блоком и промовисало радничко самоуправљање као облик сопственог пута у социјализам. На шестом конгресу КПЈ из новембра 1952. КПЈ је променила назив у Савез комуниста Југославије (СКЈ). Па ипак, до 1953. је на граници са Албанијом убијено 9 и рањено 16 југословенских граничара и број пограничних инцидената је износио 542. Албанска обавештајна служба (АОС, изворно Сигурими) убацивала је на територију Косова и Метохије диверзанте и 1952. је у Југославији било 2.457 цивила и 106 војника који су емигрирали из Албаније.⁷

Административни центар АКМО је пренет 1945. из Призрена у Приштину. Нове југословенске власти су спроводиле интензивне акције описмењавања становништва. Отваране су школе на језицима националних мањина, формиране су Обласна библиотека и Обласно позориште, грађени домови културе и отворане читаонице, библиотеке, биоскопи и други културно-образовни центри. Током 1946. установљен је *Службени лист АКМО*. Рађено је и на подизању здравствене заштите становништва, јер су у Области владали нехигијена, комунална запуштеност, лоши услови живота и исхране, честе су биле епидемије заразних болести и један

⁷ Видети више: V. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939–1948)*, Beograd 1949; E. Hodža, *Titoisti*, prevod za internu upotrebu, Beograd 1982; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd 1984; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Beograd 1990; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990; B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991; B. Hrabak, *Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948–1954*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd 1994, 77-104; М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Beograd 1995; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица 1998; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Beograd 2001; Р.Ц. Кремpton, *Балкан после Другог светског рата*, Beograd 2003; Ц. Гедис, *Хладни рат. Ми сада знамо*, Beograd 2003; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Beograd 2011; К. Николић, *Србија у Титовом Југославији (1941-1980)*, Beograd 2011; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Beograd 2015.

лекар је долазио на 30.000 становника. Према Петогодишњем плану развоја народне привреде АКМО за период 1947–1951. било је предвиђено формирање локалне индустрије базиране на домаћим изворима сировина које би задовољавале потребе Области, уз развој енергетике, пољопривреде, комуналне изградње, културе и здравства и повећање животног стандарда. Вршена је електрификација Области и отворани су нови индустријски погони попут топионице олова у *Тренчи* 1949, мада су остали делови Југославије нерадо примали радну снагу из АКМО зато што је била неквалификована и са slabим радним учинком. Јосип Броз Тито је уприличио прву посету Косову и Метохији 1950, када је критиковао антијугословенску кампању земаља Информбироа. Нови Статут АКМО усвојен је 1953. и његов први члан је гласио: *Област Косова и Метохије је аутономна у саставу демократске социјалистичке државе НР Србије*. Смрт Ј. В. Стаљина 5. марта исте године омогућила је постепено отопљавање односа Југославије и Совјетског Савеза, што је резултирало потписивањем *Београдске декларације* 1955. и *Московске декларације* 1956, када су обновљене међудржавне и међупартијске везе. Па ипак, наведено је незнатно утицало на побољшање односа Југославије и Албаније, иако су југословенски посланици у Тирани Предраг Ајтић (1921–1979) и Арсо Милатовић (1912–1988) настојали да придобију албанско руководство. Како је Енвер Хоџа сматрао да би ново приближавање Београду могло у будућности да га кошта лидерске позиције у Албанији, он је искористио краткотрајно погоршање односа Југославије и Совјетског Савеза 1956. у вези са дешавањима у Мађарској како би обновио антијугословенску пропаганду. На Седмој обласној конференцији СКС за Косово и Метохију 1956. за секретара Обласног комитета СКС за Косово и Метохију изабран је Душан Мугоша.⁸

Педесете године ХХ века оптеретила су три крупна догађаја на Косову и Метохији: Призренски процес, акција сакупљања оружја и исељавање Турака и Албанаца у Турску. Призренски процес је представљао судски процес одржан од 12. до 17. јула 1956. током којег је група од девет Албанаца оптужена за непријатељску делатност, шпијунажу и везе са АОС-ом у периоду 1950–1951. године. Овај процес вероватно не би приву-

⁸ Видети више: *Jugoslavija 1941-1981*, Beograd 1981; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd 1988; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988; Љ. Димић, *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1953*, Beograd 1988; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000; В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO 1951-1957*, Beograd 2003; D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Beograd 2006; I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Beograd 2011; М. Павловић, Д. Бонџић, М. Гаталовић, И. Пантелић, Г. Антонић, Р. Миликић, *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија*, Beograd 2011; М. Гаталовић, *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958*, Beograd 2010; I. Dobrovojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd 2013.

као посебну пажњу, у односу на слична суђења тих година, да оптужени Нијази Маљоку, Седат Дида, Хоџа Шанија, Демуш Цахани, Ибрахим Мон, Мухадри Реџеп, Бајрами Хасан, Емини Мухамед и Сали Мехмед нису током поступка указали на везе са око 50 истакнутих партијских и државних функционера из АКМО албанске националности, попут Мехмета Хоџе, Фадила Хоџе, Исмета Шаџирија, Џевдета Хамзе, Имера Пуље, Мазлума Ниманија и Авди Бакалија. Иако је албанска влада демантовала било какву умешаност у овај случај, а судски процес одмах био затворен за јавност, његов одјек је био огroman зато што је на обласну партијско-политичку елиту албанске националности бачена сумња да делују противно интересима Југославије. Истражни поступак је водио лично начелник одељења Удбе за Југославију одговоран за Албанију Едо Брајник (1922–1983), док је највише руководство Србије на челу са председником Извршног већа Србије Слободаном Пенезићем Крцуном (1918–1964) и секретаром ЦК СКС Петром Стамболићем (1912–2007) настојало да целу ствар политички заташка. Свих деветорица оптужених су осуђени на затворске казне, од којих је првооптужени Н. Маљоку, бивши потпредседник Народног одбора Призренског среза, добио 12 година робије. Удба је крајем 1954. покренула акцију сакупљања оружја како би се албански иредентисти онемогућили да користе оружје заостало из Другог светског рата, која је трајала до 1957. године. Том приликом је Удба неретко прекорачивала своја овлашћења вршећи различите махинације и физичка злостављања Албанаца, премда је на крају сакупљено 14.000 комада ватреног оружја. Исељавање турске националне мањине са Косова и Метохије и из Македоније за Турску су југословенске власти дозволиле 1953. на основу споразума Београда и Анкаре. Наведено је подстакло део југословенских Албанаца да емигрирају за Турску представљајући се као Турци. У складу са новим политичким приликама овај тренд је заустављен 1957. и још увек није утврђен прецизан број исељеника.⁹

Друштвеним планом привредног развоја АКМО за период 1957–1961. први пут је простор Косова и Метохије званично укључен у ред неразвијених подручја Југославије. То је значило да је политички врх Југославије намеравао да интензивира државну политику према Косову и Метохији засновану на дарезљивом излагању у сусрет албанској националној мањини која је у Области чинила две трећине становништва. Циљ на-

⁹ Видети више: S. Hasani, *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986; Lj. Bulatović, *Prizrenski proces*, Novi Sad 1988; В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Београд-Приштина 1989; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризмом у нови светски поредак. Косово и Метохија*, Београд 1999; Р. Радић, *Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1999, 143-173; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006; Р. Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945–1991*, Београд 2010; С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад – Београд 2012.

веденог био је да се домаћи Албанци учине лојалним грађанима Југославије и сузбије антијугословенска кампања из Албаније, односно Југославија прикаже пожељном земљом за живот. При томе, Удба је ревностно бдела над безбедношћу и миром у Области. Иако је Југославија од 1945. до 1957. куповала унутрашњи мир у АКМО тако што је поспешивала националну равноправност, подстицала индустријализацију, аграрну реформу и стабилну изградњу, сузбијала неписменост, оснивала културне, просветне и здравствене институције и настојала да разбија традиционалне и патријархалне обрасце живота, висина материјалних издвајања за ове намене није била на задовољавајућем нивоу. Како би се утврдило прецизно стање на терену, крајем 1956. је основана Комисија за националне мањине ЦК СКЈ, која је у наредним годинама највише пажње посветила проучавању права, положаја и потреба албанске националне мањине као најбројније на подручју целе Југославије. Сходно томе, подстицај даљем процесу материјалних, просветних и културних улагања у Косово и Метохију, као најнеразвијенијем делу Југославије и Србије, дат је на Седмом конгресу СКЈ априла 1958, када је констатовано да је у АКМО 40% запослених било без школе и да је службеника са факултетом било свега 3,3%, са основном школом 40%. Обласно гласило на албанском језику *Рилиндја* постало је дневни лист, покренуто је јачање домета сигнала Радио Приштине, отворена је Виша педагошка школа у Приштини, прва такве врсте у АКМО, дат је подстицај већем образовању Албанаца, повећано је објављивање књига и уџбеника на албанском језику и рађено је на пријему нових чланова СКЈ којих је у Области из редова Албанаца било 48,7%. Са друге стране, представници албанских интелектуалаца у АКМО, посебно просветни кадар, остао је главни носилац идеја иредентизма, док је други југословенско-совјетски сукоб који је започео 1958. погодовао даљем распиривању антијугословенске кампање из Албаније.¹⁰

Процес даље афирмације равноправности националних мањина на Косову и Метохији подржан је на проширеној седници Извршног комитета ЦК СКЈ марта 1959, док је крајем године завршено територијално проширење АКМО. Крајем 1960. је отворен Филозофски факултет у Приштини, који је представљао прву високошколску установу такве врсте у Области, мада је свега 30% ђака уписаних у пети разред основне школе стизало до осмог разреда. Државни попис становништва из 1961. показао је да је број Албанаца у АКМО за мање од једне деценије повећан за 100.000 ли-

¹⁰ Видети више: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Београд 1988; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад 2001; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011; К. Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд 2011; М. Павловић, Д. Бонцић, М. Гаталовић, И. Пантелић, Г. Антонић, Р. Миликић, *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, Београд 2012; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.

ца, отворен је Правно-економски факултет у Приштини и објављена је *Бела књига о непријатељској политици НР Албаније према ФНР Југославији*. Седница Извршног комитета ЦК СКЈ из марта 1962. указала је на тежње појединих југословенских република за јачањем самосталности, мада то није утицало да ЦК СКС креира планове према којима би ниво друштвеног производа по становнику АКМО до 1970. достигао 58% просека Југославије, док би до 1980. сва деца у Области била обухваћена основношколским образовањем. Исте године је у рад пуштена Термоелектрана *Косово I*, премда су у АКМО владале висока незапосленост, диспропорција између броја издржавних лица и активног становништва и пренасељеност у пољопривреди. По прерастању АКМО у АПКМ 1963, Покрајина је остала у саставу СРС, али је ојачала као елемент југословенске федерације с обзиром да је Југославија стекла обавезу да даје сагласност на евентуално укидање аутономних покрајина. Такође, Устав СФРЈ из 1963, тзв. *Повеља самоуправљања*, увео је термин *народност* којим су се од тада означавале југословенске националне мањине. Највиши орган АПКМ постала је Покрајинска скупштина, за чијег је председника изабран Станоје Аксић (1921–1970), док је за председника Покрајинског извршног већа именован Али Шукрија (1919–2005). На састанку у јулу 1964. Извршни комитет ЦК СКЈ је, на основу *писма* које је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију упутио ЦК СКС жалећи се на лошу економску и политичку ситуацију у АПКМ, затражио да се развој Косова и Метохије уклопи у развојну политику Југославије у оквиру посебног фонда који би био формиран у ту сврху. Осми конгрес СКЈ из децембра 1964. пружио је подршку даљим улагањима у АПКМ, афирмацији равноправности националних мањина и развоју појединачних националних култура у оквиру социјалистичке Југославије. У ЦК СКЈ су са подручја АПКМ делегирани Душан Мугоша, Фадиљ Хоџа, Али Шукрија, Танкосава Симић (1920) и Вели Дева (1923–2015). Крајем године у рад је пуштена Термоелектрана *Косово II*, иако је примећено да доходак по глави становника АПКМ износи свега 29,6% просечног дохотка у СФРЈ.¹¹

Пети конгрес СКС из маја 1965. потврдио је ставове Осмог конгреса СКЈ и у ЦК СКС су из АПКМ изабрани Џавид Нимани (1919–2000) и Танкосава Симић. На Деветој покрајинској конференцији СКС за Косово и Метохију у јуну је први пут за политичког секретара Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију изабран кадар албанске националности Вели Дева. Најважнији догађај у 1965. је било оснивање Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, 4. марта, који се односио на СР Босну и Херцеговину, СР Македонију, СР Црну Гору и АП Косово и Метохију. На тај начин је државна власт Југославије практично изједначила Косово и Метохију са неразвијеним југословенским републикама и политички подстакла солидарност развијених република, које су улагале у развој мање развијених.

¹¹ Исто.

Па ипак, избијање економске кризе, коју је требало да обузда привредна реформа усвојена у Скупштини СФРЈ 25. јула, донекле је успорило остваривање планова развоја АПКМ. Осим тога, исте године је отворен Технички факултет у Приштини. У периоду од 1960. до 1965. Југославија утростручила улагања у просвету АПКМ, при чему је број основних школа са 111 у 1959/60. повећан на 207 у 1964/65, број ученика средњих школа порастао 2,5 пута, а број студената се повећао на 9.000. У исто време је у Покрајини свега 2,2% становништва имало средњу и 0,3% вишу или високу школу. Са друге стране, Удба је током 1956. и 1966. констатовала да је иредентистичко деловање Албанаца на Косову и Метохији постало јаче и разноврсније, откривено је 798 убачених агената АОС-а, ухапшено 420 албанских шпијуна и 250 лица упућено на издржавање затворске казне. Попустљива државна политика према албанској националној мањини доводила је до осуђивања иредентиста на мале затворске казне и њиховог прераног пуштања на слободу, док је партијско-политички врх албанске националности у АПКМ перманентно потенцирао опасност од великосрпског национализма како би умањио великоалбанске аспирације. Тако је југословенска федерација од 1958. континуирано улагала финансијска средства, понекад и преко својих могућности, у бржи друштвени, привредни, просветни, културни и здравствени развој Косова и Метохије, при чему је наведени простор због вишевековне заосталости ипак остајао најнеразвијеније југословенско подручје. Поред тога, толерантна политика највишег руководства Југославије према албанској националној мањини и неадекватно сузбијање албанског иредентизма довели су до масовног иселвања српског и црногорског становништва из Покрајине. Иако су југословенске власти ове миграције приказивале као економски мотивисане, оне су биле директна последица притисака домаћих Албанаца. Према извештајима Удбе, у 1959. са Косова и Метохије се иселило 119 српских и црногорских породица, 1960. је отишло њих 117, а 2.000 у периоду од 1960. до 1965, чиме је, дугорочно посматрано, била угрожена будућност присуства Југославије и Србије на овом простору.¹²

¹² Исто.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

ОД ЦЕНТРАЛИЗМА КА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈИ – ПОЧЕТАК ПРЕИСПИТИВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1967.

1.1. Косово и Метохија у сенци Брионског пленума 1966.

Иако је почетком 1966. године економска и привредна криза у Југославији била у пуном јеку, мало шта је у политичком и друштвеном животу ове државе указивало да ће се ускоро одиграти један од преломних историјских догађаја у другој половини XX века. Па ипак, пратећи партијска дешавања још од Седмог конгреса Савеза комуниста Југославије из 1958, посебно оштру дискусију на седници Извршног комитета ЦК СКЈ из марта 1962. и отварање националног питања на Осмом конгресу СКЈ из 1964, могуће је уочити танке нити почетка кадровског сукоба на највишем нивоу унутар СКЈ и све негативнији утицај растућих тежњи југословенских република за што већом политичком самосталношћу. У условима када је југословенска државна политика креирана на највишим партијским форумима и када је став о неопходности већег државног улагања и широке помоћи бржем развоју Аутономне Покрајине Косова и Метохије, као најнеразвијенијем делу југословенске федерације, наилазио на финансијске и политичке препреке, наведено се све више рефлектовало на политичку и друштвену ситуацију на Косову и Метохији. Тим пре што је простор ове Покрајине био оптерећен вишевековном заосталошћу, националном мржњом и јазом између, са једне стране, државних напора да тамошње већинско албанско становништво тешње веже за југословенску социјалистичку заједницу и, са друге стране, бујајућег албанског иредентизма подстицаног из Народне Републике Албаније.¹

Тако су на Трећем пленуму ЦК СКС, одржаном 7. јануара 1966, критикована настојања општинских комитета СК да по сваку цену подмладе руководеће кадрове, чак до 80%, што је образложено онемогућавањем континуитета у раду партијских организација. Три дана касније, Извршни комитет ЦК СКЈ је констатовао тенденције неусклађености и неравномерности развоја индустрије, смањења укупног националног дохотка привреде, нестабилности тржишта и инфлаторних кретања у платном билансу државе. Наведено се одразило на састављање буџета АПКМ за текућу годину који је предвиђао 6,2% мање средстава него за 1965, односно умање-

¹ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016, 337; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић. Из архива КОС-а*, Београд 2014, 54.

ње буџета покрајинских општина за 15,4%. У таквим околностима, 24. и 25. јануара 1966. одржана је Седма покрајинска конференција ССРН за Косово и Метохију, на којој је за председника ове организације поново изабран Бранислав Шкембаревић и за потпредседника Саит Затрићи, чиме је још једном задовољен прокламовани принцип националне равноправности у Покрајини. Иначе, том приликом је примећено привредно заостајање АПКМ, смањење инвестиција и недовољно коришћење кредита, и поред тога што су у 1965. повећани извоз 17,5%, број запослених 6%, маса личних доходака 46% и инвестициона потрошња 21%.²

Утицај економске кризе на национално питање у Југославији био је једна од тема првог сазива Трећег пленума ЦК СКЈ, одржаног 25. и 26. фебруара 1966, када су разматране негативне тенденције у привредном и политичком животу СФРЈ. Јосип Броз Тито је тада приметио: *Ми смо говорили, другови, када смо пришли привредној реформи, да је стандард осигуран, да стандард неће пасти. А ја мислим да је стандард пао... То се осећа. Ми то даље дозволити не смемо... Ми смо једанпут за увек решили национално питање, за увек смо се одлучили да наши народи иду заједно у стварање социјалистичког друштва. У наставку, он је затражио одлучно решавање привредних тешкоћа које су узроковале националне проблеме, на шта се надовезао Александар Ранковић Марко (1909–1983) рекавши: *Србија је највећа република, а српски народ је најбројнија нација у социјалистичкој заједници народа и народности Југославије. Отуда се сасвим оправдано намеће и већи степен одговорности за правилан развој међунационалних односа... Мислим да овде није потребно посебно говорити о апсурдности и штетности схватања и тежњи за централизмом у федерацији. Исто тако, негативне резултате имала би тежња за централизмом у оквиру републике, с обзиром да у Србији постоје аутономне покрајине у којима живе бројне народности, чија се равноправност, слободан живот људи и даље развијање афирмишу, пре свега, у доследном развијању новог система који почива на самоуправљању... У читавом послератном периоду, а поготово после доношења Устава, водили смо стриктно рачуна да у свим политичким форумима и телима где се изграђује политика нашег социјалистичког развитка и обезбеђује равноправност свих наших народа буду кадровски заступљени сви народи и народности. Због тога не смемо дозволити да једно суштинско питање равноправности и јединства наших народа разни шовинистички елементи злоупотребљавају и почињу они да брину о „националном кључу“.* Описано је подстакло Алија Шукрију да укаже како на Косову и Метохији највећи проблем представља незапосленост као *оштро социјално и политичко питање*, при чему је апеловао да се наставе државна улагања у подизање привредне раз-*

² Трећа пленарна седница ЦК СКС, 7.1.1966, Архив Србије (АС), Ђ-2, К-8; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 10.1.1966, Архив Југославије (АЈ), 507, III/115; *Покрајински буџет све мањи*, Јединство, 17.1.1966; *Одржана Седма Покрајинска конференција ССРН*, Јединство, 31.1.1966.

вијености АПКМ и обећао да ће покрајински партијски чланови појачати активности како би се подигла продуктивност рада и ефикасније користили привредни ресурси.³

Други сазив Треће пленарне седнице ЦК СКЈ одржан је 11. марта 1966, када је Едвард Кардељ објаснио да *привредна реформа није само привредна реформа у ужем смислу те речи, већ да је то истовремено дубока друштвена реформа*, критикујући све који мисле да је *југословенски систем самоуправљања дошао у кризу*. Он се заложио *против појава национализма и затварања развијенијих република*, промовишући *принцип социјалистичке солидарности радних људи који треба да се узајамно помажу и без обзира на економске рачунице*. Тако је у Закључцима са ове седнице наглашена потреба даљег подизања животног стандарда југословенских радних људи, свођења државних инвестиција на реалне могућности, обустављања или одлагања изградње започетих или планираних објеката за које нису била обезбеђена финансијска средства и давања приоритета модернизацији постојећих привредних капацитета. У међувремену, Извршни комитет ЦК СКЈ је 7. марта расправљао о реорганизацији СКЈ на основу Брозовог предлога да се формира Председништво, као политичко тело које би креирало партијску и државну политику, док би се Извршни комитет, као оперативно тело, бавио спровођењем одлука. На овај предлог примедбу је упутио Александар Ранковић Марко указујући да оваква реорганизација није у складу са Статутом СКЈ, посебно не у вези са трансформацијом функције генералног секретара СКЈ у председника СКЈ. Сходно наведеном, поставља се питање да ли је већ у овом тренутку почело да бива видно политичко удаљавање Ранковића и Јосипа Броза Тита.⁴

Комисија ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа је на седници, одржаној 4. априла 1966, критиковала појаве националних ривалстава и суревњивости међу југословенским републикама, при чему је објашњено да *народи и народности нису створили своју Федерацију да би у њој имали замену за своју националну сувереност и самоуправност, већ као облик њиховог остваривања*. Дефинишући југословенство као *етничку категорију* и Југославију као *домовину за словенске народе и несловенске који улазе у њен састав*, Комисија је истакла да су *такве концепције југословенства које би припаднике народности третирали као грађане другог реда, као туђинце, недостојне комуниста*, да југословенство означава *заједницу засновану на таквим односима који ће максимално ослободити људе да искористе све могућности свог развитка и у економском и у друштвеном и културном погледу* и да југословенство *није ограничење већ је залога самоуправности људи, њихове слободе да се без обзира на националну припадност, развијају тако како то одговара њихо-*

³ Стенографске белешке са Трећег пленума ЦК СКЈ, 25.2.1966, АЈ, 507, II/27.

⁴ Стенографске белешке са наставка Треће седнице ЦК СКЈ, 11.3.1966, АЈ, 507, II/27; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 7.3.1966, АЈ, 507, III/116; I. Dragović, *Brionski plenum*, Beograd 2002, 79.

вим условима, да обogaћују своје стваралаштво, културу, развијају језик, друштвену заједницу, општину, аутономну покрајину, републику и Федерацију.⁵

Описани проблеми посебно су се очитовали на Косову и Метохији, што потврђује пленум Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, сазван 23. априла 1966. уз присуство организационог секретара ЦК СКС Војина Лукића (1919–1997), члана ЦК СКЈ Душана Мугоше и члана ИК ЦК СКС Џавида Ниманија. Тада је објашњено да је обим инвестиција у започете привредне објекте превазишао расположива средства за једну трећину, што је наметнуло потребу за обустављањем или одлагањем њихове даље изградње, као и да је мало учињено на смањивању трошкова покрајинске администрације. Поводом међунационалних односа примећено је да је дошло до напетости у вези са плановима даљег привредног развојка АПКМ, одступања од доследног спровођења партијских ставова о употреби језика националних мањина у администрацији и просвети, као и третирању одређених питања из албанске историје. Описаном би требало додати да је ИК ЦК СКЈ 28. априла наставио дискусију о партијској реорганизацији, када је дошло до изражавања дисонантних тонова од стране кадрова из ЦК СКС.⁶

Почетком маја 1966. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је разматрао полемику у јавности поводом докторске дисертације Марка Краснићија (1920–2015) *Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији*, која је одбрањена у Љубљани 1960. и објављена 1963. године. Расправу је отворио етнолог и историчар Татомир Вукановић (1907–1997) оспоривши Краснићију тврдње да се рударство на Косову и Метохији развило *искључиво захваљујући Сасима* – указавши на допринос српске династије Немањића, да је *великосрпска хегемонистичка политика од 1912. до 1941. мењала називе насеља на Косову и Метохији како би поробила Шиптаре* – пруживши доказе да се тај процес одиграо под турском влашћу и да је *новембра 1941. дошло до одлучног супротстављања окупатору од стране шиптарских маса* – што није одговарало историјској стварности. Осим научне тежине, овај инцидент је имао и изразиту националну димензију с обзиром да су полемичари били албанске и српске националности. Тако је на вечери Салона уметности 9. марта Вукановић окарактерисао Краснићијево дело као *националистички обојено*, посебно у вези са ауторовим потенцирањем да су *четници истребљивали Шиптаре*, замеривши му што ништа није навео о делатности вулнетара и озлоглашеног Џафера Деве против српског народа током Другог светског рата. Остали учесници овог скупа су критиковали Краснићијево *искључиво политичко тумачење миграција становништва Косова и Метохије без еко-*

⁵ СКЈ и проблеми националних односа, 4.4.1966, АЈ, 507, XXIII А-К.1/1-10.

⁶ Материјали са Шесте пленарне седнице ПК СКС за КМ, 23.4.1966, АС, Ђ-2, К-1; Неки проблеми и задаци који произилазе из закључака Трећег пленума ЦК СКЈ, април 1966, АС, Ђ-2, К-1; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 28.4.1966, АЈ, 507, III/117.

номских закључака, што није споменуо колонизацију становништва Космета у Војводини током 1945–1954. и што није обрадио процес исељавања Турака у периоду од 1953. до 1957. године. У писаној изјави, историчар Богумил Храбак (1927–2010) са Филозофског факултета у Приштини није високо оценио наведено дело, указавши да Краснићи није био на линији панишитарских осећања, већ понесен лично преамбициозношћу и жељом да се албански интелектуалци боље пласирају као представници најбројније нације у Покрајини.⁷

Описани случај је додатно усталасало саопштење Комисије за идејна питања у области образовања, културе и науке Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију да је полемика изазвала озбиљне идејно-политичке последице у редовима интелектуалних радника Приштине и ван ње, да је расправа била ненаучно и некритички заснована, да су ширењу нездраве међунационалне ситуације допринеле редакције покрајинских штампаних гласила – *Рилиндје* на албанском језику, која је хвалила Красниђија, и *Јединства* на српскохрватском језику, која је стала на страну Вукановића. У циљу смиривања ситуације, Секретаријат ПК СКС за КМ је сугерисао Заводу за друштвено-економска истраживања при Правно-економском факултету у Приштини да покрене изучавање националних односа и историјских тема на Косову и Метохији од друге половине XIX века до 1941, а препоручено је и да се организује саветовање научних радника комуниста у Покрајини о проблемима научноистраживачког рада у области друштвених наука.⁸

Управо у ово време су започете непосредне припреме за одржавање Четвртог пленума ЦК СКЈ, касније популарно названог Брионски пленум, о чему сведочи седница Извршног комитета ЦК СКЈ, одржана 16. јуна 1966, када су на захтев Јосипа Броза Тита разматрана нека питања из рада органа државне безбедности, као и појаве озбиљних злоупотреба ових органа у политичке циљеве од стране појединих функционера. Том приликом је председник СФРЈ изразио сумњу да су просторије у којима је радио и станао биле годинама праћене путем прислушних уређаја, посебно Бели двор и резиденција у Ужичкој улици у Београду. Иако је постављање прислушних апарата урађено због вођења записника и мера сигурности, Броз је истакао да је недопустиво да се прислушкује он као шеф државе и остали руководећи другови. Признавши да је Удба одиграла значајну улогу у прошлости, он је указао да је она годинама била под контролом Александра Ранковића Марка и Светислава Стефановића Ћеће (1910–1980), због чега је затражио да се формирају две комисије – једна са политичким карактером да испита и утврди чињенице и друга техничког карактера да истражи и прегледа инсталације. За председника Политичке комисије одређен је Крсте Црвенковски (1921–2001), а за чланове Добривоје Радо-

⁷ Актуелне информације, 7.5.1966, АС, Ђ-2, К-29а; Председнику Савезне скупштине, 15.6.1966, АЈ, 130, К-685.

⁸ Исто.

сављевић Боби (1915–1984), Ђуро Пуцар Стари (1899–1979), Блажо Јовановић (1907–1976), Франце Попит (1921–2013) и Анте Мико Трипало (1926–1995). На ове више него озбиљне оптужбе Ранковић, који је био видно затечен и узрујан, одговорио је да му је тешко да поверује у исказа-но, да је то *прљава ствар*, да се осећа одговорним, да би требало одвојити две ствари – метод рада и политику која је вођена, као и да се у последњих неколико година није бавио радом државне безбедности препустивши овај посао Стефановићу. На крају састанка, Броз је предложио да Јован Веселинов (1906–1982), Вељко Влаховић (1914–1975) и К. Црвенковски обаве разговоре са руководиоцима Извршног комитета ЦК СКС, с обзиром да су носиоци завере били из редова српских партијских чланова. Сходно томе, сутрадан је одржана седница ИК ЦК СКС на којој је Веселинов упознао присутне са деловањем Удбе *изван демократског система* и њеном *стављању изнад Партије*, у вези са чиме је заузет став да наведено представља *озбиљну кочницу у раду и развоју југословенског система, кочницу у даљем развоју и демократизацији СК*. Тако је затражено да ЦК СКС *цео случај озбиљно испита*, с обзиром да је Удба највише деловала на подручју СР Србије.⁹

Наредних пет дана чланови Политичке комисије су обавили разговоре са низом кадрова Удбе и партијских руководилаца, док је на састанку политичког актива код Јосипа Броза Тита 20. јуна 1966. истакнуто да су *деформације доста велике и стаљинистичког типа* и да је озвучено више важних зграда. Пошто је Броз затражио да се *мења читав систем Удбе*, Крсте Црвенковски је указао да је Светислав Стефановић Ћећа још 1962. наредио да се озвучи мартовска седница Извршног комитета ЦК СКЈ, да су тенденциозно *Централни комитет и Партија поистовећивани са Ранковићем*, да је пружан *отпор напорима за реорганизацијом Секретаријата унутрашњих послова*, да је на захтев републичких органа из СР Србије вршено *прислушкивање истакнутих кадрова Шиптара* и да је Александар Ранковић Марко истицао да *има људи који хоће неке Србе да униште*. Јован Веселинов је објаснио да Ранковић од овог случаја жели да направи *антисрпску кампању како се не би отворило ни једно питање*, док се Броз са жаљењем правдао да се две године бојао да предузме ово што се сада чини како се не би добило *антисрпско тумачење*. На то је Добривоје Радосављевић Боби затражио да се Ранковић стави у кућни притвор како не би утицао на сведоке, Марко Никезић (1921–1991) је апеловао да би предмет истраге требало да буде и Државни секретаријат за иностране послове (ДСИП), Светозар Вукмановић Темпо, који је од раније био у личном сукобу са Ранковићем, приметио је да је Удба *спроводила контролу одозго на доле* и да је чекала *погодно време да Тито умре како би Ранковић преузео*

⁹ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 16.6.1966, АЈ, 507, III/118; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 17.6.1966, АС, Ђ-2, К-14; J. Kesar, P. Simić, *Leka Aleksandar Ranković. Oproštaj bez milosti - slučaj Ranković od Brionskog plenuma CK SKJ do abolicije Predsednika Republike*, Beograd 1990, 54; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 134.

власт, Петар Стамболић је окарактерисао Ранковића као *носиоца српског шовинизма*, Веселинов је потврдио да је Ранковић *мешетарио око постављања кадрова*, а Драги Стаменковић (1920–2004) је апеловао да се *не ствара атмосфера обрачуна са Србима*. Едвард Кардељ, верујући да је и сам прислушкиван, заложиио се да се не делује против Удбе и *удбоваца*, већ против *система који је створен унутар Удбе*. Задобивши том приликом подршку српских кадрова за своју намеру политичке ликвидације Ранковића, Броз је на крају састанка закључио да овај проблем не би смео да се постави на националистичким основама, да је крив што је веровао Ранковићу, да је у Удби радило око 6.000 људи и да је прислушкивање вршило свега око 600 запослених, као и да *ће ствар бити најтеже примљена у Србији*.¹⁰

Кроз два дана одржана је седница Извршног комитета ЦК СКЈ на којој је Јосип Броз Тито објаснио да је Удба у почетку била *инструмент револуционарне борбе у борби пролетаријата против разних непријатеља*, а да се касније окренула у *инструмент борбе против прогресивног кретања*. Крсте Црвенковски је саопштио да је Политичка комисија испитала велики број лица, укључујући Светислава Стефановића Ћећу, али да *кадрове државне безбедности обавезује једна врста заклетве да оно што чују и сазнају у току рада никада и никома не смеју саопштити*, што није легализовано правним нормама и услед чега су испитаници *саопштавали и признавали углавном само оно до чега смо ми већ били дошли или су претпостављали да смо дошли*. Он је објаснио да се *особље Удбе добрим делом везало за поједина имена и личности*, мислећи на Александра Ранковића Марка, и да су коришћене методе прислушкивања, праћења, добијања извештаја од персонала, шофера и куварица – на бази чега су даване оцене о појединим људима и формирана кадровска политика. Закључак Црвенковског је био да је Удба имала власт над друштвом у целини и да је Ранковић сакупљене материјале *често скривао од оних кадрова којима су они требали да служе у обављању одговорних функција*. На то је Ранковић затражио да се преиспита цео рад Удбе и истакао да не жели да се правда, да је увек иступао против свих неправилности и деформација, да је имао такав положај у ЦК СКЈ, да су многи људи долазили код њега по разним основама и да је морао да решава различите проблеме, да је на његов рад пала *тешка сенка неповерења* и да се три године није бавио овим питањима зато што је престао да буде председник Одбора за унутрашњу политику, док је поводом прислушних апарата поновио да су они постављени ради хватања бележака са важних састанака. Броз му је одговорио да не жели разрачунавање са српским кадровима, предложивши му да остане

¹⁰ Озвучене су зграда у Ужичкој улици број 16 (свака соба по 5 микрофона), просторије у СИВ-у (20 микрофона са појачалима), Бели двор (четири просторије са 12 микрофона), кабинет секретара Савезног секретаријата унутрашњих послова (ССУП), објект Карађорђево и станови Јована Веселинова, Добривоја Радосављевића Бобија и Пека Дапчевића (1913–1999). Видети: Записник са састанка одржаног код друга Тита, 20.6.1966, АЈ, 507, III/119; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 149.

члан ЦК СКЈ, али да буде разрешен функција потпредседника СФРЈ, секретара ЦК СКЈ и члана ИК ЦК СКЈ.¹¹

Извршни комитет ЦК СКС је 23. јуна 1966. осудио деловање Удбе, затражио да се проблем не приказује као акција против српских кадрова, привремено суспендовао секретара за унутрашње послове СР Србије Животија Савића Србу и наложио председнику Републичког извршног већа Драгом Стаменковићу да формира комисију са задатком да одржава контакте са одговарајућом комисијом СИБ-а, при чему је посебно наглашена политичка осетљивост расправљања овог питања на Косову и Метохији, *где може доћи до негативног односа према Удби у целини и манифестација националистичког расположења*. Како је још 15. јуна Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију обавестио Јосипа Броза Тита о жељи руководства АПКМ да га посети, Председник СФРЈ је примио покрајинску делегацију 24. јуна, али са овог састанка није сачувана званична белешка. Према посредним изворима, делегација АПКМ је упознала Броза са проблемима даљег развоја Покрајине, док им је он скренуо пажњу да је потребно да развијају ону производњу која омогућава пораст извоза и повећање продукције електричне енергије. Међутим, нема трагова да ли је том приликом расправљано о негативном деловању Удбе на Косову и Метохији. Наредних дана, одржане су затворене седнице централних комитета СК југословенских република, док је ЦК СКС одржавао састанке група од 25 до 30 чланова.¹²

На једном од тих састанака, одржаном 26. јуна 1966, члан ЦК СКС и књижевник Добрица Ћосић (1921–2014) изјавио је: *Ако је Александар Ранковић или било ко повредио интегритет председника Тита и контролисао приватни живот, онда је то најобичнији криминал, који се суди по законима ове земље. Тај криминал не треба никако да постане идеолошки проблем СК. Међутим, очигледно није реч о томе. Реч је о покушају да се компромитује српски комунистички покрет, да му се стави хипотека национализма, хегемоније, стаљинизма и свих оних добро познатих атрибута из арсенала партијске пропаганде. Ако постоји сукоб између Тита и Ранковића у политичкој концепцији, а по свему постоји, онда о њему треба водити демократску партијску расправу и не увлачити Партију и друштво у нечувену срамоту криминалне афере*. Иако су партијски друго-

¹¹ Српски кадрови присутни на овој седници, попут Мијалка Годоровића Плавог и Петра Стамболића, оштро су критиковали делатност Александра Ранковића Марка. Видети: Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 22.6.1966, АЈ, 507, III/120; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 182.

¹² Делегација АПКМ која је 24. јуна 1966. године посетила Јосипа Броз Тита била је у саставу председник Покрајинске скупштине Станоје Аксић, секретар ПК СКС за КМ Вели Дева, председник Покрајинског извршног већа Али Шукрија, директор НИП *Рилиндје* Синан Хасани и председник Покрајинског одбора ССРН Бранислав Шкембаревић, а пријему су још присуствовали Драги Стаменковић и Богдан Црнобрња. Видети: Пријем делегације Косова и Метохије, 24.6.1966, АЈ, 837, II-2/302; *Председник Тито примио представнике Косова и Метохије*, Јединство, 27.6.1966; Записник са седнице ЦК СКС, 23.6.1966, АС, Ђ-2, К-14.

ви Петар Стамболић, Мијалко Тодоровић Плави (1913–1999) и Милентије Поповић (1913–1971) саветовали Ћосићу да се више *јавно не изјашњава* и *да ћути*, он је ипак скупио храброст и Брозу написао писмо у којем је истакао: *Вама је добро познато да је А. Ранковић, после Вас, најауторитативнија морална и политичка личност југословенске револуције, да после Вас ужива највеће поштовање и љубав радничке класе и народа. Сви остали значајни људи стоје далеко иза њега... Што се посебно Србије тиче, она Ранковића види са Вама и увек поред Вас. У осећањима љубави и поштовања српског народа, после Вас, Ранковићу нико није раван... Политичким падом и крахом А. Ранковића започиње у Србији процес моралне, политичке, националне дезитнеграције и раскол који ће наша генерација тешко моћи морално да поднесе и превазиђе. После оваквог пада и краха А. Ранковића, бојим се да ни Тито више неће бити Тито, ни СКЈ оно што свет верује да јесте у авангардној ренесанси социјализма и превазилажења свега што чини стаљинистичку епоху.* Јосип Броз Тито је 29. јуна 1966. примио Ћосићево писмо које га је до те мере разочарало да је одбио да више зна за њега. Недуго затим, службеници државне безбедности су почели да прате и надзиру Ћосића.¹³

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 30. јуна 1966, одлучено је да прва тачка дневног реда Четврте седнице ЦК СКЈ гласи *Актуелни проблеми у вези са штетним деловањем органа безбедности и штетне последице тог деловања на развој система и рада ЦК* и наложено је да се за даљу реорганизацију и развој СКЈ образује посебна комисија на челу са Мијалком Тодоровићем Плавим, да се за члана Извршног комитета СКЈ предложи Милентије Поповић и на место Светислава Стефановића Ћеће у ЦК СКЈ кооптира Добривоје Радосављевић Боби. Суштински, закључци и ток Брионског пленума били су унапред припремљени на највишем партијском нивоу, тако да је он представљао политичку представу за ниже партијске кадрове и широке народне масе, а са чиме је искусни руководилац Александар Ранковић Марко био упознат како од стране самог Јосипа Броза Тита, тако и увидевши хладан пријем и бојкот својих колега и сабораца по доласку на Брионе, где је Пленум одржан.¹⁴

Четврти пленум ЦК СКЈ, тзв. Брионски пленум, одржан је 1. јула 1966. године. Уопштено узевши, пленуми су, поред конгреса, представљали највишу форму партијских састанака на којима је било потребно исказати снагу и јединство југословенског Савеза комуниста па су тачке дневног реда пажљиво припремане, излагања и расправе строго контролисане, а закључци и одлуке представљали основу за креирање државне политике. Брионски пленум започет је излагањем Јосипа Броза Тита, који је подсетио на седницу Извршног комитета ЦК СКЈ из марта 1962. када су *пре-*

¹³ Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2000, 248; С. Ђukić, *Ћосић и његово време. Разговори са Добрицом Ћосићем*, Београд 1989, 162.

¹⁴ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 30.6.1966, АЈ, 507, III/121; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 227

тресани разни проблеми који су се тицали односа у нашем руководству, односа у нашој Партији и уопште разних аномалија које су се догађале. Изразивши жаљење што се тада није ишло до краја у решавању спорних питања, односно што се због извјесних компромисних тежњи да се то не одрази на јединство наше Партије и на јединство нашег руководства, које је заправо већ онда било нарушено, стало на пола пута, Броз је нагласио: Ми смо, другови, погријешили што смо нашу државну безбедност у току двадесет и више година њеног постојања препустили тако рећи самој себи, а главни руководилац је био друг Ранковић... Морам да кажем да су људи почели да шапћу, да је створено неповјерење једног према другом, одозго до доље. А не сличи ли вам то на оно што је некада било код Стаљина? Ја мислим да то прилично сличи. Док је наш циелокупни друштвени развитак ишао брзим темпом напријед, државна безбедност је не само стагнирала него је ишла натраг. Она је закржљала, није пратила токове нашег друштвеног развитка, већ је имала неке своје концепције, то јест да се стави изнад друштва. Сходно томе, он је закључио да су деформације неких органа државне безбедности биле основни узрочник неспровођења свих најважнијих одлука највишег партијског руководства, да је суштина проблема фракционашка борба за власт у држави и да је Брионски пленум сазван ради оздрављења наше Партије.¹⁵

Потом је Крсте Црвенковски прочитао извештај Партијске комисије, формулисан у тринаест тачака, у којем је указано да је Удба постала *кочница даљег друштвеног развитка и опасност за његов даљи социјалистички развитак*, да ЦК СКЈ и ИК ЦК СКЈ сnose део одговорности за такво стање и да су занемарене, непоштоване и недовољно развијене неке основне норме демократског понашања и демократске процедуре у форумима СК. Како за кратко време свог деловања Комисија није била у могућности да у потпуности расветли све злоупотребе и деформације државне безбедности, она је предложила да ЦК СКЈ препоручи СИВ-у да се без одлагања приђе реорганизацији органа државне безбедности, односно да представничка тела у извршним органима власти обезбеде фактичку друштвену контролу над радом државне безбедности на бази уставних норми и постојећих законских прописа, да се истрага настави од стране за то посебно формиране државне комисије, да се председник Комисије за унутрашњу политику СИВ-а и председник Комисије за координацију служби безбедности Светислав Стефановић Ћећа, као непосредно одговоран за рад државне безбедности, искључи из СКЈ и разреши дужности члана СИВ-а, и да се прихвати оставка Александра Ранковића Марка на функције секретара ЦК СКЈ и члана ИК ЦК СКЈ.¹⁶

Затим је дозвољено Александру Ранковићу Марку, који је у међувремену претрпео срчани удар, да се обрати. Указавши да је *изненађен и*

¹⁵ Стенографске белешке са Четврте седнице ЦК СКЈ, 1.7.1966, АЈ, 507, II/28; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 235.

¹⁶ Исто.

потресен изнетим подацима о озвучавању станова и радних просторија друга Тита и осталих другова, он је објаснио да већ дуго година није био непосредно одговоран за рад службе безбедности, да она не може и не сме постати фактор изнад друштва, СК и других политичких и друштвених органа, да је после Резолуције Информбироа из 1948. отпочело примењивање метода разрађивања не само класног непријатеља, већ и појединих чланова Партије попут Милована Ђиласа и Владимира Дедијера (1914–1990) и да су све одлуке о томе доношене на састанцима Секретаријата ИК ЦК СКЈ. На крају излагања он је закључио да за овакав рад и овакве поступке органа безбедности не сноси никакву одговорност, сем моралну одговорност која произилази из тога што је требало да покаже више будности, како раније када је непосредно руководио овом установом, тако и кроз свој рад у ЦК СКЈ. По завршетку Ранковићевог излагања, развила се дискусија током које је Светислав Стефановић Ћећа саопштио да није могао да замисли да ће му се ово догодити, да себе сматра револуционарем са 56 година живота и 40 година рада, да је живео у илузији да је радио добро и извршио свој задатак, да неће да прими жиг срамоте на своја леђа, да је државна безбедност од самог почетка првенствено радила на прислушкивању непријатељских и социјализму туђих елемената ради сазнавања њихове активности и да није имала никаквог интереса да прислушкује и озвучава руководиоце без њиховог знања. Обративши се Брозу, он је покушао да га увери да га Удба није прислушкивала, да му је без разлога на терет стављено да је прислушкивао још два функционера – Светозара Вукмановића Темпа и функционера албанске националности са Косова и Метохије Мехмета Хоџу (1908–1987), да већ три године није радио у унутрашњим пословима и да му се натоварује да је крив за све што не ваља у земљи.¹⁷

У расправи која је уследила, Стефановићу је замерено да је радио на томе да Ранковић наследи Броза, док му је Јован Веселинов пребацио да намерно скрива поверљиве податке. Поред тога, Веселинов је говорио о потреби *рашчишћавања онога што је труло у Партији* указавши на деформитете Удбе у АПКМ: *Ми смо имали много тешкоћа на Косову и Метохији где смо врло тешко могли да изађемо на крај, јер је Удба сматрала да они кадрови тамо нису сигурни, да ови нису сигурни, и такоређи узела је власт. Отуда је и дошло до тога да су наши политички људи на Космету, који су учествовали у борби против Коминформа, који су касније учествовали у борби за изградњу били стално подвргнути неком саслушавању зато што је Удба сумњала у њих. То смо ми тешко могли да решимо, а то је имало и тежих политичких последица, јер се ту стварало несагласје итд. Ту ме је један друг подсетио да смо ми пре четири-пет година на седници Извршног комитета расправљали о стању на Косову, на бази извештаја које су слали унутрашњи послови. Они су слали по тој линији, нама неки по другој, и када се све скупило – онда је то било база за*

¹⁷ Исто.

расправљање код нас... Ми смо много пута неке ствари оценили, заузели ставове, чак смо хтели да предузмемо мере, али нисмо могли чак на најо-сетљивијим питањима да те мере спроведемо. Јер ми разговарамо једно, а неко спроводи нешто друго. Неко ко иступа, рецимо, на шовинистичкој линији па га ми позовемо на одговорност, тај исти добије подршку на некој другој страни. Он са нама и не разговара... У том смислу, у тој техници повезивања, давања разноврсне подршке, мислим да се то и може тако квалификовати како је и рекао друг Тито јутрос, да се ради о једној врсти перфидног групашења.¹⁸

На то је Добривоје Радосављевић Боби исказао уверење да је Удба, и савезна и републичка, у приличној мери у овим последњим политичким односима у свим републикама и у савезу играла значајну улогу у преношењу информација и дезинформација, да је Ранковићу указивао на националистичке појаве у активу Србије, посебно пред Пети конгрес СКС, на шта му је овај одговарао да има то и код других и да ништа није чинио по тим питањима. На крају Брионског пленума за реч се поново јавио Јосип Броз Тито са захтевом да се поврати поверења народа у ЦК СКЈ и Савез комуниста уопште, да се иде напред у још снажнијем извршавању одлука Осмог конгреса СКЈ, да се *спрече разне приче и националистичке тенденције* које би могле да се појаве после овог Пленума и да су велики задаци испред Извршног комитета ЦК СКС који *треба да буде носилац спровођења одлука које ће се донети на овом Пленуму и да сузбија покушаје да се наше одлуке пребаце на националистичке трачнице*. Захваливши Ранковићу што је схватио своје грешке и замеривши Стефановићу што се *није држао као комуниста*, он је затражио да се не дозволе напади на државну безбедност и да се изврши њена реорганизација, односно да се *СК очисти изнутра*. Тако је Четврти пленум ЦК СКЈ усвојио предлоге Политичке комисије, док је Мијалко Тодоровић Плави изабран за секретара ЦК СКЈ, Добривоје Радосављевић Боби кооптиран у ЦК СКЈ и именована Комисија за реорганизацију СКЈ, која је бројала 40 чланова.¹⁹

Сазнања и извори који су данас доступни о Брионском пленуму указују да је у питању био сукоб партијских концепција даљег државног и друштвеног уређења Југославије. Под утицајем кадрова из Словеније и Хрватске, Јосип Броз Тито се определио за разбијање централистичких идеја и унитаристичких тенденција чији је стожер био Александар Ранковић Марко, а са циљем убрзане децентрализације како би се југословенска федерација трансформисала у извештан облик конфедерације република. Иза овог процеса крила се тежња развијенијих југословенских република за што већом политичком самосталношћу. Још од 1962. било је јасно да је Ранковић по партијској снази и личном утицају био други човек Југославије, перципиран у домаћој и иностраној јавности као Брозов наследник. Стога не чуди што је Броз, који је у време Брионског пленума имао 74 године

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

живота, могао страховати да ће га Ранковић *сукарнизовати*, односно постепено удаљити из политичког живота и преузети његово место. Па ипак, нема опипљивог доказа да је Ранковић заиста прислушкивао Броза и истакнуте партијске кадрове са циљем јачања свог личног престижа, посебно што је откривено озвучење у највећој мери било легално постављено.²⁰

Познат као добар организатор, вредан радник и безрезервно одан Јосипу Брозу Титу и Савезу комуниста Југославије, Ранковић је уживао велики партијски ауторитет у Југославији и популарност у Србији. Искрено затечен и погођен оптужбама изнетим против њега на Брионском пленуму, Ранковић је до краја живота остао повучен, тајновит и убеђен да ће истина о његовој невиности једног дана изаћи на видело. Па ипак, са Ранковићем је морала бити демонтирана Удба, као главна полуга његове моћи, код које је у наредним годинама дошло до слабљења савезног јединства, услед чега је Броз почео да добија поверљиве информације од војне службе безбедности. Политичком елиминацијом Ранковића отворен је пут партијског успињања нове генерације Брозових најближих сарадника, који су углавном заступали републичке интересе, све више занемарујући јединство југословенске федерације. Такође, требало би приметити и са коликом лакоћом је Броз придобио истакнуте српске кадрове, попут Добривоја Радосављевића Бобија, Петра Стамболића, Мијалка Тодоровића Плавог, Миљентија Поповића и Константина Коче Поповића (1908–1992) да се одрекну и забораве свог ратног друга Ранковића, што су они правдали потребом друштвене модернизације, одржавања партијског јединства и наставка борбе против национализма. Суштински посматрано, касније законско систематизовање Службе државне безбедности и увођење механизма контроле њеног деловања представљало је најпозитивнији допринос Брионског пленума демократизацији југословенског друштва.²¹

У циљу разумевања утицаја Брионског пленума на почетак редефинисања југословенске државне политике према Косову и Метохији, од значаја је сагледати деловање Политичке комисије ИК ЦК СКЈ, која је већ 18. и 21. јуна 1966. испитивала Светислава Стефановића Ћећу у вези са прислушкивањем функционера албанске националности из АПКМ. Како је Стефановић описао: *Једно време је била ојачала акција иредентизма на Космету. Откривено је више група, а неке од њих су слабе и одређене планове. Једна од њих је помињала Мехмета Хоџу да је незадовољан, колебаљив. Прислушкивали смо и Албанску амбасаду. Ту је спомињан Хоџа и да на њега треба ићи. Као да је њихов, не до краја, али да треба пробати. Одредили су да се, када из Приштине дође за Београд, са њим контакти-*

²⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад 2001, 385; К. Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд 2011, 251; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988, 382; *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, priredio Momčilo Pavlović, Beograd 2009, 223; J. Kesar, P. Simić, *Leka...*, 78; М. Павловић, *Срби у Југославији 1945–1981*, Историја 20. века, 2, Београд 2008, 182; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 531.

²¹ Исто.

ра. Помињали су и његов стан у улици Страхинића Бана. Другови из Србије су тражили да се његов стан озвучи и ја сам дао за то одобрење. То је било пре седам-осам година. Стан је озвучен, а касније сам питао шта је са тим и до чега се дошло. Рекли су ми да се није ништа открило, да је он поштен човек и да је све било у нормалним оквирима, и да је озвучење повучено. На то је Крсте Црвенковски упитао да ли је прислушкиван и Фадиљ Хоџа и добио негативан одговор.²²

У исто време је Комисија испитивала и помоћника савезног секретара за унутрашње послове Селима Нумића, који је поводом прислушкивања стана Мехмета Хоџе изјавио: *Код овог случаја позвао ме је друг Стефановић и лично ми дао задатак са образложењем да Мехмета Хоџу посећују у стану неки људи са Космета, међу њима и функционери, за које се мисли да су им гледања и ставови иредентистички или шовинистички, па су можда на тој линији и активни. Сврха озвучавања је да се тим путем, ако је то могуће, рашири ствари. Речено ми је да одвојим два-три зрела и озбиљна службеника који ће задатак технички реализовати, а затим снимити и преводити. Друге није требало упознавати због деликатности задатка и евентуалног несхватања његове оправданости. Озвучавање је извршено из суседног стана у коме је становао Бранко Вучинић, садашњи југословенски амбасадор у Кипру... Служба је једно време преко микрофона контролисала стан М. Хоџе, не сећам се колико дуго, а затим престала јер није било резултата. Микрофони су остали уграђени у зиду, јер се претпостављало да се ствар може поново актуелизовати. Осим тога, није било ни услова за њихово повлачење, јер се у међувремену у стан Вучинића уселила друга породица. Нумић је даље објаснио: *Пре два месеца по прилици позвао ме је заменик секретара савезног СУП-а Милисав Лукић и у присуству помоћника Републичког СУП-а за Србију, који води сектор државне безбедности, Драгослава Новаковића покренуо питање активирања микрофона у стану М. Хоџе. Рекао ми је да су за ту ствар заинтересовани другови из ЦК Србије ради утврђивања карактера контакта и разговора М. Хоџе са неким Шиптарима. Рекао сам да је то могуће... Том приликом је покренуто и питање озвучавања стана Шаћири Исмета, сада пензионера, и Пуље Имера, секретара за саобраћај Извршног већа Србије. На крају је договорено да се испитају могућности за озвучавање станова обојице, а за Пуљу и радног кабинета у згради Извршног већа, да им се одмах ставе под контролу телефони и да се снимање и превођење телефонских разговора врши у савезном СУП-у.²³**

Политичка комисија је 29. јуна 1966. обавила разговор са Војином Лукићем, који је од 1963. до 1965. обављао дужност савезног секретара за унутрашње послове, током којег је затражено да објасни са којим циљем је из ЦК СКС била покренута иницијатива да се прислушкују функционери

²² Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 18.6.1966, АЈ, 507, II/28; Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 21.6.1966, АЈ, 507, II/28.

²³ Исто.

албанске националности са Косова и Метохије Мехмет Хоџа, Исмет Шаћири (1918–1986) и Имер Пуља (1921–2010). Како је Лукић рекао: *За Шаћирија је постојала притужба да је покушао силовање неке девојчице, па је ту ствар требало разјаснити. На томе је радила једна партијска комисија, а не СУП. У току рада око рашичињавања тога у ЦК СКС, јер је мајка ове девојчице тамо дошла и пријавила ту ствар, другови из ЦК СКС су тражили од нас да им у томе помогнемо, јер су се плашили да Шаћири евентуално не побегне. То је мотив акције нас из СУП-а, јер сам ја тада био у Републичком секретаријату. То је било пре више година. И за Мехмет Хоџу је такође било давно. Он није био чист човек за време рата, био је један од грађанских политичара и слично. После рата је одржавао неке везе са људима који нису били чисти, а између осталих и са неким генералом Пљакуом. Помињао се у неком од тих материјала везаних за делатност неких група са Космета, па је донет закључак да се контролише. За Имер Пуљу се уопште не сећам да је икад било нешто слично нити га лично познајем и не знам где сада ради. Он је одбацио индицију да је последњих месеци поново активирано прислушкивање наведених функционера, јер они више нису били ни на каквим истакнутим политичким функцијама.*²⁴

Тако је Комисија дошла до сазнања да је Мехмет Хоџа, некадашњи министар рударства СР Србије, члан ЦК СКС, председник Скупштинског одбора за буџет СРС и народни посланик за срез Ђаковички, био прислушкиван од 1956. до краја 1964. *на захтев службе безбедности Космета и уз одобрење Савезне службе безбедности* и да је његов стални гост био Исмет Шаћири, бивши члан ЦК СКС и народни посланик. Током Призренског процеса из 1956. добијени су подаци да је Хоџин братанац деловао против Југославије као информбировски емигрант у Албанији, одакле је упадао на југословенску територију. Иначе, код Хоџе је долазио велики број сељака из среза Ђаковице по разним питањима, али и *неки сумњиви Шиптари*. Поводом прислушкивања И. Шаћирија, Комисија је сазнала да је то урађено на захтев партијске комисије ЦК СКС и организационог секретара Душана Петровића Шанета (1914–1977) ради истраге која је вођена због силовања девојчице од 15 година старости, чија је мајка тужила Шаћирија Обласном комитету СКС за КМ. Како је злочин доказан, он је кажњен сменом са политичких функција и пензионисан.²⁵

Јосип Броз Тито је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 2. јула 1966. затражио да се у истраге поводом деформација државне безбедности и спровођења закључака Брионског пленума укључи *СИВ како би се виде-*

²⁴ Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 29.6.1966, АЈ, 507, II/28; V. Lukić, *Brionski plenum. Обрачун са Aleksandrom Rankovićem. Сећања и saznanja*, Београд 1990, 57.

²⁵ Супруга Исмета Шаћирија је била у сродству са супругом потпредседника Албанске владе Абдуљ Келезија, док је његов син, који је живео у Приштини, био познат као *велики иредентиста због чега је требало да буде ухапшен, али је захваљујући интервенцији из Београда остао на слободи*. Видети: Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 29.6.1966, АЈ, 507, II/28; V. Lukić, *Brionski plenum...*, 57.

ло ко све стоји ван СУП-а и ко се све ту мешао. Како је истакао: *Ја никако не могу да се отмам утиску да изван СУП-а постоји група која је радила читав низ година, а за коју, морам да кажем, вероватно и Ранковић не зна. Ако ту ствар не доведемо до краја имаћемо опет након извесног времена такву ситуацију да ћемо морати тиме да се позабавимо.* Наредних дана широм Косова и Метохије одржани су бројни састанци партијских организација на којима су вршене прораде материјала са Брионског пленума и којима су присуствовали високи партијски функционери попут члана политичког актива ЦК СКС Бахри Оручија (1930–2001), члана Контролне комисије ЦК СКС Крста Филиповића и члана Кадровске комисије ЦК СКС Рефки Даутија. На овим састанцима су осуђене девијације и злоупотребе Удбе и изражена подршка ставовима Брионског пленума, мада им је присуствовао мали број партијског чланства зато што је у току била сезона пољопривредних радова.²⁶

Извршни комитет ЦК СКС је 5. јула 1966. констатовао да су одлуке *Четврте седнице ЦК СКЈ добро примљене међу комунистима и да није било потребе за интервенцијама органа јавног реда.* Јосип Броз Тито је похвалио партијске кадрове у Србији да су се брзо снашли и организовали у свом деловању, указавши да је на њима велика одговорност и да највише морају допринети спровођењу пленумских одлука. Недуго затим, на свечаности поводом обележавања 7. јула – Дана устанка народа Србије, одржан је митинг у Липовици на којем је председник Скупштине АПКМ Станоје Аксић критиковао *штетно деловање Ранковића, Стефановића и других функционера неких органа државне безбедности,* који су покушали да *разбију јединство и углед СКЈ.* Он је похвалио одлуке Брионског пленума у којима су сагледане *друштвене стране опасности бирократске деформације и трасиран пут даљег развоја система самоуправљања.* Позитивни ставови покрајинског руководства о Брионском пленуму и спровођењу његових одлука изнети су и на састанку Секретаријата ПК СКС за КМ одржаном 12. јула, када је још једном потврђено партијско јединство и безрезервна подршка политици СКЈ, али и затражено покретање истраге у АПКМ поводом злоупотреба Удбе. Поред тога, истог дана је одржан и састанак Комисије ИК ЦК СКС на којем је испитиван сарадник Удбе Драгослав Новаковић, који је признао да је по налогу Савезног СУП-а активирао прислушне уређаје у стану Мехмета Хоџе и да су били издати налози да се инсталирају прислушни уређаји у становима Исмета Шаћирија и Имера Пуље, а да је касније саопштено да је то тражио ЦК СКС.²⁷

²⁶ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 2.7.1966, АЈ, 507, III/122; Кратка информација о проради материјала Четвртог пленума ЦК СКЈ, 3-5.7.1966, АС, Ђ-2, К-22; *Комунисти и радни људи осуђују све деформације службе безбедности*, Јединство, 11.7.1966.

²⁷ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 5.7.1966, АС, Ђ-2, К-14; Телеграми упућени поводом Четвртог пленума ЦК СКЈ, 1.7-8.7.1966, АЈ, 507, II/28; Белешка са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 12.7.1966, АС, Ђ-2, К-5; Д.Р., *Наше друштво моћи ће да брже корача ка остварењу постављених циљева*, Јединство, 11.7.1966; Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКС, 12.7.1966, АС, Ђ-2, К-5.

Председник Скупштине АПКМ Станоје Аксић је на састанку Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржаном 13. јула 1966, изнео мишљење да се, изузев ЦК СКС, други републички органи нису довољно бавили проблемима Покрајине, нарочито у вези са привредним тешкоћама. Тако је било запослено свега 9% становништва Покрајине, национални доходак је износио 35% југословенског и 37% републичког, низак је био ниво инвестиција у односу на савезне пројекције, постојало је незадовољство расподелом средстава из Фонда федерације, слаба је била саобраћајна повезаност Покрајине са осталим крајевима државе и буџетска потрошња је била најнижа у Југославији, при чему је половина буџетских средстава одлазила на просвету и свега 14 динара по становнику издвајано за културу. На то је Синан Хасани (1922–2010) затражио да се о наведеним проблемима разговара на нивоу СКЈ, док је Јован Веселинов захтевао да се разговори воде на релацији Извршни комитет ЦК СКС – Секретаријат ПК СКС за КМ.²⁸

Иако је била уочљива тежња покрајинског руководства да се сходно новонасталој ситуацији Косово и Метохија приближи и јаче веже за југословенску федерацију, при томе заобилазећи ингеренције Србије, Јован Веселинов је настојао да их умири обећањима да ће ЦК СКС радити на решавању актуелних проблема из домена просвете, културе и инфраструктуре. Наведено је начелно наишло и на подршку Вели Деве, који је рекао – *Ми не можемо преко ЦК СКС да вршимо притисак на Федерацију и ЦК СКЈ. Постоји Скупштина или државни органи где се морају ствари решавати.*

Поводом националног питања, Веселинов је објаснио да *радници и сељаци Србије нису отишли у револуцију и Партију зато да би бранили српство већ зато да би извршили преображај целог друштва у Југославији и критиковао извесне гласове који се питају ко ће сада бранити српство и бити представник Србије у највишем руководству, приметивши да су таква гледишта наопака и да су односи у држави тако постављени да омогућавају правилан развитак свих народа Југославије.* У односима са Албанијом, он је изнео став да би требало развијати међудржавну сарадњу на принципу реципроцитета, указујући: *Уколико год се они више отворе ми ћемо се два пута шире отворити. Ми ћемо се према њима принципијелно односити, уз оцену да се не могу вршити идејно-политички уступци према Албанији, али да се може размењивати литература која нема карактер пропаганде.*

Са друге стране, у то време је у Извршном комитету ЦК СКС одлучено да се оснују две комисије: прва, која би имала задатак да ради на синхронизовању акција и праћењу спровођења одлука Брионског пленума, и друга, која би на основу информација из општина, срезова и покрајина направила збирну информацију за ЦК СКС. Такође, Скупштина СФРЈ је за новог потпредседника СФРЈ, уместо Александра Ранковића Марка, иза-

²⁸ Белешка са састанка ПК СКС за КМ, 13.7.1966, АС, Ђ-2, К-3;

брала Константина Кочу Поповића, чиме је и суштински био завршен процес примопредаје државних дужности после Брионског пленума.²⁹

Југословенско руководство је почетком 1966. било закупљено решавањем проблема који су произилазили из економске кризе, која је претила даљем континуираном привредном развоју Аутономне Покрајине Косово и Метохија. У том процесу је дошло до појаве пукотина у јединству највиших партијских функционера поводом питања реорганизације СКЈ и односа у југословенској федерацији. Удаљавање Јосипа Броза Тита и Александра Ранковића Марка постало је видно већ на Трећем пленуму ЦК СКЈ 11. марта, док је јавност Косова и Метохије у мају била закупљена полемиком између Марка Краснићија и Татомира Вукановића која је откривала дубоку историјску и националну подељеност тамошњег друштва. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 16. јуна отворена је афера у вези са постављањем прислушних уређаја у радне и приватне просторије Ј. Броза Тита, за шта су као инспиратори окривљени А. Ранковић Марко и Светислав Стефановић Ћећа. Посебно формирана Политичка комисија утврдила је низ злоупотреба и деформација Удбе, међу којима и њена настојања да остварује власт над југословенским друштвом у целини. Извршни комитет ЦК СКС је 17. јуна утврдио да је Удба највише деловала на подручју Србије, а на састанку политичког актива код Ј. Броза Тита 20. јуна је први пут поменуто прислушкивање истакнутих партијских кадрова албанске националности са Косова и Метохије.

Не желећи да политичка елиминација Александра Ранковића Марка поприми антисрпски карактер, Јосип Броз Тито је брзо задобио подршку водећих партијских кадрова Србије, док је Извршни комитет ЦК СКС 23. јуна 1966. закључио да осуда деловања Удбе може изазвати расpirивање националистичког расположења на Косову и Метохији. Сутрадан је Ј. Броз Тито примио делегацију највиших функционера АПКМ, а данас је познато само да су разговарали о економским питањима. У то време је председнику СФРЈ писмо упутио књижевник Добрица Ћосић упозоравајући га да ће сменом Ранковића доћи до националне дезинтеграције, моралног суноврата СКЈ и политичког раскола са дубоким последицама. Но, то није спречило одржавање Четвртог пленума ЦК СКЈ, познатог под популарним називом Брионски пленум, на којем је Ј. Броз Тито истакао да је Удба својим деловањем кочила спровођење партијских одлука и да је фракционашка група на челу са Ранковићем хтела да преузме власт у држави. Том приликом је Јован Веселинов указао да су злоупотребе Удбе на Косову и Метохији биле велике, да су компромитовани партијски кадрови албанске националности, да је намерно развијано национално неповерење и да су тенденциозно слате лажне информације о стању на терену у ЦК СКЈ и ЦК

²⁹ Белешка са састанка ПК СКС за КМ, 13.7.1966, АС, Ђ-2, К-3; Белешка са састанка председника комисија ЦК СКС, 14.7.1966, АС, Ђ-2, К-5; *Ауторитет је само онај ко покреће демократски развитак напред*, Јединство, 18.7.1966; *Коча Поповић – потпредседник Републике*, Јединство, 18.7.1966.

СКС. На крају Брионског пленума Броз је затражио да се не дозволе напади на службу безбедности и да се изврши њена реорганизација, док су А. Ранковић Марко и С. Стефановић Ћећа разрешени свих дужности. Добривоје Радосављевић Биби је кооптиран у ЦК СКЈ, Мијалко Тодоровић Плави је изабран за секретара ЦК СКЈ и формирана је Комисија за реорганизацију СКЈ.

Током испитивања истакнутих руководиоца Удбе Светислава Стефановића Ћеће, Селима Нумића и Војина Лукића, Политичка комисија ИК ЦК СКЈ је утврдила да је служба безбедности прислушкивала партијске кадрове албанске националности са Косова и Метохије – Мехмета Хоџу, Исмета Шаћирија и Имера Пуљу и то највише због могућих веза са антијугословенски расположеним руководством Албаније, али и силовања малолетне девојке. Након прораде материјала и одлука Брионског пленума, Секретаријат Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију је 12. јула 1966. затражио покретање истраге у АПКМ поводом злоупотреба Удбе. Сутрадан је на састанку ПК СКС за КМ први пут експлицитно изражена тежња покрајинског руководства, углавном кадрова албанске националности, да се проблеми даљег развоја Косова и Метохије не решавају само у СКС него да се пренесу на ниво СКЈ. У питању је била директна последица дискредитације личности А. Ранковића Марка и деловања Удбе, која је отварала пут удаљавању Косова и Метохије из окриља Србије и њеном приближавању југословенској федерацији. Уосталом, Брионски пленум је означио дефинитивни пораз партијске струје која се залагала за очување југословенског централизма, што је погодно јачању самосталности и ширењу ингеренција југословенских република и покрајина. Избором Константина Коче Поповића на дужност потпредседника СФРЈ затворен је процес транзиције државних надлежности. Па ипак, чињеница да до данас нису пронађени извори који би експлицитно потврдили Ранковићеву завереничку намеру, оставља отвореним питања односа Ј. Броза Тита према најближим сарадницима, механизму власти и начину доношења важних политичких одлука.

1.2. Демонтажа Удбе и демократизација друштвеног живота на Косову и Метохији

Сходно одлукама Брионског пленума, у Југославији је у другој половини 1966. године започета демонтажа и правно уређење Управе државне безбедности (Удба), односно њено трансформисање у Службу државне безбедности (СДБ). Удба је формирана још у јануару 1946. обједињавањем више одсека Одељења за заштиту народа (Озне), које је било контраобавештајна служба Народноослободилачке војске Југославије у Другом светском рату. Задатак Удбе је био да у циљу заштите безбедности Југославије и њених грађана прикупља поверљиве податке о намерама и активностима страних држава и њихових обавештајних служби, открива и неутралише деловање унутрашњег непријатеља, одметничких банди, илегалних непријатељских организација, југословенских емигрантских организација и реакционарних структура, прати појаве привредног криминала, обезбеђује државне функционере, води истраге и кривичне поступке, али и прати расположење широких народних маса и открива антисоцијалистичке појаве у друштву. Удба се налазила у саставу Министарства унутрашњих послова заједно са Управом јавне безбедности и Управом народне милиције. Посебан значај имала је тзв. Удба за Југославију која је организационо била строго централизована и координисала радом републичких управа државних безбедности. Реорганизацијом Удбе дошло је до њене децентрализације, тако да је од 1967. свака југословенска република добила своју службу безбедности, док је на нивоу југословенске федерације остала Савезна СДБ која је временом све више губила овлашћења.³⁰

Тако је већ на састанку Секретаријата Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржаном 12. јула 1966, којем су испред ЦК СКС присуствовали Јован Веселинов, Цавид Нимани и Кољ Широка (1922–1994), политички секретар Вели Дева поднео информацију о спровођењу одлука Брионског пленума потврдивши да је у *целини у свим организацијама и руководствима СК изражено јединство и подршка ставовима и одлукама Пленума*, да су на састанцима истакнути *многи проблеми из рада Удбе* и њеног мешања у политичка, кадровска и просветна питања и да је *реаговање маса* оцењено као *позитивно*. Па ипак, он је указао и на неке негативне појаве оличене у запитаности српског народа *ко ће бранити Србију после одласка Ранковића*, изражавању *неповерења и резервисаности* код Албанаца, искоришћавању збивања од стране режима у Албанији који је појачао антијугословенску кампању и јавном певању песама посвећених Ранковићу у Обилићу и Косову Пољу. Уједно, два неименована члана ПК СКС за КМ затражила су да се изврши анализа стања Удбе и

³⁰ К. Николић, *Мач револуције. Озна у Југославији 1944–1946*, Београд 2013, 14; М. Лопушина, *Убиј ближњег свог. Југословенска тајна полиција од 1945. до 1997*, књ. I, Београд 1997, 35; А. Дућаček, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Београд 1992, 27; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 60.

њене делатности у вези са Призренским процесом, акцијом сакупљања оружја и злоупотребама њених оперативаца, а што је подржало неколико општинских партијских комитета. Такође, примећено је да су у Покрајини 2. и 3. јула боравили припадници Удбе из Београда који су уклањали по-верљиве материјале из Приштине и Ђаковице. На крају састанка је одлу-чено да се на чело СДБ у АПКМ именују: члан ЦК СКС Џевдет Хамза и чланови ПК СКС за КМ Мехмет Шоши и Душан Ристић, као и да се извр-ше смене руководства СДБ у главним центрима и општинама Косова и Метохије.³¹

Скупштина Аутономне Покрајине Косово и Метохија је 21. јула 1966. потврдила именовање Џевдета Хамзе за новог секретара Покрајин-ског секретаријата за унутрашње послове, као и његових помоћника Мехмета Шошија и Душана Ристића. Образложење смењивања дотадаш-њег секретара овог тела Мића Мијушковића дала је Танкосава Симић ука-завши да *ће та мера омогућити брзо трансформисање Службе безбедно-сти у такав орган који ће по садржини и методама рада одговарати потребама социјалистичког друштва заснованог на самоуправљању рад-них људи и демократским односима*. Она се заложила да се у СДБ побо-љша национална структура кадрова, нарочито из редова националних ма-њина, и да се усклади број њених службеника са задацима и потребама друштва. Сходно томе, наложено је да се из СДБ одстране сви сарадници који су заостали у стручном и политичком погледу, који не прате југосло-венски друштвени демократски развој и који су се *запарложили политич-ки и идејно*. Два дана касније је Извршно веће Скупштине АПКМ образо-вало Комисију за припрему и спровођење реорганизација у органима СДБ, на челу са Али Шукријом, која је добила задатак да утврди злоупотребе и неправилности у раду Удбе на подручју Косова и Метохије. Тако је 29. јула одржан проширени састанак са руководећим радницима свих служби Покрајинског и општинских секретаријата за унутрашње послове, којем су присуствовали политички секретар ПК СКС за КМ Вели Дева, члан Извршног комитета ЦК СКС Т. Симић, секретар ПК СКС за КМ Илија Вакић (1932), члан Републичког извршног већа Кољ Широка и репу-блички секретар за унутрашње послове Славко Зечевић. Тада је оцењено да је *неужно спровести извесне кадровске измене на неким руководећим местима у Покрајинском и општинским секретаријатима за унутраш-ње послове како би се Служба државне безбедности што брже преори-јентисала у духу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ*, док је В. Дева поз-вао партијске чланове да учине све да СДБ што пре поврати углед у јав-ности.³²

³¹ Белешка са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 12.7.1966, АС, Ђ-2, К-5.

³² *Реорганизује се Служба безбедности*, Борба, 22.7.1966; *Служба безбедности мо-ра се ослањати на радног човека*, Јединство, 25.7.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 1.8.1966; *Неужно је извршити извесне кадровске измене у Служби државне безбедности*, Јединство, 1.8.1966.

Одлука о оквирној систематизацији радних места у Савезном СУП-у донета је 27. јула 1966, када је смањен број службеника на пословима државне безбедности за 295, јавне безбедности за 45, пасошке и пограничне службе за 21, заједничких служби за 298 и батаљона милиције за 23, односно укупно 682. Како су у ССУП-у и његовим органима радила 2.922 службеника, од којих је 50% означено као вишак, планирано је да остану само они кадрови који *испуњавају стандарде стручности и радне способности, по могућности млађи и најбољи*, док је за остале предвиђено пензионисање или распоређивање на послове ван ССУП-а. У светлости наведеног, на проширеном састанку Секретаријата ПК СКС за КМ, одржаном 4. августа, разматран је рад и држање партијских чланова у СУП-у на спровођењу одлука Брионског пленума, у вези са чиме је уочена *резервисаност, затвореност и утученост једног броја кадрова*, да је СДБ практично престала да функционише и да је 90% запослених у Покрајинском и општинским секретаријатима унутрашњих послова отишло на годишњи одмор како би се *склонило*. Кадрови су за слабости у раду СДБ *кривили врх*, истичући да су се *у свему што су радили стриктно држали онога како је постављано одозго*, мада је било случајева паљења документације Удбе у Приштини, Призрену и Ђаковици. Због *неповерења и сумњичавог односа према грађанима и кадровима шиптарске народности* од стране Удбе, затражена је ревизија судских процеса у Ђаковици, Дечанима и Пећи, док је у Дечанима и Србици *фронтално нападана СДБ*.³³

Комисија за припрему и спровођење реорганизације у органима СДБ на Косову и Метохији започела је са радом 5. августа 1966. године. Сходно извештајима партијских општинских комитета у седиштима основних органа СУП-а и општина, највише примедба на рад СДБ било је у општинским комитетима СК: Дечане, Ђаковица, Призрен, Гњилане, Витина, Урошевац, Подујево, Косовска Митровица, Србица, Пећ и Приштина, где је узет велики број изјава партијских чланова и грађана, међу којима је било и оних непотписаних. На основу тих материјала требало је да буде одлучено који су сарадници Удбе прекорачили своју дужност и починили кривична дела. Тако је констатовано да је делатност Удбе у Покрајини махом била усмерена на *шиптарску народност*, да су прављени досијеји секретара општинских одбора СКС за Косово и Метохију, председника сеоских и месних организација ССРН, руководиоца привредних и радних организација, чланова општинских руководстава и највиших покрајинских руководиоца, при чему се број регистрованих грађана у органима СУП-а кретао између 10.000 и 20.000. Кадар албанске националности ретко је приман у основне органе Удбе и био је заступљен до 20%, док су остали

³³ Информација о споровођењу одлуке о реорганизацији ССУП-а, 27.7.1966, АС, Ђ-2, К-21; Информација о даљем предузимању мера на спровођењу одлука Четврте седнице ЦК СКЈ ради уклапања службе безбедности у савремени друштвени систем, 9.8.1966, АС, Ђ-2, К-21; Информација о активности основних организација СК СУП-а у остваривању одлука Четврте седнице ЦК СКЈ, 10.8.1966, АС, Ђ-2, К-21.

запослени били из редова српске и црногорске националности. Међу оперативцима Удбе, посебно је критикована активност Мила Вујовића, који се мешао у рад Општинског комитета СК у Дечану, а сличне појаве су уочене и у Ђаковици и Србици. Поводом акције сакупљања оружја из 1955–1956. уочене су бројне неправилности, малтретирања грађана и убиства, нарочито у Дечану и Ђаковици, али и неистражена самоубиства која су заташкивана. Поред тога, сарадници Удбе су оптужени за примање мита, отимање личних ствари грађана, коришћење службених возила за приватне потребе, злоупотребе приликом лова и риболова, опијања на јавним местима, коцкање и организовање *оргија са лепим женама албанске националности које су ноћу приводили у станице милиције*. Једна од првих предузетих мера у правцу кажњавања сарадника Удбе било је хапшење оперативца Ибра Хаскаја, који је починио низ кривичних дела, међу којима и убиство једног неименованог лица док је радио у Ђаковици.³⁴

О наведеним темама расправљано је током августа 1966. и у Секретаријату за унутрашње послове Србије, када је констатовао да је *непријатељ консолидовао своје редове у циљу ширења шовинизма и иредентизма на Космету* и да се продубљују везе са Албанском обавештајном службом, као и да је појачана пропаганда у Турској и албанске емиграције у Италији. У АПКМ је уочена активност осам непријатељских група, које су углавном деловале *изоловано на линији припајања Косова и Метохије Албанији користећи се чињеницом да је Удба дезорганизована*. Примећивале су се услед тога истакнуте албанске заставе, оперативцима Удбе албанске националности су слата претећа писма, грађани су прилазили појединим милиционерима пљујући их у лице и говорећи – *Умрла је Удба, шта хоћеш!* и *Доле Удба и милиција!*, а појачано је било и интересовање службеника Албанског посланства у Београду. Све наведено потврђује да је Брионски пленум произвео озбиљне последице у погледу безбедности у Покрајини и да је дискредитовао рад државне безбедности, што је довело до појачане антијугословенске пропаганде и деловања иредентиста, односно слабења угледа и присутности Југославије на простору Косова и Метохије.³⁵

Извршни комитет ЦК СКС је 13. и 15. августа 1966. разматрао Извештај Комисије за испитивање политичке одговорности појединаца за рад СДБ и Информацију о активности СКС у остваривању одлука Четврте седнице ЦК СКЈ, односно Брионског пленума. Тако је констатовано да није у потпуности објашњена веза Александар Ранковић Марко – Светислав Стефановић Ђећа – Војин Лукић – Животије Савић Срба, да су испитивани одбили да признају или дају информације које су од њих тражене, да је рад Комисије потврдио деформације и злоупотребе Удбе која је *без икаквих објективних основа оцењивала све што се у Србији радило и зби-*

³⁴ Информација о држању комуниста у СУП-у после IV пленума ЦК СКЈ, 5.8.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Информација, 1966, АС, Ђ-2, К-5.

³⁵ Исто.

вало, да је Удба прикупљала податке о републичким посланицима, радила на компромитовању појединих личности и у пракси испољавала дубоко неповерење према припадницима народности у првом реду према Шиптарима. Удба је у СР Србији означена као *чврсто националистичко упуриште* одакле су *распиривани и тровани односи међу народима, лансирана мишљења да је српско руководство једино без концепције о развоју српске нације*. Сходно томе, Цавид Нимани је на овој седници апеловао да се убудуће отклони пракса неповерења према кадровима из редова народности, посебно оних албанске националности, али и да се испита прављење досијеа, праћење кадрова и акција прикупљања оружја на Косову и Метохији. Подржавши овај предлог, Јован Веселинов је затражио да се извештај о ситуацији у АПКМ нађе на пленуму ЦК СКС. Осим тога, наглашена је могућност да у насталој ситуацији после Брионског пленума дође до *ескалације националистичких испада и организовања непријатељске делатности као спреге између домаћих и спољних националиста*.³⁶

Са описаним је у вези и испитивање ранијег савезног секретара за унутрашње послове Војина Лукића, организовано почетком августа 1966, током којег је, између осталог, захтевано да се објасни терор који је спровођен над Албанцима на Косову и Метохији у периоду 1953–1963, односно добије одговор на питање *да ли су сви Албанци били сумњиви за државну безбедност*. Лукић је негирао да је неповерење постојало према свим Албанцима, истичући да су у Удби радили *изванредни кадрови из ове националне мањине, али да су још увек била свежа сећања из Другог светског рата*. Такође, он је указао да су многи Албанци били против лидера Албаније Енвера Хоџе, али за припајање Косова и Метохије Албанији, као и да је код *поштених Шиптара било буђења националне свести*. У првој половини августа смењени су са функција републички секретар за унутрашње послове СРС Животије Савић Срба и заменик републичког секретара Драгослав Новаковић, док су у Покрајинском секретаријату за унутрашње послове (ПСУП) Косова и Метохије разрешени дужности: секретар ПСУП АПКМ Мићо Мијушковић, помоћници покрајинског секретара Станислав Грковић и Шабан Кајтази, начелник Удбе у ПСУП АПКМ Рајко Видачић, начелник СУП СО Приштина Светозар Богдановић, начелник Одељења државне безбедности СУП СО Приштина Илија Денић, начелник СУП СО Пећ Милорад Костић, начелник СУП СО Ђаковица Енвер Хоџа, начелник СУП СО Призрен Милосав Благојевић, начелник СУП СО Гњилане Станислав Љамић и начелник СУП СО Урошевац Исмаиљ Кариман. Новопостављени руководиоци у Покрајини су били: Светислав Долашевић – старешина органа унутрашњих послова (ОУП) СО Приштина, Метуши Балабани – начелник ДБ СО Приштина, Живорад Топличевић – старешина ОУП СО Косовска Митровица, Адем Лукај старешина – ОУП СО Пећ, Асим Бљута – старешина ОУП СО Ђаковица, Мустафа Сефедин –

³⁶ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКС, 13. и 15.8.1966, АС, Ђ-2, К-14.

старшина ОУП СО Урошевац, Александар Перић – старшина ОУП СО Гњилане и Жури Абдурахман – старшина ОУП СО Призрен.³⁷

У Приштини је 1. септембра 1966. одржано саветовање са секретарима општинских комитета на којем се расправљало о активности комуниста на спровођењу одлука Брионског пленума, када је констатовано да је већини покрајинских партијских организација стигао велики броја анонимних пријава о неправилностима у раду државне безбедности и кршења самоуправних односа у радним колективима. Поред тога, на седницама Извршног комитета ЦК СКС, одржаним 2. и 5. септембра, разматран је извештај Комисије за испитивање политичке одговорности појединих руковођилаца СДБ и започете су припреме за одржавање Шесте седнице ЦК СКС. Том приликом је политички секретар ПК СКС за КМ Вели Дева саопштио да су у АПКМ извршене крупне злоупотребе Удбе и СУП-а које су се састојале у малтретирању, премлаћивању и убиствима грађана углавном у периоду 1956–1960, указавши да постоје докази да су извршена убиства 50 Албанаца у која је непосредно било умешано 10 до 15 припадника СУП-а који се још увек налазе на својим дужностима. Он је још пренео да је Секретаријат ПК СКС за КМ заузео став да се *СК мора од свега тога оградити тако да свако мора одговорати за оно што је учинио*, да се *ове ствари не прећуткују него да се расправе на састанцима на којима су покренуте*, да се *у целини осветле ако треба и судским одлукама* и да се *суспендују из службе до коначне истраге сви они за које је утврђено да су учинили поједина дела*. Сходно томе, Извршни комитет ЦК СКС је препоручио да Покрајинска скупштина размотри и осуди ове злоупотребе, да објави став да ће се све злоупотребе испитати, да ће свако одговорати за почињена дела на основу закона, да ће непосредни кривци бити суспендовани са дужности до коначне истраге и да ће се потребни

³⁷ Значајно сведочење о атмосфери која је у ово време владала на Косову и Метохији оставио је Драги Стаменковић: *Смењени су многи кадрови ДБ на Косову и Србији ван покрајина. Међу њима је било пуно мојих ратних другова, храбрих, интелигентних и оданих нашој држави. Шиптарски руководећи кадрови су одмах захтевали да се ухапсе поједини Срби, руководиоци ДБ на Косову, наводно зато што су били одговорни за убиства неких лица у покушају илегалног пребега у Албанију. Тражили су уништавање свих полицијских досијеа. Такође, да се Ранковић учини одговорним за примену насилних метода код масовног разоружавања Шиптара на Косову 1955–56. Све је изнето мени, као премијеру Србије, али од тога нисам ништа прихватио, не питајући никога за сагласност, осим што сам ЦК и СИВ само обавестио да сам тако поступио. Дошло је до шиптарског незадовољства и негодовања. Чак су ме почели у кулоарима оптуживати да пружам отпор спровођењу ставова и одлука Четвртог пленума. Може се рећи да су на Косову Четврти пленум и скидање Ранковића схваћени матене као дефинитивно ослобађање од „срског терора над Шиптарима“. Тада су на површину испливали они најокорелији шиптарски националисти и сепаратисти који су били на партијским и државним функцијама. Њихово понашање постајало је све агресивније, али их у томе нико није спречавао. Видети: Д. Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, 170; Преглед разрешених и новопостављених радника у органима унутрашњих послова на територији СРС после одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ, 11.8.1966, АС, Б-2, К-22; К. Николић, *Србија...*, 260.*

материјали предати Покрајинској комисији која врши испитивања у вези са радом СДБ, при чему је одлучено да Јован Веселинов о свему информише Јосипа Броза Тита. Осим тога, Извршни комитет ЦК СКС је прихватио да се партијска реорганизација ЦК СКС изврши по истом принципу као и ЦК СКЈ и одредио да се Шеста седница ЦК СКС одржи 14. септембра 1966. године.³⁸

Комисија Извршног комитета ЦК СКС је током августа 1966. испитивала некадашњег високо позиционираног оперативца државне безбедности за Србију Драгослава Новаковића, који је објаснио да су ликвидације лица на Косову и Метохији углавном вршене пре његовог доласка у Покрајину 25. децембра 1956. и то за време акције прикупљања оружја. Он је потврдио да су за ту акцију знали Војин Лукић и Слободан Пенезић Крцун, да је она извршена без довољне контроле, да је том приликом страдало 5 до 8 особа и то махом оних које су покушавале да пребегну у Албанију и да је сакупљено оружје било застарело и неупотребљиво. Поводом прислушкивања тројице функционера албанске националности, Новаковић је указао да се приликом хапшења многих иредентистичких група чуло име Имера Пуље и Мехмета Хоце као особа које помажу непријатељски настројене елементе. Иначе, у ово време је на нивоу југословенске федерације смањен број службеника ССУП-а са 1.473 на 802 углавном образованија, стручнија и млађа кадра, док је око 275 остварило услов за пензију.³⁹

Свој извештај је Комисија ИК ЦК СКС уобличила 8. септембра 1966, саопштивши да су *деформације и злоупотребе државне безбедности биле изразито тешке* на Косову и Метохији. На територији СР Србије је Удба од 1960. формирала 272 досијеа секретара и чланова општинских, средњих и покрајинских комитета и руководиоца друштвено-политичких организација попут ССРН и Савеза бораца, 126 досијеа народних посланика, председника и потпредседника општинских и средњих скупштина и председника савета у општинама, и 9 досијеа осталих друштвено-политичких радника. У Републичком СУП-у није било ниједног Албанца, док је у Покрајинском СУП-у за Косово и Метохију био само један Албанац. Сходно томе, закључено је да је на тај начин *развијан стални однос неповерења према народностима*, да су националне мањине занемариване у кадровској политици и да је идеолошка основа такве политике била заснована на *национализму и шовинизму*. Између осталог, Војин Лукић је био окривљен за *националистички и шовинистички третман народности нарочито на Космету*, а Животије Савић Срба за *озвучавање руководиоца Шинтара*. Сутрадан је одржана седница Комисије Покрајинског

³⁸ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ђ-2, К-15; Извештај Комисије ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ђ-2, К-15; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ђ-2, К-15; Стенограм са седнице партијске Комисије ИК ЦК СКС, 5.9.1966, АС, Ђ-2, К-24.

³⁹ З.В., *Саветовање у Покрајинск/ом комитету СК*, Јединство, 5.9.1966; Изјава Д. Новаковића, 6.8.1966, АС, Ђ-2, К-24.

извршног већа за реорганизацију СДБ на којој је констатовано да је Удба била затворена, да се у њој развијао хијерархијски однос, да су пресудну улогу имали појединци и да није било контроле јавности и друштвено-политичких фактора. Метод рада Удбе се састојао у прикупљању информација и прављењу досијеа за бројне грађане и друштвено-политичке раднике, долазило је до злоупотребљавања власти и малтретирања грађана и вршене су преваре материјалне природе. Како би се детаљно испитали сви случајеви, Комисија је затражила да скупштине општина формирају своје комисије и то у седам центара: Приштини, Пећи, Призрену, Ђаковици, Косовској Митровици, Гњилану и Урошевцу. Такође, у току је било проучавање будуће организације, система радних места, стручне и националне структуре запослених у СДБ, препоручено је доношење Основног закона о унутрашњим пословима и усвајање Теза за организацију Службе безбедности, а планирано је и да се у скупштинама општина формирају одговарајућа тела са овлашћењима да разматрају и остварују увид у рад СДБ.⁴⁰

У таквим околностима је 14. и 15. септембра 1966. одржан Шести пленум ЦК СКС, који је започео уводним излагањем политичког секретара ЦК СКС Јована Веселинова у којем су критички размотрене злоупотребе и деформације државне безбедности у Србији, посебно активност *фракције Ранковић-Стефановић*.

У наставку, Добривоје Радосављевић Боби је указао на негативне појаве попут *распиривања националистичких расположења*, односно критиковао настојања појединаца да прикажу како су *закључци Четвртог пленума ЦК СКЈ били усмерени против Срба и како Србија више нема свог представника који ће заступати њене интересе*. Похваливши домете Брионског пленума, секретар Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију Вели Дева изразио је *изненађење обимом, врстом и карактером деформација у раду органа СУП-а и СДБ-а*, које је класификовао као *групашико-фракционашке усмерене против политичких руководства, интригаштво и оговарање са опасним последицама против носилаца јавних функција, успостављање контроле над партијским организацијама и тешке материјалне злоупотребе*.

Указавши да је у *највишим руководством Удбе од савезних до општинских годинама гајено неповерење према националним мањинама у Југославији, посебно према Шиптарима*, што је било у супротности са државном и партијском политиком афирмације равноправности југословенских народа и народности, он је објаснио да на Косову и Метохији постоји преко 25.000 партијских чланова из редова албанске народности и да је *Удба радила на подгревању осећаја несигурности и опасности по*

⁴⁰ Извештај Комисије ИК ЦК СКС за испитивање политичке одговорности појединих руководилаца везане за рад СДБ, 8.9.1966, АС, Ђ-2, К-23; *Припрема се реорганизација*, Јединство, 12.9.1966; Т. М., *Општинске комисије за реорганизацију службе безбедности*, Борба, 10.9.1966; Информација о предузетим мерама за смањење броја радника у ССУП-у, 12.9.1966, АС, Ђ-2, К-24.

социјализам у Покрајини. Служба државне безбедности је креирала око 120.000 досијеа грађана, од којих по линији Удбе 50.000, док је од 1960. формирано преко 900 кадровских досијеа *од села до савезних посланика*.⁴¹

На крају свог излагања, Вели Дева је нагласио да су посебне мере предузимане према албанској интелигенцији, да су у најтежем положају били наставници албанског језика, књижевности и историје који су *често позивани у Удбу где им је говорено шта треба да предају*, упркос програму који је одобрио Савет за просвету и културу СР Србије, завршивши излагање констатацијом да је Удба од 1953. до 1963. починила бројна кривична дела на Косову и Метохији, чиме су *створени проблеми у међуљудским односима и организацијама СК*. На то се Али Шукрија надовезао питањем како су неправилности биле могуће поред општинских комитета СК, ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ. Указавши да су највеће злоупотребе вршене током акције прикупљања оружја 1955–1956, он је приметио да *нигде у Југославији није спроведена једна таква акција, да су се људи жалили на све и да чланови СК нису реаговали*. Поред тога, Шукрија је објаснио да се дешавало да *Албанац буде изабран за председника општине и да због своје националности не може бити и председник народне одбране услед противљења Удбе, док када је у питању Србин одмах се добије сагласност*. Закључивши да је таквим начином рада Удба давала *најбољи материјал Сигуримију за пропагандно деловање против Југославије*, он је затражио *јавност и отвореност у даљем раду политичких органа како би народ увидео право стање ствари*.⁴²

Потом је Станоје Аксић известио да је ПК СКС за КМ указивао да су се службеници државне безбедности на Косову и Метохији *мешали у све поре друштва од сетве и жетве до привредног управљања и друштвено-политичких организација*, да су својом *нестручношћу* уносили у *оцене много субјективног и нереалног*, да су подручје *Космета* прогласили за *најугроженије у Југославији*, да је *највећа оријентација у раду државне безбедности била усмерена на шиптарску народност*, да су *отварани бројни досијеи грађана и руководилица*, да су *под сумњом држани грађани који су у својој породици имали неког са негативном прошлошћу* и да су *вршене материјалне злоупотребе*. Кољ Широка се пожалио да су руководиоци албанске националности у Покрајини често били спутавани да о неком проблему јавно проговоре *питајући се да ли су они једини ти који би требало да бране шиптарска права*, односно да се *не схвате као некакви барјактари*. Цавид Нимани је методе деловања Удбе упоредио са *стаљинистичким*, изразивши жаљење што је у Покрајини постојала пракса да се *подаци траже од Удбе уместо од СК*. Окарактерисавши Призренски процес као вид борбе Удбе против утицаја кадрова албанске националности на Косову и Метохији, он је још испричао о свом сусрету са Слобода-

⁴¹ Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКС, 14-15.9.1966, АС, Ђ-2, К-1; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, Случај Ранковић..., 352.

⁴² Исто.

ном Пенезићем Крцуном у којем је овај порицао да је деловање Удбе *криминалитет*.⁴³

На крају дискусионог дела Шестог пленума ЦК СКС за реч се поново јавио Јован Веселинов подржавши излагање Вели Деве и осудивши активности Удбе на Косову и Метохији. Како је рекао: *Било је случајева праћења, гоњења, малтретирања и на другим странама. Прављени су спискови људи који су праћени са циљем компромитовања, политичких уцена. То је јако велики списак. Ко зна ко се све налази из ове сале на том списку, али карактеристично је тамо да је то био фронтални шовинистички напад, сви су ушли у тај списак и настојало се да се кроз то компромитују највреднији кадрови на Космету, ти који су заједно са нама ратовали, који су прошли кроз све фазе које је прошла наша Партија и револуција.*

Он је закључио да се сви партијски чланови из Србије осећају *морално одговорним* за све што се у Покрајини дешавало, да *аутономија има одређена права као заједница која живи посебним животом и има посебне проблеме* и да однос републике и аутономије *мора да буде стално преиспитиван, да се доводи у склад са југословенским развојем*.⁴⁴

У пленумским Закључцима је наглашено да је *Александар Ранковић користио државну безбедност да би политички компромитовао личности са којима је долазио у сукоб и јачао свој утицај у креирању кадрове политике у Србији, да је свесно креирао атмосферу која је водила неповерењу према народностима и њиховим кадровима у Србији* и да је са својом групом *радио на пласирању националистичких парола да једино Србија нема јасну политичку концепцију, односно да Србија заостаје и да Срби као највећа нација треба да имају утицајније место међу другим народима Југославије.*

Предложено је и да се материјали и чињенице о одговорности и *фракционашкој делатности Ранковића* доставе ЦК СКС, да се препоручи Републичком извршном већу да убрза рад на преиспитивању деловања Удбе, да се у кадровској политици направи заокрет у правцу постављања кадрова из редова народности у СДБ, да ЦК СКС размотри место, улогу и начин рада Савеза комуниста у СУП-у и СДБ-у, да се установи за које све грађане и политичке функционере постоје досијеи и да се изврши ревизија тих докумената, да се Војин Лукић искључи из ЦК СКС и чланства СК, да се Животије Савић Срба искључи из ЦК СКС и казни последњом опоменом и да се материјали из разговора са осталим функционерима СДБ ставе на располагање одговарајућим организацијама и руководством СК. Потом је уследило гласање пленумских делегата, након којег је прихваћено да се В. Лукић и Ж. Савић Срба заједно искључе из партијског чланства, потврђен је предлог Спасеније Бабовић Цане (1907–1977) да се Александар Ранковић Марко такође искључи из СК, изабрана је Комисија за реор-

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

ганизацију ЦК СКС на челу са Јованом Веселиновим и за једног од секретара ЦК СКС именован је Добривоје Радосављевић Боби.⁴⁵

Тако је Шести пленум ЦК СКС даље трасирао конципирање нове државне политике према Косову и Метохији, која је почивала на максималистичком излагању у сусрет захтевима албанске националне мањине као већинске по бројности становништва у Покрајини и потенцијално опасне по државотворну стабилност Југославије. Како је ток Шестог пленума ЦК СКС описао књижевник Добрица Ћосић: *Шиптарски комунисти су предводили фуриозни напад на Ранковића и српски национализам на Космету под његовим и Удбиним окриљем. Срби, чланови ЦК са Косова и Метохије, надметали су се са Шиптарима у осуди српског национализма. Мијалко Тодоровић је изјавио са се „диви државничкој мудрости друга Вели Деве“*. То је значило да су водећи српски комунисти, следећи смернице Јосипа Броза Тита, прихватили политичку кривицу за антиалбанско историјско деловање Удбе, као организације која је требало да штити социјалистички поредак и интегритет југословенске федерације, односно да су се сложили да су једино Албанци на Косову и Метохији од 1953. били систематски злостављани, прогоњени и онемогућавани у остваривању својих грађанских и националних права. У питању је био партијски каријеризам са далекосежним последицама које су водиле у правцу даље албанизације Косова и Метохије и порицања антијугословенски и антисрпски усмереног иредентизма домаћих Албанаца са тежњом ка сецесионизму и припајању Косова и Метохији њиховој матици Албанији. Несумњиво је да је било прекорачења овлашћења и злостављања Албанаца од стране Удбе у описаном периоду, али се може поставити питање зашто уопште нису разматрани константни албански терор и притисци за исељавање српског становништва и албански однос према другим националним мањинама у Покрајини. Сходно томе, јасан став и недвосмислен позив ЦК СКС да се Албанцима у АПКМ исправи и надокнади све што им је дотада нажао учињено, изграђен на одлукама Брионског пленума, отворио је простор водећим партијским кадровима албанске националности са Косова и Метохије да у наредним месецима започну спровођење и остваривање политике националног реваншизма и ширења албанске премоћи на Косову и Метохији кроз упућивање захтева за јачање покрајинских надлежности у оквиру југословенске федерације.⁴⁶

По завршетку Шестог пленума ЦК СКЈ, Илија Вакић је издао саопштење да је Секретаријат ПК СКС за КМ донео одлуку да се пленум ПК СКС за КМ одржи 30. септембра 1966. и да се том приликом оцени политичка и друштвена активност у спровођењу одлука Четврте седнице ЦК

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКС, 14-15.9.1966, АС, Ђ-2, К-1; D. Marković, S. Križevac, *Zašto su smenjivani*, Beograd 1985, 202; К. Николић, *Србија...*, 260; Ј. Димић, *Историја српске...*, 390; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1989*, III..., 385; М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност...*, 222; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 352.

СКЈ и размотри извештај партијске Комисије о деформацијама у СДБ. Поводом реорганизације партијских органа, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 19. септембра одлучено је да се у Председништво ЦК СКЈ бира 35 до 37 чланова и у Извршни комитет ЦК СКЈ 9 до 11 чланова, односно да од укупно 46 чланова: из Србије буде 11, Хрватске 9, Словеније 7, Босне и Херцеговине 7, Македоније 6 и Црне Горе 6. Заузет је и став да би у Председништво ЦК СКЈ један од делегата из Србије требало да буде *шиптарске националности*. Осим тога, Јосип Броз Тито је апеловао да се заустави *даље дезорганизовање Удбе* како би се спречило деловање *антипартијских елемената, криминала и непријатеља државе*, док је Едвард Кардељ нагласио нужност да СДБ престане да буде *политичка полиција, већ да постане стручни сервис редовних органа који чувају законитост у Југославији*.⁴⁷

Према плану реорганизације СДБ, прикупљање података о делатностима непријатеља у земљи, страних обавештајних служби и политичке емиграције прешло би у делокруг служби безбедности социјалистичких република. Тако је замишљено да републички секретари за унутрашње послове извештавају савезног секретара за унутрашње послове о стању безбедности на подручју републике, а да ССУП има надлежност координације рада СДБ у републикама и непосредног прикупљања података у пословима од посебног интереса за целу државу. Директора СДБ у југословенској федерацији и републикама постављало би Савезно, односно републичка извршна већа и они би за свој рад одговарали савезном, односно републичким секретарима за унутрашње послове, који би пак били одговорни скупштинама друштвено-политичких заједница и њиховим политичко-извршним органима. Савезна и републичке скупштине би друштвену контролу над радом СДБ остваривале путем посебних тела у чији састав би, поред посланика, улазили и изабрани друштвено-политички радници. У питању је било својеврсно јачање републичких овлашћења, односно процес децентрализације који је значио слабење заједништва југословенске федерације.⁴⁸

У другој половини септембра 1966. одржан је низ седница општинских комитета (ОК) СК на Косову и Метохији. Уз присуство Бранислава Шкембаревића, проширена седница ОК СК у Ђаковици је констатовала да су одједи Брионског пленума допрели и *до најудаљенијих села на југословенско-албанској граници*, да је *економска и културна заосталост у овом крају погодовала негативном деловању појединих припадника државне безбедности*, да се настојало да се *по сваку цену оцрне честити кадрови посебно из редова албанске народности* и да се тврдило у СУП-у како су *општинска руководства састављена од националиста, шовиниста и не-*

⁴⁷ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 19.9.1966, АЈ, 507, III/123; Информација о предузетим мерама за смањење броја радника у ССУП-у, 12.9.1966; АЈ, 507, III/123; Тезе за реорганизацију СДБ, 14.9.1966, АЈ, 507, III/123

⁴⁸ Исто.

пријатеља социјализма. Нарочито је критикован рад бившег начелника СУП-а у Ђаковици Јова Бајата, бившег начелника Удбе Андреја Вујовића, Мирка Илића, Рада Бабовића, Ибра Хаскаја, Новака Самарџића, Живка Ђуришића, Фета Гашија и Света Славковића за које је речено да су *изгубили сваки осећај хуманизма и људског односа*, односно да су допринели да у протеклих 10 година буде ликвидирано 19 грађана у овој општини. На крају седнице је одлучено да се из ОК СК и чланства у СКС искључе М. Илић, Ж. Ђуришић, Александар Вранеш и Мини Цанхаси, док је за А. Вујовића, Ј. Бајата и Н. Самарџића упућен материјал организацијама СК у којима су се тренутно налазили са предлогом да се *узму на одговорност*.⁴⁹

На седници ОК СК у Косовској Митровици, којој су присуствовали Цавид Нимани и Кадри Реуфи, истакнуто је да је сарадник Удбе Муса Батали открио систем рада Удбе у овом крају, захваљујући чему је доказано да се она *мешала у све области живота и стварала атмосферу неповерења међу људима*. Удба је оптужена за стварање антисамоуправних појава у предузећу *Треча*, за исељавање припадника албанске и турске националности, за шта су припадници државне безбедности узимали од 100 до 150 хиљада динара, и за убиства појединих људи приликом сурових испитивања, док су као носиоци ових појава означени Јово Бајат, Енвер Хоџа, Веско Цветковић, Крсто Крстић и Коста Суботић. На седници ОК СК у Приштини, којој је присуствовао Али Шукрија, осуђени су *случајеви гажења уставних права Шиптара од стране припадника Удбе*, уз истицање да је државна безбедност пратила 6.489 лица, од којих 3.850 Албанаца, да су постојала 122 досијеа за политичке активисте укључујући и чланове ОК СК, да је одлазак Срба и Црногораца са села *тумачен једино притиском Шиптара*, да је долазило до мешања Удбе у политику запошљавања по колективима, посебно у Комбинату *Косово*, да је намерно организована конфронтација на националистичкој основи поводом студије Марка Краснићија, да је за албанске кадрове примењиван посебан критеријум приликом пријема на високе школе, да на Правно-економском факултету у Приштини нису дозвољавана предавања и испитивања студената на албанском језику, да је централа НИП *Рилиндје* била озвучена, да је у школама међу албанским кадром стварана *атмосфера сумњичења и провоцирања* и да је вршен утицај на Јавно тужилаштво. Оптужени су сарадници Удбе Кадри Бајчница и Влада Бојковић из Обилића као *декларисани непријатељски елементи и шпекуланти*. У свом обраћању овом скупу Шукрија је, скренувши пажњу да на удару нису били само *Шиптари већ и кадрови српске и других националности*, позвао комунисте да испитају све злоупотребе и рашчисте настало стање.⁵⁰

Обласни комитет СК у Гњилану је на седници, којој су присуствовали Вели Дева и Душан Ристић, кривицу за деформације и злоупотребе

⁴⁹ Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI седнице ЦК СКС, Јединство, 26.9.1966.

⁵⁰ Исто.

државне безбедности приписао руководиоцима Удбе К. Крстићу и И. Денићу, оптуживши их да су се супротстављали предлозима да председник тамошњег суда и тужиоци буду лица из овог града, што су правдали образложењем да су *Гњиланци подложни фамилијарности*. Такође, они су иселјавање Срба из Гњилана оцењивали *опасношћу по опстанак српског народа у овом крају*, чиме су уносили раздор на националној основи. Уз присуство Станоја Аксића, ОК СК у Призрену је констатовао да је акција прикупљања оружја била селективна зато што је оружје узимано *само од Албанаца*, док су *реакционарни елементи остајали наоружани*. Навевши случај радника који је пребијен од стране сарадника Удбе зато што није хтео да им уступи место у биоскопу, Аксић је посебно критиковао претресе по кућама које су вршили *сарадници Удбе криминалци и психички неурачуњљиве особе* и указао да је Удба имала мрежу људи који су јој достављали поверљиве информације о раду појединих предузећа у овом крају. ОК СК у Урошевцу је, уз присуство Блажа Радоњића, разматрао случајеве злоупотребе државне безбедности током акције прикупљања оружја у селима Трна, Камене Главе, Зборца, Лашке, Баре и Балићи, при чему је описано *нељудско поступање* оперативца Гојка Морине у вези са мучењем једног Србина који је остављен да издахне на улици како би се скинула одговорност са Удбе. Том приликом је затражено испитивање сарадника Удбе Уроша Ристића, Александра Синадиновића, Новице Васића и Милорада Бабића, као и неколицине милиционера.⁵¹

Уз присуство Михаила Звицера и Танкосаве Симић, на седници ОК СК у Пећи је затражено да се из државне безбедности удаљи Голуб Дончић и да Ђоко Вијатовић одговара за почињена дела, али и указано да СУП-у недостају инструкције за даљи рад. ОК СК у Вучитрну је истакао да је Удба имала лош утицај на рад скупштинских органа, да је постојало неповерење према кадровима албанске националности, посебно према просветним радницима, и да је после пребијања члан Секретаријата Српског комитета СК Рамо Абази био принуђен да се са браћом исели за Турску, у вези са чиме су оптужени оперативци Јовица Стаменковић и Ђемал Мухарем. Уз присуство Васа Богдановића, на седници ОК СК у Липљану је указано да се грађани прибојавају да отворено износе сазнања о злоупотребама државне безбедности и да у појединим предузећима сарадници Удбе и даље врше притисак на грађане. ОК СК у Клини је, уз присуство Дрите Доброши, изнео став да су сарадници Удбе *већином компромитовани људи и непријатељи*, да ниједан нови просветни радник није могао бити запослен без одобрења Удбе, да се кочило са одлукама ОК СК и да су састанци овог тела тајно снимани. Највише критика је упућено на рачун бившег начелника СУП-а Вуја Војводића, Мома Божовића, Бајрама Маљуа, Голуба Дончића и Драшка Павићевића. Док је на седници ОК СК у Косовској Каменици највише критикован рад Удбе у вези са групашењем око запошљавања, на седници ОК СК у Сувој Реци је истакнуто да су мно-

⁵¹ Исто.

ги људи, међу којима је било чланова СК и ССРН, тучени и малтретирани по лажним дојавама сарадника Удбе, да је мајка са малолетном децом приведена у затвор и да су Албанци мучени батинама и терани да боси газе по снегу.⁵²

На састанку комуниста Филозофског факултета у Приштини, којем је присуствовао Аслан Фазлија, констатовано је да се државна безбедност мешала у рад ове високошколске установе. Тако је уредник књижевног часописа *Стремљења* др Вук Филиповић указао да су сарадници Удбе вршили лаичке контроле текстова које су писали Албанци, док је др Дервиш Рожаја приметио да постоји неједнак третман у пријему Срба и Албанаца на овај факултет и изразио чуђење што за предавача није примљен Али Хадри. Пошто је описан случај оперативца државне безбедности И. Хаскаја, који је контролисао библиотеку на Албанолошкој групи, затражено је да се испита да ли је бивши декан др Брана Вељковић био сарадник СУП-а уз апел да се повећа број Албанаца у Комисији за кадровска питања, да се албанским студентима омогући да уче на свом језику, да се администрација води на српскохрватском и албанском језику и да се обуставе ригорозне контроле кроз које су Албанци пролазили приликом уписа на факултет. На крају, Фазлија је објаснио да је *бирокуратски и шовинистички мач Удбе био нарочито уперен против шиптарске интелигенције*, да је она *издржала ту психозу посветивши се научном раду* и да је сада тренутак да у новим условима заједно са Србима они постижу још веће радне резултате.⁵³

На заједничкој седници Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, одржаној 22. и 23. септембра 1966, разматрани су актуелни политички проблеми на Косову и Метохији који су били последица деформација Удбе. У питању је била припремна дискусија за најављену седницу ПК СКС за КМ, а као најтеже злоупотребе државне безбедности у Покрајини наведени су: Призренски процес, акција сакупљања оружја, покушај политичког дискредитовања руководећих кадрова из редова *Шиптара*, толерантан однос према *великосрпској* реакцији, теза о нелојалности *Шиптара*, утицаји на исељавање у Турску и бекства у Албанију, као и систематско развијање неповерења према *Шиптарима у масама, Савезу комуниста и руководствима*. Тако је Јован Веселинов оценио да је *све оно што се радило на Космету било антипартијско и националистичко дело-*

⁵² Ускоро су донета решења о превременом пензионисању за сараднике СДБ: М. Мијушковића, С. Грковића, Р. Видачића, М. Паралића, П. Чукића, Ј. Маговчевића, М. Трукуљу, В. Вигњевића, Д. Кркелјића, В. Шиљеговића, И. Денића, В. Лекића, М. Здравковића, А. Неранчића, М. Фурјанића, С. Шурбатовића, А. Дамјановића, В. Чановића, М. Вујовића, Д. Зеленовића и Р. Спахије из Приштине; У. Ристића, П. Паића, А. Синадиновића, Б. Стевановића, М. Бабића и Ђ. Будимира из Урошевца; М. Благојевића, Ј. Покушевског, Д. Вуксановића, Б. Радића, М. Бурића, С. Цуцуровића, М. Елезовића и В. Савића из Призрена и за још 40 других оперативаца из АПКМ. Видети: *Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI седнице ЦК СКС, Јединство*, 26.9.1966; М. Лопушина, *Убиј ближњег свог...*, I..., 112.

⁵³ Исто.

вање и да је потребно да се испитају све злоупотребе Удбе, док је Вели Дева указао да испитивања и припреме материјала у вези са деформацијама државне безбедности у Покрајини споро теку, да се стално откривају нови случајеви негативног понашања из прошлости и да су злоупотребе биле махом сконцентрисане у Метохији. Добривоје Радосављевић Боби је истакао да су *корени и основа свих ових појава били у бирократизму и великосрпском шовинизму*, да је у *пракси запостављена конкретна борба против национализма у Србији* и да је потребно изједначити *великосрпски и великоалбански национализам*, па чак повести и *јачу борбу против великосрпских тенденција због тога што су Срби велика нација и имају утицај у Републици*.⁵⁴

Потом је Фадиљ Хоца упитао у којој мери одговорност носе Секретаријат ПК СКС за КМ и Извршни комитет ЦК СКС за настало стање и у којој мери је *великосрпски национализам и шовинизам изазивао шиптарски национализам и шовинизам*. Он је указао и да би требало мењати концепцију да је *Југославија Шиптарима нешто дала*, затраживши да се објасни да су се *Срби и Албанци заједно кроз борбу изборили за оно што сада имају*, да се промени став према *албанској интелигенцији која је до сада сматрана носиоцима национализма* и да се поведе рачуна о доследној примени двојезичне администрације, наставе и обележавања назива места у Покрајини. При томе, Хоца је критиковао однос покојног Слободана Пенезића Крцуна према распореду кадрова на Косову и Метохији, замеривши што је дозволио да и секретар ПК СКС за КМ и председник Скупштине АПКМ буду српске националности, затражио да се казне кривци за Призренски процес и осудио неадекватну употребу термина *Албанац* и *Шиптар*, поводом чега је рекао – *Ми смо створили страшну збрку у главама комуниста у Југославији. Није редак случај да се каже: ниси ти Албанац, ти си Шиптар. Мислим да није случајно што је ова збрка настала у јавности, а да не говорим о том односу у грађанству и на другом месту где се сусрећу и наша деца и где има врло непријатних прилика. Мој син је имао два месеца да се бије у свом разреду, јер су били убеђени да је он Шиптар. Какав ти Шиптар, ти ниси Шиптар, Шиптар је тестераш и носач угља. То је цео разред мом сину говорио и он је настојао да убеди људе да је он Шиптар и да његов отац ради у Савезном извршном већу*.⁵⁵

У наставку ове седнице Кадри Реуфи је подсетио да се са Косова и Метохије *иселило 30.000 људи о чему никада није направљена студиозна оцена*, док је Душан Петровић Шане исказао бојазан да ће доћи до *повећања активности непријатеља на Косову и Метохији свих боја и врста* и

⁵⁴ Стенографске белешке са заједничке седнице ИК ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, 22-23.9.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-15; Оцена деформација у СУП и ДБ, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово решавање на Косову и Метохији, септембар 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-15.

⁵⁵ Исто.

да је потребно *више радити са кадровима из српске и црногорске националности како би они схватили суштину ствари и правилно се политички поставили у борби против великосрпских продора*. Кољ Широка је наглашио да *идејно питање назива Косова и Метохије од Другог светског рата није скинуто са дневног реда*, да одређена уставна питања нису до краја разрађена и да би на нивоу југословенске федерације требало размотрити и ублажити политику према Албанији. Катарина Патрногић Цица је истакла да би сви комунисти требало да себи поставе питање *зашто су слегали раменима и активно прихватили извештаје Удбе у ранијем периоду*, Благо Радоњић је изразио жаљење што се сумњало у *честите руководиоце Шиптаре* и критиковао *појачану делатност четничке емиграције која позива на окупљање против Шиптара*, Станоје Аксић је затражио да се истраже инсценирана суђења појединим лицима и поспешу сарадња са Албанијом, Синан Хасани је омаловажио рад државне безбедности рекавши да је *око 70% случајева непријатељског деловања, диверзантских група и шпијуна открио сам народ* Покрајине, док је једино Павле Јовићевић (1910–1985) суздржано бранио државну безбедност да је *годинама деловала против стварних непријатеља Југославије* и да *није имала везе са подстицањем Албанаца да се исељавају из Покрајине*.⁵⁶

Пошто је Вели Дева изнео сазнање да је *група Ранковић–Стефановић хтела да оптужи Фадил Хоџу и Цвида Ниманија да су радили на убиству Миладина Поповића*, Добривоје Радосављевић Боби је наговестио да би у наредном периоду требало покренути питање *права шиптарске народности да користи своју заставу приликом светковина*, али да би по питању односа са Албанијом прво званична Тирана требало да ревидира своју политику према Југославији. Такође, Радосављевић је затражио да се предстојећи пленум ПК СКС за КМ не преноси преко телевизије и да се на њему конципира платформа будућих политичких задатака на Косову и Метохији. Дакле, на описаној седници су се први пут недвосмислено могли чути смели ревизионистички ставови и захтеви да се албанска интелигенција више не сматра иредентистички настројеном, да Албанцима Југославија ништа није дала што они већ својом борбом нису извојевали у Другом светском рату, да би требало преиспитати назив АП Косово и Метохија, да званичан термин *Шиптар* који је употребљаван за домаће Албанце има увредљиву конотацију и да би Албанцима у Покрајини требало за почетак дозволити истицање националне заставе за приватну употребу.⁵⁷

Комисија за реорганизацију ЦК СКС је 30. септембра 1966. упутила ЦК СКЈ извештај у којем је заузела став да би у *Председништво ЦК СКЈ требало да се изабере по један члан из редова Шиптара и Мађара* и да би један члан из редова *шиптарске народности* могао да буде делегиран у Извршни комитет ЦК СКЈ. Тако је за члана Председништва ЦК СКЈ пре-

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

дложен члан ЦК СКЈ Фадиљ Хоџа, који је истог дана на великом народном митингу у Рамљану поводом 24-годишњице Шиптарског одреда *Зајнел Ајдини* изјавио да нису сви органи унутрашњих послова и безбедности узрочници и носиоци деформација и да се не сме дозволити да реакционари користе садашње стање и политичке околности како би јачали раздор међу народима Покрајине, при чему је објаснио да је пленум ПК СКС за КМ померен за 12. октобар. У то време је Општинска комисија из Пећи, која је испитивала деформације Удбе, завршила рад саопштивши податке да је од 1946. у овом граду под сумњивим околностима ликвидирано 26 лица албанске националности. Највећа одговорност приписана је бившим начелницима СУП-а Р. Видачићу и М. Костићу, због чега је предложено да се искључе из партијског чланства.⁵⁸

На првој седници реорганизованог Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 3. октобра 1966, за председника СКЈ је предложен Јосип Броз Тито и за секретара Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић Плави, док су из Србије у Председништво ЦК СКЈ предложени Фадиљ Хоџа, Душан Петровић Шане, Константин Коча Поповић, Милентије Поповић, Добривоје Радосављевић Боби, Петар Стамболић, Пал Шоти и Јован Веселинов. Сутрадан је одржан Пети пленум ЦК СКЈ на којем је констатовано да су метод и систем организације и деловања државне безбедности били исти у целој земљи, али да *огромна већина комуниста у државној безбедности није била уплетена у фракционашко-завереничку делатност*. На предлог Едварда Кардеља једногласно је Јосип Броз Тито изабран за председника СКЈ, образовани су Председништво ЦК СКЈ од 35 чланова и Извршни комитет ЦК СКЈ од 11 чланова и из чланства СКЈ је формално искључен Александар Ранковић Марко. Поводом одјека Брионског пленума, Броз је затражио да се не дозволе даљи фронтални напади на СДБ зато што је она *потребна Југославији да би се заштитило друштво и правилни курс социјалистичког развика*.⁵⁹

У то време је свој рад завршила Комисија која је испитивала деформације СДБ са подручја Гњилана, утврдивши да је Удба формирала 8.000 досијеа и доневши одлуку да се из партијског чланства искључе бивши начелник СУП-а Крсто Крстић, бивши шеф одсека Удбе Илија Денић, као и Бранко Перовић, Живко Михајловић, Миша Стојаковић и Драгољуб Тирковић. На пленуму ОК СК у Приштини је секретар ПК СКС за КМ Илија Вакић констатовао да су многе радне организације и телефони у Приштини били озвучени, заложивши се за вођење сталне политике против *великосрпског шовинизма* као предуслова за равноправност свих народа у Покрајини. Критикујући појаве оговарања у кафанама да су *Албанци*

⁵⁸ Централном комитету СКЈ, 30.9.1966, АЈ, 507, IV/1; *Свечано прослављена 25-тогодишњица Шиптарског партизанског одреда „Зајнел Ајдини“*, Јединство, 3.10.1966; *Кривци кажњени*, Јединство, 3.10.1966.

⁵⁹ Записник са Прве седнице ИК ЦК СКЈ, 3.10.1966, АЈ, 507, IV/1; Стенографске белешке са Пете седнице ЦК СКЈ, 4.10.1966, АЈ, 507, II/29.

ма дата велика права, он је рекао – *Ми Шиптарима немамо шта да дајемо. Они су своја права извојевали за време рата, заједно са Србима и Црногорцима.* Том приликом је из партијског чланства искључен руководилац СДБ Светозар Богдановић, дат је предлог да се такође искључе Владо Шиљеговић, Лека Неранџић и Вељко Лекић и затражено да се оцени деловање Сава Шурбатовића, Мирка Здравковића, Воје Чановића и Зенуна Авдије. Општински комитет СК у Урошевцу изнео је податак да је од 1960. у овој општини вођена евиденција за 2.150 лица, од којих 120 чланова СК и 77 друштвено-политичких радника, наложивши да се из партијског чланства искључи шеф одсека СДБ У. Ристић због злоупотребе овлашћења приликом акције прикупљања оружја и последњом опоменом казни бивши начелник СУП-а Исмаил Кариман. Поводом налаза Комисије за реорганизацију СДБ и утврђивање злоупотреба у њој, Покрајинско извршно веће је 10. октобра поздравило смењивање једног броја припадника СДБ који су се огрешили о своју дужност, препоручивши да део оперативаца буде пензионисан, а део запослен у другим органима и организацијама и да се у покрајинској СДБ побољша национални састав и квалификациона структура запослених.⁶⁰

Седма пленарна седница Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржана 12. и 13. октобра 1966, разматрала је активност СК на спровођењу одлука Брионског пленума на Косову и Метохији и извештај Комисије Секретаријата ПК СКС за КМ у вези са испитивањем одговорности чланова ПК СКС за КМ који су радили у органима државне безбедности на подручју АПКМ. Тако је указано да је *фракционашка група Ранковић–Стефановић–Лукић била усмерена на гушење уставних права албанске националне мањине и креирање атмосфере неповерења*, док је као доказ да су Албанци трпели највећу тортuru Удбе узета чињеница да је из редова ове националности стигло више жалби на рад државне безбедности него од грађана српске и црногорске националности. Одбачена је одговорност ПК СКС за КМ за деформације у СДБ, при чему је критикована како *великосрпска реакција* што развија пропаганду да су активности у Покрајини *усмерене против српског живља који сада неће имати ко да заштити*, тако и *шиптарска реакција* што настоји да за деформације у СДБ *окриви цео српски народ и створи атмосферу притисака на Србе и Црногорце*. Такође, констатована је појачана антијугословенска кампања из Албаније и емигрантских албанских организација са Запада које настоје да *распирују мржњу међу становништвом Покрајине позивајући Шиптаре да се боре против српског угњетавача*, као и активност лица раније кажњаваних због непријатељске делатности која покушавају да искористе насталу ситуацију како би била рехабилитована. Најтежом деформацијом СДБ означена је акција прикупљања оружја у зиму 1955/1956. године, јер

⁶⁰ Р.Х., *Осам хиљада гњиланских досијеа*, Јединство, 10.10.1966; *Свуда уносити дух Четвртог пленума*, Јединство, 10.10.1966; А.Б., *Нездрави односи и у СУП-у*, Јединство, 10.10.1966; *Низ злоупотреба*, Јединство, 17.10.1966.

су методи којима је акција спроведена прелазили све оквире уставних и законских права грађана – примењивано је малтретирање од шамарања до физичких ликвидација. Са делатношћу државне безбедности повезан је процес иселјавања Турака и Албанаца за Турску зато што се више нису осећали сигурно на Косову и Метохији, у вези са чиме је закључено да је Удба тенденциозно приказала миграцију Срба и Црногораца са Космета као притисак албанског живља док је она заправо била производ економских потреба. Поред тога, наведени су бројни примери негативног утицаја сарадника државне безбедности на запошљавање и отпуштање радника, цензуру поште, уношење подела у општинске комитете СК, дељење партијског чланства на *подобне и неподобне* и занемаривање спровођења политике националне равноправности.⁶¹

Комисија Секретаријата Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију која се бавила испитивањем политичке и личне одговорности чланова ПК СКС за КМ који су радили у покрајинском СУП-у, а чији су чланови били Али Шукрија, Илија Вакић, Саит Затрићи, Блажо Љутица, Синан Хасани, Аслан Фазлија, Блажо Радоњић и Кадри Реуфи, у периоду од 16. јула до 4. октобра 1966. обавила је разговоре са Мићом Мијушковићем, Станиславом Грковићем, Шабаном Кајтазијем и Рајком Видачићем, као и са чланом ПК СКС за КМ Резак Шаљом, који је до 1965. радио у Удби. Тако је састављен Извештај у којем је указано да је *делатност државне безбедности према шиптарској народности и креирање слике у јавном мњењу о посебној угрожености Косова и Метохије намерно вршено са циљем стварања нестабилности и сталног страха у Покрајини и држања службе у приправности*. Установљено је да је Удба на Косову и Метохији од 1960. формирала 900 досијеа за политичке раднике, да су прислушкивани чланови СК и ПК СКС за КМ, редакције гласила на албанском језику *Рилиндје* и *Препарими*, те Филозофски факултет и Завод за издавање уџбеника у Приштини. Мићу Мијушковићу, као члану Покрајинског СУП-а од 1960, замерено је да је био неискрен када је тврдио да прислушкивања у Покрајини није било, док је С. Грковић критикован што је, као начелник Испоставе СУП-а за Срез Гњилане, оперативно руководио акцијом прикупљања оружја и што је касније, као начелник СУП-а у Приштини, неоправдано вршио прислушкивања и формирао 56 досијеа друштвено-политичких радника међу којима је било шест чланова ПК СКС за КМ и ЦК СКС. Одговорност Ш. Кајтазија се састојала у томе што је, као командант милиције у Покрајини, у периоду од 1961. до 1965. вршио бројне злоупотребе, а Р. Видачић је био оптужен за деформације које су се одиграле док је био начелник СУП-а у Пећи, где је формирао 329 досијеа за чланове СК, међу којима су и два члана ПК СКС за КМ. Иако је Комисија предложила да се Мијушковић и Кајтази казне искљу-

⁶¹ Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1; Активност СКС на Косову и Метохији на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ и наредни задаци, 12.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1.

чењем из ПК СКС за КМ и изрицањем последње опомене, а Грковић и Видачић искључењем из ПК СКС за КМ и из чланства СК, Седми пленум ПК СКС за КМ донео је одлуку да се сва четворица искључе из ПК СКС за КМ и из партијског чланства.⁶²

Током дискусије на Седмом пленуму ПК СКС за КМ, Душан Ристић је указао да је Удба непрестано креирала слику да је *стање на Космету ровито и да се сваког дана може догодити нешто што би угрозило наши социјалистички развитак*, док је Синан Хасани критиковао што је од 401.000 књига у покрајинским библиотекама само 105.000 на албанском језику и затражио да се практично примењује албански језик у администрацији почевши *од најмањег обрасца и свакидашњег општења па до решења*. Са тим се сложио Милија Ковачевић, али је апеловао да се сузбијају коментари да је *дошло до поновног ослобођења Шиптара* зато што нису били у складу са прокламованом политиком СКЈ. Кољ Широка је позвао да се у српском народу *јаве нови мислиоци попут Димитрија Туцовића*, Рамадан Вранићи је говорио о негативном утицају Удбе на рад правосудних органа, а Душан Петровић Шане је рекао: *Дужан сам да кажем да је СК, радничка класа и народ Србије оштро осудио недемократске и нехумане поступке према Шиптарима, захтевајући истовремено да се предузму мере које ће отклонити сметње и обезбедити пун демократски развитак Шиптара и свих народности које живе у Републици Србији. Српски народ то тражи у интересу социјализма, у интересу развитка братства и јединства народна, у интересу осигурања своје сопствене слободе, дубоко свестан Марксове мисли да онај који угњетава друге народе – угрожава и своју сопствену слободу*. На то је Џавид Нимани приметио да је национализам код Шиптара био потхрањиван постојањем великосрпског шовинизма, који је дошао до израза у вези с разним девијацијама, што је потакло Јова Шотру да му сугерише да је *најпре у ЦК СКС рехабилитована шиптарска народност и њени кадрови од вишегодишњих оптужби државне безбедности за политичку нелојалност*.⁶³

Онда је Душан Мугоша елаборирао будуће смернице југословенске државне политике према Косову и Метохији, рекавши: *Чињеница је да великосрпски шовинизам не мирује. Ми смо отклонили Ранковића и Стефановића, али великосрпски шовинизам није само у неколико личности, већ је он у схватањима, и ми смо дужни да се боримо против свих видова шовинизма. Ако комунисти Срби и Црногорци буду у ставу ишчекивања, онда ће изгубити битку, јер прихватају ставове непријатеља који покушавају да борбу против деформације службе безбедности прикажу као атак на Србе, као борбу против српства. Комунисти су ти који треба да се боре против свих оних који кажу да Шиптари узеше велику власт. То значи да ми треба да објашњавамо да су Шиптари извојевали подједнака права заједно са Србима и Црногорцима. Комунисти треба да виде да у*

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

нашем законодавству није остало нешто неформулисано што би спречавало развој народности на Косову и Метохији. С друге стране, појављују се разни непријатељски елементи који настоје да неке појаве окарактеришу као да то чини шиптарски народ. Против свих тих појава и девијација морамо се енергично борити. На крају Пленума су усвојени закључци у којима је затражена реорганизација СДБ у Покрајини и побољшање њеног националног и стручног састава, да комунисти у представничким телима убудуће врше друштвену контролу над радом СДБ, да се сузбијају великосрпске шовинистичке тенденције, да се мотри на опасност од шиптарског шовинизма који се ослања на иредентистичке тежње и политику руководства НР Албаније, развијање равноправности, братства и јединства, демократизација политичког и друштвеног живота, ширење материјалне базе за боље вођење кадровске, просветне и културне политике, продубљивање социјалистичких друштвених односа, као и рад на вредној реформи кроз преиспитивање инвестиционе политике.⁶⁴

У питању је била потврда и даље развијање политичких ставова заузетих на Шестом пленуму ЦК СКС, а који су произашли из одлука Брионског пленума. Међутим, Седми пленум ПК СКС за КМ је у саопштеним ставовима и закључцима отишао корак даље не задовољивши се само критиковањем делатности Александра Ранковића Марка и његових сарадника, откривањем злоупотреба Удбе, кажњавањем починилаца и рехабилитацијом недужних грађана на Косову и Метохији. Чланови ПК СКС за КМ албанске националности, који су доминирали у пленумској расправи, искористили су новонасталу ситуацију да са себе скину сваку политичку одговорност и заташкају иредентистичка настојања својих сународника у Покрајини.

Приказујући Албанце на Косову и Метохији као искључиве жртве терора Удбе, они су у настојању да издејствују већа права за своју нацију и ширу аутономију Покрајине поистоветили репресивну делатност Удбе са великосрпским шовинизмом за који је наглашено да не мирује, него и даље перманентно угрожава стабилност овог подручја. То је значило да није било довољно да се партијски и државни органи Србије само извине домаћим Албанцима и обећају им појачану помоћ, већ да посредно одговорност за описане догађаје сноси целокупна југословенска федерација и да је сазрело време да се албанско питање и статус АПКМ другачије уреде и реше у процесу предстојећег уставног редефинисања Југославије. Поред тога, далекосежно обесхрабрујуће за опстанак тамошњег српског народа било је форсирање тумачења да су миграције Срба и Црногораца из Покрајине биле мотивисане искључиво економским разлозима, а не притисцима

⁶⁴ На Седмом пленуму ПК СКС за КМ је изабрана Комисија чији је задатак био да предложи реорганизацију ПК СКС за КМ и његових органа, а у чији састав су ушли М. Османгић, С. Батали, И. Вакић, Л. Влаховић, Р. Вулић, В. Дева, О. Димић, Е. Ђерђеку, Р. Махмути, О. Невзати, Б. Радоњић, К. Рефуи, А. Фазлија, А. Шукрија и Б. Шкембаревић. Видети: Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1.

албанског становништва у циљу потпуног освајања и албанизације Косова и Метохије.⁶⁵

Први радни састанак Комисије за реорганизацију ПК СКС за КМ одржан је 22. октобра 1966, када је Вели Дева предложио формирање Председништва ПК СКС за КМ које би бројало 5 до 9 чланова, док је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 27. октобра изнета идеја да се Али Шукрија делегира за члана СИВ-а. Том приликом је Џавид Нимани апеловао да се при распореду за функције у југословенској федерацији и Србији имају у виду кадрови са Косова и Метохије, па је тако за потпредседника Скупштине СР Србије предложен Синан Хасани, за председника Републичког већа Скупштине СР Србије Станоје Аксић, и за председника Главног одбора ССРН Србије Фадиљ Хоџа. Па ипак, током расправе на овој седници могла су се чути мишљења да је *потребно још времена да сазри равноправност нација* и да *не би у овом тренутку било добро толико инсистирати на оваквој кадровској подели*. Почетком новембра су партијски извештаји са обиласка терена Косова и Метохије обилovali подацима који су указивали да је и *без негативног деловања СДБ долазило до међунационалних трвења због неједнаког историјског развоја припадника српске и албанске националности*, да су национална питања међу Албанцима покретали искључиво интелектуалци и чиновници, да систем кадровског избора по националном кључу није одржив због тога што међу Албанцима нема довољно стручних и квалификованих лица за обављање појединих функција и да примена двојезичне администрације није свуда реална због измешаности становништва и одбијања неалбанског становништва да учи албански језик.⁶⁶

Највећи број пријава у вези са деформацијама Удбе стигао је са подручја општина Србица – 164, Ђаковица – 114, Приштина – 112, Призрен – 50 и Пећ – 44, а односиле су се на незаконите поступке појединаца из милиције, Службе за сузбијање криминалитета, у вези са повредама уставних и грађанских права, малтретирањима, физичким сакаћењима, неразјашњеним самоубиствима и убијањима грађана. Међу подносиоцима пријава највише је било Албанаца – 763 и Срба – 51, док су припадници СУП-а који су били пријављени као починиоци злоупотреба по националности били 72,5% Срби и 27,5% Албанци. На крају истраге откривено је да

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ У ово време се у Приштини појавила публикација *Научни рад и научне публикације на Косову и Метохији: поводом дискусије одржане 9. III 1966. у Приштини* коју је у виду памфлета написао продекан Правно-економског факултета Марк Краснићи, а која је обиловала увредама и дискредитацијама појединих људи на политичкој и националној основи. Заправо, то је био Краснићијев одговор на критике које су током марта 1966. биле упућене на рачун његове докторске дисертације намерно дискредитоване од стране Удбе. Видети: М. Краснићи, *Научни рад и научне публикације на Косову и Метохији. Поводом дискусије одржане 9. III 1966. у Приштини*, Приштина 1966; К. Николић, *Србија...*, 272; V. Lukić, *Brionski plenit...*, 213; М.С., *Председништво и извршни орган*, Јединство, 24.10.1966; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 27.10.1966, АС, Ђ-2, К-15; Нека запажања и утисци о међунационалним односима на Косову и Метохији, 2.11.1966, АС, Ђ-2, К-23.

је Удба у Покрајини формирала 22.038 досијеа, од којих за лица албанске националности 15.501 или 70,4%, српске националности 4.447 или 20,2%, црногорске националности 1.398 или 6,3% и за остале 692 или 3,1%. За друштвено-политичке раднике оформљено је 240 досијеа, од којих за Албанце 173, Србе 38, Црногорце 21 и остале 8, а ту је било материјала који су се односили на 4 члана партијских централних комитета (сви Албанци), 16 чланова ПК СКС за КМ (10 Албанаца, 3 Срба, 2 Турчина и 1 Црногорац) и 15 посланика свих скупштина (12 Албанаца, 2 Црногорца и 1 Србин). Као *посебно негативна лица* регистровано је 8.000 грађана, док је 116.328 особа било у евиденцији по питањима сузбијања привредног и класичног криминала од којих 468 друштвено-политичких радника. У покрајинској СДБ било је запослено 58,33% Срба, 28,34% Црногорца и 13,33% Албанаца, у Служби за сузбијање криминалитета 50,34% Срба, 26,22% Црногорца и 23,44% Албанаца, а у Милицији 60,8% Срба, 31,29% Албанаца, 7,86% Црногорца и 0,5% осталих. Према квалификационој структури, у СДБ је са високом стручном спремом било 4%, вишом 26,6%, средњом 28,2% и нижом 53,7% запослених, а у Милицији са високом 0,3%, вишом 0,9%, средњом 1,9% и нижом 96,9%.⁶⁷

За председника ЦК СКС је 4. новембра 1966. изабран Добривоје Радосављевић Боби и за секретара Извршног комитета ЦК СКС Стеван До роњски, док су, између осталих, у Председништво ЦК СКС изабрани кадрови са Косова и Метохије Станоје Аксић и Џавид Нимани и за секретара Вели Дева. Кољ Широка је био један од чланова Извршног комитета ЦК СКС, Бранислав Шкембаревић је именован у Комисију за реорганизацију и развој СКС, Танкосава Симић у Комисију за односе међу републикама, Кадри Реуфи у Комисију за развитак социјалистичких економских односа, Рагиб Махмути у Комисију за активност СК на даљој демократизацији друштвено-политичког живота, Милија Ковачевић у Комисију за деловање и развој СКС на селу, Синан Хасани у Комисију за друштвено-политичка и идејна питања просвете, науке и културе, а у ЦК СКС је кооптиран Предраг Ајтић.⁶⁸

Извршно веће АП Косова и Метохије је сутрадан донело одлуку да упути предлог СР Србији да убудуће у целини уступа Покрајини приходе који се остварују на њеној територији, да подстакне стварање повољнијих услова за обезбеђивање права народности у школству, култури, органима управе и правосуђа, као и да се побољша финансирање високог школства, научноистраживачког рада и упуте допунска средства општинама. Скупштина АПКМ је 14. новембра разматрала деформације државне безбедности и мере за њену реорганизацију, у вези са чиме је Али Шукрија известио да је Покрајинској комисији за утврђивање злоупотреба и реорганизацију СДБ пристигло око 950 представки грађана, од којих 90% потписа-

⁶⁷ Извештај о раду Комисије за утврђивање деформација и злоупотреба и о предузетим мерама за реорганизацију у СДБ у АПКМ, 1.11.1966, АС, Ђ-2, К-22.

⁶⁸ Записник са Седме пленарне седнице ЦК СКС, 4.11.1966, АС, Ђ-2, К-2.

них, и да је у току акција смањивања броја службеника за половину и припремања за отпочињање процеса побољшања националног састава СДБ у корист албанске националности за 46%. Истовремено се систематски радilo на побољшању стручности службеника и уређивало се финансирање по територијалном принципу.⁶⁹

У то време је Комисија за реорганизацију ПК СКС за КМ и његових органа усвојила предлог одлуке о новој реорганизацији према којој је ПК СКС за КМ требало да има председника, председништво од 15 чланова и извршни комитет од 7 чланова. Наведено је потврђено на Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ, одржаној 26. новембра 1966, када је за председника ПК СКС изабран Вели Дева, за секретара Извршног комитета Илија Вакић, а за чланове Председништва: Сефедин Батали, Лука Влаховић, Изедин Османи, Рамадан Вранићи, Шерафедин Сулејмани, Шефхет Мустафа, Жарко Кузељевић, Саит Дева, Шефхет Качикола, Хадије Морина, Енвер Ђерђеку, Радомир Вулић, Фадил Мумини и Милош Секуловић. У Извршни комитет су именовани: Исмаил Бајра, Михаило Звицер, Бејто Новобрдалија, Орхан Невзати, Хусеин Прекази и Неби Гаши. За председника Комисије за развој социјалистичких међунационалних односа изабран је Блажо Радоњић, за председника Комисије за друштвено-политичка питања и идејна питања просвете, науке и културе Аслан Фазлија, за председника Комисије за развој и организационо политичку и идејну изградњу Саит Затрићи и за председника Комисије за развијање социјалистичких друштвено-економских односа Раде Главић.⁷⁰

На првој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 7. децембра 1966, Добривоје Радосављевић Боби је указао да у Савезној СДБ постоји око 700 људи вишка, у републичкој и београдској СДБ око 500 и у унутрашњости Србије око 300, односно укупно око 1.500 људи, од којих је 95-98% био кадар из Србије. Поводом ситуације у АПКМ он је истакао: *Знамо сви да је шиптарски народ као нација, захваљујући границама како су решене у своје историјско време, подељен. Милион и по живи у Албанији, а милион живи у Југославији. Највећи део живи на Косову и Метохији. Мислим, због присуства, због објективне ситуације која је делом наслеђена из рата, кретања и развијања народно-ослободилачке борбе и рата, друго, делом због ИБ-а и улоге Албаније према Југославији у тој борби против Југославије од стране ИБ-а, дали смо могућност да се ту укотви Удба са свим процесима, мешањима, итд. Упоредо је ишао и други процес. Ишао је процес демократизације наших односа. Ишао је процес пуне равноправности шиптарске националности,*

⁶⁹ Р.Ђ., *Седница Извршног већа Косова и Метохије*, Борба, 6.11.1966; М.С., *Никада није било веће поверење у Савез комуниста него данас*, Јединство, 21.11.1966; Т.М., *У Служби безбедности Косова и Метохије све више службеника шиптарске националности*, Борба, 15.11.1966.

⁷⁰ З.В., *Усвојен предлог одлуке о новој реорганизацији*, Јединство, 21.11.1966; *Пле-нум ПК СКС за Косово и Метохију*, Јединство, 28.11.1966; Чланови Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, новембра 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-7.

али су то два процеса упоредна која су се развијала на Косову и Метохији. Ситуација је данас, после Шесте седнице ЦК СКС таква – то се све решило. Шиптари доживљавају своју националну ренесансу. Они су, у ствари, у пуном успону једне нације која се афирмише. То нема ни код једне нације у Југославији... У даљој афирмацији Шиптара у Југославији поставља се проблем да ли је довољан оквир који је дат Уставом, тј. да ли се у оквиру Републике сви проблеми те нације решавају. Нама предстоји борба у том погледу да се ми у српској јавности изборимо за пуну афирмацију Шиптара на терену Републике, али мислим да то исто треба доследно спроводити и на нивоу Федерације.⁷¹

Наведено дефинисање нове југословенске државне политике према Косову и Метохији, којом је сада и званично промовисано приближавање Косова и Метохије југословенској федерацији уз заобилажење надлежности и права Србије, у чијем је саставу Покрајина била, поздравио је Јосип Броз Тито затраживши даље решавање питања незапослености, повећање стандарда и завођење веће дисциплине међу партијским чланством. У питању је био процес јачања самосталности Покрајине и све отворенијег излажења у сусрет Албанцима као тамошњем већинском становништву од којег се очекивало да за пружене уступке искаже своју приврженост Југославији. Са друге стране, Скупштина СФРЈ је 9. децембра 1966. усвојила Извештај СИВ-а о злоупотребама у раду неких органа СДБ, чиме је практично био потврђен Брозов акт помиловања од кривичног гоњења за Александра Ранковића Марка и Светислава Стефановића Тећу, као и још шеснаест бивших функционера државне безбедности. Наведено је представљено као израз хуманости или огледало снаге друштва које је способно да предузима потребне мере које ће онемогућити сличне појаве у будућности, при чему су савезне институције себе оправдале од било какве одговорности за деформације Удбе. Па ипак, у овом Извештају су злоупотребе Удбе на Косову и Метохији оцењене као најтеже и констатовано је да су оставиле тешке последице на односе међу народима и народностима у Покрајини. Иако је аболација за Ранковића и остале оптужене значила

⁷¹ Добривоје Радосављевић Боби је том приликом још рекао: *Требало је другачију политику, бар последњих шест година да водимо према Косову и Метохији и Шиптарима у Србији и мислим, без обзира, на то ко је крив, да је суштина у томе да смо ми на Косову и Метохији били у политичкој дефанзиви. Ми, другови, имамо у Југославији, значи у Србији и у Македонији и у Црној Гори милион Шиптара, а према Албанији и том бирократском социјализму смо у дефанзиви. Ми се бранимо преко Удбе, преко хапшења, преко овог и оног, а оно што ми смемо дати и што стварно до краја треба да добије шиптарски народ својом афирмацијом у Социјалистичкој Југославији, да су ту наше предности за пуну политичку офанзиву против бирократског схватања социјализма и решења националног питања. То је генерално говорећи наша општа оријентација, том политиком идемо, али бих молио у том погледу да се размишља о том проблему и на нивоу Федерације.* Видети: Стенографске белешке са Прве заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 7.12.1966, АЈ, 507, III/124; М. Мишовић, *Ко је тражио Републику. Косово 1945–1985*, Београд 1987, 97; D. Marković, S. Križevac, *Zašto su...*, 218; J. Kesar, P. Simić, *Leka...*, 128; С. Ковач, Б. Димитријевић, И. Поповић Григоров, *Случај Ранковић...*, 374.

потпуно удаљавање из политичког и партијског живота, друштвену осуду и повлачење из јавног живота, постоје индиције да су у наредним месецима највиши партијски руководиоци албанске националности из Покрајине, на челу са Вели Девом, наведеним били незадовољни и да су тражили од Јосипа Броза Тита да ипак ухапси Ранковића.⁷²

Прва седница новоизабраног Извршног комитета ПК СКС за КМ одржана је 8. децембра 1966. и на њој је затражено сумирање оцена поводом активности покрајинских организација СКЈ после Седмог пленума ПК СКС за КМ и реорганизације апарата ПК СКС за КМ, док је на наредној седници овог тела 16. децембра расправљано о потреби стручног подизања покрајинских кадрова. На састанку секретара среских и покрајинских комитета СК 19. децембра дата је оцена опште политичке ситуације на Косову и Метохији, у вези са чиме је саопштено: *Појединци злоупотребљавају демократску атмосферу и иступима изражавају шовинизам паролама да је дошло време за Шиптаре, да је доста србовања. Оно што у свему овом забрињава је што у свим срединама нема правременог реаговања комуниста и организација. Штетност од сличних појава има и из редова српске и црногорске реакције. Присутно је осећање угрожености, инсистирања СК на побољшању националних структура и састава. Постоји тенденција наглашавања наводног притиска на српски живаљ за њихово исељавање са Косова и Метохије, што су радили и пре Четвртог пленума ЦК СКЈ поједини припадници СДБ, не приказујући стање какво јесте. За ове међунационалне односе код нас карактеристично је и присуство турске народности и наша недовољна доследност у остваривању њених права, а што се огледа у проблемима њиховог школовања и дошколовавања, у обезбеђивању литературе, штампе и часописа. Било би добро да штампа мало популарише, истиче позитивна кретања која настају на Косову и Метохији и да пружи један приказ правог и стварног стања прилика и активности.*⁷³

Извршно веће АПКМ је 20. децембра 1966. констатовало да се у органима, организацијама и установама у Покрајини још увек доследно не спроводи уставна одредба о истовременом вођењу двојезичне администрације – на српскохрватском и албанском језику, за шта је првенствено окривљен *немаран и неодговоран однос надлежних органа* и наведен пример Општине Србица, у којој се, иако већину становништва чине Албанци, администрација и даље води искључиво на српскохрватском језику. Стога је дат предлог да се Скупштини СР Србије упути иницијатива да донесе закон о условима за употребу матерњег језика народности. У Покрајинској скупштини је 26. децембра именован Иван Јурјевић за секретара у Покрајинском извршном већу и Фадиљ Ђураноли за секретара за народну

⁷² Исто.

⁷³ *Прва седница ИК ПК СКС за Косово и Метохију*, Јединство, 12.12.1966; Записник са седнице ИК ПК СКС за КМ, 16.12.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Извод из дискусије са секретарима среских и покрајинских комитета СК, 19.12.1966, АС, Ђ-2, К-16.

одбрану. Томе би требало додати да је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаној 28. децембра, Вели Дева изразио задовољство спровођењем одлука Брионског пленума и Седмог пленума ПК СКС за КМ, не наводећи одлуке Шесте седнице ЦК СКС, премда је указао да процес промене националне структуре запослених, посебно у администрацији и радним организацијама, тече веома споро. Такође, том приликом је критикована неадекватна национална структура покрајинских ученика из редова националних мањина, почевши од виших разреда основних школа до факултета, чиме су наговештени правци будућег деловања покрајинског руководства у циљу даљег редефинисања југословенске државне политике према Косову и Метохији.⁷⁴

Након Брионског пленума, највише југословенско руководство је започело спровођење политике децентрализације и правног устројавања Удбе, која је променила назив у Службу државне безбедности. На Косову и Метохији је формирана Комисија за припрему и спровођење реорганизације у органима СДБ, под председништвом Али Шукрије, која је у наредним месецима вршила испитивања злоупотреба и неправилности у раду Удбе. Уместо Мића Мијушковића, за новог секретара Покрајинског СУП-а именован је 21. јула 1966. Џевдет Хамза и током августа је смењен низ старих кадрова државне безбедности. Па ипак, из сведочења смењеног савезног секретара за унутрашње послове Војина Лукића може се закључити да су покрајински Албанци већином били за припајање Косова и Метохије Албанији, док је испитивање бившег оперативца Удбе Драгослава Новаковића открило да су се приликом хапшења иредентиста често чула имена Мехмета Хоџе и Имера Пуље. С обзиром да је Извршни комитет ЦК СКС радом своје комисије утврдио да су злоупотребе Удбе на Косову и Метохији биле изразито тешке и да Албанци нису били адекватно заступљени у покрајинском СУП-у, сазван је Шести пленум ЦК СКС 14. и 15. септембра на којем је извршен оркестрирани напад покрајинског руководства, претежно албанске националности, на делатност Удбе, која је названа стаљинистичком и постовећена са великосрпским шовинизмом. Албанци су приказани као једине жртве терора државне безбедности, док је њихово испољавање иредентизма оцењено као последица намерно креираног неповерења и осећаја националне угрожености услед изложености малтретирању, уцењивању, праћењу, дискредитовању и ликвидацијама. Војин Лукић и Животије Савић Срба су искључени из партијског чланства, а у пленумским закључцима је затражен заокрет у кадровској политици према националним мањинама и ревизија Удбиних досијеа и оптужница. Тако су највиши партијски руководиоци Србије, на челу са Јованом Веселиновим, даље трасирали пут дефинисању нове државне политике према Косову и Метохији, базиране на прихватању моралне одговорности СКС за злоупотре-

⁷⁴ Т.М., *Нестручна настава у основним школама*, Борба, 21.12.1966; М.С., *Усвојени закључци о буџетској потрошњи у овој години*, Јединство, 2.1.1967; *Веће акционо јединство комуниста*, Јединство, 2.1.1967.

требе Удбе вршене над домаћим албанским становништвом и максималистичком излажењу у сусрет захтевима албанске партијско-политичке елите у Покрајини како би се исправиле грешке из прошлости.

У другој половини септембра 1966. дошло је до масовних искључења сарадника државне безбедности из партијског чланства на састанцима општинских комитета СК широм Косова и Метохије. На заједничкој седници Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ 22. и 23. септембра су отворена питања у вези са злоупотребама Удбе у Призренском процесу, акцији сакупљања оружја, исељавању турског и албанског становништва у Турску, као и о дискредитовању кадрова албанске националности. Том приликом је Фадиљ Хоџа поставио питање неадекватне и увредљиве употребе термина *Шунтар*, а Добривоје Радосављевић Боби права албанске народности на употребу своје заставе. Такође, затражено је да се албанска интелигенција више не посматра као главни носилац иредентизма, да се одбаци теза по којој је Југославија било шта дала Албанцима, односно да се истакне како су Албанци своја права извојевали кроз антифашистичку борбу у Другом светском рату, да се поспешу спровођење двојезичне покрајинске администрације, да се идејно реши питање новог назива Покрајине и да се покуша покретање сарадње са Албанијом. У пленумској дискусији је једино Павле Јовићевић заузео став да је државна безбедност ипак деловала против непријатеља Југославије и да није подстицала исељавање Албанаца са Косова и Метохије. Поред тога, Извршни комитет ЦК СКЈ је 3. октобра прихватио да у новоформираном органу Председништво ЦК СКЈ, у име СКС као делегат са Косова и Метохије, уђе Фадиљ Хоџа, док је на Петом пленуму ЦК СКЈ за председника ЦК СКЈ изабран Јосип Броз Тито.

Седма пленарна седница Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржана 12. и 13. октобра 1966, одбацила је политичку одговорност ПК СКС за КМ за деформације државне безбедности на Косову и Метохији и из партијског чланства искључила некадашње водеће покрајинске функционере Удбе Мића Мијушковића, Станислава Грковића, Шабана Кајтазија и Рајка Видачића. Том приликом су изнета становишта да целокупна југословенска федерација има обавезу да се стара о будућности Косова и Метохије, да миграције српског и црногорског становништва нису плод иредентистичких притисака Албанаца већ да су узроковане искључиво економским разлозима и да би у предстојећем уставном редефинисању Југославије било неопходно праведније решити албанско питање и статус Косова и Метохије. Насупрот томе, партијски извештаји са обиласка АПКМ из новембра откривају да је на овом простору и даље долазило до међунационалних инцидената, да су носиоци иредентизма били албански интелектуалци и чиновници, да форсирање кадровске политике према националном кључу није било одрживо услед недовољне стручности покрајинских Албанаца и да примена двојезичне администрације није била могућа због одбијања српског и другог неалбанског становништва да

учи албански језик. Такође, констатовано је да је у вези са деформацијама Удбе на Косову и Метохији поднето 950 пријава, при чему је било 763 подносиоца албанске и 51 српске националности. Удба је формирала 22.038 досијеа, од којих 70,4% за Албанце и 20,2% за Србе, те 240 досијеа за друштвено-политичке раднике, од којих 173 за Албанце и 38 за Србе. Запослене у Удби чинило је 58,33% Срба, 28,34% Црногораца и свега 13,33% Албанаца, док су починиоци злоупотреба били 72,5% Срби и 27,5% Албанци.

За председника ЦК СКС је 4. новембра 1966. изабран Добривоје Радосављевић Боби, док су у Председништво ЦК СКС именовани покрајински кадрови Станоје Аксић, Цавид Нимани и Вели Дева, у Извршни комитет ЦК СКС Кољ Широка и у ЦК СКС Предраг Ајтић. На Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ 26. новембра је за председника Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију изабран Вели Дева и за секретара Извршног комитета Илија Вакић. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 7. децембра Добривоје Радосављевић Боби је отворио питање да ли је довољан постојећи уставни оквир за остваривање свих права албанске националне мањине у Југославији, док је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 28. децембра исказано незадовољство националном структуром запослених лица и ученика виших школа и факултета из редова албанске националне мањине у Покрајини. Наведено је наговештавало даље правце југословенске државне политике у којима је намеравано да се изађе у сусрет Албанцима на Косову и Метохији. Заправо, покрајинско руководство албанске националности је, на крилима Брионског пленума, почело да форсира приближавање Покрајине југословенској федерацији у циљу јачања њене самосталности. Почетни корак у овом процесу била је демонтажа Удбе, односно уклањање старих пројугословенских кадрова државне безбедности, махом српске и црногорске националности, што је требало да води демократизацији друштвеног живота на Косову и Метохији. У питању је било постепено политичко освајање албанске самосталности и изузетности засновано на представљању покрајинских Албанаца као јединих жртви терора Удбе и праћено заташкавањем њихових иредентистичких тежњи. Уз то, већина покрајинских кадрова српске националности, као и највиши представници СКС, такву политику ширења албанске премоћи на Косову и Метохији подржавали су из каријеристичких побуда, што је дугорочно водило дезинтеграцији Србије и све очигледнијој албанизацији Косова и Метохије.

1.3. Зближавање Јосипа Броза Тита и политичке елите Косова и Метохије 1967.

Историчар и сведок догађаја Душан Биланджић (1924–2015) записао је 28. децембра 1966. године: *Ових шест мјесеци Југославију је захватила нека политичка грозница. Удба је у агонији. Партијски редови су поремећени. Одвија се прегруписавање политичких снага. Сви очекују нове политичке борбе, нове заплете и расплете с неизвесним исходима... Већ пуних шести мјесеци Партија се понаша мазохистички. Пљујемо сами по себи – по свим руководствомима. Пљују нас масе. Младе генерације нападају стару. Стара се поцијепала на разне струје. Падају митови, нема више ауторитета, руши се стари систем. Криза је потпуна, а рјешења нема. Врх је свјестан тога, али не може доћи до јединствене политике. Некада моћна КПЈ – данас је мртвац.* У таквим политичким околностима, када је већ извршен процес чишћења и реструктурирања Службе државне безбедности на Косову и Метохији, средином јануара 1967. у посети овој Покрајини боравио је секретар за унутрашње послове СР Србије Славко Зечевић, који је констатовао да је тамошње политичко стање *здравије и чистије него икад раније, а безбедност веома добра*. Колико је ова оцена била политички фабрикована, односно у нескладу са реалним дешавањима на простору Косова и Метохије показаће се веома брзо у наредном периоду.⁷⁵

Оцена политичке ситуације у Југославији после Четврте и Пете пленарне седнице ЦК СКЈ разматрана је на Шестој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 10. и 11. јануара 1967, када је наглашен пораз *конзервативно-бирокупатских и етатистичких снага* и продор *најпрогресивнијих самоуправних односа* на линији Осмог конгреса СКЈ, односно закључено да су после Брионског пленума *побеђене снаге које су кочиле демократски и социјалистички развитак Југославије*. У вези са наставком рада на привредној и друштвеној реформи затражено је од партијских чланова да се боре за повећање продуктивности рада, боље коришћење капацитета и ефикасније и економичније привређивање и да делују *против праксе оптерећене практицизмом у политичкој акцији и прагматизмом у идеолошком прилазу различитим друштвеним проблемима*. Извршни комитет ЦК СКЈ је 23. јануара апеловао на чланове СКЈ да се посебно посвете развијању политичке активности у срединама са мешовитим националним саставом, јер је оцењено да би било *политички нецелисходно и недопустиво да у таквим срединама дође до подвајања на националној основи*. С обзиром да је 1967. година била изборна, у ово време је покренута предизборна активност на Косову и Метохији, где су предложени: за председни-

⁷⁵ D. Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005*, Zagreb 2006, 55; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953–1985*, II, Beograd 2011, 87; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 279; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, 327; *Borba za bolje привређивање*, Јединство, 16.1.1967.

ка Скупштине АПКМ Фадиљ Хоџа, за председника Покрајинског извршног већа Илија Вакић, за различите функције у Покрајинској скупштини Кадри Реуфи, Катарина Патрнोगић Цица, Мустафа Сефедин и Васо Богдановић, за функције у Скупштини СФРЈ Али Шукрија и Џавид Нимани и у Скупштини СРС Синан Хасани, Станоје Аксић и Танкосава Симић.⁷⁶

Извршни комитет Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију критиковао је 20. јануара 1967. појаве прослављања православне Нове године 13/14. јануара од стране српског становништва на Косову и Метохији. Тако је констатовано да је ранијих година ова прослава вршена са *религиозним карактером*, али да је сада добила *политички и националистички карактер као израз супротстављања одлукама Брионског пленума и Седме седнице ПК СКС за Косово и Метохију*, односно да је кроз њу испољен *великосрпски национализам и шовинизам*. Такође, примећено је да прославе нису организоване спонтано, већ да су *политички дискредитовани људи искористили празник за протурање нових политичких ставова*, да је међу онима који су празновали било чланова СКС и да се могу изазвати *политичке последице кроз служење реакционарним елементима из редова Шиптара да распирују шовинизам*. Међу песмама које су се том приликом певале биле су оне са стиховима: *Друже Тито, сиви тићу, пусти престо Ранковићу и Све због братства и јединства, пољубих була триста, зато што нисам шовиниста*. Узвикивале су се и паролe *Живела Србија!*, *Напред Срби!*, *Свети Сава – српска Слава!* и наздрављало се што је политички дисидент Милован Ђилас пуштен из затвора. На крају седнице, ПК СКС за КМ је наложио општинским комитетима СК да предузму кораке да се политички разобличе и објасне ове *штетне појаве примитивизма* и да се према партијским члановима који су у њима учествовали предузму дисциплинске мере. Информација о прослави православне Нове године на Косову и Метохији достављена је и лично Јосипу Брозџу Титу, уз напомену да се највише празновало у Приштини, Косовској Митровици, Обилићу, Косову Пољу, Урошевцу, Клини, Подујеву, Лепосавићу и Призрену, да су се Срби питали *зашто не могу да славе своју Нову годину када Шиптари славе Бајрам* и да је описано изазвало велико незадовољство и узнемиреност код домаћих Албанаца.⁷⁷

На седници Комисије ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, одржаној 30. јануара 1967, одлучено је да се поводом планова за израду *Елабората о положају народности у светлу уставних принципа и програмских начела СКЈ* образује радна

⁷⁶ Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКЈ, 10-11.1.1967, АЈ, 507, II/30; Закључци са Шесте седнице ЦК СКЈ о непосредним задацима СКЈ, 10-11.1.1967, АЈ, 507, II/30; Записник са Шесте седнице ИК ЦК СКЈ, 23.1.1967, АЈ, 507, IV/6; *Предложени могући кандидати за истакнуте функције у Покрајини*, Јединство, 30.1.1967.

⁷⁷ *Са седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СК*, Јединство, 30.1.1967; Неки актуелни идејно-политички проблеми и задаци у вези са њима, 23.1.1967, АС, Б-2, СКК, К-4; Информација о прослави православне Нове године на Косову и Метохији, 24.1.1967, АЈ, 837, II-4-b/26.

група, чији су чланови, између осталих, били Предраг Ајтић и Аслан Фазлија. Тиме је експлицитно истакнуто да ће питање националних мањина бити посебно третирано у оквиру предстојећих уставних реформи. Такође, на седници наведеног тела 9. фебруара примећено је да се у јавности *југословенска федерација претежно схвата као савезна држава, као државна структура, а мање као заједница народа и грађана*. Тада је закључено да је потребно покренути питања положаја аутономија у оквиру југословенске федерације и федералне јединице Србије, повести више рачуна о изради аутономних нормативних аката и посветити пажњу проучавању међунационалних односа, посебно у вези са проблематиком језика и образовања народности. О тематици положаја и остваривања равноправности народности у СФРЈ је дискутовано и на састанцима Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе, када је констатовано да је на Косову и Метохији у друштвени сектор производње укључен сваки 12. становник, док је на нивоу Југославије то био случај са сваким 5, Србије сваким 6. и Војводине сваким 4. становником. Упућена је замерка југословенској федерацији што је *бригу за народности на пољу образовања и културе пребацила на републике, јер републике настоје да те своје обавезе пребацују на покрајине и на општине*. Критикована је пракса да се у мешовитим срединама народностима дају *другоразредне функције*, што код њих *буди страх од угрожености*. Дат је предлог да се промени име Већу народа Скупштине СФРЈ због тога што *по свом карактеру и саставу у суштини представља веће република уместо народа и народности* и наглашено да би на подручјима где живи највећи број народности, као што су биле АП Косово и Метохија и АП Војводина, требало проширити аутономна права стога што *у бити установљења аутономија леже исти фактори који су довели до установљења републике, односно југословенске федерације*.⁷⁸

Како је даље наведено: *Има се утисак да, јачањем самоуправљања, преношење функција са Федерације на републике није праћено и преношењем и јачањем аутономности покрајина... Нису ретка и мишљења у аутономним јединицама – да смо република другачије би се решило ово или оно питање. У тражењу решења за већу самоуправност покрајина, за пунију њихову садржину истичу се предлози мењања федеративне структуре, повезивањем аутономних јединица са Федерацијом, или успостављањем федеративне Србије, или слично. У бити свих размисљања која су често недограђена лежи захтев за већу самоуправност аутономних јединица, за веће ангажовање федерације у односу на њих, за подизање њиховог третмана на ниво третмана федералних јединица југословенске фе-*

⁷⁸ Актуелне информације, 4.2.1967, АС, Ђ-2, К-50; Актуелне информације, 16.2.1967, АС, Ђ-2, К-50; Неки идејно-политички проблеми у односу на положај и остваривање равноправности народности у СФРЈ, фебруар 1967, АС, Ђ-2, К-40; Информација о седници Комисије ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, 22.2.1967, АЈ, 837, II-3-a-2/230.

дерације без обзира на формални назив ових јединица. У питању је био почетак процеса јачања самосталности и проширења ингеренција покрајина, које је у свом саставу у оквиру југословенске федерације имала једино Србија, а што је водило слабљењу политичког утицаја ове највеће југословенске републике. Осим тога, разматрано је давање ширих права националним мањинама у доменима образовања и културног деловања, у вези са чиме је уочено да се неким народностима попут Италијана и Словака дозвољава употреба националних застава, док се *употреба националне заставе Шиптара гонила и административно*. Слична питања постављена су и у вези са прославом националних празника народности у Југославији.⁷⁹

Извршни комитет ЦК СКС је 13. фебруара 1967. разматрао *Информацију о разговорима на Косову и Метохији* коју су поднели Стеван Дороњски и Кољ Широка. Наиме, они су заједно са Петром Стамболићем, Фадилџом Хоџом и Џавидом Ниманићем од 8. до 10. фебруара боравили у АПКМ, када су приметили да највећи покрајински проблем представља незапосленост становништва. У питању је била последица вишевековне привредне заосталости и високог природног прираштаја становништва албанске националности. Годишње се појављивало око 25.000 потенцијалних тражилаца запослења, док су реалне могућности запошљавања биле од 1.000 до 2.000 лица. Широка је посебно упозорио да се слабо разматрају проблеми који владају на селу, да у извештавању листова *Јединство* и *Рилиндја* долази до испољавања разлика и да не би смело да се дозволи да се политичке тенденције у Покрајини одражавају ван њених граница. Сходно томе, затражено је да чланови Извршног комитета ЦК СКС чешће одлазе на састанке у ПК СКС за КМ како би *непосредно били укључени у процесе и токове који се развијају у Покрајини*. То је био увод у појачано партијско и државно интересовање за Косово и Метохију, које је до пуног изражаја дошло у вези са отварањем дискусија поводом покретања измена Устава СФРЈ. Тако је на седници Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе 20. фебруара представник АПКМ Аслан Фазлија изнео мишљење да би уставне измене требало спровести на тај начин што би се *отишло корак даље у односу на Устав из 1963*, односно дозволило да се *пренесу права са Републике на њене аутономне покрајине као што су пренета права Федерације на републике*. Шири контекст оваквог размишљања водио је ка остваривању идеје непосредног везивања аутономних покрајина за југословенску федерацију, што је правдано потребом да аутономне јединице остварују *потпунији садржај своје аутономије*.⁸⁰

У таквим политичким приликама, Јосип Броз Тито је, уз присуство председника СКС Добривоја Радосављевића Бобија и секретара Извршног комитета ЦК СКС Стеван Дороњског, 23. фебруара 1967. примио делега-

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Љ. Димић, *Историја српске...*, 393; R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Београд 1985, 287; Стенографске белешке са Девете седнице ИК ЦК СКС, 13.3.1967, АС, Ђ-2, К-16.

цију Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, која је желела да га упозна са актуелним задацима и проблемима друштвено-економског и политичког живота и активностима СК на Косову и Метохији у вези са спровођењем друштвене и привредне реформе. На почетку састанка, Вели Дева је скренуо пажњу Брозу да су на претходном састанку на Брионима разговарали о друштвеним и економским кретањима у Покрајини, а да су овог пута *дошли да га информишу о главним проблемима са којима се суочавају*. Тако је Дева истакао да су на Косову и Метохији добро примљени и прихваћени ставови Брионског пленума, да су за партијску организацију велики проблем представљали злочини и деформације државне безбедности, посебно они који су се односили на *протурање схватања о неравноправности шиптарског народа*, да је пристигло 1.045 жалби грађана на рад Удбе, и то 995 од Албанаца и 44 од Срба, да су оптужена 382 лица од којих 143 припадника државне безбедности и да је утврђено да је Удба извршила 96 убистава (39 је умрло од последица батињања), подстакла 7 самоубистава, нанела 83 тешке телесне повреде и организовала 591 тучу. При томе, он је изнео низ примера злостављања Албанаца од стране Удбе, попут жене са одојчетом која је претучена на смрт у Сувој Реци, убиство учитеља чије је тело заварено у метални сандук и предато родбини уз тврдњу да је умро од заразне болести, јавног забрањивања вођења записника на албанском језику на синдикалним конференцијама, указивања професорима факултета у Приштини шта не смеју да предају, подметања пропагандног материјала и прављења инсинуација како би се одређена лица позивала на саслушања у станице милиције и физичког сакаћења и малтретирања људи приликом акције прикупљања оружја. Пошто је Дева констатовао да је *кроз руке органа Удбе у Покрајини прошло 30.000 људи, Броз је бурно реаговао рекавши – То је криминал!*⁸¹

У наставку излагања, Вели Дева је као најтежи облик деформације државне безбедности навео Призренски процес, означивши га *почетком политичке ликвидације шиптарских кадрова*, смишљеног са циљем да се прикаже како су Фадиљ Хоџа, Џавид Нимани и други функционери албанске националности организовали убиство Миладина Поповића. На то је Али Шукрија додао да је током борбе против ИБ-а до 1955/1956. са партијске линије *мање скренуло Шиптара него Срба и Црногораца*, док је Дева подсетио на позитиван утицај седнице Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. посвећене националним мањинама, доношења Устава СФРЈ из 1963. и подизања привредних улагања у АПКМ. У одговору, Броз је приметио да је у то време демократизација југословенског друштва схватана тако да ће *сам развитак довести до тога да националне мањине дођу до*

⁸¹ Делегација ПК СКС за КМ је била у саставу: председник ПК СКС за КМ Вели Дева, председник Покрајинског извршног већа Али Шукрија, секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Илија Вакић, члан Председништва ЦК СКЈ Фадиљ Хоџа, председник Савеза синдиката Косова и Метохије Кадри Реуфи и члан Председништва ПК СКС за КМ и секретар Општинског комитета Приштине Лука Влаховић. Видети: Пријем делегације Косова и Метохије, 23.2.1967, АЈ, 837, II-2/316.

својих права. Затим је Дева наставио указавши да у Покрајини није довољно рађено на остваривању политике братства и јединства и националне равноправности, нарочито у вези са употребом језика, издавачком делатношћу и учешћем народности у самоуправљачким организацијама од Републике до Федерације. У другу групу проблема он је ставио питања привредних кретања, запошљавања и стицања дохотка, објаснивши да је запослено свега 9,6% становништва Покрајине и да је структура запослених обрнуто пропорционална националној структури становништва. Потенцирајући да је после Брионског пленума дошло до *буђења националне свести код Шиптара* и да је упоредо са тим порасло интересовање за удовољавањем основних потреба, посебно у вези са школовањем и додељивањем стипендија, Дева је указао да 28. новембра 1966. први пут нису истицане албанске заставе, што је оценио као знак да је *порасло поверење према политици СК у спровођењу националне равноправности.* При томе, Дева је упутио критику Србима и Црногорцима поводом прославе *старе Нове године*, на шта је Броз рекао да је она била *уперена против нас горе.* На Девине жалбе поводом аболитије Александра Ранковића Марка Броз је одговорио да му *није опростио.*⁸²

Председник СФРЈ Јосип Броз Тито је још истакао да *братство и јединство не сме да буде симболично већ да мора имати своју материјалну базу*, да је донедавно у Покрајини *Удба водила политику коју СК није контролисао*, да су му посредством Александра Ранковића Марка слати извештаји у којима се намерно претеривало у вези са политичким стањем на терену и опасношћу која прети из Албаније, али је и приметио да је било *ствари које су органи Удбе морали да раде у оно најтеже вријеме Коминформа.* Он је даље објаснио да је СДБ потребна југословенској заједници и да је у њој након смена дошло до појаве *бесперспективности и несигурности*, односно *пасивности што непријатељ извана нејвероватно користи.* Потом је Броз рекао: *Разумије се, и у Скупштини и у влади, у свим изборним органима треба да буду представници свих народа и народности, сагласно броју становника. Наше народности морају имати сва грађанска права, као и сви други, и у свим изборним тијелима треба да долазе до изражаја преко својих представника. Свака другачија политика, свака дискриминација била би штетна на само за вас, већ и за читаву нашу заједницу.* Поводом даљег развоја Косова и Метохије, Броз је истакао да ће југословенска заједница вршити улагања у границама својих материјалних могућности, да би кадрови из Покрајине требало заједно са члановима ЦК СКС да се потруде да се обезбеди већи број Албанаца у старешинском кадру ЈНА и подстакну оријентацију младих на средње индустријске школе и на она занимања са којима би лакше могли наћи посао, као и да је важно да партијски чланови у Покрајини делују на чувању братства и јединства и старају се да састав СК буде у складу са националном структуром становништва. На то је Фадиљ Хоца приметио да

⁸² Исто.

читава проблематика у Покрајини проистиче из наслеђа прошлости и неразвијеног привредног стања и да непријатељи користе националну карту како би дестабилизовали Југославију, чиме је направио увод Али Шукрији, који је поменуо да се са пажњом прате идеје уставних промена и процес децентрализације, да постоји потреба да се отворе поједине теме из албанске прошлости о којима би се више писало и да је неопходно да се унапреди културна сарадња са Албанијом на пољу увоза литературе. На крају састанка, делегација је позвала Броза да посети Косово и Метохију у марту исте године поводом пуштања у погон новог погона *Тренче*, што је он начелно прихватио.⁸³

Тако су у разговору са Брозом, као врховним партијским и државним арбитром Југославије, покрајински руководиоци албанске националности бирали и каналисали теме тражећи већа аутономна права за АПКМ и политичке уступке за своје сународнике. Снабдевени статистичким подацима који нису ишли у прилог партијским ставовима о развијању националне равноправности и згражавајућим детаљима из активности Удбе усмереним на малтретирање Албанаца, они су покушали да емотивно утичу на Броза и представе му задовољство, спокој и национално ослобађање које је албанска национална мањина у Југославији доживела спровођењем одлука Брионског пленума. С обзиром да је очување мира на Косову и Метохији и тежња да се Албанци чвршће вежу за југословенску федерацију одраније био циљ југословенске државне политике према овој Покрајини, не чуди да је Броз благонаклоно подржао своје госте у захтевима да се наставе привредна улагања у АПКМ и да се покрајинским Албанцима изађе у сусрет кроз већу кадровску заступљеност у партијским и државним органима, давањем примата у запошљавању сходно њиховој бројности у укупном становништву Покрајине, омогућавањем ширег школовања и бољег стипендирања и доследном применом албанског језика у администрацији.

Па ипак, Броз је повукао неке границе преко којих покрајинско руководство није смело да пређе, а које су се односиле на неопходност наставка борбе СДБ против непријатеља Југославије, блиску сарадњу са СКС и очување југословенског братства и јединства. Жеље које су том приликом покрајински руководиоци изнели, попут ревизије Призренског процеса у циљу заташкавања иредентистичких намера водећих покрајинских функционера албанске националности, покретања културних веза са Албанијом и незаобилажења Покрајине у процесу уставних реформи, Броз је примио к знању. У питању су били важни политички адути којима је највише руководство Југославије у наредном периоду куповало безрезервну подршку албанске партијско-партичке елите Косова и Метохије у процесу даље децентрализације и прекрајања односа у југословенској федерацији.⁸⁴

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

На проширеном састанку Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаном 25. фебруара 1967, чланови делегације која је посетила Јосипа Броза Тита упознали су присутне са обећањима које су добили од председника СФРЈ у вези са даљим развојем Покрајине и проширењем права албанске националности. Том приликом било је речи и о разликама које су се од Седме седнице ПК СКС за КМ испољиле у писању листова *Рилиндје* и *Јединства* поводом збивања на Косову и Метохији. Тако је констатовано да је *Рилиндја* највише пажње посвећивала међунационалним односима, квалификационој и националној структури запослених, додељивању стипендија албанским студентима и примени двојезичне администрације, а да су оба гласила адекватно реаговала на догађаје у вези са прославом православне Нове године. Међутим, редакцији *Јединства* је замерено што *не третира националну проблематику као један од аспекта друштвених односа, већ је узима изоловано од контекста друштвено-економских и историјских кретања без улажења у дубљу анализу*, док је редакција *Рилиндје* критикована због отварања полемика поводом написа Марка Краснићија, што себе *сматра позваном да води рачуна о решавању националних проблема Шиптара у Црној Гори и Македонији* и спорог реаговања *на неке појаве које могу нарушити братство и јединство народа у Покрајини*.⁸⁵

У складу са реорганизацијом СДБ, крајем фебруара 1967. је изабран Савет Покрајинског СУП-а у који је именовано 13 чланова, док је председник Покрајинске скупштине Станоје Аксић расписао изборе за посланике Скупштине АП Косова и Метохије за 9. април. Како је на претходним изборима *шиптарска народност* добила 62% посланичких места, планирано је да сада освоје 2% више мандата. У исто време је Скупштина АПКМ закључила да постоје проблеми у раду судова оличени у недостатку кадрова, простора и опреме и да се број незавршених предмета са 16.305 у 1965. повисио на 23.807 у 1966. години. На седници Извршног комитета ПК СКС за КМ почетком марта је Илија Вакић указао да се у *друштвеној пракси Покрајине јављају одређене политичке дилеме*, у првом реду према односу Покрајине, Републике и Федерације и употреби заставе Албанаца, у вези са чиме је истакао неопходност организовања састанка са Едвардом Кардељем. Такође, он је на саветовању са секретарима покрајинских општинских комитета СК 11. марта затражио да се комунисти супротстављају свим појавама шовинизма и национализма, посебно критикујући комунисте Србе и Црногорце који су прослављали православну Нову годину, али и 444 лица исламске вероисповести која су отишла на хаџилук.⁸⁶

⁸⁵ Информација о писању листова *Рилиндје* и *Јединства* од Седмог пленума ПК СКС за КМ, 25.2.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; *Заједничка седница Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС*, Јединство, 27.2.1967.

⁸⁶ *Изабран нови Савет покрајинског СУП-а*, Јединство, 27.2.1967; *Избори за посланике Покрајинске скупштине одржаће се 9. априла*, Јединство, 6.3.1967; *Усвојени заључци*

Већ 20. марта 1967. је Јосип Броз Тито обавио консултације са Едвардом Кардељем, Константином Кочом Поповићем, Мијалком Тодоровићем Плавим, Добривојем Радосављевићем Бобијем, Петром Стамболићем, Драгим Стаменковићем и Владимиром Поповићем, дакле већинским руководством Србије, у вези са предстојећом посетом Косову и Метохији. На почетку разговора, Броз је исказао незадовољство информацијама о стању у АПКМ које су му достављене и објаснио да се пита *како да се помогне и даље усмјерава развој те још неразвијене и заостале Покрајине*. Посебно је указао на *тенденције да та Покрајина једног дана постаје република*, те запитао какви су односи између републичког и покрајинског руководства и *има ли каквог заштравања у тим односима*, односно *постоје ли какве тешкоће и да ли Покрајина поставља неке захтјеве*. Броз је окупљене обавестио да током посете Покрајини намерава да говори о успесима у читавој Југославији, резултатима који су остварени на Косову и Метохији, достигнућима привредне реформе и гласинама које колају да она *не иде брзином којом би требало*, међунационалним односима и спољној политици.⁸⁷

У наставку разговора, Добривоје Радосављевић Боби је изнео мишљење да би Косово и Метохија требало да буде република, да је таквих дискусија било у Покрајини, да се ту ради о *једном процесу друштвеног и привредног развика и афирмације Шиптара* и њихове равноправности, да се праве претпоставке како би Покрајина прошла у току протеклих двадесет година да је била република, при чему су вршена поређења са СР Македонијом, да постоје мишљења да би *да су Шиптари имали републику имали више могућности у области школства, запошљавању на разним функцијама и стицању равноправности*, да је *порасло интересовање Шиптара за средњошколско образовање* и да питања школства добијају *национално обележје*. Он је закључио да би у оквиру садашњег друштвено-политичког система требало решавати питања даљег развијања *фактичке равноправности Шиптара због тога што они чине 67% становништва* у Покрајини, да би им у Скупштини СРС требало пружити могућност да говоре на матерњем језику и да би требало *гледати да се неки материјали припремају и дају на шиптарском језику*. На то је Броз приметио да *они не би могли добити више материјалних средстава кад би били република*, док је Едвард Кардељ констатовао да се *због Коминформа првих десет послератних година на Космету није ишло на изградњу индустрије* и да је ситуација почела да се поправља од 1957. када је *дошло до заокрета*. Драги Стаменковић је указао да Србија од Косова и Метохије не тражи да учествује у финансирању републичких органа и да јој је оставила приходе од доприноса. Петар Стамболић је нагласио да су поступци *Удбе на Космету*

о смерницама развоја, Јединство, 6.3.1967; Записник са седнице ИК ПК СКС за КМ, 3.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; А.П, *Програм рада*, Јединство, 13.3.1967.

⁸⁷ Белешка о разговору друга Председника у Ужичкој улици 20.3.1967, АС, Ђ-2, К-7.

били много драстичнији него у другим крајевима Југославије и да је 70 људи убијено и 40 умрло од последица малтретирања, али да је ова Покрајина на име помоћи добила више средстава него 70 општина у Србији, да давање већих средстава није могуће, да није реално очекивати да се обезбеди довољно средстава за средњошколско образовање све деце и да Покрајина учествује са свега 20% средстава у свом економском развоју. Поред тога, он је објаснио да на Косову и Метохији постоји највећи природни прираштај у Европи и приметио да у погледу положаја *Шиптара има и неких схватања која су мутна*, односно да *Шиптари због своје бројности траже да добију своју заставу и национални празник, који би вероватно био 28. новембар, и да се Покрајина третира као република*.⁸⁸

На то је Едвард Кардељ рекао да он није знао да *Шиптари* немају своју заставу и да *од тога не би требало правити проблем*, док је Петар Стамболић наставио да објашњава како *погодну средину за развијање шовинизма представља једино интелигенција из редова Шиптара*, да може бити *озбиљних проблема ако српски и црногорски кадрови на Космету не буду уверени у правилност садашње политике*, да је *састав српских кадрова у Покрајини ослабљен и да то није добро*, односно да су сви *стари кадрови Срби повучени*.

Он је даље указао да се *ништа неће постићи ако се на састанцима буду узимали шибер и гледало каква је где национална структура у односу на структуру становништва*, да је *аболиција Ранковића једино у Покрајини схваћена као враћање на старо* и да је *борба за братство и јединство централно политичко питање* у којем је потребно подједнако да учествују и српски и албански кадрови. На то се надовезао Драги Стаменковић објаснивши да *тежње за бржом афирмацијом албанске националности доводе до нервозе и нереалних захтева* као што је отварање нових факултета и универзитета, при чему у Покрајини нема довољно ни учитељских кадрова. Он је додао да је на Косову и Метохији у текућој години за потребе просвете издвојено 25% више средстава него претходне, док су у осталим републикама та повећања износила највише 14%. Јавивши се за реч, Добривоје Радосављевић Боби је рекао да су се *после Четвртог пленума ЦК СКЈ код Срба и Црногораца испољиле резерве, осећања потиштености и страх да то сада не доведе до доминације Шиптара*, затраживши да се то коригује и закључивши да је поправљен национални састав Удбе у корист *Шиптара*. Потом је Стаменковић објаснио да није могуће административним путем мењати националну структуру запослених, успротививши се идејама да се под једнаким условима код пријема на посао предност даје лицима албанске националности и онима који знају два језика *зато што то ствара нервозу и појачава међунационалне тензије*, указавши на непостојање довољне стручне обучености албанских кадрова. Он је приметио и да један број старих кадрова планира да напусти Покрајину, али да за своја имања не могу да добију

⁸⁸ Исто.

жељену цену, при чему им локални Албанци поручују – *Даћеш ти то и бадава*.⁸⁹

Насупрот томе, Добривоје Радосављевић Боби је указао да би *позитиван одјек могло да пружи давање имена бораца и датума из историје и револуционарне прошлости шиптарског односно албанског народа за разне називе улица, предузећа и слично*, док је Едвард Кардељ закључио да се *афирмација шиптарске народности не сме потискивати* и да би било добро да се за национални празник Покрајине узме неки датум који је *означио њихово укључивање у наш народноослободилачки устанак*. Поред тога, Кардељ је затражио да се *Космет активније увуче у све процесе југословенског друштвено-економског развитка* и да се праве осврти на достигнућа из претходних десет година. Пошто је нагласио да *треба најзад видети који су то сада стварни проблеми* и да се *не сме жмурити, већ треба сести и отворено се суочити са њима*, он је подржао наставак афирмације албанске народности на Косову и Метохији *уз братски споразум између Срба и Шиптара*. То је Радосављевић искористио да помене жељу *кадрова Шиптара* са Косова и Метохије да се побољшају односи Југославије и Албаније и да истакне да би поједине кадрове албанске националности требало увести у ДСИП, док је Драги Стаменковић констатовао да у АПКМ ниједан саобраћајни пут није до краја завршен и да је за покрајински развој из Фонда федерације издвојено 246 милијарди динара. Саслушавши примедбе, Јосип Броз Тито је закључио да се *ту очигледно ради о приличном примитивизму, да главни одговор лежи на комунистима* и да се *без улоге СК не могу решавати те противречности*. Он се похвално изразио о променама у апарату СДБ у Покрајини, закључивши да је *члановима делегације Космета рекао да не чачкају по стварима које су старе петнаест и више године, нарочито из оног времена када су нам људи гинули на границама и кад се радило о одбрани наше социјалистичке заједнице*.⁹⁰

Тако је на састанку код Јосипа Броза Тита дошло до подвојености међу његовим најближим политичким сарадницима, и то на прву струју која је повлађивала даљем политичком излагању у сусрет захтевима Албанаца на Косову и Метохији (Е. Крадељ и Д. Радосављевић Боби) и на другу струју која је указивала да пут којим се кренуло није добар за Србе и Црногорце у Покрајини (П. Стамболић и Д. Стаменковић). Прва струја је сматрала да би домаћи Албанци остварили већа права и да би у Покрајину било више улагано да је АПКМ од стварања социјалистичке Југославије била конституисана као република, да се не могу оспоравати захтеви покрајинских руководилаца албанске националности да њихови сународници сходно својој бројности имају предност при запошљавању, школовању, кадровским именованима и употреби албанског језика, да је потребно дозволити да Албанци на Косову и Метохији употребљавају нацио-

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

налну заставу и имају национални празник и да би требало настојати да се поправе односи Југославије и Албаније. Друга струја није оспаравала процесе развијања националне равноправности, друштвене демократизације и политичке децентрализације на Косову и Метохији, већ је покушала да објасни да Покрајина нема економску снагу да се самостално развија, да не би било оствариво издвајање већих средстава из Србије за помоћ Покрајини, да је природни прираштај Албанаца на Косову и Метохији превисок чак и за европске стандарде, да су Албанци у Покрајини после Брионског пленума почели отворено да показују иредентистичке тенденције, да код Срба и Црногораца у Покрајини постоји оправдани страх да демонтажом СДБ неће више имати ко да их заштити од албанских притисака да се иселавају, да се не може политика запошљавања заснивати на националном паритету него на стручној квалификацији и да не би требало дозволити да Покрајина уставно прерасте у још једну југословенску републику. Броз се по наведеним питањима није децидно изјашњавао, премда је било јасно да решавање описаних проблема на Косову и Метохије није био нимало лак задатак за политичко руководство Југославије.⁹¹

На наведено се надовезује чињеница да су највиши функционери са Косова и Метохије подршку за остварење својих циљева потражили на још једном кључном месту у политичком животу Југославије – код председника Сакупштине СФРЈ Едварда Кардеља, који је после смене Александра Ранковића Марка суштински постао десна рука Јосипа Броза Тита. Покрајинска делегација у саставу: председник ПК СКС за КМ Вели Дева, председник Покрајинске скупштине Станоје Аксић, потпредседник Покрајинске скупштине Џавид Нимани, председник Покрајинског извршног већа Али Шукрија, члан Покрајинског извршног већа Блажо Радоњић, члан СИБ-а Фадиљ Хоца и савезна посланица Танкосава Симић, посетила је Е. Кардеља већ 21. марта 1967. године. Том приликом, уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалка Тодоровића Плавог, председника ЦК СКС Добривоја Радосављевића Бобија и председника Скупштине СРС Душана Петровића Шанета, Вели Дева је сумирао политичку активност СК у Покрајини после Брионског пленума, указавши да је дошло до *позитивних кретања и већег поверења и окупљања прогресивних снага шиптарске националности око СК*, док је код српског и црногорског живља примећена *извесна резервисаност* према неким одлукама Брионског пленума и активностима везаним за њихово спровођење.⁹²

Затим је Вели Дева указао да је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију разматрао питања *аутономије и националне афирмације Шиптара у ужој и широкој друштвеној заједници*. У вези са питањем аутономије, дошло се до оцене да ју је потребно *испунити новим друштвено-економским и политичким садржајем насталим дејством опитих друш-*

⁹¹ Исто.

⁹² Разговор председника Савезне скупштине Едварда Кардеља са делегацијом АПКМ, 21.3.1967, АС, Ђ-2, К-7.

твених кретања, да Устав СФРЈ из 1963. није унапредио положај аутономије и да га је чак у односу на Устав ФНРЈ из 1946. у извесној мери уназадио, што је поткрепио примером да је Покрајина у ранијем Уставу имала своју делегацију у Већу народа Скупштине СФРЈ и да се сада покрајинска делегација налази у саставу делегације СРС, због чега АПКМ не може директно да покреће одређена питања у Већу народа, посебно у вези са расподелом средстава из Фонда федерације, где јој је неопходна сагласност Србије и Војводине, које за покретање поменутог питања немају директног интереса. У вези са питањем националне афирмације Албанаца, Дева је указао да је много проблематичних ствари уклоњено после Брионског пленума, али да су још увек доста широко присутна схватања и пракса да проблеми афирмације шиптарске народности нису истог ранга и значаја као проблеми оних народа који имају своју државност. С тим у вези, он је затражио да се преиспита политика непомињања народности у политичким квотама и делегацијама СР Србије, да се посвети више пажње поправљању материјалног положаја АП Косова и Метохије и да се кроз финансијска улагања подстакне веће укључивање Албанаца у средње школе у којима они тренутно чине 40% ученика.⁹³

На то је Фадиљ Хоџа истакао да су нормативна права и овлашћења Покрајинске скупштине веома сужена и да она углавном доноси одлуке и препоруке, затраживши да се њена права прошире у складу са развојем система самоуправљања и демократизације читавог нашег друштва како би се омогућио развој школства, здравства и социјалне заштите. Али Шукрија се заложио за наставак деетатизације кроз преношење компетенција са Републике на аутономне покрајине, Станоје Аксић је говорио о потреби потпунијег остваривања права народности кроз ојачавање аутономности покрајина, при чему је похвалио предлог да делегација Покрајине делује у оквиру институција СРС и СФРЈ, Танкосава Симић је затражила већа материјална издвајања југословенске федерације за потребе привредног, просветног и културног развоја Покрајине, а Блажо Радоњић је подсетио на потребу решавања питања односа шиптарске народности са матицом Албанијом због тога што у Југославији живи 38% Албанаца који не могу да развијају и обogaћују своју културу. Џавид Нимани је указао да се под притиском старе праксе са разних страна изражава извесно изненађење због тога што се данас на Космету истичу многи проблеми, да национална права доживљавају потпунију афирмацију у целој земљи и да је нормално да до тога долази и на Космету, да не би требало да се изражава изненађење ако се покрећу проблеми у вези са националним симболима у Већу народа Скупштине СФРЈ, да нема разлога да се покретање таквих питања посматра као тежња за отцепљењем од Србије или Југославије и затражио да се преиспитају одредбе Статута АПКМ и односи између Покрајине, Републике и Федерације.⁹⁴

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

Саслушавши све предлоге, Едвард Кардељ је изјавио да је *сувише мало пратио ова питања да би могао бити довољно компетентан у изражавању мишљења у вези са свим изнетим проблемима* и додао да наведена питања нису актуелна само на Косову и Метохији, него и у другим деловима Југославије. Он је објаснио да је постојало мишљење да је национално питање у Југославији решено Народноослободилачком револуцијом и да је то *пракса оповргла због економског диференцирања, бирократског етатизма, великодржавних и унитаристичких интереса и републичког етатизма који је подстицао национализме и шовинизме*, затраживши од комуниста да сложено делују и предводе своје нације у изграђивању братства и јединства. Како је рекао: *Са Четвртим пленумом ЦК СК у читавој Југославији, а нарочито на Косову и Метохији успостављен је нов практични однос према проблему међунационалних односа, јер начелно је он раније био решен и записан у Уставу. Сада та питања треба конкретно раширићавати, а дужност је комуниста на Космету да тај позитивни талас у шиптарским масама повежу са собом, да политичке резултате тих кретања упишу у своју корист и да не допусте да те тековине неке реакционарне групе сутра окрену против нас.* Кардељ се сложио са оценом Деве да је Устав СФРЈ из 1963. учинио *корак назад* у погледу односа југословенске федерације и аутономних покрајина, али да се *неке ствари могу сада мењати и неке се могу размотрити у току наредне дискусије о измени Устава, које ће се водити у току наредне две године.* Похваливши српске комунисте за *све позитивно* што је учињено на Косову и Метохији после Брионског пленума, он се заложио да се национално питање као централни проблем пренесе Уставом СРС у компетенције покрајинске аутономије како би га она решавала, да се законом омогући да Скупштина АПКМ ставља приговор Скупштини СРС по питању неких закона или прописа и да је оправдан захтев да Покрајина има самосталну делегацију у Већу народа Скупштине СФРЈ, што је већ прихватила Комисија за измену Устава СФРЈ. Па ипак, Кардељ је изразио резервисаност према идеји да Веће народа промени име у Веће народа и народности, истакао да *проблеме прошлости треба раширићавати али тако да не сечемо грану на којој седимо* и констатовао да средства која се издвајају за привредни развој Покрајине *нису мала* и да би у садашњој ситуацији било *тешко да се она повећавају без извесних већих националних потреса.*⁹⁵

Поводом индиректног тражења покрајинске делегације да национални празник Косова и Метохије буде 28. новембар, Кардељ је овај предлог одбацио уз образложење да тај празник слави НР Албанија и да би се тиме могли *заоштрити политички процеси између Срба и Албанаца.* У вези са идејом примене националног кључа у расподели кадрова, он је објаснио да механичка примена таквог принципа не би била добра и да би се на томе требало радити *уз обезбеђивање квалитета*, док се поводом

⁹⁵ Исто.

проблема нормативних аката сложио да се на Покрајину пренесе право да их доноси у неким областима, попут просвете. Како је рекао: *Космет се није нашао у тежем положају зато што није имао статус републике, него због читаве ситуације у којој се развијала наша земља, а посебно и због стања и развоја на пољу међунационалних односа. Према томе, ако се сва ова питања раширисте и прецизирају за све друштвено политичке заједнице и нације у Југославији, онда ће се ситуација изменити и на Космету.* Када су у питању односи са Албанијом, Кардељ је објаснио да је *тешко рећи да ли је, колико и где наша политика према Албанији имала грешака* и да ли би руководство Албаније изменило свој однос према Југославији да грешака није било, заложивши се да се у наредном периоду уложи више напора са југословенске стране да се искажу конструктивне иницијативе. На крају састанка, Добривоје Радосављевић Боби је указао да би низ проблема могао бити решен на нивоу Републике, док је Мијалко Тодоровић Плави предложио да се размотри ревизија Устава СРС у погледу материјалних издвајања, друштвених служби и школства за АПКМ. Уопштено узевши, иако је начелно подржао тежње покрајинског руководства за проширењем аутономних овлашћења, Кардељ је по многим питањима остао уздржан, вероватно чекајући даљи развој још увек ровите политичке ситуације после Брионског пленума и тежећи да за нова концепцијска решења југословенског федерализма прво добије сагласност и потврду Јосипа Броза Тита.⁹⁶

Колико је ситуација на Косову и Метохији била политички деликатна потврђује друга по реду од краја Другог светског рата посета Јосипа Броза Тита овој покрајини, која је уприличена 25–28. марта 1967. године. Снабдевен бројним подацима о становништву, стању државних и партијских органа, привредним и друштвеним кретањима, актуелностима у просвети и култури и степену развоја општина у Покрајини, Броз је у пратњи супруге Јованке и чланова Председништва ЦК СКЈ Јована Веселинова, Владимира Поповића и Фадила Хоџе, председника Извршног већа СРС Драгог Стаменковића, члана СИВ-а Милијана Неоричића, секретара Извршног комитета ЦК СКС Стевана Дороњског и генерал-пуковника ЈНА Петра Бабића прво стигао у Косовску Митровицу, где ми је добродошлицу пожелео Али Шукрија поздрављајући га у *име Шиптара, Срба, Црногораца и Турака*. У одговору председник СФРЈ је рекао да би *Шиптари, Срби, Црногорци и Турци требало управо на тлу Косова и Метохије да реализују у пуној мјери принцип братства и јединства, што је одувјек било записано на застави наше КП и СК*. Броз је потом посетио погоне Трпче и обавио разговоре са представницима општина Србица, Лепосавић и Вучитрн, након чега је закључио да Косово и Метохија спада у економски недовољно развијене крајеве којима треба помагати. Како је рекао: *Ви знате да имамо шест република и пет главних националности, имамо националне мањине и данас ми видимо да се није остварило оно*

⁹⁶ Исто.

што смо ми у току рата мислили да ће кроз пар година све то бити ријешено, национално питање ријешено и неће више бити тешкоћа. Дајте ви на овом терену покажите колико могу на једној тако релативно малој области са више националности, колико могу оне да створе оно јединство које је социјализму потребно. А социјализам заправо је далеко превазишао националне границе. Социјализам то значи стварање људима живота достојног човјека. Потом се Броз упутио у Приштину, где је примио представнике просветних, културних и научних радника, којима је поручио да су у кратком року учинили велики и снажан корак напријед и објаснио да комунисти не командују него дјелују снагом убеђивања.⁹⁷

Другог дана посете, 26. марта 1967, председник СФРЈ је одржао говор на великом народном митингу у Приштини, којем је присуствовало више од 100.000 људи, скренувши пажњу да су приликом његовог претходног доласка на тргу стајале дотрајале куће и уџерице, а да је данас Приштина израсла у модеран град са великим зградама и широким улицама. Подсетивши да су деценијама и столећима на Косову и Метохији живееле заједно различите националности, он је критиковао предратну власт која намерно није хтела да улаже у овај крај како би он остао неразвијен и да је после рата југословенска социјалистичка заједница мислила и о подизању Косова и Метохије из заосталости и налазила и давала своја средства. Потом је изнео низ статистичких података из којих произилази да је АПКМ у југословенским оквирима учествовала у производњи електроенергије са 6%, у производњи угља са 8%, преради олова 80%, магнетитне руде 76% и сребра 90%, да је проценат пољопривредног становништва 1962. износио 83,2% и да се у међувремену смањило на 64%, као и да је 1952. било 36.500 запослених, док их сада има 92.000. Поводом природног прираштаја Броз је рекао: *Број становништва и наталитет је овдје највећи, не само у Југославији него и у Европи. Мислим да просјечни годишњи прираштај у Југославији износи 12 новорођених на хиљаду становника, док је годишњи прираштај у овој Покрајини 29. То, наравно, ништа не смета, већ нас само обавезује да брже стварамо животне услове за све већи и већи број становника и овдје и у другим крајевима наше земље.*

У наставку, он је говорио о привредним улагањима и успесима у развоју економије на простору читаве Југославије, затраживши да се настави интеграција у привреди и извоз југословенских производа на страна тржишта и позвавши да *народ буде будан и чини максималне напоре како би успела привредна реформа.* Броз је истакао и да никоме не брани да иде на рад у иностранство, али да настоји да се прави увид зато што

⁹⁷ Посета Председника Тита Косову и Метохији (Косовска Митровица, Звечан, Приштина, Призрен, Ђаковица, Пећ), 25-28.3.1967, АЈ, 837, II-1/130; *Tito. Razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Београд 1967, 3; *Тито на Косову*, Приштина 1979, 25; *Председник Тито на Косову и Метохији*, Јединство, 27.3.1967; *Завршена посета Председника Тита Косову и Метохији*, Јединство, 3.4.1967; *Dokumenta CIA...*, 233.

не можемо дозволити да наше људе у Западној Њемачкој, или негде другде, експлоатишу на стари начин и да им се не пружају услови какве треба да имају. На крају, председник СФРЈ је нагласио значај развијања братства и јединства међу народима и народностима у Покрајини и борбе против непријатеља социјалистичког поретка који прижељкују неуспех привредне и друштвене реформе.⁹⁸

Пошто је преноћио у Призрену, трећег дана посете, 27. марта 1967, Јосип Броз Тито је посетио цркву Богородицу Љевишку и Синан Пашину цамију, а затим се упутио за Ђаковицу, где је разговарао са политичким активом и положио венац у Јандовици на споменик народним херојима Бори Вукмировићу и Рамизу Садикуу, који су заједно погинули 1943. и представљали симбол јединства српске и албанске националности у Покрајини. Преноћивши у Пећи, последњег дана посете, 28. марта, Броз је обишао Пећку патријаршију, манастир Високе Дечане и Руговску клисуру, а затим обавио разговор са политичким активом АПКМ. Том приликом је Вели Дева указао Брозу да је поводом економских кретања у Покрајини дошло до отварања перспектива привредног развоја, да је уочен раст стандарда на бази расподеле према раду и да је дошло до јачања материјалне базе уз развијање самоуправљања. Критикујући појаве преувеличавања тешкоћа у радним организацијама, он је нагласио да се у друштвеној својини налази само 10% обрадивих површина, подвукао да се просечни лични дохоци крећу између 30.000 и 35.000 старих динара месечно и заложиио се за развијање братства и јединства кроз остваривање пуне равноправности и националне афирмације припадника шиптарске народности.⁹⁹

На то је Јосип Броз Тито одговорио да на Косову и Метохији постоје схватања нагомилана током хисторије и да противречности имају основу у материјалној неразвијености, затраживши борбу против класног непријатеља, потпадања под утицај нама туђих схватања, догматизма и либерализма и посебно против шовинизма, за који је рекао да је главни непријатељ социјализма. Он је позвао развијеније југословенске републике да и даље помажу крајевима који нису довољно развијени, истакао да је из Фонда федерације Покрајини намењено 250 милијарди динара и објаснио да наведена помоћ није поклон него да ће од тога читава Југославија имати користи. Поводом националних односа, Броз је критиковао неповерење према кадровима албанске националности, рекавши: *Разумије се да Шиптаре треба у све већем броју запошљавати и омогућавати им да се оспособљавају за производњу. Јер, колико сам могао да примијетим, на Косову и Метохији највише стручњака и квалификованих радника је српске и црногорске националности, док је Шиптара мање. То је насљеђе прошлости када су припадници шиптарске народности потискивани. Сада им морамо помоћи да иду напријед и да постигну стварну равноправност, а не само на ријечима. Узалуд ћемо држати говоре о равноправно-*

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто.

сти ако се у фабрици запосли прво Србин, а одбије Шиптар који тражи посао. Разумије се да тада мора доћи до огорчења. Или, ако би Шиптари извршили сада притисак и тражили да се они приме а Срби отпусте, опет би дошло до шовинизма. Тај проблем није лак и треба му веома суптилно прилазити. Потребно је много напора да би се оспособили шиптарски кадрови.¹⁰⁰

На крају разговора, Јосип Броз Тито је затражио јединство партијских чланова са Косова и Метохије у остваривању братства и јединства, афирмацији политике равноправности и спровођењу привредне реформе. Суштински посматрано, Броз се током своје посете највише обраћао покрајинском становништву албанске националности константно их подсећајући колико је социјалистичка Југославија уложила у развој Косова и Метохије, подржавши њихов висок природни прираштај, позвавши их да пруже допринос у процесу привредне реформе и затраживши подизање нивоа њихове стручне спремности како би им се дала предност при запошљавању.

У вези са неведеним, документа ЦИА из овог периода указују да је кључни југословенски проблем представљало национално питање. Подгревање страхова од *великосрпског хегемонизма* и *притајених сецесионистичких тежњи* Хрвата и Словенаца оптерећивало је читаву политичку сцену, премда је питање Албанаца са Косова и Метохије било у другом плану. Броз је проблемима растућег партикуларизма приступио прагматично и компромисно, излазећи постепено у сусрет тежњама да се обезбеди уравнотеженија национална заступљеност у највишим партијским органима, уводећи у политику млађе кадрове и допуштајући развијање процеса децентрализације испрва у привреди. У светлости описаног требало би посматрати Брозову посету Косову и Метохију, чији је главни циљ било популарисање пројугословенског расположења у Покрајини и представљање нове државне политике која је настојала да на максималистичким основама изађе у сусрет националним тежњама и потребама Албанаца како би их подстакла да буду лојални грађани Југославије.¹⁰¹

Након спроведених избора, Скупштина АПКМ се конституисала 24. априла 1967, када је за њеног председника именован Фадиљ Хоџа, а за потпредседнике Катарина Патрногић Цица и Кадри Реуфи. За председника Покрајинског већа изабран је Саит Затрићи и Организационо-политичког већа Милош Секуловић. За председника Комисије за избор и именовање постављен је Тафиљ Хоџа, Комисије за представке и притужбе Хамит Халити, Комисије за прописе Рустем Бејта и Административне комисије Данило Васић. За председника Покрајинског извршног већа именован је Илија Вакић, за потпредседника Риза Сапунџија и за чланове Бошко Димитријевић, Кемал Дева, Енвер Ђерђеку, Сафета Нимани Ругова, Шерафедин Сулејмани, Рефик Агај и Халит Сахити. За посланике Већа народа Савезне

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Исто.

скупштине изабрани су Предраг Ајтић, Божидар Радуновић и Хајредин Хоца. У исто време на седници ПК СКС за КМ за секретара Извршног комитета ПК СКС за КМ изабран је Блажо Радоњић, док је на захтев ОК СК у Пећи за новог члана Извршног комитета ПК СКС за КМ именован Лазар Вујовић. За нове чланове Председништва ПК СКС за КМ изабрани су Бранислав Шкембаревић и Михаило Звицер, за председника Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ Кадри Реуфи и за председника Комисије за идејне проблеме у СК Милош Секуловић. На седници Покрајинске конференције ССРН Косова и Метохије, одржаној 13. маја, за новог председника овог тела постављен је Илијаз Куртеши, за потпредседнике Васо Богдановић и Хашим Мустафа и за секретара Милан Шешлија. У Савезну конференцију ССРН изабрани су Мехмет Беграц, Хашим Мустафа, Вукашин Филиповић, Незир Шемсија, Илија Ђукић, Ђамил Ђемаили, Рабије Шабани, а у Републичку конференцију ССРН Бахри Оручи, Исмет Шаћири, Благоје Николић, Мубера Прекази и Крсто Филиповић.¹⁰²

На саветовању у ПК СКС за КМ, одржаном средином маја 1967. под председништвом Вели Деве, разматране су *Тезе о реорганизације СК* у вези са којима је констатовано да је после Брионског пленума ојачало јединство у редовима СК и да је *позитивне резултате дала борба против националистичко-шовонистичких схватања*, али да поједине партијске организације још увек нису биле *на довољној идејној висини да би се до краја одупреле деловањима класног непријатеља*. Укупан број чланова СК у АПКМ је 31. децембра 1966. износио 45.678 лица, што је представљало повећање у односу на 1965. за 823 члана, мада је примећено успоравање у пријему чланства у односу на 1965. годину, када се број чланова СК повећао за 3.189. Број чланова СК службеника је 1966. у односу на 1965. порастао за 392, сељака за 6 и осталих 464, док се број радника смањило за 0,6%. Због упражњавања религиозних обреда и односа према цркви у 1966. кажњен је 81 члан СК, због одступања од линије СК искључено је 55 (11%), док је због политичке неактивности искључено 40%. Њих 75 је у 1966. само напустило СК, од којих 18 радника, 13 службеника, 34 сељака и 10 осталих.¹⁰³

Председник СФРЈ Јосип Броз Тито је 12. маја 1967. примио делегацију Службе државне безбедности и органа унутрашњих послова, на челу са савезним секретаром за унутрашње послове Миланом Мишковићем, која га је известила да су после Брионског пленума рашчишћене деформације у СДБ и да је злоупотребе вршио мали број службеника. Премда је донет низ нових закона и прописа у вези са реорганизацијом СДБ, највећи проблем је представљало како јавности објаснити место и улогу СДБ

¹⁰² *Покрајинска скупштина се конституисала*, Јединство, 1.5.1967; 3.В., *Реформа се позитивно одразила на привреду Покрајине*, Јединство, 1.5.1967; *Пола милиона људи на предкандидационим зборовима*, Јединство, 15.5.1967.

¹⁰³ *Саветовање у Покрајинском комитету*, Јединство, 15.5.1967; Седница Покрајинске Контролне комисије СК, мај 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

после Брионског пленума, посебно што су се многи сарадници СДБ жалили да доживљавају дискриминације и да се на њих фронтално напада иако ни за шта нису били криви. Броз је изразио бојазан да није сувише кадрова склоњено из СДБ, на шта је добио уверавања да су остали само они најбољи и најстручнији. Поред тога, делегација је изнела незадовољство превеликим деловањем ЦИА на подручју Југославије, док је Славко Зечевић известио да књижевник Добрица Ћосић стоји на *шовинистичким позицијама и да се доста чува*. У то време је делегација СДБ, у којој су били покрајински секретар за унутрашње послове Џевдет Хамза, Душан Ристић, Мехмет Шоши, Светислав Долашевић, Мирослав Церовић, Метуш Балабани, Драгољуб Марић, Душан Дукић и Крсто Меленаши, примљена код председника Скупштине АПКМ Фадила Хоџе и председника Покрајинског извршног већа Илије Вакића. Хоџа је упознао делегацију са случајевима напада на милиционере и њиховог потцењивања, објаснивши да у таквим ситуацијама милиција *не сме да буде либерална, већ да одлучно предузима мере против прекршилаца јавног реда и мира*, док је Хамза истакао да је од Брионског пленума број запослених службеника СДБ у Покрајини смањен за око 40% и да *Служба успешно обавља своје задатке изграђујући методе деловања у духу Пленумских одлука*.¹⁰⁴

Џевдет Хамза је 17. маја 1967. одржао конференцију за штампу на којој је саопштио да се реорганизација СДБ на Косову и Метохији приводи крају и да је од четири службе – милиције, криминалистичке, саобраћајне и пограничне службе – створена само једна, Служба државне безбедности, чиме је *отклоњена досадашња компликованост и готово све компетенције у решавању разних питања из ове области пренете на општине*. Он је навео да су пензионисана 233 радника, да према новој систематизацији СДБ има 45 радника мање, као и да је побољшан национални састав службеника у корист албанске националности, односно да се њихова заступљеност у СДБ са 13,3% од пре Брионског пленума попела на 34%. У току прва три месеца 1967. у станице милиције је дошло 55,8% грађана који су пријавили разне случајеве злоупотреба, што је према Хамзи показало да се *међу народ вратило поверење у државну безбедност*. Истог дана конституисана је нова Скупштина СФРЈ, на којој је Јосип Броз Тито поново изабран за председника СФРЈ, док су му у име Косова и Метохије честитке послали Фадил Хоџа, Вели Дева, Илија Вакић и Илијаз Куртеша. Милентије Поповић је изабран за председника Скупштине СФРЈ, док је за једног од потпредседника изабран Џавид Нимани. За председника СИВ-а изабран је Мика Шпиљак (1916–2007), а за једног од потпредседника Али Шукрија. У СР Србији је за председника Скупштине изабран Милош Минић (1914–2003), за председника Републичког извршног већа Ђурица Јојкић (1914–1981), за председника Републичког већа

¹⁰⁴ Пријем делегације Службе безбедности и органа унутрашњих послова, 12.5.1967, АС, 837, II-2/323-а; М.С., *Фадиљ Хоџа и Илија Вакић примили представнике Службе*, Јединство, 15.5.1967.

Скупштине СРС Драгослав Дража Марковић (1920–2005) и за председника Републичке конференције ССРН Србије Драги Стаменковић.¹⁰⁵

Извршни комитет ЦК СКЈ је 8. јуна 1967. разматрао спровођење одлука Четврте седнице ЦК СКЈ у СУП-у, закључивши да је СДБ *успешно превазишла извесна несналажења и лутања* која су наступила после Брионског пленума ЦК СКЈ и да је успела да се консолидује и изврши значајне реорганизационе и кадровске промене. Са друге стране, 12. јуна је одржана седница Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, уз учешће представника Извршног комитета ПК СКС за КМ, на којој је разматрана национална структура запослених и њихова квалификациона структура у Покрајини. Тако је закључено да у протеклих десет година пријем нових радника није био у складу са националном структуром становништва Косова и Метохије, односно да је од укупног броја новозапослених било Албанца 55,7% (26.028) и осталих 44,3% (20.731), што је значило да је број запослених Албанаца растао 8,5% годишње и осталих националности 6,4%. У периоду од 1962. до 1966. запажено је опадање броја новозапослених Турака. Од укупног броја запослених у 1966. жена је било свега 17,2%, од којих Албанки 24,4% и Туркиња 1,1%. У укупном броју запослених са високом спремом Албанци су учествовали са 21,7% и Турци са 0,6%, у укупном броју висококвалификованих радника Албанци са 38,1% и Турци са 1,7%. Од укупног броја новозапослених Албанаца 47,1% били су квалификовани, приучени и радници са нижом спремом, при чему је неквалификованих Албанки било 70%. Од укупног броја новозапослених осталих националности, 23,6% је било неквалификованих, приучених и радника са нижом спремом.¹⁰⁶

У периоду од 1956. до 1962. на Косову и Метохији је запослено 33.913 лица или просечно годишње 5.602, од чега је на Албанце отпадало 18.983 лица или 56%. У периоду од 1962. до 1966. успорен је пораст пријема новозапослених лица, којих је укупно било 12.846 или годишње 3.216 лица, од чега Албанаца 7.045 или 54,7%. У структури запослених број Албанаца се умањио са 52% у 1964. на 51% у 1966. услед смањеног пријема нових радника и одсуства потребе за запошљавањем високостручних лица, којих је иначе било мало у овој нацији. Од укупног броја директора у привреди Албанаца је било 40,9%. Према плановима до 1970. требало је да се у Покрајини запосли 23.000 лица, чиме би се број запослених Алба-

¹⁰⁵ У својим мемоарима Драги Стаменковић је приметио да је, желећи да учврсти политичку позицију, Милош Минић био попустљив према захтевима за проширење аутономије АПКМ, због чега га је руководство из Приштине свесрдно подржавало. Видети: Д.В., *Реорганизација СДБ приведена крају*, Јединство, 22.5.1967; *Тито поново Председник Републике*, Јединство, 22.5.1967; Д. Стаменковић, *Између...*, 171.

¹⁰⁶ Према подацима Покрајинског завода за запошљавање 30. октобра 1966. је посао у АПКМ тражило 20.000 лица од којих 73,2% Албанаца, при чему је нестручна радна снага износила 91,5%. Видети: Записник са 15. седнице ИК ЦК СКЈ, 8.6.1967, АЈ, 507, IV/15; Записник и пратећи материјали са седнице Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, 12.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

наца попео на 60,9%, што и даље није одговарало односу националне бројности становништва на Косову и Метохији, где је албанског становништва било преко 67%. Осим тога, уочено је да је по завршетку основне школе опадао број ученика албанске националности са 65,6% на 50%, док је турске растао са 1,5% на 2,7% и српске и црногорске са 32,9% на 46,9%. Проблем је представљала и чињеница да је 87,89% наставног кадра који је предавао на албанском језику било неквалификовано. Од укупног броја ученика у школама другог степена који је износио 26.500, на њаке српске и црногорске националности је отпадало 51%, албанске 46% и турске 1,9%. Од 4.746 студената у 1966/67. години на студенте из редова српске националности је отпадало 42%, албанске 39% и остале 19%.¹⁰⁷

На крају описане седнице Комисија је извела следеће констатације: да учешће народности од 52% у укупној запослености Покрајине не одговара броју становника који износи 69,8%, да је на једног запосленог Албанца у 1956. долазило 3,8% са средњом, вишом и високом квалификацијом из осталих националности и да је у 1966. тај однос смањен на 1,7%, да наведено утиче на стварање разлика у учешћу различитих националности Покрајине у фонду личних доходака и да су примања припадника народности на таквом нивоу који је немогуће одржати без материјалне интервенције југословенске федерације, да привредна криза узрокује отпуштање неквалификованих радника, што додатно отежава положај припадника народности, као и да је, иако је порастао број студената из редова Албанаца, дошло до *неразумљивог опадања ученика из редова Албанаца у школама другог ступња*. Упућена је критика ПК СКС за КМ, друштвено-политичким и радним организацијама што нису довољно организовано деловали да би се брже усклађивао број запослених лица и квалификациона структура са националном структуром становништва, али и извршено упоређивање са СР Македонијом, која је у овом погледу боље стајала, премда је имала сличан историјски развој као и АП Косово и Метохије.¹⁰⁸

Иако је на Проширеној седници ПК СКС за КМ, одржаној средином јуна 1967, закључено да је *учињен крупан корак напред у развијању правилних међунационалних односа, а самим тим и јачању братства и јединства*, секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Блажо Радоњић је критиковао штетно деловање појединих бивших припадника СДБ који настоје да *измишљеним причама дезинформишу о политичкој ситуацији на Косову и Метохији и дискредитују истакнуте кадрове*. Поред тога, он је упозорио да *класни непријатељи из редова албанских и српских шовиниста покушавају да свим снагама ослабе међусобно поверење припадника народности и народа у овом крају*. На основу тога је констатовано да у *неким срединама у Покрајини нема довољно доследности у решавању питања*

¹⁰⁷ Записник и пратећи материјали са седнице Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, 12.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

¹⁰⁸ Исто.

која се односе на равноправност народа и народности, што је нарочито долазило до изражаја приликом пријема и отпуштања радника, додељивања стипендија и увођења двојезичне администрације. У исто време, Косово и Метохију су посетили Милош Минић, Ђурица Јојкић и Синан Хасани како би се упознали са текућим питањима и проблемима у спровођењу привредне и друштвене реформе. Том приликом је Минић похвалио предлог Јова Шотре да Скупштина СР Србије размотри развој АП Косова и Метохије како би се *сагледало шта је урађено и докле се стигло*, односно установило да ли се развој Покрајине остваривао *онако како је прокламован*, при чему је односе између Републике и Покрајине окарактерисао као *скупчене* и заложиио се да се они *продубљују и развијају*.¹⁰⁹

Десета проширена пленарна седница Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију одржана је 23. јуна 1967. уз присуство председника ЦК СКС Добривоја Радосављевића Бобија и члана Извршног комитета ЦК СКС Коља Широке. Уводно излагање о идејним и политичким проблемима и задацима СК у побољшању националне структуре запослених поднео је Кадри Реуфи, који је указао да је неопходно прићи проблему школства са аспекта припреме кадрова за мењање и побољшање укупне квалификационе и националне структуре запослених, јер је уочено да је услед ниже квалификационе структуре запослених из редова припадника народности мање и њихово учешће у формирању доходака. Он је навео пример *Трепче* где је од укупно 5.914 запослених на Албанце отпадало 3.165 или 63,5%, али да је њихово учешће у дохотку због ниске стручне спреме било свега 48,43%. Како је на једног запосленог Албанца долазило више издржаваних чланова породице него код других националности, затражена је интервенција шире друштвене заједнице и проучавање *где се грешило у спровођењу партијске политике*. Од Седмог пленума ПК СКС за КМ примљена су у *Трепчу* 323 нова радника од којих је само 85 лица било албанске националности, а у Комбинату коже и обуће у Пећи од 105 новопримљених био је само 21 Албанац.¹¹⁰

У Извештају ПК СКС за КМ је наведено да је после Брионског пленума дошло до промене националне и квалификационе структуре запослених, али да је темпо запошљавања од 1964. био *најнижи од ослобођења* и да је запослено само 500 нових радника. Број висококвалификованих и квалификованих кадрова се са 28% у 1956. попео на 46,1% у 1966, али је свега 17.411 нових стручњака долазило из редова албанске националне мањине. Неповољној националној структури запослених погодновало је и то што је велики број стручњака довођен из других делова Југославије или Србије, тако да су се у рукавствима организација створили *управно-*

¹⁰⁹ *Јединство народа јаче него икада*, Јединство, 19.6.1967; *Предстоји стварање разноврснијих веза између Покрајине и Републике*, Јединство, 19.6.1967.

¹¹⁰ *Даље развијање братства и јединства и националне равноправности најнепосреднији су задаци СК*, Јединство, 26.6.1967; *Идејно-политички проблеми и задаци СК у побољшању националне структуре запослених*, Десети пленум Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, Приштина 1967, 5.

административни апарати са минималним бројем народности. Предвиђања да ће до 1970. бити запослено 23.000 нових радника показала су се неостваривим зато што је годишњи прилив радне снаге износио 16.000 људи, а капацитети запошљавања од 2.000 до 5.000 лица. Процене су биле да је око 37.000 лица албанске и турске националности који су радили или тражили посао било без основне школе, при чему је број ученика Албанаца у школама другог степена опао са 51% у 1964. на 48% у 1967. години. Током 1966. у Покрајини су биле 3.763 стипендисте од којих 59% Албанаца и 1,3% Турака, док су материјални издаци за стипендије били смањени.¹¹¹

Тако је на описаној пленарној седници посебно замерено *шовинистима* из редова Срба и Црногораца што преносе гласине како су национално угрожени, да ће бити отпуштани са посла и да неће моћи да школују децу, док су *шовинисти* из редова Албанаца критиковани што врше нападе на партијску политику и социјалистички поредак окривљујући СК за све тешкоће. У дискусији, Катарина Патрновић Цица се zaloжила за идеолошко и акционо јединство СК, при чему је посебно критиковала *великосрпски шовинизам* иза којег се крију *бирокуратско-шовинистичка схватања*. Газменд Зајми је говорио о потреби проширења мреже школа као важног услова за побољшање националне структуре запослених, Хусеин Прекази се zaloжио да се више води рачуна о припадницима турске националне мањине, Бранислав Недељковић је указао да је у Покрајини запослен сваки 16. припадник албанске, 8. српске, 6. црногорске и 30. турске националности, Цавид Нимани је затражио да се у радним колективима издвајају већа средства за стручно оспособљавање припадника народности, а Јово Шотра је навео да је у Југославији запослено 18,6% становника, у Словенији 20,4%, у Србији 17,1% и на Косову и Метохији свега 8,1%, као и да 42.000 људи из Покрајине ради у другим крајевима Југославије. Индикативно је и излагање Добривоја Радосављевића Бобија, који је националну структуру запослених у АПКМ означио *делом борбе за реализацију фактичке националне равноправности*.¹¹²

У Закључцима са Десетог пленума ПК СКС за КМ затражено је да се смање разлике у развијености и националној и квалификационој структури запослених међу народима и народностима у Покрајини, а све у циљу равноправног укључивања народности у југословенски социјалистички развитак. Позвани су партијски чланови да се боре за наведено, али и да раде на оспособљавању радника из Покрајине за запошљавање у другим крајевима Југославије и у иностранству, обезбеђивању већих стипендија и стварању услова за шире школовање деце. Према није објашњено како се планирало да се наведено практично спроведе у дело, ови закључци су представљали наставак борбе покрајинског руководства албанске националности да у новим политичким приликама остваре што више благодети

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

за своје сународнике. Поред тога, закључци су били на линији смерница које је покрајинска делегација добила од Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља. Већ сутрадан, 24. јуна, у ПК СКС за КМ је одржано саветовање којем су присуствовали чланови Председништва ПК СКС за КМ и руководиоци покрајинских организација и органа, а испред ЦК СКС Добривоје Радосављевић Боби. На саветовању је разматрана друштвена и економска садржина аутономије, у вези са чиме је Вели Дева истакао да је потребно решити питања односа са Албанијом, употребе албанског језика, ставова према историјским личностима, догађајима, симболима и културном наслеђу и равноправности турске националне мањине у Покрајини, нагласивши да је о свему наведеном разговарао са Милошем Минићем. У вези са проширењем аутономног система, Фадиљ Хоџа је указао да је пре неколико дана при ПК СКС за КМ формирана Комисија за проучавање Статута АП Косова и Метохије и да је у плану било оснивање комисије која би се бавила међународним проблемима и стварањем оквира за размену мишљења и искустава са руководством АП Војводине.¹¹³

У наставку саветовања, Добривоје Радосављевић Боби је затражио да се убрза рад на сагледавању проблема Косова и Метохије како би се створиле основе за ширу дискусију и да се у вези са питањем положаја покрајина веже питање положаја општина, те оценио да савезно законодавство *не може да се мења од једном него да је то процес који ће трајати најмање две наредне године*. Цавид Нимани се заложио да се анализирају сви системски закони како би се сагледало шта се може пренети у надлежност аутономије, док је Кољ Широка приметио да је питање промене Устава СФРЈ *и раније постављано и да се од њега одустајало на највишем нивоу државе*. У наставку је Радосављевић поздравио иницијативу покрајинског руководства да се унапреде односи са НР Албанијом, нагласивши да *то не мора увек бити рађено на бази реципроцитета* и да би требало *искористити погодне моменте у вези са спортским и културним дешавањима*. Он је затражио активније деловање комуниста у циљу практичне примене језичке равноправности *од багера до школе, администрације и судства*, на шта је Фадиљ Хоџа изнео идеју да се *и српски и шиптарски језик уведу као обавезни за сву децу на Космету*. Поводом питања симбола и празника, Радосављевић је изразио извесну резервисаност шта тачно урадити и да ли стварати нека посебна знамења Покрајине која би била прихватљива за све нације које у њој живе и била прожета идејом Народноослободилачке револуције. Схвативши да није добар час за решавање овог проблема, Ф. Хоџа је указао да то питање не поставља ни АП Војводина и закључио да *ту нема проблема зато што се албански празник 28. новембар поклапа са југословенским 29. новембром*.¹¹⁴

¹¹³ *Идејно-политички проблеми...*, 91; Стенографске белешке са саветовања у ПК СКС за КМ, 24.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5

¹¹⁴ Стенографске белешке са саветовања у ПК СКС за КМ, 24.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

Седма седница ЦК СКЈ, одржана 1. јула 1967, констатовала је да је у претходној години СК имао укупно 1.046.108 чланова, што је значило благи пораст у односу на 1960. када их је било 1.006.286. Тенденција раста броја партијских чланова примећена је у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, а смањивања у Хрватској, Словенији и Македонији. Осим тога, на овом састанку је дат извештај о раду Комисије ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа, која се на челу са Авдом Хумом (1914–1983) конституисала још 25. октобра 1966. године. У оквиру ове Комисије формирана је Радна група која је проучавала неке актуелне проблеме народности и која је у међувремену обавила бројне консултације са републичким и покрајинским руководством СК, док је Комисија ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима образовала Радну групу са задатком да изради *Елаборат о положају народности у СР Србији* како би се регистровани донели организације СКС у реализацији националне политике и закључака Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959, уочиле слабости идејног и практичног ангажовања комуниста на овом подручју и утврдиле промене у положају народности у склопу решења привредних и друштвених проблема.¹¹⁵

На пленуму ПК СКС за КМ, одржаном 17. јула 1967, председник Комисије за реорганизовање СК Саит Затрићи указао је да се међу 45.000 чланова СК у Покрајини налази 17.181 службеник, 14.256 радника и 9.699 индивидуалних произвођача, док је на крају пленума уместо њега за председника наведене Комисије именован Лука Влаховић. Иначе, у ово време је партијско руководство Југославије настојало да учврсти политичку контролу од врха до локала, тако да је на Дванаестој седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 6. септембра, препоручено члановима овог тела да *чешће одлазе у централне и извршне комитете СК република и покрајина*. Са друге стране, сутрадан је одржан састанак представника АП Косова и Метохије и СР Македоније у Охриду на којем је разматран друштвено-економски и политички систем Југославије. Обе стране су се сложиле да је југословенска федерација *без обзира на све потешкоће и сукобе, најпримеренија заједница равноправних народа и народности*. Председник ЦК СК Македоније Крсте Црвенковски је истакао да Македонија и Косово и Метохија имају сличне проблеме у свим сферама друштвеног живота, па и у погледу националних мањина, и да се ти проблеми *не решавају ништа боље зато што су они Република*. Том приликом је Вели Дева покушао да придобије македонску страну да подржи даље уставне промене у правцу јачања аутономија покрајина и тражења допунских средстава за развој неразвијених република и крајева. Црвенковски је само прихватио даљу привредну сарадњу, успротививши се предлозима Деве и Фадила Хоџе да се створи један централизован лист на албанском језику за целу Југослави-

¹¹⁵ Магнетофонске белешке са Седме седнице ЦК СКЈ, 1.7.1967, АЈ, 507, II/31; Информација о току рада на Елаборату о положају народности у СРС у светлости уставних одредаба и програмских начела СКЈ, 6.7.1967, АС, Ћ-2, К-40.

ју. У питању је била бојазан највишег руководства СР Македоније да би на тај начин Приштина пледирала да под својом контролом обухвати све југословенске Албанце.¹¹⁶

Група за проблеме народности при Комисији ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе је 21. септембра 1967. разматрала идејно-политичке проблеме у односу на положај и остварење права равноправности народности, у вези са чиме је закључила да на Косову и Метохији постоје проблеми високог природног прираштаја становништва, неразвијености привреде и незапослености, при чему је наглашено да се *не оцртава ни ближа могућност решавања незапослености и мењања националне структуре уопслених у корист народности*. У Покрајини је просечан лични доходак запослених у 1966. код Срба износио 66.500, Црногораца 65.000, Албанаца 53.000, Турака 53.000 и осталих 62.000 динара. Стога је замерено југословенској федерацији што је бригу за националне мањине пребацила на републике и поред јасног става у закључцима Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. да би Федерација требало да учествује у обезбеђивању средстава за ове сврхе, нарочито у оним републикама *где живе више и бројније народности*. Сходно томе, констатовано је да су представници народности пропорционално својој бројности укључени у представничка тела југословенске федерације, али не и у њене извршне и управе органе. Сличан проблем је постојао и у републикама и покрајинама. Такође, оштро је критиковано што у савезној управи *нема ни једног Шиптара*, док у рејубличкој управи Србије раде *двојица Шиптара* и у командном кадру ЈНА *нема нимало или има врло мало припадника народности*.¹¹⁷

У наставку описаног састанка, отворена је дискусија око садржине аутономије аутономних јединица током које су изражене две тенденције – прва да би требало усавршити *надограђености уставног и правног система како би се аутономним јединицама омогућило да стварно врше своја самоуправна права и као елемент југословенског федерализма и као елемент самоуправног система*, и друга да би требало *извршити правно мењање назива аутономних јединица, њиховим формалним проглашавањем као равноправних јединица са републикама чиме би се остварила пуна самоуправност*. Друга идеја је у старту одбачена зато што је закључено да би довела *до унутрашњих и међународних последица*, као и да је *много важнија суштина од форме*. У домену културно-просветног развоја албанске народности примећени су проблеми у вези са школовањем на

¹¹⁶ *Тезе о националном питању и односима*, Борба, 18.7.1967; Д.В., *Утицај СК пораста у политичком животу*, Јединство, 24.7.1967; Нека актуелна питања везана са досадашњом активношћу око реорганизације СК на Косову и Метохији, јул 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; Информација о неким актуелним идејно-политичким кретањима у Покрајини, јул 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; Записник са 12. седнице ИК ЦК СКЈ, 6.9.1967, АЈ, 507, IV/19; Белешка са разговора представника АПКМ и СРМ, 7.9.1967, АС, Ђ-2, К-5.

¹¹⁷ Стенографске белешке са састанка Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе, 21.9.1967, АЈ, 507, XXIIIА-К.3/1-8.

матерњем језику у школама другог степена, програмом наставе, обезбеђивањем литературе и уџбеника и квалификационом структуром кадрова. У дискусији поводом равноправности језика народа и народности констатовано је да деца из редова народа не желе да уче језик који није матерњи и државни, а да се деца из редова националних мањина жале да њихов језик нема равноправан третман зато што је факултативан. Међу Албанцима је примећен посебан проблем нејединства књижевног језика, односно уједначавања дијалекта који се користи у Албанији и у Југославији. Такође, код интелектуалаца албанске националности су уочена два становишта, прво да се Албанији не може признати право матице, већ да би Шиптари у Југославији требало да буду звезда водиља развоја албанске културе, и друго да се једино треба ослањати на традицију и савремена кретања у Албанији као матици и носиоцу развоја националне културе Шиптара у Југославији. За лоше односе Југославије и Албаније окривљено је негативно деловање СДБ, тако да је затражена већа офанзивност у покушајима регулисања и стварања бољих односа са Албанијом који се морају заснивати на принципу узајамног интереса, равноправности и немешања у унутрашња питања, толеранције разлика у гледањима на проблеме унутрашњег развоја и међународних збивања и на проналажењу питања и проблема где се може и треба сарађивати.¹¹⁸

У погледу односа према турској националној мањини, похваљени су коректни међудржавни односи са Турском и упућен апел на побољшање снабдевања литературом на овом језику. О остваривању пуних права у погледу употребе националне заставе и симбола, прослављања националних празника и обележавања сећања на истакнуте личности и историјске догађаје националних мањина, није заузет јединствен став, осим што је примећено да је једино код албанске народности домаћа застава идентична застави Албаније, односно њихове матице. На крају састанка је нарочито критикована појава да се у Србији припадници шиптарске народности називају Шиптарима, јер је у иностранству у употреби термин албанска мањина. Како је истакнуто: *Иако сами Шиптари себе називају Шиптари-ма у Југославији, а Албанију Шипнијом, на језицима других народа одомаћен је термин Албанци – Албанија за све Шиптаре. То ствара осећај код људи да се ради о две нације, у круговима шиптарске интелигенције ствара нервозу и узима се као тенденција негирања националне припадности Шиптара у Југославији и да су у питању иредентистичке предрасуде. У суштини ради се више о идејном рашичињавању појма, о потреби уношења схватања да је то једна нација, а да је ствар језичне природе сваког народа како ће сам себе или друге називати. При томе не сме се дозволити да поводом тога питања дођу до изражаја националистичке страсти и амбиције као и ускогрудост које су присутне када се о овом проблему расправља.*¹¹⁹

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Исто.

Почетком октобра 1967, Фадил Хоџа је дао интервју медијима у којем се заложиио за проширење надлежности и права аутономије Косова и Метохије, побољшање националне структуре запослених и развијање односа Југославије са Албанијом, похваливши оснивање Комисије за разматрање Статута АПКМ. Пошто је указао да су и Република и Федерација изразиле пуну подршку и разумевање за наведено, он је рекао: *То је корак напред, резултат досадашњих достигнућа. Такође, то је корак напред и у погледу јачања аутономије. Проширење надлежности аутономија значи омогућити Шиптарима, Србима, Црногорцима, Турцима и другим становницима Косова и Метохије да што самосталније уређују друштвене и националне односе, а то значи омогућити и пуну афирмацију свих.* Поводом унапређења односа са Албанијом, Хоџа је објаснио да је то проблем који преокупира све нас и позвао се на изјаву председника албанске владе о потреби нормализације односа са свим балканским државама. Како је истакао: *Уверен сам да данас постоје услови да се односи нормализују. Само, потребна је добра воља обеју страна, као и конкретне мере, да би се ово постигло. То је на корист оба народа... Различита идеолошка схватања, различити путеви социјалистичке изградње, па и различити системи друштвеног поретка уопште, не смеју бити препрека за нормалне односе, тим пре што су Југославија и Албанија суседи чије су привреде заинтересоване за свестрану размену, наравно уз обострано потпуно поштовање равноправности и суверенитета.* У наставку, Хоџа је додао: *Ми Шиптари Југославије, као и сви југословенски народи, желимо да postanемо мост зближавања између Југославије и Албаније. Достигнућа у области културе и образовања на Косову и Метохији, као и у целој заједници, веома су видна. Она су такође видна и у НР Албанији. Сарадња културних и просветних установа може бити веома корисна за уздизање Шиптара уопште. Неке институције са Косова и Метохије већ су предузеле мере у том правцу и верујемо да ће ова њихова иницијатива наићи на разумевање.* Поводом антијугословенских написа у албанској штампи он је указао да би нереаговање Југославије требало схватити као добру намеру наше земље да се атмосфера не погоршава, закључивши: *Греше они који мисле да то потиче отуда што смо ми слаби. Напротив, такав наштав је добронамеран и желимо да само тако буде схваћен.*¹²⁰

У исто време, Кривично веће петорице Врховног суда Србије – Одељења у Приштини, под председништвом Рамадана Вранићија, потврдило је пресуду којом је бивши службеник СУП-а Радоје Милошевић осуђен на четири године строгог затвора, док је другооптуженом командиру Станице милиције у Великој Круши Миладину Митровићу смањена казна строгог затвора са пет на четири године. Њих двојица су одговарали за убиство 76-годишњег Авдије Дурака, земљорадника албанске националности из Велике Круше, којег су до смрти тукли у време акције прикупљања оружја 1956. године. Осим тога, Јавно тужилаштво је код Окружног

¹²⁰ *Шира права аутономија*, Јединство, 9.10.1967.

суда у Пећи подигло 6. октобра 1967. оптужницу против Вуја Војводића због убистава и малтретирања низа грађана албанске националности која су почињена док је био начелник СУП-а у Пећи током 1956. године. У процесима који су вођени до краја 1967. и почетка 1968. осуђен је на затворске казне мали број службеника СДБ из Покрајине, као на пример: Ибро Хаскај, којем је за кривично дело убиства пред Окружним судом у Пећи изречена казна од 8 година строгог затвора и Милан Ђурић, којег је Окружни суд у Призрену осудио на 6 година затвора због кривичног дела саучесништва у убиству, док су остали углавном добили од три до четири године затвора. Поједини попут Јова Бајата, бившег начелника СУП-а у Ђаковици и Косовској Митровици, Мирка Илића, радника СДБ у Ђаковици, Влада Дашића и Мила Вујовића, службеника СДБ у Пећи, провели су више месеци у затвору и због недостатка доказа пуштени на слободу.¹²¹

Индикативни су и случајеви оперативца Удбе Г. Дончића, који је остао без посла зато што је у свом дому држао слику свог деде са Карађорђевог звездом на грудима, и начелника СУП-а у Пећи Мила Костића, који је такође изгубио посао због продаје једног ловачког карабина. Поред оперативаца српске националности отпуштани су и они албанске националности само зато што су означени као *лојални грађани*, попут шефа СДБ у Пећи Шерифа Баљаја и руководиоца контраобавештајног одељења Удбе за Косово и Метохију Хајрија Ћота. Велики део службеника СДБ био је исељен из Покрајине, што је правдано рационализацијом радних места, при чему је око 80 оперативаца добило станове у Београду. Почетком новембра 1967. у Скупштини АПКМ је саопштено да је квалификациона структура припадника СУП-а још увек неповољна, јер је 86,7% службеника имало непотпуну основну школу, као и да су радили по десет часова дневно и нису били адекватно материјално награђени за свој рад. У Покрајини је до краја 1967. отпуштено 39 радника органа унутрашњих послова, а у својим мемоарима Славко Зечевић наводи да су главни инспиратори описане реорганизације СДБ били Фадиљ Хоџа и Јован Веселинов.¹²²

У контексту припрема за обележавање 500-годишњице смрти Скендербега и 60-годишњице оснивања албанског писма, албански интелектуалци су у југословенској штампи крајем 1967. покренули питање да ли би албанска национална мањина требало да се назива *Албанцима или Шинтарима*. Иако је термин *Шинтар* био одомаћен као назив за Албанце који су живели у Југославији, све више се могло чути да је он увредљивог карактера и да би албанску националну мањину требало називати Албанцима, сходно називу Албаније као њихове државе матице. Са друге стране, ПК СКС за КМ је 6. новембра донео одлуку да се крајем јуна 1968. одржи Де-

¹²¹ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 97; С. Цветковић, *Између српа и чекића. Политичка репресија у Србији 1953...*, 348; С. Зећевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004, 220; *Из Врховног суда Србије – Одељења у Приштини*, Јединство, 9.10.1967; Окружном јавном тужилаштву у Пећи, октобар 1967, АС, Ђ-2, К-22; *Недовољна награда за велико залагање*, Јединство, 6.11.1967; Информација о неким кадровским питањима, 1.12.1967, АС, Ђ-2, К-23.

¹²² Исто.

сета покрајинска конференција СКС КМ, док је 19. новембра на свечаности поводом 23-годишњице ослобођења Приштине у Другом светском рату Саит Затрићи упутио замерке политичком руководству Албаније што се одупире продубљивању сарадње са Југославијом. Извршни комитет ЦК СКЈ је 5. децембра критиковао политичке последице које је изазвала полемика између гласила *Вјесника у сриједу* и *Књижевних новина* поводом приказа нове књиге Синана Хасанија *Дечак са одликовањем*, објављене у *Илустрованој политици* још 11. јуна. Наиме, расправа се развила око питања да ли постоји само једна албанска књижевност и да ли су књижевна дела на албанском језику у Југославији део књижевности у Албанији, при чему је *избегавано да се каже да је култура народности саставни део и културе и земље у којој живе и стварају припадници те народности*. Истог дана је у ПК СКС за КМ организован консултативни састанак чланова Извршног комитета ПК СКС за КМ, председника комисија ПК СКС за КМ, чланова ЦК СКС и чланова ЦК СКЈ, на којем је Кољ Широка известио о почетку припрема за одржавање Шестог конгреса СКС, планираног за јули 1968. године. Наведено су искористили Вели Дева и Фадиљ Хоца како би затражили да се у претконгресним активностима размотре идејно-политички аспекти развоја аутономије у СР Србији и њеном самоуправном систему.¹²³

Планове за наредне политичке потезе руководства Косова и Метохије сумирао је Фадиљ Хоца на измаку 1967. када је у изјави за медије изразио надања да ће Југославија у 1968. измирити у целини редовне обавезе према Фонду федерације, да ће се предузети мере да се средства Фонда федерације уредније достављају, да ће се радити на стварању јединственог југословенског тржишта друштвених средстава уз даље стимулисање и преливање средстава у недовољно развијена подручја у већем обиму него раније и да ће југословенска федерација ангажовати инострана средстава за убрзанији развој неразвијених подручја, подстицати изградњу магистралних саобраћајница и енергетских објеката и омогућити бољи пласман производа из неразвијених подручја. Он је посебно нагласио потребу промене Статута АПКМ у складу са новим условима социјалистичке демо-

¹²³ Свечаност поводом 30-годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ одржана је 28. децембра 1967. и том приликом је Едвард Кардељ рекао да су се у историји људског друштва увек појављивали визионари који су маштали о томе каква би требало да буде будућност ослобођена тежоба садашњости. Кардељ је посебно нагласио допринос Броза на претварању Југославије у заједницу слободно уједињених народа на бази права на самоопредељење и равноправност, назвавши га водећом стваралачком личношћу Партије. Видети: *Zašto Šiptari, a ne Albanci*, *Vjesnik u srijedu*, 29.10.1967; Дванаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 6.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; З.В., *Потпуна афирмација свих националних култура*, *Јединство*, 13.11.1967; З.В., *Свечаност у Приштини*, *Јединство*, 20.11.1967; Записник са 24. седнице ИК ЦК СКЈ, 5.12.1967, АЈ, 507, IV/24; Магнетофонске белешке са консултативног састанка у ПК СКС за КМ, 5.12.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; Стенографске белешке са Свечане седнице ЦК СКЈ поводом тридесетогодишњице доласка друга Тита за генералног секретара КПЈ, 28.12.1967, АЈ, 507, П/33; *Титово име – симбол бораца и израз хуманистичке визије новог света*, *Јединство*, 1.1.1968.

кратије и у духу одредаба Брионског пленума, указавши да политички органи Покрајине *не седе скрштених руку* већ да раде на даљем развијању двојезичне администрације, употпуњавању школских програма из историје и књижевности националних мањина, вођењу систематске кадровске политике засноване на пропорционалном учешћу националности у друштвеном животу и обезбеђивању бољих услова за младе нараштаје с обзиром да је више од 50% становништва Покрајине било испод 19 година старости. У то време је одржана и седница Покрајинског извршног већа на којој је истакнуто да се побољшава национална структура кадрова у правосудним органима АПКМ, односно да је број Албанаца у судовима и тужилаштвима са 23-26% подигнут на 45-64%.¹²⁴

Крајем 1966. била је приметна криза у југословенском друштву и СКЈ услед турбуленција које је изазвао Брионски пленум, мада је највише југословенско руководство настојало да наведено сакрије од јавности. Тако је српско становништво на Косову и Метохији 13/14. јануара 1967, незадовољно новом државном политиком којом се домаћим Албанцима давао повлашћен статус, масовно прослављало православну Нову годину. У питању је било изражавање сумње да ли је Југословенска држава уопште била вољна да заштити српски народ на Косову и Метохији, односно огорчености због све отвореније албанизације овог простора. Паралелно са описаним, у склопу покретања уставних реформи у Југославији надлежне комисије ЦК СКЈ и ЦК СКС су почеле да отварају бројне теме у вези са статусом аутономних покрајина у оквиру југословенске федерације и положајем националних мањина, посебно Албанаца као најбројније националне мањине на Косову и Метохији, али и на нивоу целе Југославије. Разговарало се о праву албанског становништва у АПКМ да користи свој језик у администрацији, да кадровски буде боље заступљено у партијским и државним органима, да употребљава заставу и да обележава национални празник. На седници Извршног комитета ЦК СКС 13. фебруара разматрана је *Информација о разговорима на Косову и Метохији* на основу које је закључено да је највећи покрајински проблем представљала изразита незапосленост становништва, односно да је годишње посао тражило око 25.000 лица и да су могућности запослења биле од 1.000 до 2.000 лица. Том приликом је уочена појава све отворенијих разлика у писању главних покрајинских листова: на албанском језику *Рилиндје* и српскохрватском језику *Јединства*.

У таквим околностима, Јосип Броз Тито је 23. фебруара 1967. примио делегацију Покрајинског комитета ЦК СКС за Косово и Метохију која је разговор усмерила на политичке теме и информисала га да је на рад покрајинске државне безбедности пристигло 1.045 жалби грађана, од којих 995 од стране Албанаца, и да је у периоду пре Брионског пленума кроз

¹²⁴ У процесу друштвено-економског развоја Покрајине одвија се борба за јачање равноправности, *Јединство*, 1.1.1968; *Мере за успешније привређивање*, *Јединство*, 1.1.1968.

тамошње органе Удбе прошло 30.000 лица. Делегација, у којој су доминирали функционери албанске националности попут Вели Деве и Фадиља Хоце, изнела је бројне примере малтретирања и злоупотреба државне безбедности над домаћим Албанцима, приказала Призренски процес као најтежи злочин Удбе организован са циљем дискредитовања покрајинског руководства албанске националности, апеловала на побољшање односа са Албанијом кроз покретање културних веза и затражила шире укључивање АПКМ у процес југословенских уставних реформи. Броз се по наведеним питањима није изјашњавао, али је обећао да ће подржати наставак материјалних улагања у Косово и Метохију, већу кадровску заступљеност Албанаца у државним и партијским представничким телима и ЈНА, усклађивање броја запослених са националном структуром становништва у Покрајини, стварање бољих услова за школовање и стипендирање Албанаца и активнију примену двојезичне администрације. Одобривши процес буђења националне свести код покрајинских Албанаца, Броз је ипак повукао границе преко којих тамошње руководство није смело да пређе, а које су подразумевале давање подршке борби реформисане СДБ против непријатеља Југославије, даљу сарадњу са СКС и очување социјалистичког поретка уз развијање братства и јединства свих југословенских народа и националних мањина.

У вези са описаном посетом, Јосип Броз Тито је 20. марта 1967. одржао састанак са најужим партијским сарадницима, већински функционерима из Србије, на којем је дошло до политичке поделе на присталице повлађивања проалбанским захтевима руководства Косова и Метохије, попут Добривоја Радосављевића и Едварда Кардеља, и на противнике радикалних промена, попут Петра Стамболића и Драгог Стаменковића. Прва политичка струја је изнела мишљење да би Албанци у АПКМ остварили већа права и да би се материјално више улагало да је Покрајина од стварања социјалистичке Југославије била установљена као република и да би требало Албанцима давати предност при запошљавању и кадровским именованима сходно њиховој бројности у Покрајини, уредити употребу албанског језика, заставе и националног празника и радити на поправљању односа са Албанијом. Друга политичка струја је подржала даље развијање националне равноправности и спровођење процеса децентрализације и демократизације на Косову и Метохији, али је указала да Покрајина нема снагу да се самостално развија, да Србија не може да издваја већа средства за развој Покрајине, да је природни прираштај Албанаца превисок чак и за европске стандарде, да је после Брионског пленума дошло до јачања иредентизма код Албанаца и појаве страха за опстанак код Срба, да политика запошљавања по националном кључу није спроводива због масовне стручне неквалификованости Албанаца и да Покрајина не би требало да прерасте у републику. Броз је на описане теме углавном остао уздржан, не износећи децидно своје мишљење. Дан касније, највиши функционери са Косова и Метохије, предвођени поново Вели Девом и Фадиљом Хоцом,

посетили су Едварда Кардеља, од којег су затражили да их подржи како би АПКМ добила већу самосталност и проширење компетенција у процесу југословенских уставних реформи, указавши да ће се сви проблеми, од економских до међунационалних, решити јачањем аутономних права и чвршћим везивањем Покрајине за југословенску федерацију. Кардељ се сложио да се Скупштини АПКМ да право да улаже приговор на доношење закона у Скупштини СРС, да АПКМ има сталну делегацију у Већу народа Скупштине СФРЈ, да Скупштина АПКМ самостално доноси законе из области просвете и да се уложе напори за побољшање односа са Албанијом. Па ипак, чекајући да од Броза добије даља политичка упутства, он је начелно одбацио идеју да празник Покрајине буде исти као национални дан Албаније 28. новембар и остао суздржан према предлогу примене националног кључа код запошљавања.

Од 25. до 28. марта 1967. Јосип Броз Тито је боравио у посети Косову и Метохији, другој од краја Другог светског рата, где је популарисао југословенска улагања у развој ове покрајине, обећао да ће се наставити државна помоћ њеном привредном напредовању, исказао разумевање за висок природни прираштај албанског становништва, подржао захтеве за ширим запошљавањем и школовањем Албанаца и затражио да се престане са исказивањем неповерења према кадровима албанске националности. У питању је било подилажење интересима албанског становништва на Косову и Метохији, како би се подстакла њихова даља лојалност према Југославији. У априлу је за председника Скупштине АПКМ изабран Фадиљ Хоџа, Покрајинског извршног већа Илија Вакић и ССРН за КМ Илијаз Куртеши, док је у мају покрајински секретар за унутрашње послове Џевдет Хамза саопштио да су пензионисана 233 радника државне безбедности и да се заступљеност Албанаца у СДБ попела са 13,3% на 34%. У исто време Ј. Броз Тито је поново изабран за председника СФРЈ, Милош Минић за председника Скупштине СРС, Џавид Нимани за потпредседника Скупштине СФРЈ и Али Шукрија за потпредседника СИВ-а. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је на Десетој проширеној пленарној седници 23. јуна отворио тему неодговарајуће заступљености Албанаца у структури запослених у Покрајини која је износила 51% крајем 1966, док је њихова бројност у укупном становништву АПКМ била око 67%. Запослен је био сваки 16. Албанац, 8. Србин, 6. Црногорац и 20. Турчин. Тако је направљен план да се до 1970. подигне број запослених радника албанске националности на 60,9%. Такође, констатовано је да 87,89% наставног кадра из редова Албанаца неквалификовано и да је број ученика албанске националности у покрајинским школама другог степена са 51% у 1964. опао на 48% у 1967. години. Како је школовање било главни предуслов за реално повећање запослености националних мањина на Косову и Метохији, незадовољавајућим је оцењено да стипендије прима 59% Албанаца и 1,3% Турака. На овој Пленарној седници први пут је изражена појачана

брига за покрајинско становништво турске националности, а у то време је формирана и Комисија за проучавање Статута АПКМ.

На саветовању у ПК СКС за КМ 24. јуна 1967. Фадиљ Хоџа је изразио задовољство што се албански национални празник 28. новембар суштински поклапа са југословенским Даном Републике 29. новембром, одлажући на тај начин установљење неког посебног датума као званичног дана Косова и Метохије. Почетком септембра је политички врх СР Македоније одбио понуде Вели Деве и Ф. Хоџе да се формира централни лист на албанском језику у Југославији, сматрајући да је то пут којим Приштина покушава да преузме контролу над свим југословенским Албанцима, и изразио спремност само за привредну сарадњу. У другој половини септембра у надлежним комисијама ЦК СКЈ и ЦК СКС је први пут експлицитно отворено питање неадекватне употребе термина *Шунтар*, дотада формално коришћеног за домаће Албанце, за који је наглашено да код албанских интелектуалаца изазива нервозу и код албанског становништва осећај националне подвојености. Дискусија о коришћењу термина *Шунтар* потом се пренела у југословенску штампу, где је јавности пласирано да он за Албанце има увредљив карактер. Крајем 1967. констатовано је да се број Албанаца у покрајинским судовима и тужилаштвима попео са 23/26% на 45/64% и да на Косову и Метохији 50% становништва има мање од 19 година старости. Тако је у описаном периоду политички врх Југославије, на челу са Јосипом Брозом Титом, почео све више да излази у сусрет интересима Албанаца на Косову и Метохији како би их пацификово и јаче везао за себе, а што су највиши покрајински функционери албанске националности умели вешто да искористе за остваривање својих политичких циљева. Они су створили снажну партијско-политичку елиту Косова и Метохије, која је сложено деловала како би се приближила, умилела и утицала на Јосипа Броза Тита, чије су одлуке и директиве биле обавезујуће за све партијске и државне органе и руководиоце Југославије, у циљу обезбеђивања што веће покрајинске самосталности у оквирима југословенске федерације и форсирања албанизације Косова и Метохије.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПРОЦЕСУ УСТАВНО-ПРАВНОГ ПРЕОБЛИКОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ 1967–1969.

2.1. Раскол у Централном комитету Савеза комуниста Србије – српско питање на Косову и Метохији

После Брионског пленума, одржаног 1. јула 1966. године, убрзан је процес разградње централистички конципиране југословенске федерације, која је највише одговарала српском народу насељеном не само у Србији, већ и другим југословенским републикама попут Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Јачање значаја, улоге и права југословенских република кроз децентрализацију државне управе и спровођење уставних реформи представљало је покушај највиших југословенских руковођилаца, на челу са Јосипом Брозом Титом, да у периоду нарастајуће економске кризе ублаже незадовољства привредно развијенијих делова државе. Па ипак, иза економских токова скривао се од стварања Југославије присутан проблем сукобљених интереса различитих југословенских народа, односно тежњи за националном посебношћу и самосталношћу. Сходно идеологији марксизма-лењинизма, српски народ је као најбројнији и са најдужом традицијом државотворности у Југославији имао дужност да помаже развој и афирмацију оних мањих и национално неостварених народа, тако да му је у наведеном процесу било намењено да добар део својих права, ингеренција и интереса препусти другим народима и националним мањинама зарад опстанка југословенске федерације и неговања братства и јединства. Тако је форсирана вештачка национална равноправност уз непрестано потенцирање опасности од великосрпског хегемонизма, национализма и шовинизма, као наслеђене хипотеке из времена Коминтерне, која је Србима негирала највеће политичке напоре и жртве положене за стварање Југославије у којој су они намеравали да обједине своје национално биће.¹

Посебну тежину наведеном проблему давала је чињеница да је у оквирима југословенске федерације једино Србија у свом саставу имала покрајине, и то чак две, које су биле вишенационалног састава: АП Војводину и АП Косово и Метохију. Када је у питању Аутономна Покрајина Косово и Метохија, партијски чланови и државни функционери српске националности били су подељени између, са једне стране, очувања исто-

¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 380; Љ. Димић, *Историја српске...*, 390; К. Николић, *Србија...*, 272; Д. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 320; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 59.

ријског наслеђа и физичког опстанка своје нације у Покрајини и, са друге стране, спровођења партијских директива и задовољења личних интереса одржања на руководећим позицијама. Па ипак, они су се у већини случајева показали невољним и незаинтересованим да се отворено супротставе процесима албанизације Косова и Метохије и да подрже отварање српског питања на овом простору. Са друге стране, покрајински кадрови албанске националности су веома успешно демонстрирали умешност да сложено делују у борби за остваривање интереса своје нације и да покрену отварање албанског питања чији је крајњи циљ било креирање етнички чисто албанског Косова и Метохије и његово припајање њиховој матици Албанији. Међутим, било је и храбрих представника српског народа који су се усудили да јавно искажу своје противљење неправедној националној политици Југославије спровођеној на Косову и Метохији. Један од њих био је књижевник и члан ЦК СКС Добрица Ћосић, који је током 1968. постао симбол отпора антисрпској политици Јосипа Броза Тита.²

Одраније познат као *књижевник који скреће са партијске линије*, због чега је будно држан на оку државне безбедности, Добрица Ћосић је 16. децембра 1967. записао у свој дневник: *Поново сам позван на партијску одговорност због учешћа на скупу посвећеном теми „Културна политика и путеви развоја у култури“, одржаном у Лесковцу 30. октобра ове године, који је у штампани назван „лесковачки случај“. А тај „лесковачки случај“ инкриминисан је од ЦК СКС као идеолошки скандал, са следећом аргументацијом: култура је посматрана независно од других сфера друштвених делатности; критиковани су основни друштвени процеси; оспоравани су резултати привредне и друштвене реформе и изражена сумња у социјалистички карактер реформе; оспоравани су самоуправљање и демократизација; исказано је уверење да је нашим друштвеним процесима угрожен континуитет социјалистичке револуције и извршена коренита измена њених циљева и идеала; оспоравана је авангардна улога радничке класе и наглашена улога елите хуманистичке интелигенције; за лоше стање у култури одговорна је бирократија и примитивизам оних који воде културну политику; једном речју – на скупу интелектуалаца у Лесковцу негирана је основна платформа СК у култури. Прави контрареволуционарни пуч! И то у „социјалистичкој тврђави“ и „радничком граду“ Лесковцу! Милентије Поповић, наш марксистички жрец, с двојицом „асистената“, сутрадан по завршетку скупа, дојурио је у Лесковац да од „анархолибералистичких схватања“ спасава „класну свест лесковачке радничке класе“... Одржане су друге седнице Општинског комитета, осуђени сви учесници тог идеолошког злочина; Комунист нас је жестоко напао; ја сам са Михаилом Марковићем писао одбрану од тих напада, позван на разговор у ЦК, покушавао да их смирим и уверим да је та идеолошка кампања бесмислена, јер смо ми критиковали стање у култури са социјалистичких и хуманистичких позиција. Нисам другове разуверио!*

² Исто.

Скоро два месеца српски партијски идеолози и њихови службеници-новинари баве се „лесковачким случајем“.³

Добрица Ћосић је 21. децембра 1967. позван на разговор код председника ЦК СКС Добривоја Радосављевића Бобија и секретара Извршног комитета ЦК СКС Стевана Дороњског, који су га испитивали како разуме партијску политику у изградњи самоуправног друштва, како тумачи националну политику СКЈ и политику децентрализације друштвено-политичког система и какав је његов став према Брионском пленуму. После три сата је разговор, који је све време сниман, изненада прекинут, а Ћосић остављен у недоумици и ишчекивању да ли ће бити искључен из ЦК СКС. Позив на нови разговор уследио је 8. јануара 1968. када су С. Дороњски и Петар Стамболић настојали да га убеди како се његов сукоб са Савезом комуниста неће добро завршити и да би требало да се јавно дистанцира од *Лесковачког случаја*. Пошто је Ћосић одбио да се самокритикује и негира своја становишта, Дороњски и Стамболић су му скренули пажњу да је формирана комисија у саставу Латинка Перовић (1933), Вукашин Стамболић (1927–2013) и Александар Бакочевевић (1928–2007) која је проучавала његове јавне наступе и објављене текстове и да ће на наредном пленуму ЦК СКС бити извршен обрачун са *анархолиберализмом* у Србији. С обзиром да је Ћосић и даље чврсто остао на својим позицијама, Стамболић је пријатељски покушао да му укаже да ће извршити своје *политичко самоубиство*, закључивши: *Ја сам, Добрице, до сада као комунист учествовао у партијском обрачуну са Жујовићем, Нешиковићем, Ђиласом, Ранковићем... А најтеже ми пада обрачун са тобом. Али, не могу да га избегнем. Дијалектика класне борбе тако налаже...*⁴

Састанак групе чланова Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, Централног комитета СКС и Централног комитета СКЈ на којем су разматране последице Призренског процеса одржан је 12. јануара 1968, а индикативно је да су из свих пратећих извештаја намерно била изостављена имена актера Призренског процеса са образложењем да би *дактилографи који прекуцавају материјале могли да неке ствари препричавају*. Тако се Фадиљ Хоџа интересовао за судбину шехова који су учествовали у Призренском процесу, питајући се да ли су они били сарадници Удбе зато што су касније неки били отровани, а неки подлегли тортурама у затвору. Џевдет Хамза је потврдио да су се документа о Призренском процесу налазила у каси Удбе, уместо да се чувају у суду, затраживши да се до краја расветли цео случај и презентује јавности, што су подржали Вели Дева, Кољ Широка и Рамадан Вранићи. У наставку дискусије је закључено да би требало пред судом обновити Призренски процес, али се поставило питање да ли би требало испитивати све појединости које се у њему помињу или само одређене, како се не би погоршавао положај лица која су у њему била осуђена и одслужила затворску казну, а *тренутно имају проблеме да*

³ Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*..., 319.

⁴ S. Đukić, *Čovek u svom*..., 179; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*..., 320.

се запосле и бивају жигосани у средини у којој бораве. На то је Али Шукрија упитао да ли се у ЦК СКС или ЦК СКЈ налази неки материјал везан за овај процес, да би му Стеван Дороњски одговорио да тамо нема ничег.⁵

Потом се за реч поново јавио Фадиљ Хоца инсистирајући да се читав случај истера до краја зато што је *потребно да се спере љага са кадрова Шиптара*. Како је рекао: *Овде се види из материјала потпуно, и пре смо знали, да су ту настрадале неке ситне рибе, да би служиле као мамац за крупне рибе, које су требале да буду умешане у овај процес. То је сасвим јасно. Тај улов је имао једну политичку платформу, имао је одређени циљ, а тај циљ је био измонтирати један читав ланац процеса, где би се рекло да су кадрови Шиптари агенти обавештајне службе Албаније, где би се рекло да су неповерљиви, чак и људи који су учествовали у рату и који су сада најактивнији у раду*. Иако су у наставку дискусије покрајински руководиоци албанске националности сваљивали одговорност на смењене припаднике СДБ попут Јова Бајата, Ч. Мијовића и Војина Лукића и на поједине шехове, суштина обнављања Призренског процеса била је садржана у њиховој тежњи да са себе скину све политичке сумње, да се учврсте у својим партијским и државним функцијама и да још једном потврде штетно деловање великосрпског национализма који је гајен у Удби. На крају састанка, Дороњски је апеловао да се *ништа не гради на претпоставкама* и да се *невини људи потпуно рехабилитују друштвено и политички*, али да се при томе води рачуна да се не изазове политичка нестабилност на Косову и Метохији. Како је закључио: *Не треба да почне једна контраофанзива и напад – Шиптаре непријатеље ослобађају, а ено суде Србе и Црногорце*. Сходно томе, подржан је предлог Ф. Хоце да се сав сакупљени материјал о Призренском процесу сведе на тридесетак страница и упути Покрајинском извршном већу како би оно издало саопштење за јавност и да Одељење Врховног суда СРС у Приштини изнова покрене Призренски процес како би се *скинула одговорност и политички рехабилитовали невини суђени људи*.⁶

На Тринаестом пленуму ЦК СКС, одржаном 19. јануара 1968, Добривоје Радосављевић Боби је похвалио акцију партијских чланова из Србије на спровођењу друштвене и привредне реформе и развијању равноправности народа и народности, а затим замолио да због здравствених разлога буде ослобођен дужности председника ЦК СКС. Тако је за новог председника овог тела изабран Петар Стамболић, док је Радосављевић остао члан Председништва ЦК СКС. За нове чланове Извршног комитета ЦК СКС изабрани су Предраг Ајтић, Милутин Милошевић и Душан Секић. Пошто су Одељење Врховног суда СРС у Приштини и покрајински јавни тужилац поднели 17. јануара Републичком секретаријату за правосу-

⁵ Магнетофонски снимак са састанка групе чланова ПК СКС за КМ, чланова ЦК СКС и чланова ЦК СКЈ, 12.1.1968, АС, Ђ-2, СКК, К- 4.

⁶ Исто.

ђе и општу управу предлог за помиловање 38 лица ухапшених и процесуираних пре Брионског пленума, са чиме се није сложио Покрајински секретаријат за унутрашње послове, сазвана је 23. јануара проширена седница Извршног комитета ПК СКС за КМ. Индикативно је да се међу предлозима за помиловање налазио и случај Адема Демаћија (1936), осуђеног 1964. због антијугословенског деловања у организацији Револуционарни покрет уједињења Албанаца са циљем прикључена Косова и Метохије Албанији. Поводом кривичног прогона појединих службеника државне безбедности, Фадиљ Хоџа је скренуо пажњу да су највеће злоупотребе Удбе вршене у Пећи и Призрену и то од стране Ј. Бајата, В. Војводића и Б. Гајића, затраживши да се *пред суд изађе са шест-седам убистава за које постоје непосредни докази*. На то је Блажо Радоњић указао да би у вези са спровођењем судских процеса и њиховим презентовањем јавности требало водити рачуна да се *не створи утисак да СК политички делује изнад закона*, већ да се свему *приђе објективно и са неопходне дистанце*. Такође, он је критиковао инсистирања појединих чланова ПК СКС за КМ албанске националности, попут Резак Шаље и Рамадана Вранићија, да се СДБ ангажује на разматрању свих случајева притварања Албанаца у периоду пре Брионског пленума, који су махом у затвору провели по неколико дана и били пуштени кућама, сматрајући да се на тај начин *беспотребно троше снаге и скреће са пута испитивања кључних злоупотреба државне безбедности*.⁷

Покрајинско извршно веће је 9. фебруара 1968. размотрило извештај о Призренском процесу, поднет од стране Државне комисије за испитивање злоупотреба и реорганизацију СДБ, у којем је наглашено да процес *представља тешку злоупотребу положаја неких припадника СДБ у Покрајини*, да је *вешто и перфидно аранжиран од стране неких припадника и функционера државне безбедности који су злоупотребили СДБ за своје разбијачке циљеве против ставова и политике СКЈ и противу братства и јединства народа Косова и Метохије* и да су окривљени настојали да *обезбеде и прибаве исконструисане доказе против већег броја политичких и државних руководилаца, израслих и оданих кадрова из редова Шиптара у Покрајини како би их дискредитовали у очима Партије и народа*, а са циљем да *створе неповерење међу народима Косова и Метохије и да разбију јединство у СК*. У наставку је саопштено да су организатори

⁷ Колико је ситуација на Косову и Метохији била напета показује и почетак суђења групи: Бељил Шаља, Хајрула Грајчевци, Зумбер Шаља, Мухарем Хасани, Зумбер Хасани, Зенун Алија и Богдан Илић, пред Окружном суду у Приштини крајем јануара 1968, који су били оптужени да су подметнули пожар у сепарацији рудника *Косово* у Обилићу августа 1966. године. Са овим процесом се убрзо застало, јер су оптужени негирали кривицу, тврдећи да су пожар заправо подметнули дискредитовани сарадници државне безбедности. Видети: М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 102; Д. Марковић, *Живот и политика 1967–1978*, I, Београд 1987, 45; Записник са 13. пленарне седнице ЦК СКС, 19.1.1968, АС, Ђ-2, К-4; Магнетофонски снимак са проширене седнице ИК ПК СКС за КМ, 23.1.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-4; *Суђење подметачима пожара у руднику „Косово“*, Јединство, 29.1.1968.

процеса користили лажне сведоке, примењивали драстичне методе мучења, да су организовали накнадне истраге над осуђеним лицима како би изнудили додатне доказе *о тобожњој непријатељској настројености неких руководећих и политичких кадрова*, а чиме су се ставили на исте позиције са класним непријатељима у Југославији. На крају је примећено да *штетност и деструктивност Призренског процеса нису дошле до коначног изражаја на Космету захваљујући правилној политици ЦК СКЈ, ЦК СКС и тадашњег Обласног комитета СК, као и доследног држања кадрова, чланства СК и народа Косова и Метохије*. Сходно томе, Покрајинско извршно веће је закључило да је Призренски процес *инсцениран и лажан* и да су се стекли сви услови и политичка потреба да се обнови *кривични поступак Призренског процеса*, па је у том циљу дата препорука правосудним органима и упућен предлог *одговарајућим политичким организацијама за рехабилитацију лица која су имала политичке последице из овог процеса*. У исто време, завршено је суђење бившем начелнику СУП-а у Пећи Вују Војводићу и бившем сараднику СДБ Бељу Мурићију, који су се теретили за убиства Рама Абазиджа, Хаци Тишука и Шабана Муљаја 1956. године. Веће петорице Окружног суда у Пећи осудило је Војводића на три, а Мурићија на три и по године строгог затвора.⁸

Уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКС Стевана Дороњског, ПК СКС за КМ је 12. фебруара 1968. разматрао политичко стање на Косову и Метохији у светлости спровођења друштвено-економске реформе. У уводном излагању, Вели Дева је оценио да је политичко стање у Покрајини *боље него што је било икада раније*, мада је потенцијалном опасношћу означио *српски и шиптарски шовинизам*, при чему је српском дао предност уз опаску да *настоји да стално одржава узнемиреност и било какве инцидентне ситуације*. Током дискусије, изнети су ставови да југословенска заједница *касни са пружањем помоћи за развој Покрајине* и да *садашња давања тешко могу надокнадити оно што је пропуштено*. Замерено је на тенденциозном приказивању појава одласка стручњака са Косова и Метохије, за шта је речено да су у питању *миграције у циљу тражења бољих услова живота, а не због тога што неко жели да побегне од међунационалних односа*. Заложивши се за даљи развој самоуправљања у Покрајини, Дороњски је указао да је *неопходно смањивати подручја деловања Федерације у корист република, али и Републике у корист покрајина, као и покрајина у корист општина, па све до радних организација и непосредних произвођача*. Фадил Хоџа је говорио о перспективама развоја добросуседских односа са Албанијом указавши да *Југославија и са другим земљама има идеолошка размимоилажења и да поред тога одржава нормалне односе*, упитавши *зашто се они не би могли одржавати и са Албанијом* и позвавши руководство Албаније да престане са антијугословенском кампањом и крене путем грађења добросуседских односа. Са

⁸ „Призренски процес“ био је инсцениран, Јединство, 12.2.1968; Из окружног суда у Пећи, Јединство, 12.2.1968.

друге стране, Извршни комитет ЦК СКС је 26. фебруара разматрао предлог мера за спровођење ставова о комуницирању у СКС на језицима народности, у вези са чиме је закључено да *ЦК СКС и покрајински комитети СК треба да обезбеде услове (материјалне и кадровске) да се документи ЦК СКЈ, ЦК СКС и покрајинских комитета СК, поред српскохрватског, објављују и на шиптарском и мађарском језику*, а да се на остале језике народности преводе само важнији материјали. Затражено је и да *се реализује ранији договор да у ЦК СКС дођу на рад одређени другови шиптарске и мађарске националности*, за шта би кадровске предлоге давали покрајински комитети СК.⁹

Дан касније, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ констатовано је да расте квалификациона структура и општи ниво образовања у СКЈ, па је затражено да се у наредним месецима упрости поступак пријема омладине у Савез комуниста. Иначе, крајем фебруара и почетком марта 1968. у југословенској штампи учестали су написи и полемике поводом питања да ли би припаднике албанске националности у Југославији требало називати *Шиптарима* или Албанцима. У расправи која је вођена у *Политици* критиковани су сви ставови који нису били на партијској линији да се припадници албанске мањине у Југославији називају Албанцима, док је у *Борби* аутор албанског порекла Мустафа Рушити објавио текст *Албанац или Шиптар?*, у којем је указао да се *иза назива Шиптар крију штетне тенденције веишачког разликовања припадника ове нације настањене у Југославији од оне која живи у суседној Албанији*. Шеф Албаноолошке катедре Филозофског факултета у Приштини др Идриз Ајети објаснио је да је термин *Шиптар* почео да се употребљава у Југославији после Првог светског рата и то зато што су сами Албанци себе називали Шћиптар и своју земљу Шћипнија, али да је тај назив погрешан због тога што *за једну нацију прави два назива делећи Албанце, што не постоји нигде у свету*. Како је рекао: *Мишљења сам да је једино правилан термин Албанац, албанска народност, албански језик, јер је он најадекватнији и једино могућ за правилно означавање албанског народа и албанске народности*. Исто су потврдили и секретар ОК СК у Приштини Махмут Бакали (1936–2006), председник Просветно-културног већа Скупштине АПКМ Сали Нуши, продекан Филозофског факултета у Приштини др Вук Филиповић, као и професор јужнословенске књижевности Асан Мекули.¹⁰

У Централном комитету СКС је 5. марта 1968. одржан састанак на којем су разматране *резерве изражене од стране неких другова, чланова ЦК СКС са Космета, приликом консултовања о избору председника ЦК СКС*. Разговор је започео Стеван Дороњски, који је, у вези са обнављањем

⁹ М. Мишковић, *Ко је тражио...*, 105; Тринаести пленум ПК СКС за КМ, 12.2.1968, АС, Б-2, СКК, К-6; *Пленарна седница Покрајинског комитета Савеза комуниста*, Јединство, 19.2.1968; Записник са 54. седнице ИК ЦК СКС, 26.2.1968, АС, Б-2, К-19.

¹⁰ Записник са 32. седнице ИК ЦК СКЈ, 27.2.1968, АЈ, 507, IV/32; *Неприхватљив дилентизам*, Политика, 2.3.1968; М.Р., *Албанац или Шиптар?*, Борба, 4.3.1968.

Призренског процеса, саопштио да *не треба покретати судски поступак за организаторе процеса* и да је *заузет став да Контролна комисија изврши политичку рехабилитацију чланова СК који су искључени током тог процеса*, при чему је похвалио мирно саопштење које је тим поводом за потребе медија издао Извршни комитет ПК СКС за КМ. Очито незадовољан развојем ситуације, Вели Дева је оштро протествовао указавши да *Призренски процес међу свим деформацијама Удбе има посебно место*, да је био организован као претходница обрачуна са највишим политичким кадровима из редова албанске националности, у првом реду са Фадиљом Хоцом и Џавидом Ниманијем, да је његов циљ био да се расветли убиство Миладина Поповића и да је планирано покретање Ђаковичког процеса, који је требало да окриви комунисте албанске националности из овог града за убиство *Бора Вукмировића* и да су *жртвовали Рамиза Садику*. Затраживши да се на посебну политичку одговорност позове Ч. Мијовић као главни организатор процеса, он је рекао: *У Покрајини су свесни тога да је време веома крупан фактор и да ови процеси сада можда делују тако као да се ради о неком друштву које „тера своје“, без обзира на то како се ствари у земљи одвијају. Међутим, постоји обавеза да се ове ствари истерају до краја. Та обавеза је дата по сугестији Извршног комитета ЦК СКС у Покрајинској скупштини после Четвртог пленума ЦК СКЈ*.¹¹

У наставку дискусије, објашњено је да је Призренски процес предат на обнављање јавном тужиоцу *са којим је постигнут споразум да се процес прогласи лажним и инсценираним и да се донесе одлука о рехабилитацији, која би обухватила 9 осуђених лица од којих су 7 били чланови СК*, након чега би се процес окончао и дало саопштење за јавност. Поред тога, *заузет је став да се лица умешана у Призренски процес позивају само на политичку, али не и на судску одговорност*. Иако је првобитно планирано да пред суд изађе 280 лица, због застарелости и лажних оптужби одлучено је да се иде на што мањи број лица која би сведочила и да се убрза одржавање процеса *како се не би омогућило демонстрирање разних националистичких елемената*. Упућена је критика што се са обнављањем процеса одуговлачило, затражено је да се испита зашто Одељење врховног суда СРС у Приштини није поштовало политичке ставове ПК СКС за КМ да процес буде тајан и препоручено је да се у општинама на Косову и Метохији одрже састанци политичких актива на којима би се разјаснили партијски ставови поводом овог питања. Потом је Вели Дева објаснио да је на Косову и Метохији постојао јединствен став да Добривоје Радосављевић Боби не би требало да иде са функције председника ЦК СКС зато што се *борио за спровођење ставова зацртаних Четвртим пленумом ЦК СКЈ* и да је поводом предлога да га замени Петар Стамболић постојало противљење неименоване групе покрајинских функционера. Стамболићу је заме-

¹¹ Белешка о састанку који је одржан у ЦК СКС, 5.3.1968, АС, Ђ-2, К-22; Белешка о разговору Петра Стамболића, Вели Деве, Фадиља Хоце и Стевана Дорњског, 5.3.1968, АС, Ђ-2, К-3.

рено што је био на челу ЦК СКС када је спровођена акција прикупљања оружја, што приликом доласка у Покрајину није давао довољно подршке активностима СК и што после Брионског пленума није био довољно активан у јавности. Како би се изречено употпунило, саопштена је информација да је Дева на састанку са Мијалком Тодоровићем Плавим и Стеваном Дороњским у Приштини изјавио како *Стамболић спада у ону групу кадрова СК која се не слаже са оном политиком која се спроводи у Покрајини.*¹²

Петар Стамболић је на ове озбиљне политичке инсинуације одговорио да се *осетио погођеним када је чуо за свој однос о политици према Космету* и да је очекивао неке друге замерке, да је током акције прикупљања оружја био са Јосипом Брозом Титом у Етиопији, да није иступао у јавности зато што је већ дуго времена био у сукобу са Александром Ранковићем Марком и да се у СИВ-у супротставио захтеву Босне и Херцеговине и Косова и Метохије за новим дотацијама зато што је то била партијска политика. Он је отворено саопштио да је у разговору са Али Шукријом изразио своје резерве према идеји да Косово и Метохија постане *седма република* и да се на седници Спољнополитичког одбора држао мишљења да не би требало имати илузија да се односи са Албанијом могу брзо нормализовати. Састанак је завршен Стамболићевим апелом да се Фадиљ Хоџа и Вели Дева заложу да се *обезбеди интегралност СК у целини и тела СК*, односно да се овај проблем *политички ликвидира*, те поруком да политичка самосталност и одговорност укључује договарање и да би требало да се ослободе *утишка инфериорности*. У питању је била директна провокација покрајинског руководства албанске националности, које је проценило да Петар Стамболић на функцији новог председника ЦК СКС може представљати кочницу за даље спровођење политике албанизације Косова и Метохије. С обзиром да је Стамболић био познат као прекаљени партијски кадар који је увек успевао да остане на линији политичких директива Ј. Броза Тита, оваквим унапред осмишљеним нападом он је био оптужен за скретање са курса званичне политике СКЈ и индиректно му је послата порука да би било паметније да се суздржава по питању даљих изјава и потеза у вези са Косовом и Метохијом.¹³

Тако су већ 25. марта 1968. Председништво и Извршни комитет ЦК СКС, управо под председавајућим Петром Стамболићем, разматрали задатке СК у остваривању политике националне равноправности и братства и јединства народа и народности на подручју СР Србије, у вези са чиме је наведено да је о овим темама расправљано и на седницама комисија за националне односе покрајинских комитета и на седници надлежне Комисије ЦК СКЈ. Том приликом је постављено питање да ли би требало користити термине *Албанац* и *албански језик* или *Шиптар* и *шиптарски језик*, поводом чега је без посебне дискусије заузет став да би се требало *одредити тако како сами другови Шиптари сматрају да треба и како то*

¹² Исто.

¹³ Исто.

мисле и другови са Косова и Метохије, односно за термине Албанац и албански језик, са чиме се сложио и ЦК СК Македоније. У наставку је расправљано о питању равноправне употребе термина народа и народности у различитим приликама на подручју Србије, за шта су се највише залагали Добривоје Радосављевић Боби и Латинка Перовић, као и Цавид Нимани, који је константно инсистирао на томе да кривица за лоше међудржавне односе Југославије и Албаније не лежи само на Тирани него и на Београду. Са друге стране, Веће петорице Окружног суда у Призрену, под председништвом судије Ника Љумезија, донело је крајем марта 1968. решење којим је обустављен кривични поступак против оптужених Н. Маљокуа и С. Диде из Приштине, Х. Шанија из Ђаковице, Д. Цаханија и С. Мехмеда из Рогова, И. Мона, М. Реџепа и Б. Хасана из Дамјана код Ђаковице и Е. Мухамеда из Кушнина, вођен по оптужници окружног јавног тужиоца у Призрену од 4. јуна 1956. због кривичног дела шпијунаже и пружања помоћи учиниоцу кривичних дела против народа и државе, односно главнооптужених у Призренском процесу. Истовремено је, по захтеву окружног јавног тужиоца у Призрену од 29. фебруара 1968, укинута пресуда Окружног суда у Призрену од 19. јула 1956. којом су оптужени у Призренском процесу проглашени кривим и осуђени на казне затвора од две до дванаест година.¹⁴

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС 16. априла 1968. године разматрани су задаци СК у остваривању политике равноправности и братства и јединства народа и народности у СРС, у вези са чиме је поднета информација да је Радна група, формирана на седници од 25. марта, саставила обиман материјал у којем је још једном осуђена *пракса дискриминације и безакоња која је пре Четвртог пленума ЦК СКЈ и Шесте седнице ЦК СКС владала према албанској народности и кадру на Косову и Метохији као драстичан вид антисоцијалистичке шовинистичке праксе*. Поред тога, указано је да смањивање и отклањање разлика у развијености АПКМ *мора бити један од битних циљева и сталних задатака борбе за социјалистичке самоуправне односе* и да је потребно радити на *промовисању и развијању равноправности култура и језика народа и народности у Србији*. При томе су критиковане појаве *српског национализма* оличене у паролама да се запостављају и угрожавају интереси Србије, да се потискују српски кадрови, да је Србија превише окупирана проблемима народности, да се чине уступци на штету српског народа и да је српски живаљ угрожен на појединим територијама, пре свега на

¹⁴ Почетком априла 1968. Веће петорице Окружног суда у Приштини је изречло пресуду Велимиру Милошевићу и Милораду Бабићу, бившим службеницима СУП-а у Урошевцу, који су се теретили за смрт Авдије Туше земљорадника из Сопотнице. Они су проглашени кривим и осуђени на пет и четири године затвора. Видети: Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 25.3.1968, АС, Ђ-2, К-11; *Брижљиво разматрати односе*, Борба, 26.3.1968; *Суђење из 1956. године – инсценирано*, Јединство, 1.4.1968; *Изречена пресуда бившим службеницима СУП у Урошевцу*, Јединство, 8.4.1968.

Косову и Метохији. На крају је закључено да би састављени материјал требало да се стави на дневни ред седнице ЦК СКС која би оријентационо била одржана 10. маја. Иначе, велики народни збор одржан у Ландовици 20. априла, поводом 25-годишњице смрти револуционара Б. Вукмировића и Р. Садикуа, пропагандно је искоришћен како би се још једном демонстрирало колико је Југославија учинила за просперитет Покрајине. Тако је Цавид Нимани истакао да је од 1945. у Покрајину инвестирано 425 милијарди динара и да је веома порастао број интелигенције из редова народности, затражио већу помоћ и залагање југословенске заједнице у спровођењу привредне и друштвене реформе и похвалио ставове СК заузете током уставне дискусије поводом положаја, карактера и улоге аутономних покрајина као *кључних за ширење националне равноправности*.¹⁵

На иницијативу партијских функционера са Косова и Метохије, у Извршном комитету ЦК СКС је 6. маја 1968. одржано саветовање са секретарима општинских комитета СКС на којем је разматрано питање права националних мањина на употребу националних застава, амблема и химни. О овом проблему је први пут озбиљније дискутовано још на седници Комисије ЦК СКС за међунационалне односе 10. и 11. јануара када су начелно заузети ставови да би заставе националних мањина требало да се разликују од застава њихових матица, да их не би требало истицати на државним или друштвеним установама и да не би смеле да се употребљавају у *националистичке или манифестационе сврхе против државног уређења, јединства народа и државног интегритета*. Том приликом су остала нерешена питања да ли би истицање националних застава мањина у Југославији требало ограничити само на приватне светковине грађана или и током државних празника, док су руководиоци са Косова и Метохије заступали идеје да не би требало модификовати заставу која се већ користи у Албанији, односно да би заставу Албаније требало признати као званичну у Покрајини и национални празник Албаније 28. новембар усвојити као традиционални празник народности на Косову и Метохији. Чак је било предлога да се употреба албанске заставе у АПКМ дозволи *тихо, без неког озбиљнијег политичког рада и без обнародовања у новинама*, али је превагнуо став да би ово питање требало регулисати савезним и републичким законима. На описаним основама је Предраг Ајтић поднео уводни реферат у којем је истакао да је *питање употребе националних застава превазишло постојеће позитивне прописе, посебно на Космету где је потпуно забрањена употреба албанске националне заставе*. Он је појаснио да, за разлику од других народности чије заставе су за основу махом имале заставе матичних земаља на коју је додата црвена петокрака звезда, проблем код албанске националне мањине представља чињеница да државна застава Албаније на себи већ има петокраку звезду, услед чега би се заста-

¹⁵ Записник са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 16.4.1968, АС, Ђ-2, К-11; *Неимари братства и јединства – живи и трајни узор поколењима*, Јединство, 22.4.1968.

ве тешко разликовале. У потоњој дискусији је Кољ Широка оштро бранио право покрајинских Албанаца да слободно употребљавају своју заставу, правдајући то чињеницом да се одржава прослава 500-годишњице од смрти Скендербега, који је први пут употребио ову заставу. Он се заложио и да се застава Албанаца у Покрајини не разликује од оне у Албанији како не би дошло *до подела међу народом које не би биле у сагласју са поставкама марксизма*.¹⁶

Питање употребе националних застава од стране припадника националних мањина у Србији било је разматрано и на седници Извршног комитета ЦК СКС 9. маја 1968, када је Предраг Ајтић саопштио да је Радна група која је припремала овај материјал препоручила да истицање заставе не би требало да буде разлог за кривично или ма какво гоњење грађана, да је потребно да се обезбеди политичка активност и дејство СК како ово питање *не би добило видове који би могли да изазивају узнемирења код припадника других националности* и да у погледу доношења закона не би требало заузимати став на Извршном комитету ЦК СКС него препустити надлежним органима да о томе одлуче. У дискусији је поново најдоминантнији био Кољ Широка, који је указао да је партијском директивом после Другог светског рата Албанцима било забрањено да истичу своју националну заставу на Косову и Метохији и да је ПК СКС за КМ заузео став да би требало одобрити истицање заставе, мада није одлучено како би та заставка изгледала и да ли би она могла уједно да буде заставка АПКМ. Пошто је позвао да се о томе што пре заузме партијски став, настала је полемика у којој је превладало мишљење да је наведено питање предимензионирано. На крају састанка је Извршни комитет ЦК СКС ипак одлучио да подржи предлоге Радне групе да се признају права приватне употребе националних застава припадницима народности, да републичка заставка остаје званична и да би што пре требало да се одржи заједничка седница Извршног комитета ПК СКС за КМ и Извршног комитета ЦК СКС о актуелним идејно-политичким питањима на Косову и Метохији. Са друге стране, на конференцији за штампу, коју је покрајински секретар за унутрашње послове Џевдет Хамза одржао средином маја, истакнуто је да је углед СУП-а на Косову и Метохији *видео порастао* и да се СДБ модернизовала, да сада у њој ради 40% службеника албанске националности и да је 27% запослених са високом и вишом стручном спремом.¹⁷

У политичкој атмосфери сужавања надлежности Србије над њеним покрајинама, наметања интереса албанске националне мањине и нарастајуће бојазни српског народа да би на Косову и Метохији могао бити маргинализован, одржана је 29. и 30. маја 1968. Четрнаеста седница ЦК СКС, чија је главна тачка дневног реда била – Задачи СКС у остваривању политике националне равноправности у СР Србији. У уводном излагању Ради-

¹⁶ Стенографске белешке са састанка у ИК ЦК СКС, 6.5.1968, АС, Ђ-2, К-20.

¹⁷ Записник са 66. седнице ИК ЦК СКС, 9.5.1968, АС, Ђ-2, К-20; М.С., *Углед Службе унутрашњих послова видно је порастао*, Јединство, 13.5.1968.

сава Недељковића наглашено је да намера ЦК СКС да сада дискутује о националној равноправности у Србији није мотивисана неким ексцесима или продором стихије, већ да проблеме националне равноправности поставља на дневни ред развој производних снага и друштвених и демократских прилика и да не би требало схватити да су међунационални односи и решења у овој области једном за свагда дати, јер се они мењају с развојем друштва. Поред тога, указано је да би СК требало увек да буде отворен према овим питањима и спреман да на њих одговоре, полазећи од самоуправних односа и своје нове улоге, посебно што у Србији живи две трећине свих народности у Југославији, при чему је предложено да материјали са ове седнице и дискусија послуже као основа за резолуцију о политици националне равноправности која би била поднета на предстојећем Шестом конгресу СКС. У пленумској дискусији, Косово и Метохију је први поменуо Душан Мугоша ставивши у први план борбу партијских чланова за пуну националну равноправност у Покрајини. Пошто је скренуо пажњу да на Космету разни непријатељи социјализма немају вернијег савезника од шовинизма, он је подсетио да су у Покрајини осуђене деформације државне безбедности као најтеже у читавој земљи и замерио свим душебрижницима који су се забринули шта ће бити са српством оценивши да њима заправо смета реализација политике СК.¹⁸

Душан Мугоша је критикујући великосрпске шовинисте рекао: *Не могу да поднесу да им неко из редова друге националности, на пример Шиптар, буде на руководећем месту. Они хоће својим необјективним мерилима да мере учешће у представничким органима, јавној управи, итд. Они не могу и неће да схвате наше друштво, наш самоуправни систем, нашу борбу за равноправност и за братство и јединство и на речима и на делу. Они се бране изазовом шовиниста из редова Шиптара. Они шире чак и такве приче да им је сада као 1941. године. Они су неуморни у изналажењу и измишљању грешака код Шиптара. Он је приметио и да је застрањивања, грешака и шовинистичких манифестација било и у редовима албанске народности, али је наведене појаве ставио у други план објаснивши да је српски шовинизам утицао на развијање албанског шовинизма. Како је на крају излагања закључио: На Косову и Метохији, у главама неких шовиниста из редова Срба, стално се врте мерила да се права деле на основу учешћа у Револуцији, а у главама шовиниста из редова Шиптара да на основу броја становника треба одредити и права. И једни и други се налазе на истим позицијама, јер хоће да стекну више права на рачун другог народа. Шовинистичка и националистичка стихија постаје опасна ако се против ње комунисти не боре упорно. У наставку дискусије, Махмут Бакали је оценио да је СК у борби са национализмом на правом путу и похвалио политичке процесе у Покрајини од Брионског пленума из 1966, али и нагласио да због свега наведеног на Косову и Метохији постоји извесна нервоза. Одбацивши ставове појединих покрајинских руководи-*

¹⁸ Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ђ-2, К-4.

лаца и директора српске и црногорске националности да се због увођења принципа реизборности и промовисања албанских кадрова приморавају да напусте Косово и Метохију, он је нагласио да су миграције последица *личних, материјалних, културних и сличних мотива*. Бакали је одао признање СК што је подржала одржавање скупова поводом 500-годишњице од смрти Скендербега и унифицирања правописа албанског језика, критикујући све оне који су због тога *лансирани паролу да су Албанци много дигли главу* и који су покушали да *искористе наведене манифестације у емоционално-националистичке сврхе*. Он је одбацио паролу *Косово је албанско и Косово је српско*, указавши на значај покретања питања уставних промена као *крупног доприноса даљој борби СК за пуну националну равноправност народа и народности у Србији*.¹⁹

Онда се за реч јавио професор на Катедри за историју XX века Филозофског факултета Универзитета у Београду Јован Марјановић (1922–1981) затраживши да се експлицитно покаже и утврди које то привилегије има једна нација, алудирајући на српску, за коју се стално понавља да *експлоатише друге*. Указавши да се *све чешиће чују питања колико је данас СКЈ чврст и јединствен као организација, на комунистичком програму добровољно уједињених људи, без обзира на њихову националну припадност*, он је рекао: *Поставио сам на једном састанку комуниста питање још одређеније: јесмо ли ми у СК Срби, Албанци, Мађари итд., или смо комунисти који делају у српској, албанској и мађарској средини? Добио сам одговор да ја „не признајем нације“. Нације разуме се постоје, али треба да постоји и комунистичка свест. Она треба да нас уједињује јаче од националне свести*. На основу марксистичких принципа, Марјановић је покушао да појасни како постоје *знакови да јединство у СКЈ слаби* и да *републичка руководства „ради мира у кући“ иду на такве потезе и компромисе који зачуђују*, критикујући при томе све *јачу националистичку делатност Српске православне цркве, али и активност Албанаца на Косову и Метохији који су више забављени правима за аутономну покрајину и националним амблемима и обележјима, него појавом да се због тешке националне атмосфере са Косова и Метохије повлачи део староседелачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције*. На крају излагања, он је закључио да *све то показује да у самом СКЈ нешто није у реду са схватањима о појединачним националистичким појавама и о јединству југословенских комуниста уопште*, означивши бесмисленим проглашење нове Муслиманске нације у Југославији и организовање Симпозијума о црногорској култури.²⁰

После Јована Марјановића, за реч се јавио књижевник Добрица Ћосић објаснивши да у југословенском друштву делују *све снажнији бирократски национализми* и да то ствара *егоизам и мржњу међу људима и народима*, односно да је у питању *спрега бирократије и националног ма-*

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

лограђанства против демократског социјализма која свако супротстављање одмах анатемисе као унитаризам, етатизам, великодржавни централизам, анархолиберализам и апстрактни хуманизам. Он је затражио да се партијски чланови више не понашају конформистички и нојевски гурају главу у шапирографисане папире, приметивши да је широке слојеве српског народа обузело незадовољство његовим развојем и положајем, односима према њему и изгледима за будућност, резигнација, осећање повређеног националног и историјског достојанства и некакав свеопшти гнев и закључивши да се наведено креће између примитивног српства и србовања и забрињавајућег антисрпског расположења које се широко у најразличитијим облицима испољава у извесним срединама, нарочито у Хрватској и Словенији. Ћосић је замерио онима који упорно тврде и верују да неко некога експлоатише и vara, да Србија одлама највеће комадине тог фамозног „југословенског колача“, да су Срби етатисти, унитаристи, асимилатори, централисти, конзервативни, односно да желе да потчињавају, владају и жандаришу, апелујући да се критички размотри владајућа идеолошка концепција СК у националној политици. Пошто је указао да су од стварања Републике Србије до данашњих дана руководећи политички форуми Србије према националним мањинама и етничким групама на свом подручју у целини и историјски гледано водили демократску и интернационалистичку политику, он је нагласио да су велика материјална и друга улагања извршена на Косову и Метохији за културни развој Албанаца и других националних мањина, као и за њихово интегрисање у Србију и Југославију.²¹

Добрица Ћосић је замерио што није извршена објективна анализа политичког стања у покрајинама, нарочито на Косову и Метохији, где је идентификовао да је дошло до заостравања односа између Албанаца и Срба, појава осећања угрожености код Срба и Црногораца, притисака за њихово иселјавање и систематско потискивање са руководећих места, тежњи стручњака да напусте Покрајину, неравноправности пред судовима и непоштовања законитости, али и *уцена у име националне припадности*. Он је посебно критиковао *шовинистичко расположење у шиптарској народности које се пренебегавало*, али и деловање ПК СКС за КМ који описаним појавама није придао одговарајући значај. Потом је констатовао: *Уочљива је тежња да се самоуправна права националности реализују као права на успостављање државности и косовског суверенитета. У косовско-метохијском простору могућна су у данашњим условима само два облика државности: југословенски и албански, односно један или други. Комбинација оба, бар у данашњим приликама, није могућа са позитивним исходима. Политички форуми Косова и Метохије, у ставовима исказаним у уставним променама, својим интенцијама и оријентацијама озбиљно су узнемирили социјалистичку јавност земље. Бюрократско-етатистички схваћена равноправност Шиптара у Србији и Југославији и развијање*

²¹ Исто.

њиховог суверенитета, не може да се не заврши у иредентизму, у дубљењу политичких разлика међу народима Косова и Метохије и Албаније и Југославије, у перманентном и отвореном сукобу. На крају излагања Ћосић је поменуо снажну биолошку експанзију и бројну надмоћност Албанца на Косову и Метохији, али и њихову видну етноцентричну енергију и у извесним слојевима тежњу или чежњу за уједињењем са својим сународницима у Албанији, при чему их је позвао да не забораве да су на овом простору вековима живели заједно са Србима, да су ту створена изузетна дела средњовековне српске културе и народни ослободилачки мит и да је српски народ дао велике жртве и средства за напредак Покрајине. Позвавши Србе и Албанце да у духу социјалистичког самоуправљања граде заједнички живот у АПКМ, Ћосић је закључио излагање мишљу да поједини домаћи Албанци злоупотребљавају проширење аутономије за афирмацију права на самоопредељење које би водило отцепљењу, *на шта Срби никада не би својеволјно пристали*, а што је у марксистичком смислу означавао *ретроградним притиском за оживљавање идеје националних држава*.²²

Иако је после Ћосића излагање о привредним кретањима на Косову и Метохији у светлости развијања националне равноправности одржала Танкосава Симић, партијским идеолозима није било потребно много времена да констатују како су излагања Марјановића и Ћосића представљала директан атак на званичне партијске ставове, те да започну њихов политички линч. Тако се први за реч јавио Добривоје Радосављевић Боби, који је окарактерисао иступе Марјановића и Ћосића као *диверзију у раду ЦК СКС* нагласивши да су говорили са *пуно полуистина, без озбиљног повезивања чињеница, примитивно и шупљоглаво, негирајући постојање рада у СК и дисквалификујући читав форум*, посебно ПК СКС КМ. Он је објаснио да, иако међунационални односи у Југославији нису идеални, СК иде путем превазилажења тешкоћа и проблема, док Ћосић *не види никакву перспективу у борби за социјализам на основама самоуправљања и непосредне демократије*. Одбацивши Ћосићеве ставове да је на делу проглашавање националног државног суверенитета на Косову и Метохији, он га је омаловажио истакавши да *плива на таласима ових бурних збивања или се без компаса вози чамцем*. Онда се Радосављевић обратио Марјановићу рекавши да *нема дилеме да ли су комунисти прво комунисти или Срби, Хрвати, Македонци, Албанци или неке друге националности, већ да су они и једно и друго* и закључивши – *Ја сам Србин и комунист, други је истовремено Албанец и комунист*. Седница је, потом, уз гласно негодовање Цвида Ниманија и Кољ Широке накратко прекинута.²³

У наставку рада Четрнаесте седнице ЦК СКС, под председништвом Вели Деве, започело је систематско критиковање излагања Јована Марјановића и Добрице Ћосића, и то прво од стране Александра Бакочевића, који је оценио да су у питању *стари концепти друштвеног развитка*, и

²² Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ђ-2, К-4.

²³ Исто.

Мирка Тепавца (1922–2014), који је указао да *нема Србије без политике националне равноправности* и да када се каже за *Космет* да је *колевка српства онда за Албанце не остаје никаква друга алтернатива него да се осећају као подстанари у једној српској држави, да приме на знање да су грађани другог реда*. Катарина Патрногић Цица је истакла да на Косову и Метохији *нема политичког заштитављања и да су неосноване њихове тврдње о угрожености Срба и Црногораца и притисцима за њихово исељавање зато што годишње из Покрајине емигрира 10.000 људи од којих 9.000 Албанаца и 1.000 Срба*, док је В. Дева навео да *реакционарним снагама у Покрајини смета курс Брионског пленума и да оне постављају и потенцирају питање чије је Косово*. Дева је подсетио да је Албанцима пре Другог светског рата било забрањено школовање и употреба матерњег језика и пожалио се да су Срби и Црногорци неупоредиво више запослени, што не одговара њиховом националном уделу у становништву Покрајине, закључивши да Ћосићево излагање *изражава гледање подземља које није ни српско, ни црногорско, ни шиптарско*, и да оно *узнемирава масе својим поступцима, паролама, измишљотинама и полуистинама*. Потом је подржан предлог Р. Недељковића да се на у међувремену поднету иницијативу М. Тепавца ЦК СКС на крају дневног реда *политички и идејно дистанцира и постави у односу на излагања Марјановића и Ћосића*.²⁴

Пошто је Марко Никезић нагласио да су се Ћосић и Марјановић *уморили од борбе за СК и самоуправљања* и да то *не значи крај српског народа*, при чему им је поставио питање *да ли заиста сматрају да оно што су изложили може бити платформа за заједнички живот народа и народности Србије*, за реч се поново јавио Јован Марјановић. Изразивши своје запрепашћење што је у дискусији дошло до укупног квалификовања и оцењивања онога што је рекао и приметивши да готово уопште није било расправе о самим проблемима које је дијагностиковао, он је одбацио тврдње да је позивао на ревизију целокупне политике СКЈ и да заступа стаљинистичке концепције те негирао индиције да се његова питања могу сматрати опозиционим платформом. На то га је Махмут Бакали питао *одакле му податак да је несношљива и тешка национална атмосфера на Косову и Метохији и да се повлачи део староседелачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције*, да би му Марјановић одговорио да те податке *није добио од једног човека, него од низа људи које је сретао и који су долазили са Космета и који нису нимало деловали реакционарно*. Наведено је искористила Катарина Патрногић Цица да нападне Марјановића тражећи конкретна имена и тврдећи да му аргументи нису убедљиви. Потом је Добривоје Радосављевић Боби усмерио оштрицу критике на Ћосића, за којег је рекао да *већ дуже времена није активан у друштвено-политичкој активности СК* и да *потцењује борбу за националну равноправност иако се формално декларише за њу*, при чему му је нарочито замерио на излагању о Косову и Метохији назвавши га *увредом*. Он је

²⁴ Исто.

поставио питање да ли иступања Ћосића и Марјановића *стварно доприносе СКЈ и целокупној јавности СРС*, односно да ли *доприносе разобличавању национализма, њихових корена, њихових облика или их подгрејавају*, поручивши Марјановићу да се *жртве Револуције не могу мерити на кантар*, да је народноослободилачка борба била заједничка и да су јој циљеви били социјализам и национална равноправност. У наставку су Марјановића и Ћосића највише критиковали Станоје Аксић, који је указао да је *недопустиво да било који појединац политичком руководству и СК Покрајине покушава да држи „лекције“*, Милош Минић, који је нагласио да у СК има *људи који су по својим схватањима потпуно заостали*, оптужио за ширење шовинизма Српску православну цркву (СПЦ) зато што *сања о националним романтичарима у стилу 19. века и о Душановом царству*, оштро одбацио као малициозне тврдње о тежњама Шинтара за отцепљењем и затражио да се из назива Покрајине избаци термин *Метохија* и да се Албанцима омогући употреба националне заставе, као и Петар Стамболић, који је истакао да се *под заставом национализма окупљају противници самоуправљања* и одбацио као неистиниту тврдњу да *једна велика нација као српска може бити угрожена од неке народности*.²⁵

У поновном јављању за реч Добрица Ћосић је покушао да објасни да је његово излагање било резултат дугог размишљања и да је веровао да је после демократских промена у друштву могао да каже оно што мисли, закључивши да ће и после свега *остати на уверењима које је и досада имао и које сматра комунистичким и хуманистичким*. Иначе, Ћосића је пре његовог последњег иступања Петар Стамболић пријатељски посаветовао да каже како није био обавештен о стању на Косову и Метохији, што је овај одбио. Тако је на крају седнице дат закључак у којем се ЦК СКС оградио од ставова својих чланова Ј. Марјановића и Д. Ћосића, оценивши их као *супротне програмским начелима и позитивним тековинама СКЈ у националној политици*, као *дисквалификацију напора комуниста Србије на отклањању недоследности, слабости и деформација испољених у периоду пре Брионског пленума и Шесте седнице ЦК СКС* и као *подстрек национализма, сејању сумњи и вођењу нарушавања јединства у СК*, при чему су осуђене клевете упућене партијским руководиоцима са Косова и Метохије. Индикативно је да Ћосић није био искључен из ЦК СКС, нити из СК, већ је остао члан са замрзнутим статусом и није се појављивао на партијским форумима, чиме је власт желела да демонстрира своју демократичност.²⁶

Иако је Четрнаеста седница ЦК СКС била посвећена политици остваривања националне равноправности у Србији, она је представљала наставак спровођења нове југословенске државне политике максималистичког излагања у сусрет интересима Албанаца на Косову и Метохији. Излагања Марјановића и Ћосића демонстрирала су јаз између прокламо-

²⁵ Исто.

²⁶ Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ђ-2, К-4.

ване партијске политике и реалности на терену. Тако су постављена питања јесу ли партијски чланови прво комунисти који се боре за опште партијске принципе или припадници своје нације који гледају сопствени и национални интерес и да ли се ПК СКС за КМ само брине за проширење права покрајинске аутономије и утврђивање националних обележја Албанаца или би требало да води рачуна о иредентистичким притисцима на српски и црногорски староседелачки живаљ да се иселава из Покрајине. Указано је и на процес јачања самосталности република у југословенској федерацији, штетност сталног понављања тезе да српски народ жели да влада и експлоатише остале нације у Југославији и необјективност партијских анализа стања на простору Косова и Метохије. Наглашено је и да су покрајински Срби и Црногорци потискивани са руководећих места, неадекватно третирани пред судовима и уцењивани. Насупрот томе, покрајински Албанци су били у биолошкој експанзији и тежили су да у уставној реформи издејствују покрајински суверенитет и право на самоопредељење које би у будућности водило отцепљењу и припајању Албанији, а што је било у супротности са марксистичком идеологијом која се противила стварању националних држава.²⁷

Индикативан је био и Ћосићев закључак да политичко руководство Косова и Метохије жели да успостави албанску државотворност на простору АПКМ, која не може паралелно да коегзистира са југословенском државотворношћу. У критици ставова Марјановића и Ћосића посебно су активни били Добривоје Радосављевић Боби, Александар Бакочевевић, Мирко Тепавац, Милош Минић, Петар Стамболић, као и покрајински руководиоци Вели Дева, Катарина Патрногић Цица, Махмут Бакали и Станоје Аксић. Осим што је оцењено да су Марјановићево и Ћосићево иступање биле диверзије у раду ЦК СКС, који је требало да закључке са своје Четрнаесте седнице преточи у резолуцију на предстојећем Шестом конгресу СКС, поновљене су тезе о историјској обесправљености и угрожености албанске националне мањине у Србији, истакнуто да Албанци не могу бити подстанари на Косову и Метохији, одбачени наводи да је ситуација у Покрајини нестабилна и да се иде на давање независности, замерено на дисквалификавању делатности ПК СКС за КМ, али и први пут отворено затражено да се из назива АПКМ избаци реч Метохија. Случај Ћосић–Марјановић, тако назван зато што је Ћосићева критика упућена Савезу комуниста Србије била оштрија од Марјановићеве, показао је идејно нејединство у редовима СКС у вези са даљим решавањем српског питања на нивоу целе Југославије, а посебно на Косову и Метохији. Поред тога, описани догађаји су потврдили дефинитивни наставак спровођења партијске

²⁷ Љ. Димић, *Историја српске...*, 397; К. Николић, *Србија...*, 278; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 389; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 67; ; M. Mišović, *Ko je tražio...*, 117; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990, 306; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*..., 327; S. Đukić, *Čovek u svom...*, 185; Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ђ-2, К-4.

политике реконципирања југословенске федерације на основама конфедералистичког система, што је дугорочно водило њеној дезинтеграцији уз занемаривање интереса српског народа.²⁸

Избијање студентских демонстрација у Београду 2. јуна 1968. бацило је случај Ћосић–Марјановић у други план, мада је о њему узгредно разговарано на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 4. јуна. Том приликом је Стеван Дороњски повезао пленумска иступања Јована Марјановића и Добрице Ћосића са догађајима на Београдском универзитету, иако је било очигледно да једно са другим није имало никакве директне везе. Он је још објаснио да *ЦК СКС није био изненађен ставовима Ћосића, али да је то био изненадни испуп који је представљао тешкоћу да се на њега у датом моменту одговори*. Насупрот томе, највише руководство Косова и Метохије није намеравало да олако пређе преко критика и тврдњи које су изнели Марјановић и Ћосић. Тако је у Старом Тргу 5. јуна организован народни митинг на којем је Фадиљ Хоџа оценио да је Четрнаеста седница ЦК СКС дала пуну подршку даљем јачању равноправности и братства и јединства народа и народности и да су у Покрајини *сложно осуђени ставови Ћосића и Марјановића*, али да је штета учињена зато што ће њихова излагања користити *реакционарне снаге и шовинисти са овог подручја за доказивање да се опет повампирује великосрпски шовинизам*. Похваливши излагања Д. Радосављевића Бобија и П. Стамболића, он је искористио прилику да критикује антијугословенску кампању из Албаније и затражио да се *радничка класа Косова и Метохије више него икад раније политички мобилише у интензивној друштвено-политичкој активности против свих национализама и бирократско-етатистичких снага које покушавају да ометају стално јачање југословенског самоуправног друштва*. На крају говора Хоџа је закључио да се води *перфидна борба против комуниста да би се умањило поверење у њих и да су комунисти били на челу Револуције и да се сада боре за напредак целог друштва*.²⁹

Рудари Старог Трга упутили су потом телеграм Јосипу Броз Титу у којем су истакли да *одлучно и черсто стоје на линији спровођења политике националне равноправности, даљег развијања самоуправљања и извршења циљева реформе*. Слична подршка упућена је и са састанка многих других радних колектива на Косову и Метохији, попут *Косовке*, ПИК *Космет-експорт*, рудника *Ајвалија*, РЕХК *Косово*, ГИК *Рамиз Садик*, Фабрике амортизера, те удружења железничара и угоститеља. На седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 9. јуна 1968. је укаzano на неопходност мобилизације свих руководстава и организација СК у општинама и радним организацијама Косова и Метохије на даљем дослед-

²⁸ Исто.

²⁹ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ, 4.6.1968, АЈ, 507, IV/40; *Подршка исправним захтевима – а демонстрацијама не*, Јединство, 10.6.1968; *Стварамо још веће узајамно поверење*, Јединство, 10.6.1968; *Једнодушна подршка ставовима ЦК*, Јединство, 10.6.1968.

ном спровођењу задатака привредне и друштвене реформе, оцењено да су комунисти и радни људи из свих редова народа и народности једнодушно подржали закључке Четрнаесте седнице ЦК СКС и оштро критиковани деструктивни иступи Ј. Марјановића и Д. Ћосића, уз наглашавање потребе ефикаснијег решавања питања животног стандарда и друштвеног положаја студената. При томе, индикативно је да је увек прво навођен и критикован иступ Д. Ћосића, а потом Ј. Марјановића, што само потврђује тежину и значај изреченог.³⁰

О случају Марјановић–Ћосић било је речи и средином јуна 1968. на великом збору студената виших школа и факултета у Приштини, уз присуство Вели Деве, Фадиља Хоџе, Илије Вакића и Махмута Бакалија. Сврха сазивања овог скупа била је да се пропагандно утиче у циљу спречавања евентуалног преливања студентских демонстрација у АПКМ, те је сходно томе указано колико је југословенска заједница инвестирала за потребе проширења високошколских установа и система стипендирања на Косову и Метохији. Па ипак, Дева је искористио прилику да објасни како је *Четрнаести пленум ЦК СКС био наставак Четвртог пленума ЦК СКЈ и Шестог пленума ЦК СКС*. Он је указао на речи Ј. Броза Тита упућене Ћосићу и Марјановићу да *нису напали комунисте Косова и Метохије, него да су напали нас – ЦК СКЈ и СК у целини*, што је било пропраћено дуготрајним аплаузом присутних.³¹

На пленарној седници ПК СКС за КМ, одржаној 11. и 12. јула 1968, разматрани су неки идејно-политички проблеми у вези са равноправношћу језика на Косову и Метохији. У уводном излагању Исмаила Бајре истакнуто је да су *СК и друге прогресивне снаге иницијатори и организатори дискусија о равноправности језика у Покрајини* и да је примећен напредак по овом питању у односу на претходни период, али да је и поред тога *очигледна неравноправност албанског и турског језика у односу на српскохрватски*. Указавши да се не предузимају никакве мере за обезбеђивање материјалних, кадровских, техничких и других услова за развијање језичке равноправности, он је приметио да у Покрајини не постоји суштинска двојезична и тројезична администрација, већ да делује тзв. *преводна администрација* са српскохрватског на албански језик. Због тога је Бајра закључио да постоји *пасиван отпор широких размера који се супротставља борби за обезбеђивање равноправности језика*, од чега нису имуни ни Покрајински комитет СКС за КМ, Покрајинска скупштина и други органи и друштвено-политичке организације на Косову и Метохији. Он је још позвао да се крене путем развијања пуне равноправности језика народа и народности у свим врстама школа у Покрајини, начела добровољности од

³⁰ *Подршка исправним захтевима – а демонстрацијама не*, Јединство, 10.6.1968; *Стварамо још веће узајамно поверење*, Јединство, 10.6.1968; *Једнодушна подршка ставовима ЦК*, Јединство, 10.6.1968; С. Д., *Проширена седница Председништва и Извршног комитета ПК СКС*, Јединство, 10.6.1968.

³¹ *Омладина треба да унесе свој младалачки полет у наш развитак*, Јединство, 17.6.1968.

стране припадника народа и народности за изучавање нематерњег језика и ставова да се младим генерацијама препоручује да знају нематерње језике *зато што ће им бити потребни у каснијем животу*.³²

У потоњој пленумској дискусији препоручено је изучавање нематерњих језика зато што се људи *најбоље изражавају на свом језику и да би их други разумели треба да знају њихов језик*, затражено је да се у Уставу СР Србије, статутима радних организација и документима друштвено-политичких органа прецизније дефинише равноправност језика народа и народности и критикована су као *националистичка* поједина гледања да је двојезична или тројезична администрација скупа и да Албанци и Турци већ знају српскохрватски језик којим се служе. У Закључцима је истакнуто да је до неравноправног третмана језика народа и народности у АПКМ дошло због *инертности, стихије, атмосфере коју су наметале конзервативне снаге осуђене на Четвртом пленуму ЦК СКЈ*, али и због недовољне доследности партијских чланова. Због тога је затражена свестрана употреба матерњег језика народа и народности у друштвено-политичком животу, администрацији, културно-просветним и јавним установама, остварење потпуног принципа равноправности српскохрватског, албанског и турског језика у срединама где живи већи бој припадника турске националности, поштовање принципа језичке равноправности *од Федерације до радне организације*, борба комуниста за стварање кадровских, техничких и материјалних услова, да се у представничким телима и другим самоуправним органима у Покрајини донесу нормативна акта у циљу обезбеђивања равноправности језика, да се оспособе кадрови за рад у администрацији на језицима мањина и да се подстакне познавање језика народности који се говоре у мешовитим срединама.³³

Извршни комитет Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију је средином јула 1968. разматрао актуелне проблеме у даљем развоју турске народности у Покрајини, у вези са чиме је наглашено да су они у *прошлости решавани парцијално и остајали у сенци других проблема*. На Косову и Метохији је живело око 25.000 Турака, што је представљало 2,7% становништва Покрајине. Заправо, турска национална мањина је призната тек 1951, при чему је примећено константно опадање броја ученика из ове националности у основним школама са 3.404 у школској 1958/59. на 2.959 у школској 1967/68. години. Последњи разред на турском језику у Пећи укинут је 1967. и у Косовској Митровици од 1965. до 1968. није вршен упис у први разред за ову националну мањину. У Приштини су радила два одељења са 50 ученика турске националности, а у Вучитрну

³² *Идеја о равноправности језика победила у идеологији комуниста*, Јединство, 15.7.1968; Неки идејно-политички проблеми у вези са равноправношћу језика у Покрајини, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5; *Закључци ПК СКС за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези с равноправношћу језика у Покрајини*, Јединство, 5.8.1968.

³³ Неки идејно-политички проблеми у вези са равноправношћу језика у Покрајини, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5; *Закључци ПК СКС за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези с равноправношћу језика у Покрајини*, Јединство, 5.8.1968.

једно одељење. У Приштинској гимназији су била активна два одељења на овом језику, у Призрену је постојало културно-уметничко друштво *Догри јол*, док је Радио Приштина емитовала 7% програма на турском језику. Због тога је афирмација турске народности названа *испитом из интернационализма радничке класе Покрајине*, при чему је затражено да се омогући афирмација и запослење кадрова из ове националне мањине, да се обезбеди потребна литература и уџбеници за школе и да се покрене једно гла-сило на турском језику. Отварање питања турске националне мањине у АПКМ био је покушај највишег руководства албанске националности Ко-сова и Метохије да са једне стране придобију кадрове турске национално-сти на сарадњу и са друге да прикажу како је југословенска државна поли-тика излажења у сусрет Албанцима у Покрајини заправо део ширег проце-са развијања равноправности, проширења уставних права и побољшања услова живота свих тамошњих националних мањина.³⁴

Извршни комитет ЦК СКЈ је на седници одржаној 29. јула 1968. разматрао писмо Извршног комитета ЦК СКС у вези са истицањем нацио-налних застава народности у СР Србији. Наиме, Извршни комитет ЦК СКС је предложио руководству СКЈ да се припадницима народности омо-гући *неофицијелно, када је то уобичајено, приликом њихових приватних свечаности* да истичу националне заставе *према сопственој жељи*, али да заставе не би требало да буду идентичне онима које се користе у државама матицама. Извршни комитет ЦК СКЈ је заузео мишљење да све национал-не мањине у СФРЈ имају право да истичу своје националне заставе које су *израз националне припадности*, али је остављено да југословенске репу-блике по овом питању донесу своје одлуке самостално или уз међусобни договор и уједначавање ставова када се радило о народностима које живе у двама или трима републикама, као што је то био случај са Албанцима. Међутим, како у наредним месецима у вези са употребом заставе албанске националне мањине није дошло до усаглашавања ставова Србије, Црне Горе и Македоније, од јесени су Албанци на Косову и Метохији масовно почели да истичу заставу Албаније као своје национално обележје. У пи-тању је био својеврстан правни вакуум који је злоупотребљен у циљу при-казивања Косова и Метохије као дела ширег албанског простора, односно исказивања тежњи да ова Покрајина буде припојена Албанији. С обзиром да је током августа дошло до избијања кризе у Чехословачкој, која је има-ла свој утицај на политичке и друштвене прилике у Југославији, одлуке и последице Четрнаесте седнице ЦК СКС биле су додатно потиснуте у дру-ги план.³⁵

Процес децентрализације југословенске федерације је крајем 1967. почео све више да угрожава националне интересе српског народа, посебно на Косову и Метохији, где је спровођена појачана државна политика изла-

³⁴ Д. В., *Обезбедити афирмацију турске народности*, Јединство, 22.7.1968.

³⁵ П. Симић, З. Деспот, *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*, Београд 2010, 260; Записник са 47. седнице ИК ЦК СКЈ, 29.7.1968, АЈ, 507, IV/47.

ска у сусрет захтевима албанског становништва. У таквим околностима је 12. јануара 1968. одржан састанак групе чланова Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, ЦК СКС и ЦК СКЈ на којем је донета одлука да се покрене судска ревизија Призренског процеса из 1956. како би се рехабилитовали осуђени актери овог случаја. Иза наведеног се крила намера покрајинског руководства албанске националности да се кроз приказивање да је Призренски процес био монтиран од стране Удбе прикрију евентуални докази о њиховој сарадњи са обавештајном службом из Албаније. Поред тога, албанска партијско-политичка елита на Косову и Метохији је била незадовољна избором Петра Стамболића за новог председника ЦК СКС 19. јануара на пленуму ЦК СКС, видевши у њему потенцијалног противника процесу даље албанизације Покрајине. Наведено је посебно било потенцирано због издавања партијске директиве да се поводом злоупотреба покрајинске државне безбедности не испитају и не осуде сви случајеви, него само мањи број најважнијих како се не би додатно заоштравали међунационални односи. Тако је ПК СКС за КМ 12. фебруара још једном потврдио да су иселјавања становништва са Косова и Метохије била мотивисана тражењем бољих услова живота, негирајући притиске Албанаца на Србе и Црногорце, и затражио да се побољшају државни односи са Албанијом, док је Стеван Дороњски подржао смањивање уставних надлежности СР Србије према АП Косову и Метохији. Извршни комитет ЦК СКС је 26. фебруара дао сагласност за шире превођење партијских докумената на албански језик и појачано довођење покрајинских кадрова на рад у ЦК СКС сходно предлозима ПК СКС за КМ.

У југословенској штампи су током марта 1968. учестали написи о потреби да се домаћи Албанци више не називају *Шунтарима*, како се не би правила вештачка национална подела на оне који живе у Југославији и у Албанији. Па ипак, поводом критике ЦК СКС упућене Покрајинском комитету СКС за Косово и Метохију да се у јавности преувеличава значај Призренског процеса, покрајински функционери албанске националности, на челу са Вели Девом, оштро су напали Петра Стамболића оптуживши га за скретање са партијске линије коју је прокламовао Јосип Броз Тито. У питању је био својеврстан политички маневар који је довео до тога да је у наредном периоду ЦК СКС обуставио изрицање замерки на рачун активности ПК СКС за КМ и подржао низ одлука које су ишле у прилог јачању покрајинске самосталности и проширењу права тамошњих Албанаца. Ускоро је Окружни суд у Призрену укинуо пресуду против оптужених у Призренском процесу и осуђени су били ослобођени сваке одговорности и даљих истрага, док је Извршни комитет ЦК СКС 25. марта усвојио предлог ПК СКС за КМ да се убудуће за југословенске Албанце не користи термин *Шунтар*. Извршни комитет ЦК СКС је почетком маја саслушао предлог партијских кадрова са Косова и Метохије који су тражили да се покрајинским Албанцима тихо дозволи употреба националне заставе и да се њен изглед не модификује, односно да она буде иста као застава НР

Албаније. У вези са тиме је донета начелна одлука да се омогући право свим националним мањинама у Србији на употребу својих застава које су требале да се разликују од застава држава матица, али да републичка застава и даље остаје званична.

У таквим околностима је 29. и 30. маја 1968. године одржана Четрнаеста седница ЦК СКС на којој је разматрано питање остваривања националне равноправности у Србији, а заправо дошло до отварања српског питања на Косову и Метохији од стране историчара Јована Марјановића и књижевника Добрице Ћосића. Након излагања Душана Мугоше и Махмута Бакалија у којима је критиковано деловање великосрпског шовинизма према Албанцима на Косову и Метохији и негирано да до миграција српског и црногорског становништва из Покрајине долази услед фаворизовања Албанаца при запошљавању и кадровским постављењима, уследило је обраћање Ј. Марјановића, који је замерио на спочитавању српском народу да би као најбројнији требало да има посебне обавезе у југословенској федерацији. Он је одбацио тврдње да Срби желе да експлоатишу остале нације у Југославији и указао да би партијски чланови требало да сложено наступају као комунисти уместо што се деле по националним основама, да слабљење јединства у СКЈ подстиче аспирације за самосталношћу југословенских република и да је недопустиво да се остваривање националних права онемогућава једино Србима. Поводом Косова и Метохије, Марјановић је закључио да је тамошње партијско руководство више заинтересовано за проширење права Албанаца и покрајинске самосталности кроз уставне промене него за решавање животних проблема и спречавање исељавања староседелачког српског и црногорског становништва, нарочито њихове интелигенције. Потом је Д. Ћосић узео реч истакавши да је много инвестирано у развој Косова и Метохије, да није извршена објективна анализа политичког стања у Покрајини и да се тамошњи Срби и Црногорци осећају угрожено, да су изложени притисцима Албанаца да емигрирају, да се потискују са руководећих места, да се уцењују и да су им ускраћена многа права. Нереаговање ПК СКС за КМ на ове појаве по њему је водило ка све дубљим националним сукобима и ширењу иредентистичког расположења код домаћих Албанаца, који су били у биолошкој експанзији и тежили уједињењу са Албанијом. Он је још указао да се излагањем у сусрет проширивању аутономних права АП Косова и Метохије и захтевима Албанаца да добију право на самоопредељење спроводи ретроградна идеја стварања националних држава која није била у складу са идеологијом марксизма. Тако је Ћосић извео закључак да се описаном државном политиком према Косову и Метохији иде ка успостављању покрајинског суверенитета и албанске државности, што на дуже стазе није могло да коегзистира са југословенским обликом државности. По завршетку излагања Марјановића и Ћосића уследила је оркестрирана партијска критика на њихов рачун, у којој су изнете тезе да су Албанци у Србији били историјски обесправљени и угрожени, да они не могу бити подстанари на Ко-

сову и Метохији, да међунационална ситуација није несношљива у Покрајини, али и да би из назива АПКМ требало избацити реч Метохија. Марјановић и Ћосић су чврсто остали при својим ставовима, ризикујући да буду политички прогоњени, при чему су посебно биле осуђене њихова анализа ситуације на Косову и Метохији и замерке изнете на рад ПК СКС за КМ.

Избијање студентских демонстрација у Београду почетком јуна и војна интервенција Совјетског Савеза и његових савезника у Чехословачкој у другој половини августа 1968. довели су до потискивања актуелности Четрнаесте седнице ЦК СКС у други план. Истовремено, осуда отварања српског питања и потврда највишег партијског руководства Србије да ће наставити да даје подршку даљем спровођењу проалбанске државне политике на Косову и Метохији било је схваћено од стране покрајинског руководства албанске националности као подстрек да појача борбу за остваривање што већих права својих сународника. Тако је на седници ПК СКС за КМ, одржаној 11. и 12. јула, затражено суштинско спровођење језичке равноправности у Покрајини, односно да албански језик буде једнако заступљен у администрацији, државним установама и школству, да се упркос противљењу неалбанског становништва младима препоручи учење албанског језика и да се његова употреба прецизније дефинише у Уставу СР Србије. Извршни комитет ПК СКС за КМ је истог месеца разматрао положај турске националне мањине, која је у Покрајини учествовала са 2,7% становништва и имала константан пад подмлатка у школском систему. У питању је био покушај придобијања партијских кадрова из ове националне мањине и демонстрирања како се на Косову и Метохији не излази у сусрет само Албанцима. Поред тога, Извршни комитет ЦК СКС је 29. јула на основу Писма упућеног из Извршног комитета ЦК СКС потврдио право југословенских народности на истицање својих застава, док је у случају албанске националне мањине остављено да се о појединостима њеног изгледа договоре Србија и остале заинтересоване републике. С обзиром да се у наредним месецима одуговлачило са решавањем овог питања, Албанци на Косову и Метохији су самовољно почели да истичу заставу Албаније као своје национално обележје. У питању је било све агресивније изражавање намера за решавањем албанског питања на Косову и Метохији, док је српско питање на овом простору потискивано и занемаривано. Осим што је случај Ћосић–Марјановић представљао један од ретких отпора тоталитарној политици Јосипа Броза Тита, он је указао на суштински проблем да се демократизација друштвеног живота и грађење нових односа у југословенској федерацији нису могли вршити на искључиву штету Срба као једног од конститутивних југословенских народа. Наведено је имало посебну тежину на Косову и Метохији, где су сукобљени национални интереси и нагомилани историјски проблеми, на које су у својим излагањима далекосежно указали Ј. Марјановић и Д. Ћосић, претили да ускоро букну у велики политички пожар.

2.2. Бурна 1968. – светски, југословенски и косовскометохијски контекст

Тренд позитивног развоја односа између Југославије и Совјетског Савеза (СССР) настављен је у првој половини 1966. године. Тако је на XXIII конгресу Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС), одржаном од 29. марта до 8. априла, била присутна југословенска делегација на челу са Александром Ранковићем Марком, чији је задатак био да делује у правцу продубљивања билатералне сарадње две државе. На овом конгресу нису биле присутне делегације Комунистичке партије Кине (КПК) и Партије рада Албаније (ПРА), док је КПСС изразила омаловажавајући став према КПК, за коју је речено да *кочи борбу против догматизма*. Москва је Ранковића доживљавала будућим наследником Јосипа Броза Тита и указивала му је изванредне почести. Сходно томе, одлуке Брионског пленума, одржаног 1. јула, посебно политичка смена Ранковића, изазвале су погоршање односа Југославије са Истоком, али и са Западом. Према доступним извештајима ЦИА, Брионски пленум је у Сједињеним Америчким Државама (САД) оцењен као највећа криза у Југославији од 1948, при чему нису пронађене индиције да је Ранковић намеравао да свргне Броза, већ да је само настојао да себи политички осигура место Брозовог наследника. Запад је са симпатијама дочекао одлуке Брионског пленума које су ишле у правцу јачања суверенитета југословенских република тумачећи их процесом одумирања система централистичког управљања државом, односно победом идеја политичке либерализације и друштвене демократизације у Југославији. Па ипак, Броз се постарао да одагна такве индиције, на шта се надовезало континуирано југословенско критиковање америчке војне интервенције у Вијетнаму. Претпоставља се да су вишегодишња улагања и велика југословенска дуговања спречавала Вашингтон да у том тренутку смањи или чак прекине односе са Београдом.³⁶

Југославија је до краја 1966. остварила рекордну трговинску размену са САД у вредности од 275,9 милиона долара, при чему је југословенски извоз износио 75 милиона долара. Међутим, Конгрес САД је 21. октобра усвојио закон *Храна за мир* са тзв. Финндијевим амандманом, којим се ускраћивала америчка помоћ свим државама које тргују или имају сарадњу са режимима у Хавани и Ханоју, што је за последицу имало одбијање југословенских захтева за пшеницу и друге пољопривредне производе у периоду до 1. јула 1967. године. Са друге стране, иако је политичка дешавања у Југославији званично оцењивала као њену унутрашњу ствар, Москва је настојала да искористи смену Александра Ранковића Марка, отварање националних питања и привредне проблеме у Југославији како би Београд јаче везала за себе. Стога је Јосип Броз Тито покушавао да убеди

³⁶ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Beograd 1912, 198; Đ. Tripković, *Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965-1967*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2010, 133; 23. конгрес КПСС, 29.3-8.4.1966, АЈ, 507, IX, 119/1-227-301; Совјетско-кинески односи, мај 1966, АЈ, 507, 119/III-49-115.

совјетског лидера Леонида Иљича Брежњева (1906–1982) у личну одговорност Ранковића, нужност стављања СДБ под друштвену контролу и постојање јединства унутар СКЈ по питању предузетих мера. Током посете Л. И. Брежњева Југославији 23. и 24. септембра изражена је совјетска резерва према програму и улози СКЈ, као и привредној реформи и продору западног капитала у Југославију. Москва је Ранковића сматрала заступником чврсте партијске линије и прибојавала се негативног утицаја дешавања у Југославији на државе у њеном социјалистичком лагеру, док је Броз оваква совјетска становишта тумачио покушајем политичког притиска на Југославију. Колико је ситуација била озбиљна сведочи и чињеница да је Београд у новембру изразио забринутост за очување југословенско-совјетске економске сарадње која је била од виталног интереса за будућност Југославије. Насупрот томе, у Кини је на иницијативу КПК средином 1966. отпочела Велика пролетерска културна револуција, чији је циљ био учвршћивање власти Мао Цетунга (1893–1976) и уклањање остатака реакционарних, капиталистичких и традиционалистичких елемената. Кинеска културна револуција је званично трајала до 1969, мада су њене последице оличене у великом терору над становништвом и економском назадовању државе биле видљиве и у наредној деценији. Пример ове револуције следила је и Албанија, чије се руководство од новембра још чвршће везало за Кину успостављањем савезничких односа, а што је све имало импликације на политичку ситуацију на Косову и Метохији.³⁷

Захладнели односи Југославије и Совјетског Савеза потрајали су до састанка Ј. Броза Тита и Л. И. Брежњева у Москви 30. и 31. јануара 1967, када је истакнуто да друштвено-политичке и привредне реформе у Југославији не би требало да постану кочница у даљем развијању сарадње две државе. Па ипак, неучествовање Југославије на саветовању комунистичких партија европских земаља које је одржано у Карловим Варима, у Чехословачкој, од 24. до 27. априла поново је довело до опадања односа Београда и Москве. Почетком јуна је Египат, као значајан савезник Југославије, доживео војни дебакл у Израелско-арапском рату, што је донекле дискредитовало престиж Блока несврстаних држава и нагнало Броза да прихвати учешће на Конференцији лидера социјалистичких земаља 9. јуна у Москви и Састанку лидера социјалистичких држава 11. и 12. јула у Будимпешти. Тако је Израелско-арапски рат послужио као мост поновног политичког приближавања Југославије и Совјетског Савеза, што се добро рефлектовало на узајамну привредну сарадњу. Па ипак, чињеница да то-

³⁷ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961...*, 204; Đ. Tripković, *Jugoslavija SSSR 1956–1971*, Beograd 2013, 182; M. Гелер, А. Некрич, *Умонија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, 570; А.Б. Едемски, *Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул–децембар 1966)*, Токови историје, 2, Београд 2012, 15; Запажања о најновијој ситуацији у Кини, 25.7.1966, АЈ, 507, IX/60, К-9; Саопштење о разговорима Тито–Брежњев, 25.9.1966, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301; Неки нови моменти у нашим односима са СССР и социјалистичким земљама после 4. и 5. пленума ЦК СКЈ, 24.11.1966, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301.

ком боравка Броза у Москви 9. новембра, поводом прославе 50-годишњице Октобарске револуције, није уприличен његов сусрет са Брежњевим показује да су изнова почели да јењавају односи СФРЈ и СССР-а. У односима са САД, Броз је наглашавао да различитост ставова Београда и Вашингтона у спољнополитичким питањима, посебно у вези са кризом на Блиском истоку, не би требало да доводи до кварења међудржавне сарадње, одбацујући инсинуације да је Југославија почела да потпада под утицај Совјетског Савеза. Почетком 1968. је међународни положај Југославије био релативно стабилан, али је у Чехословачкој (ЧССР) средином јануара смењен партијски лидер Антоњин Новотни (1904–1975) и за генералног секретара ЦК Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ) именован Александар Дубчек (1921–1992). У питању је била победа реформаторске струје, коју је Југославија свесрдно подржала, односно почетак тзв. *Прашког пролећа*. У априлу је југословенско руководство почело да исказује тежње за продубљивањем односа са ЧССР, док је СССР страховао од јачања антисоцијалистичких снага у овој чланици Варшавског пакта.³⁸

У то време је у Западној Европи почело да се јавља врење у студентским круговима, које је претило да прерасте у озбиљан политички проблем. Студенти Универзитета Нантера у близини Париза први су ступили у штрајк новембра 1967, а потом студенти широм Париза фебруара 1968. тражећи да им се побољшају услови студирања. С обзиром да су се овим протестима придружили и незадовољни грађани, убрзо је дошло до захтева за целокупну друштвену реформу. Тако се Француска у мају нашла пред *вратима револуције*, коју је вештим политичким маневрисањем спречио државник Шарл де Гол (1890–1970) поручивши *Рефоме, да – нереди, не!* и затраживши од Француза да *бране Републику од претеће комунистичке диктатуре*. Студентски немири били су у мањој мери изражени и у Западној Немачкој, Италији, Шпанији и Великој Британији и до лета 1968. углавном умирени. Југословенски студенти су пратили описана дешавања, са једне стране резигнирани неуспехом економске реформе, великом незапослености, нарастајућим националним поларизацијама, појавама неједнакости у развоју друштвених односа и спорости у решавању нагомиланих политичких проблема, а са друге стране подстакнути *новом демократском атмосфером* коју је СКЈ промовисао после Брионског пленума. У таквим околностима студентске демонстрације у Београду су започеле 2. јуна и распламсале се услед интервенције милиције која је добила наређење да их угуши, при чему су демонстранти узвикивали пароле *Посао свима!* и *Тито – Партија!* У наредним данима, милиција је силом спречила студенте да са Новог Београда, где су били студентски домови,

³⁸ Ђ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 195; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961...*, 212; *Dokumenta CIA...*, 244; Lj. Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3–4, Beograd 2005, 205; Делегација СФРЈ и СКЈ на прослави 50-годишњице Октобарске револуције, новембар 1967, АЈ, 507, IX, 119/1-302-343; Из разговора друга Тита са Брежњевим, 30.1.1967, АЈ, 507, IX, 119/1-227-301.

дођу до центра града, док су вође демонстраната саставиле *Проглас и Резолуцију* у којима су изразиле неслагање са негативним појавама у југословенском друштву, посебно са тенденцијама *богађења на несоцијалистички начин*, развоја *бироократизма* и нерешавања лоших услова студирања. У штрајк је ступио и Београдски универзитет (БУ), а у згради Ректората је формирана слободна трибина са које су упућиване пароле *Свима посла, свима хлеба!*, *Не верујте штампи!*, *Доле црвена буржоазија!*, *Систем самоуправљања на свим нивоима!* и упућен предлог да се БУ назове *Црвени универзитет Карл Маркс*.³⁹

У међувремену, Извршни комитет ЦК СКС је 3. јуна 1968. оценио да се на Београдском универзитету распала партијска организација и да су студентске демонстрације *општејугословенски проблем*. Како би се описани протести умирили и спречило да радници изађу на улице, одржана је 9. јуна заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, на којој је Јосип Броз Тито указао да је незадовољство студената *резултат наших оклевања, колебања, разних компромиса, наше нејединствености и других слабости, резултат неспровођења одлука Осмог конгреса СКЈ*. Иако је приметио да су демонстрације искоришћене за *инфилтрирање антисоцијалистичких елемената од најреакционарнијих до најекстремнијих – лажно радикалистичких или анархолибералистичких, маоцетунговских, ранковићевских, Ђиласововских и других струја*, он је истакао да га радује што међу студентима није било парола на линији национализма и шовинизма. У потоњој дискусији, представници СКС су изразили незадовољство нивоом подршке која им је од СКЈ упућена у погледу спровођења ставова и одлука Брионског пленума и упутили замерке на рачун држања партијских другова из СК Хрватске. Броз је на то одговорио да се *нигде неће стићи ако се овде буду водили дуели између република*, посебно ако се буде тражило да *једна република буде „жртвени јарац“*. На крају састанка је изабрана редакциона комисија са задатком да направи коначни текст Смерница о најважнијим задацима СК у развијању система друштвено-економских и политичких односа, у коју су изабрани Едвард Кардељ, Владимир Бакарић, Крсте Црвенковски, Веселин Ђурановић, Цвијетин Мијатовић, Мирослав Пејчулић, Милетније Поповић, Митја Рибичич и Мика Шпиљак. Истог дана, Броз се посредством телевизије обратио студентима објаснивши да демонстрације нису последица спољних утицаја, него *нагомиланих слабости у држави, спорости у решавању проблема и недовољног јединства руководећих кадрова у спровођењу мера*. При томе, он се ставио на страну студената оценивши њихове захтеве оправданим и апелу-

³⁹ В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 423; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 392; С. К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004, 213; D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, I..., 68; Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989, 163; M. Mišović, *Ko je tražio...*, 124; П. Симић, З. Деспот, *Тумо...*, 244; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*, III, Beograd 2013, 151; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969. Neslaganja*, II, Zagreb 1985, 277.

јући да се ситуација смири како је не би злоупотребили противници југословенског режима и самоуправног социјализма. Тако је дошло до обустављања студентских демонстрација, које су у наредном периоду подстакле отварање нових универзитета у Југославији.⁴⁰

За то време, на Косову и Метохији су Покрајински савез студената, општински комитет СК и партијски чланови из редова студента и наставника виших школа и факултета у Приштини подржали захтеве за побољшање материјалног положаја студената и њиховог већег учешћа у друштвено-политичком животу, противећи се организовању демонстрација и нереда. То је потврђено 5. јуна 1968. на седници Председништва Покрајинског одбора Савеза студената, којој су присуствовали Махмут Бакали, Кемал Дева, Милош Секуловић, Исмаил Бајрами и Орхан Невзати. Сутрадан је на проширеној седници Општинског комитета СК у Приштини М. Бакали указао да се студенти *противе богађењу појединаца и неправилном спровођењу реизборности* и критиковао скупштине општина што не решавају материјалне и друге проблеме студената и професора. Поред тога, он је позвао партијске чланове да прате описану ситуацију због појава мишљења која су *одударала од општих ставова и била на линији опозиционих снага*. Разговор са представницима факултета, виших школа и студената на Косову и Метохији обавио је и председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић истакавши напоре покрајинског руководства да реше нагомилане проблеме. Он је указао да је 1967. за оспособљавање кадрова за рад на факултетима и вишим школама издвојено 12,5 милиона и 1968. године 61,5 милиона динара, за здравствену заштиту студената 10 милиона, за исхрану 80 милиона и око 50 милиона динара за издавање уџбеника на албанском језику, при чему је био реоснован Фонд за кредитирање студената са знатно увећаним средствима.⁴¹

У Приштини је средином јуна 1968. одржан велики збор студената виших школа и факултета, уз присуство Вели Деве, Фадилџа Хоџе, Илије Вакића и Махмута Бакалија, на којем је председник Покрајинског одбора Савеза студената Ђенан Шаипи истакао да су речи Јосипа Броза Тита упућене студентима *довољна гаранција за бољу и срећнију будућност студентске и целе омладине*. Потом се обратио И. Вакић, који је подсетио покрајинске студенте да је 1958. на Косову и Метохији постојала само једна високошколска установа – Виша педагошка школа у Приштини, која је имала 93 редовна студента, а да десет година касније у Покрајини студира преко 13.000 редовних и ванредних студената. Поред тога, он је указао да су у протеклом периоду изграђене зграде студентских домова у Призрену, Ђаилану и Ђаковици, да су отворени ђачки домови и модерни-

⁴⁰ Стенографске белешке са 9. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 9.6.1968, АЈ, 507, III/131.

⁴¹ Информација о реаговању јавности на студентске демонстрације у Београду, 5.6.1968, АС, Ђ-2, К- 51; *И досад су улагани велики напори да се побољша материјални положај факултета и виших школа*, Јединство, 10.6.1968.

зовани студентски ресторани и да је за потребе уџбеника на албанском језику обезбеђено 50 милиона динара. Затим је Ф. Хоџа узео реч позвавши Србе и Албанце да заједнички решавају своје проблеме и указавши: *Више не идемо привидно у решавање националног питања. Сада је процес отворен и имамо пуну подршку свих радних људи. Чињеница је да је ово подручје било веома погодно за деловање свих националиста. Још има тога. Јављају се многи душебрижници који страхују за судбину Срба и Шиптара. Али, нека они гледају своја посла. Срби и Шиптари овде заједнички решавају своја питања. Њима не треба тоторство, јер су довољно идејно изграђени, а 99% становништва Покрајине даје пуну подршку нашој политици у спровођењу политике равноправности.* Он је апеловао на Србе да се супротстављају српском и на Албанце албанском национализму, подсетивши да југословенска заједница из Фонда федерације издваја 30% средстава за развој АП Косова и Метохије. Са овог скупа је послат телеграм Ј. Броз Титу у којем му је изражена захвалност за све што је учинио за студенте Косова и Метохије.⁴²

У вези са описаним је и саветовање са секретарима општинских комитета СК организовано 22. јуна 1968. у Покрајинском комитету СКС за Косово и Метохију на којем је расправљано о спровођењу Смерница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, у вези са чиме је секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Блажо Радоњић указао да оне представљају *завршни период тешкоћа у спровођењу привредне и друштвене реформе* и да са њима *почиње обрачун са свим алтернативама које су с позиција туђих самоуправном социјализму нуђене нашем друштву.* Вели Дева је позвао на *акцију, а не кампању* у остваривању Смерница, затраживши да се провери у свим организацијама да ли су тамошњи политички ставови доследни на њиховој линији, при чему је навео пример директора Гимназије у Пећи којем је стигао антијугословенски пропагандни материјал из Канаде.

У посети Косову и Метохији је 29. јуна боравио председник Скупштине СФРЈ Миленције Поповић који је покрајинском политичком активу говорио о суштини Смерница, док је 1. јула ИК ЦК СКС похвалио покрајинско руководство, што је од почетка сугерисало студентима на Косову и Метохији да *на демонстрације не треба ићи.* У питању је био својеврстан политички успех покрајинских партијских функционера који су спречили преливање студентских демонстрација из Београда у Приштину и друге делове Косова и Метохије. Наведено је демонстрирало са једне стране њихову реалну политичку моћ у Покрајини, а са друге стране лојалност партијској политици и захвалност Јосипу Брозу Титу на многобројним уступцима.⁴³

⁴² *Подршка исправним захтевима – а демонстрацијама не*, Јединство, 10.6.1968.

⁴³ *Смернице се упућују сваком комунисти и целом друштву*, Јединство, 24.6.1968; *Миленције Поповић говорио покрајинском политичком активу*, Јединство, 1.7.1968; Записник са 73. седнице ИК ЦК СКС, 1.7.1968, АС, Ђ-2, К-20.

Студентске демонстрације нису биле једини велики историјски догађај у бурној 1968. години. Партијска руководства Совјетског Савеза, Источне Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске упутиле су почетком јула писмо руководству КПЧ у којем су изразиле забринутост због друштвених превирања у овој држави и позвале највише партијске званичнике Чехословачке на заједнички састанак, што је Александар Дубчек одбио. Уследио је одговор КПСС-а у виду Информације о ситуацији у Чехословачкој, која је 11. јула упућена свим руководством европских комунистичких партија и у којем је постављено питање да ли ће Чехословачка остати социјалистичка земља. На Деветој седници ЦК СКЈ сачињен је одговор Београда у којем је указано да би свака акција споља значила угрожавање чехословачког суверенитета, што би *потхранило политички утицај реакционарних снага на чехословачке народне масе*. Како је Л. И. Брежњев на ове ставове негативно реаговао, Ј. Броз Тито је, страхујући да Москва не прекине економску сарадњу са Југославијом, у наредном периоду настојао да умири напету ситуацију. Уједно, председник СФРЈ је био свестан да би превелика либерализација друштвених прилика могла да буде погубна по очување социјалистичких тековина у ЧССР, при чему је и сам имао лоше искуство са недавним студентским демонстрацијама у Београду и прибојавао се негативног утицаја који би чехословачка криза могла да има на југословенско друштво. Поред тога, на седници ИК ЦК СКЈ, одржаној 2. јула, примећене су појаве идејне хетерогености у СКЈ и констатовано да већ дуже времена јача *збуњеност и конфузија* у југословенском друштву и партијским круговима, да се шири *идејна дезоријентација и губитак перспектива* и да постоје *практицистички притисци са разних страна*, а што је све представљало погодно тле за деловање политичких противника југословенског режима. Расправа о наведеној теми је настављена на седници наведеног тела 29. јула, када је Мијалко Годоровић Плави указао да је *са процесом демократизације југословенског друштва дошло до лабављења власти* и да се не предузимају хапшења и друге акције против *изразито непријатељских иступа*. Сходно томе, затражено је доношење адекватних законских прописа и побољшање кадровске оспособљености СДБ.⁴⁴

У таквим околности, Јосип Броз Тито је боравио у посети Чехословачкој 9. и 10. августа 1968. настојећи да убеди Александра Дубчека у потребу сузбијања опозиционих снага и очувања водеће друштвене улоге КПЧ, предлажући му да попут Владислава Гомулке (1905–1982) у Пољској 1956. преузме контролу и прекине да изазива Совјетски Савез, што је наишло на позитивне реакције у Москви. Међутим, ова посета није постигла свој циљ. Пет држава Варшавског пакта – Совјетски Савез, Источна Не-

⁴⁴ Ђ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 195; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961...*, 212; *Dokumenta CIA...*, 244; Lj. Dimić, *Pogled iz Beograda...*, 205; Записник са 44. седнице ИК ЦК СКЈ, 2.7.1968, АЈ, 507, IV/44; Стенографске белешке са 9. седнице ЦК СКЈ, 16.7.1968, АЈ, 507, II/34; Записник са 47. седнице ИК ЦК СКЈ, 29.7.1968, АЈ, 507, IV/47; Информација о ставу КПСС и неких других КП према Кини, 16.9.1967, АЈ, 507, IX, 119/III-49-115.

мачка, Пољска, Мађарска и Бугарска почеле су да губе стрпљење поводом оклевања Дубчека и 21. августа су извршиле војну инвазију на Чехословачку окупиривши је без већег отпора. Овај догађај је југословенско политичко руководство истог дана најоштрије осудило као *чин агресије* и изразило солидарност са чехословачким народом на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ. Том приликом је Броз затражио повећање будности партијских чланова према разним *непријатељским елементима* којих има и са десна и са лева, закључивши да је у Совјетском Савезу победила *мрачна снага* и идеологија која је окупацију прогласила *интернационалистичким дугом*. Наредних дана су широм Југославије одржани бројни партијски састанци на којима је објашњавана политика СКЈ у вези са кризом у ЧССР, предузете су мере војног карактера како би се осигурале државне границе у случају евентуалног напада Варшавског пакта и интензивирано је побољшавање односа са Западом. На Десетој седници ЦК СКЈ 23. августа је демонстрирано партијско и народно јединство и одлучности да се брани самосталан пут развоја југословенског социјализма заснованог на самоуправљању, при чему је Броз приметио да Москва није желела да дозволи Прагу да крене својим путем у изградњи социјализма како њен пример не би следиле и друге социјалистичке земље. Међу дискутантима на овој седници био је и Вели Дева, који је указао да су *чланови СК и грађани са Косова и Метохије са великим огорчењем и гневом примили вест о окупацији Чехословачке* и да су широм Покрајине организовани зборови, нагласивши да су само током једног дана у Приштини одржана 62 збора којима је присуствовало 15.000 грађана и комуниста свих националности.⁴⁵

У наставку дискусије на Десетој седници ЦК СКЈ Марко Никезић је изнео мишљење да је своју *историјску лекцију* Југославија научила 1948. и закључио да *ако комунисти не буду носили заставу националне независности – узеће је други*. У завршној речи, Јосип Броз Тито је упозорио да *Југославија може и мора бити спремна у сваком погледу* и апеловао да се *мора учинити све како се не би изгубило поверење у социјализам*. Тако је састављена Резолуција у којој је изражен протест СКЈ због интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој, оцењено да се описана дешавања не тичу само ЧССР *већ развоја социјализма у читавом свету* и пружена пуна подршка руководству КПЧ. Насупрот томе, сви становници Косова и Метохије нису јединствено примили вест о совјетској окупацији Чехословачке, о чему сведочи случај иступања чланова СК у Дуванском комбинату у Гњилану који су је јавно подржали. Па ипак, првих дана по саопштавању вести о догађајима у ЧССР, у Покрајини су накратко обустављени међу-

⁴⁵ В. Лакер, *Историја Европе...*, 423; М. Гелер, А. Некрич, *Утонуја...*, 578; Ђ. Триковић, *Југославија- СССР...*, 225; Д. Вогетић, *Југословенско-амерички односи 1961...*, 247; З. Вуковић, *Од деформација...*, 199; Стенографске белешке са 11. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 21.8.1968, АЈ, 507, III/134; Преглед совјетских ставова и активности према СФРЈ и СКЈ од момента окупације ЧССР, 9.9.1968, АЈ, 507, IX, 119/I-344-394, К-9.

национални ексцеси, зато што је становништво медијски било бомбардовано вестима о неопходности народног јединства услед могућности да Југославија буде следећа мета војног напада. Генералштаб ЈНА је 25. августа покренуо хитне безбедносне припреме на основу којих је креиран концепт Општенародне одбране и друштвене самозаштите, који је југословенска влада усвојила 18. септембра 1968. године.⁴⁶

Тих дана је Јосип Броз Тито деловао у правцу придобијања подршке Вашингтона за очување интегритета Југославије, ставивши до знања Москви да не може имати ексклузивно право у комунистичком свету да самостално процењује где је угрожен социјализам и да по својим нахођењима војно интервенише. Одговор Совјетског Савеза било је захлађење односа и отпочињање антијугословенске кампање како у својим, тако и у медијима земаља њеног социјалистичког лагера. Крајем августа 1968. одржано је вишечасовно саветовање у ПК СКС за КМ, уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКС Стевана Дороњског и чланова ЦК СКС Џавида Ниманија, Танкосаве Симић и Кољ Широке, на којем је констатована спремност грађана Косова и Метохије да се *супротставе сваком покушају наметања туђе воље народима и државама*. Поред тога, како је за последњих шест месеци у Покрајини било примљено само 400 нових чланова СК, затражено је даље кадровско подмлађивање. Тек крајем септембра је почела да попушта затегнутост у југословенско-совјетским односима, при чему је Москва настојала да објасни како Југославији не прети војна интервенција и да су дешавања у Чехословачкој била нужност. У исто време, Вашингтон је позитивно примио југословенску иницијативу за јачање односа, па је потпредседника југословенске владе Киру Глигорова (1917–2012) 4. октобра примио амерички председник Линдон Џонсон (1908–1973) потврдивши спремност САД да се *одржи југословенска независна позиција* и да се Београду упути економска помоћ. С обзиром да је Броз негативно оценио споразум потписан 19. октобра између влада СССР и ЧССР који је предвиђао стационарање совјетских трупа у Чехословачкој, уздржани односи између Југославије и Совјетског Савеза остали су актуелни до краја 1968. године.⁴⁷

Паралелно са описаним догађајима, општинске конференције Социјалистичког савеза радног народа на Косову и Метохији су у августу 1968. започеле са одржавањем скупова на којима су разматране уставне промене, чиме је отворена јавна дискусија о изменама Устава СФРЈ. При томе,

⁴⁶ Ђ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 225; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961...*, 247; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 75; Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКЈ, 23.8.1968, АЈ, 507, II/35; Информације поводом догађаја у Чехословачкој, 23.8.1968, АЈ, 507, II/35; *На Косову и Метохији јединствена осуда агресије*, Јединство, 26.8.1968; *Поводом догађаја у Чехословачкој показано високо јединство маса*, Јединство, 2.9.1968; Информација о активностима у Покрајини у вези са догађајима у Чехословачкој, 5.9.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5; Преглед совјетских ставова и активности према СФРЈ и СКЈ од момента окупације ЧССР, 9.9.1968, АЈ, 507, IX, 119/I-344-394, К-9.

⁴⁷ Исто.

избор организација Социјалистичког савеза као места за одржавање дискусија о уставним променама требало је да створи утисак у јавности да се Савез комуниста дистанцирао од наметања решења и да су се сами грађани изборили за поједине промене, док су у стварности партијски чланови били позвани да врше усмеравања дискусија и да у расправама указују којим путем би требало поћи. Намере партијског и државног врха Југославије да прошири корпус права и овлашћења аутономних покрајина, али и националних мањина подстакле су Албанце на Косову и Метохији да изнесу поједине захтеве који нису били у складу са прокламованом политиком, што је изазвало узнемирење српског становништва и додатно закомпликовало ионако ровите међунационалне односе у Покрајини. Тако су се на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа могли чути захтеви да се Аутономна Покрајина Косово и Метохија конституише у републику, да се термин *албанска народност* у Уставу СФРЈ замени изразом *албански народ*, да се уставно и законски омогући званична употреба албанске заставе, да Покрајина уместо Статута добије *устав*, да у Већу народа Скупштине СФРЈ Покрајина добије 20 представника по угледу на југословенске републике и да се Албанцима на Косову и Метохији омогући право на самоопредељење, чиме је дискусија изашла из оквира које је утврдила Покрајинска комисија.⁴⁸

Два дана касније су на састанку актива ССРН у Пећи изнета слична становишта, уз аргументацију да би требало да постоје две републике Албанаца зато што већ постоје Северна и Јужна Кореја, Северни и Јужни Вијетнам и Западна и Источна Немачка. Индикативан је и састанак ОК СК у Косовској Митровици, одржан 3. септембра, када је примећено да је у Старом Тргу било захтева да се АПКМ конституише у републику која би била непосредно везана за југословенску федерацију, уместо за Србију. О наведеној теми је било написа објављених у гласилу *Рилиндја*, док су Срби изјављивали да ће у том случају бити принуђени да се иселе из Покрајине. Такође, на поменутом састанку је изнета критика што партијске организације касне са детаљним упознавањем грађана са политичком платформом поводом уставних промена и што слабо реагују на различите ексцесе током дискусија, дати су предлози да Покрајина добије заставу на којој би биле заступљене све њене нације и замерено је оним партијским члановима који предлажу да се по сваком спорном питању одржи референдум, при чему је члан ПК СКС за КМ Кадри Реуфи приметио да се по Косову и Метохији протурају вести да ништа није учињено на досадашњем развијању Покрајине и да не би било незапослености када би АПКМ била још једна југословенска република.⁴⁹

⁴⁸ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 133; С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, 255; М. С., *Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система*, Јединство, 9.9.1968.

⁴⁹ М. С., *Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система*, Јединство, 9.9.1968; Записник са састанка Општинског актива СК Косовска Митровица, 3.9.1968, АС, Ђ-2, К-3.

На састанку актива Општинске конференције ССРН у Приштини 7. септембра 1968. су изнети захтеви за конституисање АПКМ у федералну јединицу и уставним гарантовањем права на самоопредељење уз образложење да би без тога *самоуправност била јалова*. Са друге стране, на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС 11. септембра разматран је Нацрт резолуције о задацима СКС у даљем развоју националне равноправности и братства и јединства народа и народности, што је заправо представљао покушај партијских руководиоца из Србије да ставове усвојене на Четрнаестој седници ЦК СКС уобличи и максимално појачају како би пред југословенском јавношћу показали исправност и широкогрудост у политици према националним мањинама. Такође, затражено је обогаћивање аутономије покрајина новим самоуправним и демократским садржајима, који би омогућили да *као друштвено-политичке заједнице још успешније врше улогу коју од свог оснивања имају у остваривању националне равноправности народа и народности*.⁵⁰

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаној 16. септембра 1968, разматране су неке идејно-политичке појаве на Косову и Метохији. У уводном излагању Хусеин Прекази је указао на народно јединство поводом догађаја у Чехословачкој и решеност да се бране границе Југославије и самоуправни систем, али и на потребу веће будности покрајинског руководства због константне непријатељске пропаганде са различитих страна. Како је рекао: *Разним дезинформацијама и гласинама настоји се да се стање прикаже крајње драматичним и створи ратна психоза, којој нема места*. Прекази је критиковао партијске чланове који су се *нашли на позицијама супротстављеним СК* током дискусије о уставним променама, затраживши да буду позвани на одговорност.

У наставку седнице, Вели Дева је настојао да одбрани чланове СК који су скренули са партијског курса, објаснивши да су после разговора они већином ревидирали своје ставове и да последице њихових излагања нису забрињавајуће. Тако се он заложиио за *селекцију и различито одмеравање кривице појединаца из те групице*, зато што су многи од њих, *из необавештености или с најбољим намерама да нешто допринесу, нашли на позицијама које су туђе СК*, при чему је тражио да се примене оштрије мере према онима који су остали на својим почетним позицијама. У питању је било очигледно заташкавање иредентистичких настојања представника албанске нације на Косову и Метохији.⁵¹

Извршни комитет ЦК СКС је 19. септембра 1968. разматрао Информацију о политичком стању на Косову и Метохији, као и Закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ о неким актуелним идеј-

⁵⁰ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 133; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 255; Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 11.9.1968, АС, Ђ-2, К-12.

⁵¹ *Закључци – својина свих комуниста и основа за даљу политичку акцију*, Јединство, 23.9.1968.

но-политичким питањима у вези са јавном уставном дискусијом. У Закључцима који су у вези са наведеним усвојени 31. августа наглашено је да је актуелни положај аутономије *превазиђен степеном самоуправног развоја друштва*, због чега су отворена питања места и положаја аутономије, њених права и овлашћења у циљу даљег развоја АПКМ на самоуправним основама. Критиковани су националисти из редова Срба и Црногораца што покушавају да спрече промене у овлашћењима и положају аутономије, док су у други план стављена агресивна иступања Албанаца са захтевима да Покрајина прерасте у републику и да се појачају материјална улагања у њен развој. Информацију о политичком стању на Косову и Метохији поднео је Кољ Широка указавши да је једини документ који је стављен на јавну дискусију о уставним променама био предлог Савезне комисије за уставне промене, без републичких и покрајинских докумената. Он је настојао да оправда нереаговање ПК СКС за КМ на захтеве супротне партијској платформи током уставне дискусије објашњењима да је у току била *сезона годишњих одмора због које су људи били одсутни* и актуелизацијом питања у вези са кризом у Чехословачкој.⁵²

У наставку излагања Кољ Широка је кривицу за поменути антипартијска иступања Албанаца свалио на покрајински ССРН истакавши да је *без довољних припрема ушао у дискусију о врло осетљивим питањима*, осудио разматрања изнета на дискусијама у Ђаковици и Пећи, критиковао организације СК у Пећи и Приштини које нису у потпуности прихватиле Закључке ПК СКС за КМ од 31. августа 1968. и указао да је због негирања Закључака искључено неколико чланова СК у Србици, односно да је примећено да су поједина руководства СК у Покрајини само формално прихватила Закључке пружајући отпор у њиховој реализацији. Он је још поднео информацију да је због свега наведеног ПК СКС за КМ обуставио даљу уставну дискусију док се не изврше потребне припреме. На то је Стеван Дороњски затражио од партијских чланова на Косову и Метохији да се уједине и следе ставове СК по питању уставних реформи, као и да не дозволе да *српски националисти искористе настало стање за ширење своје пропаганде*. Такође је објаснио да координациона тела Републичке уставне комисије интензивно раде на усаглашавању ставова између Републичке и Покрајинске уставне комисије пре него што се са конкретним предлозима изађе на савезни ниво и критиковао је иступања југословенских гласила које су дешавањима на Косову и Метохији придавала сензационалистички значај. На крају је Извршни комитет ЦК СКС заказао одржавање Шестог конгреса СКС за 21. новембар 1968. и усвојио нацрте резолуција о задацима СКС у развоју друштвено-економског система и самоуправних односа и о задацима СКС у даљем развоју националне равноправности и братства и јединства народа и народности.⁵³

⁵² Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКС, 19.9.1968, АС, Ђ-2, К-21; *Шести конгрес 21. новембра*, Јединство, 23.9.1968.

⁵³ Исто.

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је на пленарној седници, одржаној 23. септембра 1968, разматрао политичко стање и идеолошко-политичка питања у вези с дискусијама о изменама и допунама неких уставних одредаба, усвојивши одлуку да се Покрајинска конференција СКС за Косово и Метохију одржи 14. и 15. октобра исте године. У уводном излагању, Хусеин Прекази је поновио противљење СК окупацији Чехословачке и оценио да је одбрамбено стање у Покрајини *на таквом степену готовости која обезбеђује организовани прелазак на ратну ситуацију*. Када су у питању појаве национализма, он је на прво место ставио *шовинисте* из редова Срба и Црногораца који говоре како *нису потребна већа аутономна права и да се она дају на уштрб ове националности*, док је *шовинисте* из редова Албанаца ставио у други план рекавши да су *појединци иступали на скуповима политичких актива ССРН сматрајући да планирана права нису довољна и да Покрајину треба конституисати у републику и народностима дати право на самоопредељење*. Прекази је посебно критиковао партијске чланове који *ћуте на скуповима када националисти и шовинисти говоре, уместо да им се супротстављају*, закључивши да *ћутљивци нису потребни Савезу комуниста*. У наставку седнице је дошло до политичког инцидента када је Резак Шаља, покрајински јавни тужилац, тенденциозно отворио питање постављања захтева за конституисање републике и давање права народностима на самоопредељење, одбивши да га због тога називају *фракционашем* и закључивши да *ни осталим људима који су слично говорили не би требало прилепљивати исту етикету*. Уследила је оштра партијска критика на његов рачун, након чега је позван да објасни своје ставове. Шаља је у поновном обраћању рекао да прихвата Закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС који су постали *својина целокупног чланства*, али је остао у убеђењу да није погрешно дискутовати о изнетим захтевима. Због тога је Вели Дева одредио радну групу да обави разговор са Шаљом и о томе поднесе извештај ПК СКС за КМ. У питању је био први званични иступ једног високопозиционираног покрајинског руководиоца албанске националности који се супротставио актуелној политици СК. Шаља је отворено саопштио оно што је била тежња албанске партијско-политичке елите на Косову и Метохији, односно заложии се за прерастање Покрајине у републику и омогућавање уставних права које би у будућности водиле отцепљењу АПКМ из састава СФРЈ.⁵⁴

Извршни комитет ЦК СКС је 27. септембра 1968. расправљао о истицању националних застава припадника народности, у вези са чиме је, поводом ситуације на Косову и Метохији, извештај поднео Предраг Ајтић објаснивши да Извршни одбор Покрајинске конференције ССРН и Извршни комитет ПК СКС за КМ имају примедбе на ставове Извршног комитета ЦК СКС. Наиме, он је указао да не би требало круто примењивати одредбу о приватној употреби застава националних мањина, наводећи

⁵⁴ Пленум Покрајинског комитета СК, Јединство, 30.9.1968.

пример да би албанским културно-уметничким друштвима требало дозволити да истичу националну заставу, и да би било тешко модификовати заставу да буде различита од државне заставе Албаније, о чему је информисао председника ЦК СКС Петра Стамболића. У контактима са руководиоцима из СР Македоније исказан је став да они немају проблема са истицањем националних застава Албанаца који живе у овој југословенској републици, док су руководиоци из СР Црне Горе предложили да би застава у горњем левом углу требало да садржи малу заставу Југославије и да се не би смела истицати током прославе националног празника Албаније. На то се за реч јавио Кољ Широка објаснивши да је Извршни комитет ПК СКС за КМ *једногласно усвојио наведене ставове, али да на њима не инсистира*. У наставку седнице руководство АПКМ је затражило да се народностима дозволи да саме бирају изглед своје заставе, док је поводом идеје црногорског руководства да се заставе не истичу за 28. новембар објашњено да је то у пракси немогуће спровести зато што југословенски Дан Републике пада 29. новембра и да се не би знало којим поводом су заставе истакнуте. О овој дискусији и заузетим ставовима детаљно је информисан Јосип Броз Тито.⁵⁵

Председништво и Извршни одбор Покрајинске конференције ССРН за Косово и Метохију су на проширеној седници 5. октобра 1968. разматрали нека питања у вези са правом народности у Покрајини на употребу националних застава. У уводном реферату, Илијаз Куртеши је похвалио Извршни комитет ЦК СКС што је још 9. маја усвојио предлоге на основу којих је Извршни комитет ЦК СКЈ заузео став да све народности у Југославији имају право да истичу своје националне заставе као израз националне припадности. Он је још истакао да Албанци и Турци на Косову и Метохији доживљавају пуну афирмацију, да све више остварују право употребе матерњег језика у јавном животу и општењу са друштвеним органима и институцијама, да школовање на матерњем језику постаје пракса од основних до високих школа и да је културни живот на језицима народности попримио богатију садржину и национални карактер. На крају ове седнице су усвојени закључци у којима је дефинисано да припадници народности на Косову и Метохији – Албанци и Турци имају право на истицање националних застава у свим приликама када то сматрају потребним, да народности употребљавају заставу матице чији су етнички део – Албанци црвену заставу са двоглавим црним орлом изнад којег стоји црвена петокрака оивичена жутим штитом, а Турци црвену заставу са белом полумесеком и петокраком звездом у средини, да друштва, удружења и радне организације поред државне заставе имају право истицања националних застава Албанаца и Турака поводом државних празника и у другим пригодним приликама, да државни органи и руководства политичких организација могу да истичу само државне и партијске заставе, као и да ће

⁵⁵ Записник са 89. седнице ИК ЦК СКС, 27.9.1968, АС, Ђ-2, К-21; Информација о 16. пленарној седници ПК СКС за КМ одржаној 23.9.1968, 27.9.1968, АЈ, 837, II-3-а-2/305.

се наведено право регулисати изменама Основног и других нормативних аката АПКМ.⁵⁶

Недуго затим, ПК СКС за КМ је разматрао текст закључака о неким идејно-политичким питањима на Косову и Метохији, у вези са чиме је закључено да је политичко стање у Покрајини *позитивно*, да је исказано јединство и спремност народа да брани независност Југославије и тековине народноослободилачке борбе и да је дошло до појачане демократизације друштвених односа и ширег укључивања свих друштвених слојева у самоуправни механизам. Потом је Неби Гаши поднео извештај радне групе која је испитивала случај Резак Шаље, у којем је наведено да је Шаља *невдвосмислено изразио да прихвата закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС* и да ће се *свим својим бићем залагати за њихово доследно спровођење*. Тако је утврђено да се Шаља није отворено супротстављао партијској политици, па је амнестиран сваке одговорности. У питању је био еклатантан пример како је политичка елита албанске националности у Покрајини бринула за своје припаднике, вешто прикривајући очигледни иредентистички испад Р. Шаље. Поред тога, члан Председништва ПК СКС за КМ Лука Влаховић објавио је да се припрема укидање Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ и стварање Секретаријата ПК СКС за КМ, као најужег тела ПК СКС за КМ које би бројало 7 до 9 чланова, док би у Покрајинску конференцију СКС за КМ било бирано 50% нових чланова.

Пошто је изражена жеља да на Десетом конгресу СКЈ Јосип Броз Тито поново буде изабран за председника СКЈ, усвојени су закључци у којима је затражено да се чланству СК и народним масама *још интензивније и организованије квалитетно и дубински објашњавају* кретања у међународним односима, наставе припреме за евентуалну одбрану земље, продужи рад на реализацији друштвене реформе и партијских смерница, доследно спроводи политика националне равноправности, чланови СК укључе у све активности око реализације уставних промена и њиховог објашњавања, прате појаве и тенденције непријатељске активности и пропаганде и да им се партијски чланови супротстављају, као и да се млади људи што организованије укључе у СК и све акције које он спроводи.⁵⁷

Са друге стране, 10. октобра 1968. одржано је саветовање са секретарима општинских комитета СК на Косову и Метохији на којем је расправљано о неким идејно-политичким појавама у вези са слободном употребом националних застава, када су посебно истакнута два експеса. Први се одиграо у Призрену 6. октобра када је група студената Више педагошке школе и ученика Учитељске школе, којима су се придружила и друга лица, прошетала градом са албанском заставом коју су окачили на зграду *Призренске лиге узвикујући пароле о Титу, Партији, републици и самоо-*

⁵⁶ Закључци Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије, Јединство, 7.10.1968.

⁵⁷ Обезбедиће се политичка ефикасност руководећих тела, Јединство, 7.10.1968.

предељењу, односно *Хоћемо Устав и Републику!* Сви учесници, њих око 120, били су албанске националности. Други експрес се одиграо у Сувој Реци 8. октобра, на пазарни дан, када су *непријатељски настројени елементи*, на челу са учитељем Хаџи Бајрамијем, *окупили једну групу ученика Учитељске школе и са албанском заставом продефиловали кроз насеље узвикујући паролe Живео друг Тито!, Живело братство и јединство!, Живео Фадиљ!, Хоћемо Републику и Устав!* Демонстранти су окачили заставу на једно стабло, на шта је реаговао милиционер тражећи да она буде уклоњена, што је изазвало реакцију студента Незира Гашија, који му се обратио оштрим тоном, а након тога су се окупљени разишли. Похваљена је брза реакција Општинског комитета СК у Сувој Реци, док је критикован Општински комитет СК у Призрену да није био довољно ефикасан и да није благовремено реаговао. Описани инциденти су представљали прве јавно организоване иредентистичке испаде Албанаца од Брионског пленума, који су очигледно били инспирисани превеликим излагањем југословенске државне политике у сусрет њиховим интересима на Косову и Метохији. У питању је била злоупотреба дарованих права и слобода на коју није уследила благовремена реакција надлежних институција, што је организаторима показало да је могуће наставити са субверзивним деловањем, односно борбом за проширење њихових националних права.⁵⁸

Описани догађаји у Призрену и Сувој Реци су разматрани на заједничкој проширеној седници Извршног комитета ПК СКС за КМ и Извршног одбора ПК ССРН за КМ 22. октобра 1968, када је саопштено да је до негативних појава исте врсте дошло и у Косовској Митровици 13. октобра те у Пећи 19. октобра. Наиме, у Косовској Митровици је 10. октобра одржано литерарно вече у омладинском дому током којег је истакнута албанска застава, на шта је одмах реаговао Општински комитет СК. Сутрадан је пренета информација да је једна група студената Више техничке школе (ВТШ) припремала националистичке манифестације поводом слободне употребе албанске заставе и да врши отворену агитацију по другим школама. Општински комитет СК Косовске Митровице је успео да осујети одржавање митинга заказаног за 12. октобар, док су као организатори наведени студенти ВТШ А. Души, Ш. Хоџа, Љ. Ахмет и Г. Муртеза. Упоредо са овим, група просветних радника са подручја Дренице и Косовске Митровице, којима се придружио и један радник Комбината *Трепча*, планирала је да 13. октобра одржи скуп на којем би биле истакнуте слике Јосипа Броза Тита, Бајрама Џурија и Скендербега уз албанске заставе. Они су настојали да се повежу и са студентима ВТШ и групом од 20 студената из Приштине. Општински комитет СК Косовске Митровице је такође успео да спречи ове демонстрације, тако да оне практично нису одржане.⁵⁹

⁵⁸ Информација о неким идејно-политичким појавама у вези са слободном употребом националних застава, 1968, АС, Ђ-2, ССК, К-5.

⁵⁹ Информација са заједничке проширене седнице ИК ПК СКС и ИК ПК ССРН, 22.10.1968, АС, Ђ-2; *Коме служе провокације*, Јединство, 28.10.1968.

У Пећи је група од 100–150 ученика старијих разреда Учитељске школе *Али Кељменди*, којој су се придружили просветни радници и бивши политички осуђеници, организовала демонстрације на којима је ношена албанска застава. Планирано је да им се придруже гимназијалци, а узвикиване су пароле *Живела Албанија!* и *Живела Комунистичка партија Албаније!*, *Република – Устав!* У центру Пећи је један ученик одржао унапред припремљен говор у којем је упутио захвалност СКЈ што је дозволила употребу националне заставе Албанаца и подсетио на историјат настанка заставе и заслуге Скендербега. На крају су се демонстранти разишли окачивши албанску заставу на Учитељску школу. Касније је утврђено да су главни организатори били бивши ученици поменуте школе, а сада учитељи Ђ. Гаши у Главочици, Р. Бљакај у Трстенику и З. Незири у Клини, као и бивши осуђеници Е. Кастрати, Х. Баља и М. Шаља, али и два члана СК – Кадри Кељменди, наставник музике, и Бајрам Ахметђекај, наставник физике. Тако је констатовано да описане појаве имају организован карактер и да су усмерене против јединства народа Косова и Метохије, самоуправног социјалистичког друштвеног система и свих позитивних и прогресивних процеса. Пошто је затражено *разобличавање* њихових организатора, закључено је да димензије демонстрација и број учесника није био велики, али да забрињавају пароле националистичке и сепаратистичке садржине – *Република – Устав!*, *Живела Албанија!*, *Хоћемо државу без граница!* и *Живела Република Косово!*, за које је наглашено да су *закамуфлиране паролама о СК, другу Титу и Фадилу Хоџи*. Поред тога, поднета је информација да су Покрајином ширене гласине о овим манифестацијама које су *преувеличавале њихов значај* и позивани су Албанци да им се придруже, док одговор комуниста *није био на потребној висини*. Због тога је затражено од школских колектива и савета да уз помоћ општинских и покрајинских органа за просвету оцене деловање просветних радника и да *оне који немају морално-политичке квалитете за рад удаље из просвете*.⁶⁰

Осим декларативне осуде, државни и партијски органи југословенске федерације, Србије и Покрајине и даље нису озбиљно схватили опасност ширења иредентистичких демонстрација на Косову и Метохији, нити су предузимали адекватне мере да их на време сузбију. О томе сведочи чињеница да је ОК СК у Пећи тек 30. октобра 1968. издао званично саопштење у којем је осудио демонстрације. Организаторима су означени *проблематични просветни радници уз помоћ бивших осуђеника*. Поједини организатори и учесници демонстрација су били изведени пред судију за прекршаје, док су друштвено-политичке и радне организације позване да из својих редова одстране све оне који су партиципирали у националистичким испадима, амнестирајући при томе ученике и студенте под образложењем да су *били заведени*. Са друге стране, на пленарној седници ПК СКС за КМ 23. октобра разматран је извештај о раду овог форума између две конференције, када је констатовано да је у последња три месеца интен-

⁶⁰ Исто.

живирана кампања примања нових чланова у СК. Тако је Савез комуниста у Покрајини постао богатији за 5.176 чланова, од којих су 4.114 били испод 25 година, а већина њих били су из редова произвођача и припадника албанске народности.⁶¹

Потпредседник Извршног већа СР Србије Станоје Аксић је још током лета 1968. затражио пријем код Јосипа Броза Тита, али је због дешавања у вези са ЧССР до сусрета дошло тек током октобра. Том приликом је Аксић информисао председника СФРЈ да после Брионског пленума српски национализам на Косову и Метохији није представљао проблем, али да је почео да буја *великоиндустарски бирократски шовинизам* који је преко професора и асистената на факултету пласирао идеје да је потребно да Покрајина прерасте у републику и да је то једини начин да се оствари потпуна национална равноправности Албанаца у Југославији. Он је указао и на већ описана иступања домаћих Албанаца у вези са уставним променама на линији супротној платформи СК и ССРН, што су пренели покрајински листови стварајући додатно затегнуте међунационалне односе у периоду кризе у Чехословачкој, при чему и поред изнетих критика на партијским састанцима конкретне мере нису предузете. Све наведено је, према Аксићу, само припремило терен за одржавање демонстрација у неким градовима Косова и Метохије. Такође, он је индиректно замерио Вели Деви и Фадилу Хоџи да су на политичким састанцима давали подршку или се нису довољно супротстављали различитим захтевима по питањима стварања републике, давања права на самоопредељење народностима и дистанцирања од политике Албаније, што је изазивало нејединство у покрајинском руководству. Снабдевен информацијама, Броз је 24. октобра примио у званичну посету делегацију АПКМ. На почетку разговора, Вели Дева је рекао да су руководиоци са Косова и Метохије затражили овај састанак из два разлога – прво, да би информисали председника СФРЈ о постигнутим резултатима у Покрајини и тешкоћама на које наилазе и друго, да би му указали на неке *најкрупније проблеме* у Покрајини на чијем решавању би требало *активније да се ангажује шира југословенска заједница*.⁶²

Описавши политичко стање на Косову и Метохији као *ипак добро*, Вели Дева је највећим проблемом именовано успорен раст производње, који је 1964. износио 20%, 1965. 15%, 1966. 14% и 1967. 2,8%, док је у

⁶¹ Т. М., *Општа осуда шовиниста*, Борба, 28.10.1968; Т. М., *Организатори – бивши политички осуђеници*, Борба 31.10.1968; Извештај о раду ПК СКС за КМ од Девете покрајинске конференције СК, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-3.

⁶² Делегација АПКМ била је у саставу: председник ПК СКС Вели Дева, председник Покрајинске скупштине Фадил Хоџа, председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић, секретар ПК СКС Блажо Радоњић, председник ПК ССРН Косова и Метохије Илијаз Куртеши и члан Извршног комитета ПК СКС за КМ Исмаил Бајрами, а пријему су присуствовали и председик ЦК СКС Петар Стамболић и генерални секретар Председништва СФРЈ Владимир Поповић. Видети: В. Церовић, Косово. *Контрареволуција...*, 259; *Савез комуниста обогаћен је новим искуствима*, Јединство, 28.10.1968; Пријем делегације ПК СКС за КМ, 24.10.1968, АЈ, 837, II-2/364.

првих шест месеци 1968. стопа раста била око 5%. Поред тога, нису се остварила очекивања да ће се отворити 6.000–7.000 нових радних места, опао је број запослених и то посебно оних са средњом стручном спремом, осећао се недостатак висококвалификоване радне снаге, квалификованих радника је било 2,5 пута мање од југословенског просека, број неписменог становништва је остао на око 40% и свега 5-6% становништва је имало завршену основну школу. Дева је као позитивне тенденције навео покушаје привредног повезивања Покрајине са организацијама у привредно развијенијим републикама, попут Словеније, указавши да социјално осигурање у АПКМ има дефицит од 2 милијарде динара, да се масовно појавила туберкулоза и да је укинута тзв. *косметски додатак* за стручне кадрове због чега многи од њих напуштају Покрајину *приказујући то као притисак и прогањање Албанаца*. Стога је он затражио од Броза да се Косово и Метохија третира као посебно подручје у односу на друга неразвијена југословенска подручја и републике, скренувши му пажњу да у Покрајини од укупног броја становништва Албанци чине 70% и да је код њих дошло до *националног буђења које прате елементи националног романтизма*. Осудивши национализам код Срба и Црногораца као *веома штетан и усмерен да провоцира албански национализам*, Дева је предочио председнику СФРЈ да покрајински органи улажу напоре да побољшају међунационалне односе, посебно положај турске националне мањине.⁶³

У наставку излагања Вели Дева је прешао на проблематику уставних промена за које је рекао да су *неужне за обogaћивање садржаја АПКМ*, објаснивши да је током дискусија долазило до отварања различитих питања, чак и *минорних* попут тога да ли да се Покрајини да назив *Социјалистичка Аутономна Покрајина*, али и крупних неслагања с политиком СКЈ у вези са предлозима да се Покрајини да статус републике. Дева је искористио прилику да укаже Брозу како Албанци на Косову и Метохији сматрају да би *да су република* добијали већа материјална средства и могли да обезбеде боље инвестиције, истакавши да ће поводом *манifestација* у неким градовима Покрајине, које су изазвале *бојазан код српских маса*, покрајинско руководство *истерати ствар до краја*. На то је Јосип Броз Тито изразио мишљење да АП Косово и Метохија не може све *горуће проблеме* да решава сама и да је потребно шире ангажовање југословенске федерације и Србије. Исклавши жаљење поводом привредних тешкоћа, он је објаснио да ће се наредне године изградити већи објекти инфраструктуре који ће запослити део становништва, поновио да је још приликом посете Покрајини 1967. указао да се не могу отпуштати Срби и Црногорци да би се на њихова места запошљавали *Шинтари* и сложио се да се даље запошљавање врши пропорционално националној бројности становника. Па ипак, Броз је повезао лошу економску ситуацију у Покрајини са националним експесима, рекавши: *Идеја о давању Космету статуса Републике није на линији стварног решавања проблема. Са стварањем Републике*

⁶³ Пријем делегације ПК СКС за КМ, 24.10.1968, АЈ, 837, II-2/364.

*Космета се ништа не би решило. Напротив, створио би се преседан и за Војводину, а можда би се још неко нашао ко би такође тражио статус Републике. Решење је у садржајном обogaћивању улоге, места, права и статуса АП Космета... Ако би се ишло на стварање Републике Космета онда би то изазвало и озбиљне међународне реперкусије. Створио би се утисак да се ради о две албанске републике, као што су две Немачке, два Вијетнама, две Кореје. Познато је да су подела Немачке, Вијетнама и Кореје последице Другог светског рата. Он је позвао руководство Србије да се више ангажује у помоћи Косову и Метохији, прихватио да Покрајина у називу добије одредницу Социјалистичка који је дотада била резервисана само за југословенске републике и затражио да се у даљим уставним решењима полази од интереса јачања јединства народа.*⁶⁴

Поводом иредентистичких демонстрација Јосип Броз Тито је указао да је то очекивао и да ће тога још бити зато што *непријатељи Југославије споља роваре против наших интереса*. У сузбијању негативних појава он је затражио примену административних мера и појачавање активности СК, нагласио да је потребно *показати непријатељу да је Југославија способна да живи као вишенационална држава*, истакао да ће се заложити да се припреми детаљан подсетник о свим проблемима и тешкоћама које се односе на Косово и Метохију и закључио да је у Покрајини неопходно развијати *такве услове живота да би народ био задовољан и да би се у пуном смислу осећао равноправним*. Затим се за реч јавио Петар Стамболић, који је указао да су проблеми на Косову и Метохији тешки, да је њихово решавање ствар и Србије и читаве југословенске заједнице, објаснио да су најважније инвестиције у Покрајини усмерене на енергетику и индустрију широке потрошње и критиковао припаднике Јавног тужилаштва и Врховног суда који су иступали на националистичким позицијама и остали на радним местима. Поред тога, он је негирао да Југославија сноси део кривице за лоше односе са Албанијом, са чиме се Броз сложио. Описано је изазвало бурну реакцију Фадилџа Хоџе, који је покушао да оправда покрајинско руководство указавши да то није био став ПК СКС за КМ, него да су у питању била *појединачна мишљења*. То је искористио Стамболић да упути критику на иступања Ф. Хоџе у вези са питањем права народности на самоопредељење, односно што је својим медијским изјавама дозволио да се *идеја права самоопредељења народа прошири и пренесе на захтеве за право на самоопредељење народности, означивши то основом теорије Републике Косова и Метохије*. Одмах се за реч јавио Вели Дева извињавајући се Брозу и оповргавајући тврдње да је покрајинско руководство стајало на становишту да Југославија сноси део кривице за лоше односе са Албанијом, на шта му је Стамболић одговорио да о тим стварима *не би требало сада расправљати пред Председником*. Након ове полемике састанак је нагло приведен крају уз Брозову опаску да ће се упознати са предлозима уставних промена. Заправо, Стамболић је искористио повољан

⁶⁴ Исто.

тренутак да се освети албанској партијско-политичкој елити са Косова и Метохије због критика које су на његов рачун изнели на састанку у ЦК СКС 5. марта 1968. Том приликом је Вели Дева саопштио став да ПК СКС за КМ није био задовољан избором Стамболића на место председника ЦК СКС зато што није давао довољно подршке остваривању одлука Брионског пленума, односно да се противио процесу албанизације Косова и Метохије.⁶⁵

Тако је на описаном састанку са Јосипом Брозом Титом, Петар Стамболић указао на озбиљност и тежину актуелних проблема на Косову и Метохију, подсетивши да је Покрајина део Србије и да је у њу економски доста уложено. Он је замерио покрајинским функционерима што су почели да претерују у својим захтевима и указао Брозу на иредентистичку позадину њихових политичких акција. Заташкавање антијугословенских иступа високопозиционираних покрајинских кадрова, тежња за повезивањем са Албанијом упркос њеном константном непријатељском деловању према Југославији, захтеви за уставним давањем права народностима на самоопредељење и нереаговање на појаву идеје да Покрајина прерасте у републику били су више него очигледни кораци покрајинских функционера албанске националности са циљем да Косово и Метохија оствари своју уставну посебност, албанизује се на штету осталих нација које су тамо живеле и стекне право да се једног дана отцепи из Југославије и припоји Албанији. Поред тога, током састанка са Брозом указано је на проблеме успореног привредног раста Покрајине, недостатка квалификованих радника, слабе могућности за запошљавање и високе неписмености становништва. Председник СФРЈ је обећао даљу помоћ југословенске заједнице развоју Косова и Метохије, инсистирао на примени система запошљавања сходно националној бројности становништва и захтевао да се запошљавање Албанаца не врши кроз отпуштање Срба и Црногораца. Поред тога, он је затражио да се у сузбијању негативних појава примењују административне мере и појача деловање чланова СК, наложио руководству Србије да више помаже развој Косова и Метохије, подржао предлог да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка*, дотада резервисан само за југословенске републике, и успротивио се да Покрајина добије статус републике због последица које би то могло да изазове на унутрашњем и спољнополитичком плану.

Такође, Броз је примио к знању предлог покрајинске делегације да се Косово и Метохија третира посебно у односу на остала југословенска неразвијена подручја и републике, њихове критике на рачун великосрпског национализма и саопштење колико је учињено на плану развоја права и услова живота Турака у Покрајини.⁶⁶

⁶⁵ Белешка о састанку који је одржан у ЦК СКС, 5.3.1968, АС, Ђ-2, К-22; Белешка о разговору Петра Стамболића, Вели Деве, Фадиља Хоце и Стевана Дороњског, 5.3.1968, АС, Ђ-2, К-3; Пријем делегације ПК СКС за КМ, 24.10.1968, АЈ, 837, П-2/364.

⁶⁶ Исто.

Почетком новембра 1968. године учестало су одржавани састанци основних организација и огранака СК у Пећи на којима су критиковани организатори описаних иредентистичких демонстрација и закључено да су оне имале изразито непријатељски карактер, да је *оскрнављена* национална застава Албанаца и покушано да се осујети партијска политика у остваривању потпуне националне равноправности. На седници ЦК СКС 2. новембра разматране су неке измене у Нацрту Статута СКС, у вези са чиме је одлучено да се на предлог Боре Павловића, у име Председништва и Извршног комитета ЦК СКС, омогући да покрајинске организације СК у АП Косову и Метохији и АП Војводини, у складу са политичким, економским, културним и националним условима и потребама развоја аутономних покрајина као ширих самоуправних друштвено-политичких заједница, самостално утврђују и остварују своје задатке. Тако је предвиђено да највиши форум СК у аутономној покрајини буде Покрајинска конференција СК, док би одлуку о облицима организовања СК у аутономној покрајини доносила Покрајинска конференција СК у складу са Статутом СКЈ и Статутом СКС. На седници ПК СКС за КМ 10. новембра су сумирана кадровска питања, у вези са чиме је саопштено да је на општинским конференцијама СК изабрано 45 делегата за Десети конгрес СКЈ, међу којима 28 Албанаца, 12 Срба, 4 Црногорца и 2 Турчина, од којих 12 радника из непосредне производње, 3 пољопривредника и 12 лица из непривредних делатности. Међу делегатима било је 8 испод 27 година старости. За делегате на Шестом конгресу СКС изабрана су 72 члана СК, међу којима 44 Албанца, 18 Срба и 7 Црногораца, односно 23 из производње, 21 из непривредних делатности, 18 политичких радника, при чему 17 испод 27 година старости. За чланове Покрајинске конференције СКС за Косово и Метохију изабрано је 209 лица, од којих 128 Албанаца, 56 Срба, 18 Црногораца, 5 Турака и 2 осталих, од којих је 57 било испод 27 година старости. Из редова СК на Косову и Метохији за органе СКЈ предложена су 54 кандидата од којих 37 Албанаца, а за чланове и органе ЦК СКС 187 кандидата од којих 125 Албанаца и 58 Срба и Црногораца.⁶⁷

Десета Покрајинска конференција СКС за Косово и Метохију одржана је 14. и 15. новембра 1968, а у уводном излагању Вели Дева је истакао значај борбе за спровођење привредне и друштвене реформе и похвалио остваривање политике националне равноправности народа и народности. Позитивно се изразивши о доприносу који су *прогресивне снаге Србије* пружиле реализацији линије СК у Покрајини, он је констатовао да је у периоду од Девете покрајинске конференције СКС за КМ, одржане у јуну 1965, дошло до привредног успона на Косову и Метохији. За последње две године укупни друштвени производ је порастао за око 12%, индустријска производња за 33%, производња електричне енергије за 29%, пољоприв-

⁶⁷ Усвојени предлози конгресних докумената, Јединство, 4.11.1968; Масовна осуда демонстрација у Пећи, Јединство, 4.11.1968; Боља национална и социјална структура руководства СК, Јединство, 11.11.1968.

вредна производња око 7,6% и животни стандард за 2,8%. Па ипак, Дева је приметио да су се разлике у нивоу развијености Косова и Метохије и других подручја Југославије и даље повећавале. Тако је у Покрајини друштвени производ по становнику у 1965. износио 36,5% друштвеног производа у Југославији, док је 1967. опао на 35,5%. Нису се остварила предвиђања у погледу запослености, односно у Покрајини је било запослено 8% становништва у односу на 18% колико је било запослено у Југославији и 13% у свим недовољно развијеним подручјима, као ни прогнозирана просечна стопа инвестиционих улагања која је требало да буде 12-13% уместо остварених 3,2%. Лични дохоци су повећани у периоду од 1964. до 1967. за 127%, тако да је просечни лични доходак износио 727 динара, али је био истовремено 15% мањи од просека у Југославији. Такође, примећено је заостајање у пољопривреди, стагнација у једном броју привредних организација и обезбеђивање само једне трећине средстава за проширену репродукцију. Због тога је затражено да се брже прилагођава структура запослених потребама савременог пословања, унапреди техничка опремљеност, школују нови стручни кадрови, али и да се *повећа брига и помоћ заједнице у решавању сложених проблема развоја* Покрајине, обрати више пажње на кретања на селу с обзиром да је одатле потицало 56% покрајинског природног прираштаја и даље развијају друштвене службе, здравство, просвета и култура.⁶⁸

Поводом међунационалних односа, Вели Дева је позвао на учвршћивање братства и јединства народа и народности на Косову и Метохији и похвалио политичке акције СК, нарочито у вези са отклањањем деформација СДБ, решавањем проблема националне и квалификационе структуре запослених, идејено-политичких проблема у култури и новог положаја покрајинске аутономије. При томе, он је први пут одлучно критиковао изливе национализма од стране Албанаца у Покрајини рекавши: *Код једног броја припадника албанске народности приметан је нихилистички национализам. Он ничим није задовољан и негира све што је постигнуто, а за постојеће стање, па и за објективне теškoће, окривљује СК, систем и социјалистички поредак, а посебно руководство које наводно, не води доследну борбу за националну равноправност. Упоредо са овим има и појава да се излази с нереалним захтевима, да се проблеми реше и стање промени независно од постојећих услова и могућности. Тиме се стварају илузије, шири незадовољство и неповерење, што, наравно, објективно води националној ускогрудости и не доприноси политичкој мобилизацији маса на конкретним задацима.* Па ипак, Дева није заборавио ни национа-

⁶⁸ Десетој Покрајинској конференцији СКС за КМ су присуствовали: члан Председништва ЦК СКЈ Борко Темелковски, члан Председништва ЦК СКС Радисав Недељковић и чланови Извршног комитета ЦК СКС Латинка Перовић и Драган Глигоријевић. Видети: *Deseta Konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1968, 5; Стенографске белешке са Десете Покрајинске конференције СКС за КМ, 14. и 15.11.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-8; *Deseta Pокрајинска конференција СК за Косово и Метохију*, Јединство, 18.11.1968.

лизам код Срба нагласивши: *С друге стране, међу припадницима српске националности присутан је национализам који има карактеристике великодржавног, унитаристичког национализма. Он негира потребу решавања многих проблема за обезбеђивање потпуније националне равноправности Албанаца и Турака, незадовољан је успесима и њиховом националном афирмацијом, које карактерише као угрожавање положаја и права српског и црногорског народа. Овај национализам напада и СКЈ што даје много права Албанцима и Турцима.* Дакле, иако је у други план ставио српски национализам, Дева га је по тежини оптужби изједначио са албанским национализмом, што није одговарало реалности на терену.⁶⁹

У наставку, Вели Дева је позвао партијске чланове на Косову и Метохији да се одлучно боре против свих видова национализма и шовинизма, затраживши да се број припадника албанске и турске народности у основним, средњим и вишим школама и на факултетима доведе у склад с националном структуром становништва. Поводом спољне политике, Дева је упутио позив чланству СК да буде спремно за *одбрану тековина револуције и југословенски савремени и самостални самоуправни пут у социјализам*, указавши да односи између Југославије и Албаније *нису такви какви би требало да буду*. Он је за лоше односе Београда и Тиране овог пута директно окривио политичко руководство Албаније, указао да су покрајински комунисти пружили значајан допринос да се ти односи поправе и да је престанак антијугословенске кампање у албанским медијама после окупације Чехословачке примљен са задовољством у Покрајини, али да је последњих недеља било примећено обнављање пропагандних напада на политички систем Југославије. У наставку Десете покрајинске конференције СКС за КМ, Латинка Перовић је похвалила Девино излагање, означивши као узрок свих наведених проблема велику заосталост Покрајине у многим сферама и закључивши да је *национализам заправо антикомунизам*. Потом су усвојене три резолуције – *Борба СК за остварење националне равноправности на Косову и Метохији, Задаци СК на развоју социјалистичких друштвено-политичких односа у Покрајини и Резолуција о даљем развоју организације СК*, које су обиловале класичним партијским фразама и похвалама на рачун грађења самоуправног социјализма. Тако је партијско чланство из Покрајине позвано да се *будније и енергичније бори против отпора политици СК и мерама за развој социјалистичких међунационалних односа и остваривање равноправности, а пре свега против великосрпског и црногорског национализма, који истиче заједно с бирократизмом и етатизмом да је превелико учињено на том плану, да се права Албанаца и Турака остварују на штету Срба и Црногораца, чији је положај „угрожен“ и они се „потискују“ из Покрајине, као и против националиста из редова Албанаца и Турака, који потпуно негирају досадашње напоре и резултате на плану остваривања националне равноправности, тражећи да се она, тако рећи преко ноћи и без обзира на објективне и*

⁶⁹ Исто.

*материјалне могућности, оствари у структури запослених, у стицању дохотка, у равноправности језика.*⁷⁰

На крају рада Десете покрајинске конференције СКС за КМ у нови Покрајински комитет СКС за КМ је изабрано 25 Албанаца, 9 Срба, 5 Црногораца и 2 Турчина. У Секретаријат ПК СКС за КМ именовани су Кадри Реуфи као председник и чланови Исмаил Бајра, Шефхет Мустафа, Милош Секуловић, Новица Стојановић, Али Муља и Реџеп Зогај. За чланове Председништва ЦК СКЈ изабрани су Фадиљ Хоџа, Кољ Широка и Јован Печеновић. За стални део Конференције ЦК СКЈ делегирани су Хусамедин Аземи, Исмаил Бајра, Танкосава Симић, Али Шукрија и Михаило Звицер, а за члана Статутарне комисије ЦК СКЈ Шерафедин Сулејмани. За председника ПК СКС за КМ поново је изабран Вели Дева, а за секретара Кадри Реуфи. На првој седници ПК СКС за КМ именовани су председници сталних комисија: за међунационалне односе Исмаил Бајра, за друштвено-економске проблеме Јово Шотра, за развој СК Хусеин Прекази, за село Лазар Вујовић, за културу, просвету и науку Реџај Суроји, за међународне односе Михаило Звицер, за материјално-финансијске односе Минир Морина и Статутарне комисије Милан Кртолица.⁷¹

Описана Покрајинска конференција СКС за КМ је потврдила да југословенска државна политика према АПКМ у погледу њеног економског развоја није остварила планиране резултате, јер су се повећавале разлике у степену развијености између Косова и Метохије и осталих делова Југославије. Дошло је до пада друштвене производње по становнику Покрајине, ниска је била запосленост од 8%, лични дохоци су били 15% мањи од југословенског просека, слабо је било државно интересовање за проблеме сеоских подручја, одакле је долазио највећи природни прираштај становништва, и недовољна су била општа инвестициона улагања. У међунационалном погледу, вештачки су изједначени изливи албанског национализма са српским и црногорским национализмом, односно у исту раван су стављени превелики захтеви Албанаца за проширење уставних права и положаја Покрајине, који су били на иредентистичкој линији, и страховања Срба и Црногораца да ће се даљом државном политиком излажења у сусрет Албанцима довести у питање њихов опстанак на Косову и Метохији. Поред тога, потенцирањем бриге за турску народност, која је бројчано била готово занемарљива, настојано је да се покаже како Савез комуниста и југословенска федерација не воде рачуна само о Албанцима. Једину новину представљало је свађивање кривице на Албанију за лоше међудржавне односе са Југославијом, на шта је директно утицао пријем покрајинских руководиоца код Јосипа Броза Тита.⁷²

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Постоји индиција да је уместо Вели Деве на место председника ПК СКС за КМ планирао да дође Фадиљ Хоџа, али је то осујетио председник Кадровске комисије ЦК СКС Орхан Невзати који је сматрао да је на том месту потребна особа која је мање *оптерећена старом политиком*. Видети: S. Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna*

Недуго затим, од 21. до 23. новембра 1968. одржан је Шести конгрес СКС, на којем је усвојено седам резолуција, нови Статут СКС и Закључци о даљим задацима СКС. У Резолуцији о националној равноправности истакнуто је да су за развој националне равноправности од пресудне важности друштвено-економски односи и политички систем, као и да равноправности не може бити без самоуправних социјалистичких односа и солидарности радних људи, народа и народности у превазилажењу постојећих разлика. Затражено је да се настави процес деетатизације друштва и привреде, обезбеди уједначавање општих услова привређивања и брже развијање неразвијених република и крајева и да се кроз развој политичког система обезбеђују услови за јачање националне равноправности. Промовисана је слобода развитка националних култура, доследна равноправност у области образовања, равноправност националних језика у пракси и слобода изражавања на матерњем језику. У вези са националним мањинама истакнуто је да им се у пракси морају обезбедити задовољавајући услови за остваривање њихових специфичних потреба, складан и пропорционалан национални састав свих самоуправних органа и органа друштвено-политичких заједница и оспособљавање младих кадрова. Петар Стамболић је изнео податке да је друштвени производ СР Србије од 1964. до 1967. године порастао за 14%, индустријска производња 10,4% и пољопривредна производња 14%. На крају Конгреса, Марко Никезић је изабран за новог председника ЦК СКС, Латинка Перовић за секретара ЦК СКС, а у Секретаријат ЦК СКС од кадрова са Косова и Метохије су делегирани Предраг Ајтић и Орхан Невзати. Такође, прихваћен је предлог да Јосип Броз Тито буде поново изабран за председника СКЈ. Тако је Шести конгрес СКС по питању политике према националним мањинама потврдио смернице усвојене на Брионском пленуму, док о Косову и Метохији није експлицитно расправљано. Важну новину је представљало кадровско подмлађивање највишег руководства СКС, чиме је био отворен пут за нова идејна и концепцијска решења нагомиланих државних, друштвених и партијских проблема.⁷³

Брионски пленум и смена Александра Ранковића са партијских и државних функција довели су 1966. до краткотрајног погоршавања односа Југославије са Истоком и Западом. Москва је настојала да југословенску економску и политичку кризу искористи како би Београд јаче везала за себе, док је Вашингтон изражавао наду да би у питању могао бити процес политичке либерализације и друштвене демократизације. Југославија је током 1967. наставила са очувањем спољнополитичке независности, тако да су њени односи са Совјетским Савезом и САД били променљиви. Студентски протести у Француској и делимично у Западној Немачкој, Итали-

Josipa Broza, Београд 1990, 254, Стенографске белешке са Десете Покрајинске конференције СКС за КМ, 14. и 15.11.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-8; *Десета Покрајинска конференција СК за Косово и Метохију*, Јединство, 18.11.1968.

⁷³ *Шести конгрес СКС*, Београд 1968, 7.

ји, Шпанији и Великој Британији у првој половини 1968. имали су свој утицај на избијање студентских демонстрација на Београдском универзитету 2. јуна. Југословенски студенти су били незадовољни неуспехом економских реформи, великом незапосленošћу, међунационалним поларизацијама, појавама друштвене неједнакости и спорошћу у решавању нагомиланих проблема, али и подстакнути демократском атмосфером коју је СКЈ промовисао после Брионског пленума. Иако се милиција сурово обрачунала са демонстрантима, Јосип Броз Тито је успео да направи политички маневар ставивши се на страну студената и исказавши разумевање за њихове захтеве, па су сходно томе студентски протести убрзо окончани. Политичко руководство на Косову и Метохији је спречило преношење студентског незадовољства у Покрајину, чиме је исказало своју политичку моћ и приврженост Ј. Брозу Титу. Број студената је на Косову и Метохији од 1958. порастао са 93.000 на 13.000, при чему су стално проширивани капацитети високог школства, оспособљавани нови наставни кадрови и расла издвајања за студентске кредите.

Бурна 1968. година донела је још једну политичку кризу оличену у Прашком пролећу, односно покушају демократизације чехословачког друштва које је окончано 21. августа војном интервенцијом пет држава Варшавског пакта – Совјетског Савеза, Источне Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске. У питању је био страх Москве да је Чехословачка кренула путем изградње сопственог социјалистичког уређења, попут Југославије, а што су могле да следе остале земље под њеном контролом. Београд је ову инвазију оценио чином агресије и подигао војну готовост у страху од совјетског напада. На Косову и Метохији су одржани бројни партијски и државни скупови на којима је објашњавана новонастала ситуација и захтевано народно јединство, мада је било случајева иступања на линији подршке Совјетском Савезу. Тек крајем септембра је политичка напетост у Југославији почела да попушта, мада су односи са Москвом остали уздржани до краја 1968. године. У овом периоду значајна је била подршка САД очувању југословенске независности. Са друге стране, баш је током августа широм Косова и Метохије отпочело одржавање дискусија о уставним променама и то у организацијама покрајинског ССРН како би се створио утисак да се СК дистанцирао од наметања решења и да су се грађани сами изборили за проширење својих права. Међутим, на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа истицани су захтеви да се АПКМ устроји као република, да се термин *албанска народност* у Уставу СФРЈ замени изразом *албански народ*, да Покрајина уместо Статута добије устав, да у Веће народа Скупштине СФРЈ Покрајина делегира 20 представника по угледу на републике и да се Албанцима омогући право на самоопредељење, што је све водило утирању пута за отцепљење Косова и Метохије из састава не само Србије, већ и Југославије. Идеја о неопходности постојања две републике Албанаца попут Северне и Јужне Кореје, Северног и Јужног Вијетнама и Западне и Источне Немачке изнета је 18. августа на

састанку актива ССРН у Пећи, док су слични захтеви саопштени 3. септембра у Старом Тргу и 7. септембра у Приштини.

Председништво и Извршни комитет ПК СКС за КМ су о наведеним иредентистичким испадима расправљали са закашњењем тек 16. септембра 1968. када су изнете суздржане критике, а чланови СК који су у њима учествовали оправдани тврдњама да су касније ревидирали своје ставове. Извршни комитет ЦК СКС је 19. септембра расправљао о политичкој ситуацији на Косову и Метохији и том приликом је потврђено да је актуелни положај аутономије превазиђен, док је покрајинско руководство на челу са Кољ Широком сву кривицу за описане догађаје свалило на ССРН и објаснило да је реакција ПК СКС за КМ изостала због сезоне годишњих одмора и актуелизације кризе у Чехословачкој. Онда је 23. септембра одржана пленарна седница ПК СКС за КМ на којој је покрајински јавни тужилац Резак Шаља изазвао инцидент изјавом да је потребно АПКМ конституисати у републику и народностима дати право на самоопредељење. У питању је био први отворени иступ једног члана ПК СКС за КМ на иредентистичкој основи. Посебно формирана радна група испитала је догађај и утврдила да се Шаља није супротставио партијској политици, чиме је албанска партијско-политичка елита са Косова и Метохије успела да заташка овај случај. Поред тога, покрајинско руководство је на седници Извршног комитета ЦК СКС 27. септембра наставило борбу за проширење права Албанаца на Косову и Метохији инсистирањем да се народностима омогући да саме бирају изглед своје националне заставе и саопштавањем да је немогуће забранити Албанцима да истичу заставу 28. новембра поводом државног празника Албаније зато што се сутрадан празновао југословенски Дан Републике. На заједничкој седници Председништва и Извршног одбора Покрајинске конференције ССРН 5. октобра затражено је још да се Албанцима и Турцима дозволи истицање националних застава у свим приликама.

Одуговлачење са законским решавањем питања употребе заставе албанске националне мањине и благонаклона државна политика Југославије према Албанцима на Косову и Метохији довели су до избијања првих јавних иредентистичких демонстрација у Покрајини. Тако су 6. октобра 1968. ученици албанске националности Више педагошке школе и Учитељске школе у Призрену, уз подршку других лица албанске националности, пронели градом албанску заставу и окачили је на зграду *Призренске лиге*, узвикујући да желе републику, устав и право на самоопредељење. Слични инциденти су се догодили 8. октобра у Сувој Реци и 19. октобра у Пећи, док су осујећени покушаји да се исто одигра у Косовској Митровици 12. и 13. октобра. Учесници ових скупова били су махом ученици виших разреда средњих школа, студенти виших школа, просветни радници, бивша осуђена лица и чак партијски чланови, а међу узвикиваним паролама било је подршке Албанији, Партији рада Албаније и држави без граница, које су биле камуфлиране клицањем Јосипу Броз у Титу, Фадиљу Хоџи, СКЈ и

братству и јединству. Извршни комитет ПК СКС за КМ и Извршни одбор ПК ССРП за КМ су тек 22. октобра разматрали наведене појаве, након чега су уследиле декларативне осуде и изостанак примене било каквих адекватних мера. Обласни комитет СК у Пећи је 30. октобра упутио критику учесницима ових догађаја, указао да су појединци изведени пред судију за прекршаје и амнестирао ученике и студенте под изговором да су били заведени. Осим што су припадници албанске националности у Покрајини на овај начин злоупотребили дароване слободе и уступке југословенских власти, индикативно је да надлежни државни и партијски органи нису предузели нужне кораке да се описани случајеви иредентистичких демонстрација у потпуности испитају и предупреду нови ексцеси, чему је у прилог ишла реорганизација СДБ којом су са кључних места били уклоњени искусни оперативци и постављени махом албански кадрови.

У исто време је Јосип Броз Тито примио потпредседника Извршног већа Србије Станоја Аксића, који га је известио да после Брионског пленума на Косову и Метохији српски национализам није стварао проблеме, али да је почео да буја великоалбански бирократски шовинизам. Он је указао на слаба реаговања партијских организација на злоупотребе Албанаца поводом уставних дискусија и демонстрација у више градова АПКМ, те замерио Вели Деви и Фадиљу Хоци да су имали толерантан однос према идејама прерастања Покрајине у републику и давања права Албанцима на самоопредељење и да се нису довољно дистанцирали од антијугословенске политике Албаније, што је изазивало нејединство у покрајинском руководству. Тако је Броз већ 24. октобра 1968. угостио званичну делегацију Косова и Метохије предвођену Вели Девом, која је затражила од председника СФРЈ да се југословенска заједница више ангажује на решавању крупних проблема Покрајине и да се Косово и Метохија третира посебно у односу на остала југословенска неразвијена подручја. Тако је указано на успорен привредни раст Покрајине, недостатак квалификованих кадрова, слабе могућности за запошљавање и високу неписменост становништва, док је Броз подржао примену система запошљавања по националном кључу, заложујући се да се запошљавање Албанаца не врши кроз отпуштање Срба и Црногораца, тражио да се у сузбијању негативних појава примењују административне мере и појача деловање чланова СК, захтевао од руководства Србије да више помаже развоју Косова и Метохије, прихватио да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка* дотада резервисан само за југословенске републике и успротивио се да Покрајина добије статус републике због последица које би то могло да изазове на унутрашњем и спољнополитичком плану. Председник ЦК СКС Петар Стамболић је на овом састанку искористио прилику да се освети албанској партијској елити са Косова и Метохије због критика које су на његов рачун изнели на мартовском састанку у ЦК СКС. Он је објаснио да је Покрајина део Србије и да је у њу доста економски уложено, замерио покрајинским руководиоцима што су почели да претерују у својим захтевима и

указао Брозу на иредентистичку позадину њихових политичких акција у вези са заташкавањем националистичких иступа покрајинских функционера, тежњи за повезивањем са Албанијом по сваку цену и иницијативама за давањем права народностима на самоопредељење и прерастањем Покрајине у републику.

Десета Покрајинска конференција СКС за Косово и Метохију, одржана 14. и 15. новембра 1968, установила је да југословенска државна политика према Косову и Метохији није остварила планиране резултате у погледу њеног економског развоја. Повећане су разлике у степену развијености између Покрајине и осталих делова Југославије, опала је друштвена производња по становнику Покрајине, запосленост је била свега 8%, лични доходи су били 15% мањи од југословенског просека, слабо је било државно интересовање за проблеме сеоских подручја где је био највећи природни прираштај становништва и инвестициона улагања су била недовољна. У погледу међунационалних односа, вештачки су изједначени, са једне стране, иредентистички захтеви Албанаца за проширење уставних права и промену положаја Косова и Метохије у југословенској федерацији и, са друге стране, изражавање бојазни Срба и Црногораца да ће се даљим спровођењем државне политике која је повлађивала интересима Албанаца довести у питање њихов опстанак на Косову и Метохији. Индикативно је било потенцирање бриге за покрајинске Турке са намером да се покаже како ПК СКС за КМ не води рачуна само о Албанцима, али и захлађење тежњи за побољшањем односа са Албанијом, на коју је, сходно упутствима Јосипа Броза Тита, сваљена кривица за лоше међудржавне односе са Југославијом. У нови ПК СКС за КМ је делегирано 25 Албанаца, 9 Срба, 5 Црногораца и 2 Турчина, док је председник ПК СКС за КМ остао Вели Дева и за секретара именован Кадри Реуфи. У Председништво ЦК СКЈ изабрани су Фадиљ Хоџа, Кољ Широка и Јован Печеновић. Од 21. до 23. новембра одржан је Шести конгрес СКС, који се није експлицитно бавио проблемима Косова и Метохије, осим што је пружио подршку даљој афирмацији националних мањина и наставку улагања у развој АПКМ. За новог председника ЦК СКС изабран је Марко Никезић и за секретара Латинка Перовић, а у Секретаријат ЦК СКС су именовани покрајински кадрови Предраг Ајтић и Орхан Невзати. Тако је у описаном периоду албанска партијско-политичка елита Косова и Метохије, служећи се попустљивом југословенском државном политиком и бурним политичким дешавањима попут студентских немира и Чехословачке кризе, наставила борбу за остваривање уставне посебности Покрајине и проширење права својих сународника, оправдала и заташкала њихове иредентистичке испаде и непредузимањем адекватних мера створила услове да у Покрајини ускоро ескалира насиље и дође до покушаја рушења уставног поретка.

2.3. Иредентистичке демонстрације на Косову и Метохији

Прве суздржане иредентистичке демонстрације становништва албанске националности на Косову и Метохији одржане су у Призрену 6. октобра, Сувој Реци 8. октобра и Пећи 19. октобра, а планиране су и у Косовској Митровици 12-13. октобра 1968. године. У њима нико није био повређен нити је причињена значајнија материјална штета, а учесници су махом били ученици виших разреда средњих школа, студенти виших школа, просветни радници, бивша осуђена лица и малобројни партијски чланови који су продефиловали улицама носећи заставе Албаније. У питању је била својеврсна мешавина, са једне стране, захвалности Јосипу Брозу Титу и СКЈ на омогућавању употребе националне заставе, иако ово право још увек није било законски дефинисано, и са друге стране, израза националног ослобођења и тежњи за уједињењем са њиховом матицом Албанијом. На описано су указивале узвикиване паролe које су се кретале од подршке Ј. Брозу Титу, Фадиљу Хоџи, СКЈ и братству и јединству до похвала на рачун Албаније, Партије рада Албаније и државе без граница. Изостанак примене адекватних мера југословенских државних власти и партијских структура, посебно благонаклон однос покрајинског руководства албанске националности према овим дешавањима показао је организаторима да је могуће припремити много масовније демонстрације са конкретнијим иредентистичким мотивима. Наведеном су у прилог ишле још и чињенице да је након Брионског пленума из 1966. дошло до демонтаже покрајинске СДБ у којој је велики број старих оперативаца углавном српске и црногорске националности замењен Албанцима, да су иредентистички испади током уставне дискусије заташкани без већих последица и да је 1968. година протекла у великим друштвеним превирањима и политичким кризама попут студентских демонстрација у свету и Југославији и војној инвазији Совјетског Савеза и његових савезника на Чехословачку.⁷⁴

У таквим околностима дошло је до избијања масовних иредентистичких демонстрација Албанаца на Косову и Метохији 27. новембра 1968, и то дванаест дана након Десете покрајинске конференције СКС за КМ, четири дана након Шестог конгреса СКС, само дан пре националног празника Албаније и два дана пре југословенског Дана Републике, када је прослављан јубилеј 25-годишњице заседања АВНОЈ-а у Јајцу услед чега је већи део покрајинских и државних руководилаца био одсутан. Каснијом истрагом југословенских државних органа је утврђено да су иредентисти,

⁷⁴ Информација о неким идејно-политичким појавама у вези слободне употребе националних застава, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5; Информација са заједничке проширене седнице ИК ПК СКС и ИК ПК ССРН, 22.10.1968, АС, Ђ-2; *Коме служе провокације*, Јединство, 28.10.1968; Т. М., *Опита осуда шовиниста*, Борба, 28.10.1968; *Пленум Покрајинског комитета СК*, Јединство, 30.9.1968; В. Лакер, *Историја Европе...*, 423; М. Гелер, А. Некрич, *Умонија...*, 578; Ђ. Триповић, *Југославија- СССР...*, 225; В. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, III..., 392.

углавном бивши осуђеници албанске националности, још на састанку 25. октобра договорили организовање демонстрација у Приштини, Гњилану, Ђаковици, Косовској Митровици, Урошевцу, Трепчи и Прешеву за 27. новембар. План је био да манифестације у почетку буду мирне и да се касније, како се буде увећавао број учесника, истакну захтеви за стварање републике, доношење устава и усвајање права на самоопредељење народности и отцепљење уз припајање матици Албанији. Организатори су 16. новембра одржали састанак у Приштини на којем су поделили задатке и договорили се око садржине говора, захтева и парола, одлучивши да врбују што већи број студената и иредентистички расположених грађана за учешће у демонстрацијама. О резултатима њиховог пропагандног рада извештај је поднет на тајном састанку 23. новембра, а постоје индиције да су већ тада постојали планови о слању емисара у СР Македонију како би се демонстрације прошириле и на тамошње Албанце. С обзиром на реформу СДБ, посебно на слабо искуство и незаинтересованост нових кадрова махом албанске националности да реагују, ослабио је надзор над општом безбедношћу Покрајине и нису на време предузете оперативне мере да до демонстрација уопште не дође. Иначе, СДБ је 1968. регистровала 48 случајева упућивања анонимних писама и памфлета покрајинском руководству и око 320 непријатељских иступа на линији национализма и иредентизма, док је проушташка емиграција са Запада организовала подметање бомби у Београду 23. маја на Железничкој станици, 13. јула у биоскопу 20. октобар и 25. септембра у гардероби Железничке станице, када је више лица повређено и једно погинуло.⁷⁵

Индикативан је податак да је СДБ имала информацију да иредентистичка група од 11 лица планира да организује протесте 19. новембра 1968, поводом Дана ослобођења Приштине, али да је од те намере у последњи час одустала. Поред чињенице да је друштвено-политичка ситуација на Косову и Метохији већ више месеци била под тензијом, покрајински руководиоци су несумњиво морали бити обавештени да се припремају нови, већи изливи незадовољства Албанаца који би могли ескалирати око 28. новембра, дана који је национално окупљао све Албанце. О томе сведочи чињеница да је месец дана пре почетка демонстрација помоћник републичког секретара за унутрашње послове Рајко Ђаковић упозорио председника ПК СКС за КМ Вели Деву да се на Косову и Метохији спремају нереди, а да он по том питању ништа није предузео. Шеф СДБ Југославије Борче Самоников поверио се 1971. Јосипу Брозџу Титу да је државна безбедност на Косову и Метохији знала за припрему демонстрација и да је обавестила покрајинско руководство које им је одговорило – *То није ваше, стање није такво, ми одговарамо за то, ви радите своје послове и немој-*

⁷⁵ D. Bilandžić, *Povijest izbliza...*, 68; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953...*, 168; *Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine: jedan dokument*, priredio Predrag Marković, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 169; Информација о демонстрацијама у АПКМ, 1968, АЈ, 142, 1-302.

те да се секирате. У време демонстрација на Косову и Метохији је недо-стајало 20 оперативаца државне безбедности разних профила и око 200 милиционера.⁷⁶

Демонстрације Албанаца на Косову и Метохији започеле су око поднева 27. новембра 1968. испрва у Гњилану, а затим у Урошевцу, Поду-јеву и Приштини. У њима су учествовали студенти и ученици средњих школа којима су се придружили други грађани албанске националности узвикујући пароле *Република!*, *Самоопредељење и отцепљење!*, *Хоћемо Устав!*, *Живео Енвер Хоџа!*, *Тражимо присаједињење Албанији!*, *Тражимо самоопредељење!*, *Тражимо републику!*, *Живео 28. новембар, дан националног ослобођења!*, *Доле колонијалистичка политика према Косову!*, али и *Живео Тито!*, *Живео Фадиљ!*, *Живео Резак Шаља!*, *Живео Адем Дема-ћи!*, *Минут ћутања за Грајчевци Фазлија!* (иредентиста преминуо у затвору 1964.) и *Хоћемо да Кадри Халими буде наш посланик!* (иредентиста недавно пуштен са робије).

Сам ток демонстрација у Приштини детаљно је описао покрајински лист на албанском језику *Рилиндџа* – демонстрације су почеле око 16 часова, када се неколико стотина ученика и студената окупило испред зграде Филозофског факултета, који су потом кренули улицом Маршала Тита у центар града носећи албанске заставе и транспаренте непријатељске садржине и узвикујући пароле против платформе СКЈ. Испред Покрајинског позоришта се колона зауставила и двојица демонстраната су прочитала унапред припремљене говоре, а затим су се демонстранти упутили ка згради Покрајинске скупштине, у коју су хтели да уђу. Тада је дошло до сукоба са органима јавне безбедности, који су били принуђени да интервенишу силом, односно да употребе цистерну са водом како би разбили демонстрације. Онда су демонстранти камењем напали милиционере, па су, повлачећи се према згради Филозофског факултета, разбијали излоге и прозоре, преврнули и разлупали око 20 аутомобила и демолирали једна ватрогасна кола. Вође демонстрација одржале су говор испред Филозофског факултета, а затим је маса поново кренула ка центру града и то ка Покрајинском секретаријату за унутрашње послове, када су се чули револверски хици. Органи јавне безбедности су употребили сузавац, тако да се колона упутила поново према Покрајинској скупштини и Гимназији рушећи све пред собом. Око 21 час демонстранти су се вратили пред зграду Филозофског факултета и ту су се улогорили планирајући да 28. новембра рано изјутра поново изађу на улице.⁷⁷

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Љ. Димић, *Историја српске...*, 401; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 212; М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2009, 129; П. Симић, З. Деспот, *Тито...*, 260; С. Цветковић, *Између Српа и чекића. Политичка репресија у Србији 1953...*, 165; З. Вуковић, *Од деформација...*, 261; *Служба државне безбедности и албанске...*, 169; М. Бјелајац, *ЈНА на искушењима 60-тих година прошлог века*, Зборник 1968. – 40. година после, Београд 2008, 408; Информација о демонстрацијама у АПКМ, 1968, АЈ, 837, II-4-b/35; „*Рилиндџа*“ о демонстрацијама, Јединство, 1.12.1968.

Како би наведено спречио, покрајински секретар за унутрашње послове Џевдет Хамза је, на основу члана 8 Основног закона о јавним скуповима (*Службени лист СФРЈ* 16/1965) и чланова 8 и 12 Закона о унутрашњим пословима у СРС (*Службени гласник СРС* 52/1966), донео Решење о забрани јавних скупова на територији АПКМ. Према званичним подацима у нередима у Приштини је повређено 10 милиционера, 4 радника ватрогасне службе, 27 грађана је затражило лекарску помоћ, од којих је 8 задржано у болници, а један учесник демонстрација је погинуо, док је незванично број повређених био већи. У Урошевцу је званично потврђено да је повређено 7 радника СУП-а. Иначе, у овом граду су демонстрације почеле око 14 часова и поворка је била углавном састављена од ученика Техничке и Економске школе, уз присуство студената из Приштине, родом из Урошевца. Они су носећи албанску заставу и слику Јосипа Броза Тита и скандирајући *Хоћемо самоопредељење!*, *Хоћемо Републику!* и *Хоћемо Устав!*, стигли до зграде Скупштине општине где је председник општине покушао да их убеди да се разиђу. Како у томе није успео, они су отишли до зграде СУП-а коју су засули каменицама, на шта су припадници СУП-а интервенисали. Незванично, повређено је 10 припадника органа безбедности, од којих 3 теже, док је број повређених учесника протеста остао неутврђен. Демонстранти су се потом упутили ка Учитељској школи настојећи да придобију ученике, али како се то није догодило услед физичког сукоба са наставницима, они су се на крају разишли.

У Подујеву су демонстрације биле мањег интензитета, а скандирано је, између осталог, *Народноослободилачка борба није донела пуну слободу!*. После прочитаних изјава о потреби омогућавања права на самоопредељење и тешком положају студената, демонстранти су се разишли, а слично је било и у Гњилану.⁷⁸

Оно што *Рилиндја* није саопштила било је да су југословенске војне јединице добиле појачање из Скопља, одакле је упућена 243. оклопна бригада, тако да су 28. новембра 1968. од четири часа изјутра тенкови кружили улицама Приштине и ЈНА запосела све јавне зграде. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је забранио штампање ванредних бројева *Рилиндје* и *Јединства* док се не утврде званична државна и партијска саопштења, а међу Србима и Црногорцима је владала потпуна паника и многи су тражили начине да се склоне из Приштине. Поводом демонстрација Албанаца, Вели Дева је 27. новембра дао изјаву у којој је оценио да је *акција била организована од стране једне групе непријатељских елемената – заклетих противника нашег уставног поретка, социјалистичког друштва и самоуправљања, као и идеолошке и политике платформе СКЈ и братства и јединства*, додавши да се *платформа тих реакционарних снага не разликује ни у чему од платформе других реакционарних снага у Покрајини*. Он је позвао младе људе да буду свесни да је ова делатност

⁷⁸ Информација, 28.11.1968, АС, Ђ-2, К-51; *Наредба*, Јединство, 1.12.1968; Изјава Вели Деве поводом демонстрација на Косову и Метохији, 27.11.1968, АС, Ђ-2, К-51.

уперена против интереса албанског народа, политике равноправности и да представља опасност за даљи развој друштвених односа, а затим се обратио свим организацијама СК на Косову и Метохији затраживши да ступе у отворену и бескомпромисну борбу против описаних појава. По сузбијању демонстрација, широм Покрајине су организовани састанци радних колектива и друштвено-политичких организација на којима је осуђена непријатељска активност и захтевано да се против организатора и актера предузму оштре мере.⁷⁹

У саопштењу ПК СКС за КМ, који је састанак одржао рано изјутра 28. новембра 1968, критиковане су *реакционарне снаге* које покушавају да злоупотребе и онемогуће демократизацију политичког живота да би наметнуле своје ставове, односно назначено је да се снаге противне развоју социјализма и самоуправљања у Покрајини *крију иза разних парола како би закамouflирале своје стварне циљеве.*

Као инспиратори демонстрација наведене су *стране агентуре, остаци реакционарних снага и шовинисти и девијанти унутар СК*, који су хтели да нанесу штету афирмацији Албанаца у југословенском друштву и унапређивању односа између народа и народности. Па ипак, уместо да се као кривци јасно именују иредентисти албанске националности који су демонстрације организовали, прозвани су *шовинистички елементи* из редова српског и црногорског народа, за које је претпостављено да ће *потхрањени овим настојати да изазивају мржњу и неповерење према албанском народу и његовим прогресивним снагама.* Зато је апеловано на Србе и Црногорце чланове СК да се боре против таквих појава унутар својих нација, док су инспиратори демонстрација окривљени да су *искористили интелигенцију албанске националности* и да су грађани и чланови СК Албанци *са огорчењем примили вест о реакционарним уличним нередима.* Осим од партијских чланова, затражено је и од радника и школске и студентске омладине на Косову и Метохији да *збију своје редове око СК и друга Тита и да следећи светле револуционарне традиције развијају будност, да се енергично разрачунају са шовинистичким елементима из редова свих народа и онемогуће њихово деловање.*

Премда нису сачувани стенограми са овог састанка, из сведочења пуковника ЈНА Јована Жарковића, који је у време демонстрација био члан ПК СКС за КМ и секретар Комитета СК у јединицама ЈНА на Косову и Метохији, може се закључити да је током расправе дошло до размимоилажења у ставовима чланова ПК СКС за КМ. Кадрови албанске националности су желели да демонстрације прикажу као израз социјалних немира по узору на дешавања у свету и у Београду, тежили да умање значај учешћа албанске омладине у нередима истичући како је она *пренаглила у борби за националну афирмацију и еманципацију* и остваривање права која је стекла тек након Брионског пленума, и настојали да замаскирају евидентни ире-

⁷⁹ Исто.

дентизам истицањем да су организатори немира *реакционарни елементи свих боја*.⁸⁰

Истог дана огласило се првим саопштењем Покрајинско извршно веће у којем су дате само штуре информације о протестима у Приштини и констатовано да је сличних појава било и у Урошевцу, Гњилану и Подујеву, због чега је закључено да је у питању била *организована и синхронизована непријатељска активност*. Тек у другом саопштењу овог тела, истакнуто је да је током демонстрација дошло до напада на раднике Службе јавне безбедности, због чега су они после више упозорења били принуђени да употребе силу. За протесте у Урошевцу је објашњено да су били *мањег обима*, а у Гњилану и Подујеву да су *протекли без других инцидената*. У Приштини је 28. новембра одржан заједнички састанак представника Савеза студената Косова и Метохије и Секретаријата Конференције СК виших школа и факултета на којем су подржани ставови Вели Деве и позвани студенти и омладинци да *покажу своју високу свест и зрелост* и да се *свим снагама супротставе делатности непријатеља*. Политичком активу Србије се истог дана обратио председник ЦК СКС Марко Никезић указавши на значајан развој и унапређење права Албанаца на Косову и Метохији које је Југославија форсирала од краја Другог светског рата. Он је истакао да Албанци у Покрајини чине две трећине становништва, критиковао *великосрпске елементе којима је сметало убрзано унапређење положаја албанске народности* и нагласио да у насталој ситуацији *највећи терет носе комунисти Албанци* и да им руководство СКС мора изаћи у сусрет. Такође, он је објаснио да се ту ради *не само о консолидацији прилика на Косову и Метохији, већ и о стабилности читаве југословенске заједнице*, позвавши чланове СК да уједине своје снаге против непријатељског деловања. У питању је била веома блага реакција првог човека СКС, који је пружио подршку покрајинском партијском руководству и албанско становништво на Косову и Метохији подсетио на права и погодности које им је пружила југословенска федерација уз потенцирање старих критика на рачун великосрпског национализма, који у ово време није ни био активан на Косову и Метохији.⁸¹

Поводом југословенског Дана Републике и годишњице формирања Шаљског партизанског одреда, у селу Баре код Старог Трга је 29. новембра 1968. организован велики народни збор на којем је говорио члан СИВ-а Али Шукрија. Он је указао да су организатори демонстрација *провокатори који су покушали да нам зарију нож у леђа* и да су пароле о наводним интересима Албанаца заправо *само камуфлажа њихових иредентистич-*

⁸⁰ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 162; В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 100; L. Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991, 80; *Saопштење Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију*, Јединство, 1.12.1968.

⁸¹ *Прво саопштење Покрајинског извршног већа*, Јединство, 1.12.1968; *Друго саопштење Покрајинског извршног већа АПКМ*, Јединство, 1.12.1968; *Позивамо студенте и омладинце да покажу своју високу свест*, Борба, 1.12.1968; Обраћање Марка Никезића на састанку политичког актива СРС, 28.11.1968, АС, Ћ-2, К-97.

ких тенденција против социјалистичке Југославије. Сутрадан је одржана седница Секретаријата ПК СКС за КМ на којој се разматрало излагање Марка Никезића пред политичким активном СРС, а у вези са чиме је констатовано да се покрајински руководиоци налазе пред великим изазовима шта даље да чине, како да се поставе и како да формулишу саопштења поводом демонстрација. При томе, покрајински функционери албанске националности Цавид Нимани, Вели Дева, Фадиљ Хоца, Илијаз Куртеши и Махмут Бакали залагали су се да се не иде по процедури и да саопштења буду што краћа како се поједина *деликатна питања* не би продубљивала, док су Илија Вакић, Блажо Радоњић и Кадри Реуфи тражили да се по свим питањима заузму конкретни ставови како на састанцима општинских комитета СК не би дошло до нејасноћа и изражавања мишљења супротних партијској политици.⁸²

У наставку ове седнице Богољуб Недељковић је инсистирао да се према свим организаторима и директним учесницима предузму оштрије мере од затворских казни у трајању од 15 дана, посебно према члановима СК по узору на мере које су примењиване у време Информбироа, када су људи јавно осуђивани и искључивани из партијског чланства. Како је рекао: *Стоји једно схватање у СК, као да неко прикрива, да ми знамо да тај и тај стоји на супротним позицијама СК, али да се против њега не предузима ништа из било којих разлога. Ми морамо рећи да смо рашчистили са онима који су били против позиција СК у уставној дискусији.* Такође, он је скренуо пажњу да је потребно објаснити неалбанским учесницима и студентима да су њихови другови и колеге албанске националности били заведени како не би дошло до конфронтација. Фадиљ Хоца је највећу кривицу за демонстрације свалио на просветне раднике и затражио да се учесници отпусте са посла, али да им се не објављују имена у штампи. Осим тога, он је захтевао да се рашчисти са непровереним гласнима да су Марк Краснићи и Дервиш Рожаја учествовали у демонстрацијама, као и да се направи разлика између демонстрација у Приштини и у Гњилану где није било непријатељских парола. Цавид Нимани је предложио да прве мере буду усмерене према школама и факултетима где би се обавили разговори са директорима и представницима колектива, и утврдило ко је и како деловао. Катарина Патрногић Цица је критиковала појаве идентификовања демонстрација са албанском народношћу у целини и приказивања да је Добрица Ћосић био у праву, док је Али Шукрија указао да јавно мњење широм Југославије доста коментарише присуство ЈНА у гушењу демонстрација као својеврстан преседан. Тако је на описаној седници дошло до поделе у руководству ПК СКС за КМ на, са једне стране, кадрове албанске националности који су се углавном залагали за заташкавање иредентистичких демонстрација кроз давање краћих саопштења, избегавање пропи-

⁸² М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 213; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 225; Д. Богдановић, *Књига о Косову...*, 306; *Организатори демонстрација су провокатори који су покушали да нам зарију нож у леђа*, Борба, 1.12.1968.

саних процедура и наглашавање да интензитет протеста није у свим градовима био једнак, и на, са друге стране, кадрове српске, црногорске и турске националности који су желели да се утврде кривци, изрекну адекватне јавне осуде и затворске казне и заузму конкретни политички ставови како и надаље не би долазило до скретања са партијске линије, односно до понављања нереда.⁸³

Онда се огласио и сам председник СФРЈ Јосип Броз Тито, који је одржао конференцију за штампу у Јајцу 30. новембра 1968. уз присуство извештача 56 листова, 15 светских и националних агенција и пет радиостаница из света. Поводом ситуације на Косову и Метохији Броз је нагласио: *Мислим да се сувише те ствари драматизују, да није баш онако како то неки замишљају. Ми смо знали да тамо још постоје елементи старог, који су нам у прошлости, нарочито у току рата, много тежоћа задали. Још непријатељ тамо постоји, а с друге стране има мијешања и извана. Даље, ријеч је о једној групи, која је нахушкала један мањи број омладине и студентата, који су разбијали излоге, као што то чине и на Западу, или у готово свим земљама. Мало ко нема таквих случајева. Шта сада ту треба драматизирати? Показало се да је руководство на Косову, састављено углавном од Албанаца, а у коме, наравно, има Срба и Црногораца, успјело да тај случај оконча. Не силом, него су просто објаснили људима о чему се ради. И данас је дошло до опште осуде тих поступака код народа. Дошло је до манифестација на којима је народ рекао да неће дозволити да му разни елементи онемогућавају правилан унутрашњи развој, то јест да разбијају братство и јединство на територији АПКМ. Покрајина Косово и Метохија је последњих година постигла огромне успјехе благодарећи учењу и помоћи свих других развијених република, па и саме Републике Србије. Према томе, тамо се ништа трагично није догодило. Сада је све свршено и мислим да би било вријеме да се то не преувеличава.* Тако је Броз покушао да створи утисак да се ништа драматично и трагично није догодило на Косову и Метохији, да је насилног понашања било и на Западу, да је у питању било деловање старих елемената у спрези са спољним фактором који су завели омладину, да је кризу успело да реши политичко руководство Покрајине кроз објашњавање штетности описаних манифестација и да је народ сам схватио да братство и јединство нема алтернативу. При томе, он није поменуо деловање југословенске војске у гушењу нереда и саме протесте није окарактерисао ни као демонстрације, нити као израз албанског иредентизма. Овим саопштењем је било јасно да партијски врх Југославије није намеравао да скрене са пута спровођења дарежљиве политике према Албанцима на Косову и Метохији, односно да им је практично била опроштена побуна против југословенске федерације коју су показали да не осећају као своју.⁸⁴

⁸³ Исто.

⁸⁴ *Наша снага је у јединству наших народа одлучних да бране свој суверенитет, Јединство, 1.12.1968.*

Председништво и Извршни комитет Покрајинске конференције ССРНС за Косово и Метохију су 1. децембра 1968. углавном поновили раније изречене ставове ПК СКС за КМ, закључивши да је велики утицај на одржавање демонстрација имала пропаганда из Албаније. Позвани су школски колективи и њихови савети да оцене деловање појединих просветних радника и садржину њихове васпитно-образовне активности и да оне који *немају морално-политичке квалитете за образовно-васпитни рад удаље из просвете*. У дискусији, Јово Шотра је истакао да *народ никоме неће дозволити да се игра тековинама Народноослободилачке револуције* и да су демонстрације представљале *једну изоловану реакционарну појаву с којом се друштво и у ранијој политичкој пракси сусретало*. Илија Вакић је указао да су покрајински кадрови, чланови СК и радничка класа довољно снажни да успешно превазиђу садашње стање, рекавши: *Мала запосленост, велики проценат сеоског становништва, још недовољна економска развијеност објективно пружају могућност да омладинци који долазе на школовање из средина где је таква ситуација највише изражена покушају, а таквих појава већ има, да своје незадовољство испоље у једном сасвим искривљеном виду, који их објективно одвлачи у антисоцијалистичке воде*. Због тога је он позвао на осмишљен и упоран идејно-политички рад међу омладином у недовољно развијеним срединама. Илијаз Куртешки је одбацио могућност да је један покрајински друштвени орган дели одговорност са организаторима демонстрација и критиковао гласило на албанском језику *Бота е ре*, које је објавило наслов о југословенском Дану Републике малим словима, а на другој страни великим црвеним словима о албанском празнику 28. новембру, затраживши да се испита деловање редакције како у овом листу тако и у гласилима *Шендети* и *Зани и ринис*. Фадиљ Хоџа је поручио да се никоме неће дозволити да ствара раздор међу народима Косова и Метохије и критиковао *албанске националисте* што отежавају посао покрајинског руководства на демократизацији друштва и остваривању равноправности међу народима и народностима у АПКМ. Наводећи Бора и Рамиза као примере братства и јединства, он је указао да *неки људи настоје да предимензионарају демонстрације и да неки покушавају да их умање*. Он је бранио албанску интелигенцију указавши да је она део југословенске интелигенције и да стоји на позицијама социјалистичке изградње, те упутио замерке наставницима који у свом раду нису довољно пажње посветили васпитању деце и који *трују младо поколење*, оценивши да *не заслужују да буду васпитачи ма којој националности припадали*.⁸⁵

Редовна настава у свим школама и на факултетима у Приштини почела је 2. децембра 1968, док је сутрадан шеф информативне службе ПК СКС за КМ Мустафа Шаља саопштио да је на Косову и Метохији углавном нормализовано стање на факултетима и у средњим школама. Ситуа-

⁸⁵ Стенографске белешке са 3. седнице Секретаријата ПК СКС за КМ, 30.11.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Свим општинским комитетима СК на Косову и Метохији, 1.12.1968, АС, Ђ-2, К-4;

ција још није била добра на Филозофском факултету у Приштини и настава није одржавана на Вишој педагошкој школи у Гњилану, где су чланови СК улагали напоре да заведу ред. У таквим околностима, на Једанаестом пленуму ЦК СКЈ, одржаном 2. децембра без присуства Јосипа Броза Тита, разматрани су Задачи СКЈ у даљој изградњи самоуправних друштвено-економских односа, у вези са чиме је Едвард Кардељ елаборирао да *напредак у развоју социјалистичког и самоуправног друштва слабе и угрожавају појаве унутрашњих слабости, недограђености, неразрешиване противречности, непотребне стагнације, недовољна радна и пословна ефикасност, честе једностраности, продор стихије, недовољни стимуланси и одговорност*. Он је објаснио да југословенско друштво не може такве тенденције и појаве успешно да савладава *само или претежно прописима и државним интервенцијама, као ни само политичким интервенцијама које се врло лако могу претворити у јалово поповање људима шта не смеју а шта смеју да раде*, затраживши изградњу аутоматских заштитних механизма. Поводом убрзаног развитка недовољно развијених крајева, Кардељ је истакао да *сама логика тржишта делује у правцу давања предности развијеној индустрији, односно развијенијим деловима земље*, заложивши се да се у систему расподеле створе такве законитости које не би дозволиле да развијенији делови Југославије експлоатишу оне мање развијене.⁸⁶

У наставку дискусије, Мирко Чанадановић (1936) је предложио да се председници покрајинских комитета СК уврсте у ред чланова Председништва СКЈ, на шта је Мијалко Тодоровић Плави упитао Вели Деву какав је став по овом питању на Косову и Метохији. Дева је одговорио да ће се, уколико се усвоји Чанадановићев предлог, ПК СКС за КМ са тиме сложити, а потом поднео извештај о демонстрацијама у Покрајини. Он је објаснио да је у Гњилану протестовала група од 150 до 200 средњошколаца, углавном без наставног особља, којој се придружио један број грађана, да је у Подујеву изашло неколико разреда Гимназије којима се придружио један број занатлија, а да је у Урошевцу демонстрирало 250–300 углавном средњошколске омладине и да је у овом граду, за разлику од Гњилана и Подујева, дошло до насртаја на органе јавне безбедности, државне просторије и постаје СУП-а, због чега су органи јавног реда и мира били принуђени да јаче интервенишу. Поводом догађаја у Приштини, Дева је описао ток демонстрација, уз опаске да је на почетку протеста било 300–350 омладинаца којима су се придружили грађани, увеличавши масу демонстраната на 700 до 900 лица, да проблеми студентског живота нису били покретач за окупљање, да су немири трајали око четири сата и да су при крају постали веома насилни уз истицање парола које је назвао *гарнишом политичких ставова*. Он је похвалио брзу реакцију ПК СКС за КМ који је

⁸⁶ Почела редовна настава у свим школама и на факултетима, Борба, 3.12.1968; Народ осуђује све оне који желе да унесу раздор у наше међунационалне односе, Јединство, 6.12.1968; Извештај о догађајима на Косову и Метохији, 3.12.1968, АС, Ђ-2, К-51; Стенографске белешке са 11. пленума ЦК СКЈ, 2.12.1968, АЈ, 507, II/36.

издао саопштење и покренуо на акцију преко 2.000 организација СК, од којих су свега три или четири ставиле сумњу и изразиле другачије мишљење. Такође, истакао је значај подршке коју је упутио ЦК СКС, одао признање активностима партијских организација на факултетима и вишим школама после демонстрација и затражио да ПК СКС за КМ у наредном периоду пружи дубљу оцену и истражи дубље узроке ових појава.⁸⁷

У наставку излагања, Вели Дева је објаснио да *реакционарне снаге из редова албанског народа настоје да дисквалификују СК као предводника у борби за афирмацију, права и равноправност Албанаца у Југославији*, а затим упутио критику националистима уз редова српског народа нагласивши да *почињу да се дижу од колена где су били до ових догађаја и да стају усправни разни великосрпски шовинисти који желе да користе демонстрације ради тога да на ангро развијају неповерење према Шиптарима у целини, али и СК у целини*. Због тога је он затражио да се борба против национализма води паралелно на два фронта и против албанског и против српског, истакавши да се *највише боји отварања неповерења према Шиптарима и отварања неповерења Шиптара према свима*. У вези са догађајима на Косову и Метохији ЦК СКЈ је на крају пленарног заседања изразио пуну подршку ставовима и активностима ПК СКС за КМ и ЦК СКС, позитивно оценивши деловање *комуниста и радних људи у Покрајини против антисоцијалистичких изгрета* и њихово залагање за *афирмацију националне равноправности и учвршћивање братства и јединства Албанаца, Срба, Црногораца и Турака*. Иначе, Једанаести пленум ЦК СКЈ је дао подстицај да се преиспита уставно-правни положај АПКМ, а подржани су и ставови да се из назива Покрајине изостави термин *Метохија* и да се Албанци у Југославији више не називају *Шиптарима*. У питању је била својеврсна победа албанске партијске елите са Косова и Метохије, која је успела да према великим иредентистичким демонстрацијама направи отклон и прође без последица, односно да искористи бунт Албанаца да би указала на нужност бржег и што ширег спровођења државне политике изласка у сусрет њиховим тежњама како би се у Покрајини очувао мир.⁸⁸

Друга пленарна седница ЦК СКС је 5. децембра 1968. анализирала политичко стање на Косову и Метохији после демонстрација, а уводно излагање је поднео Вели Дева објаснивши да чланови ПК СКС за КМ због *мало протеклог времена нису могли да дубље уђу у истраживање идејно-политичких, друштвених и других узрока у вези са збивањима, демонстрацијама и догађајима на Косову и Метохији* и да су после Брионског пленума разматрани многи проблеми националне равноправности у вези са јачањем материјалне основе Покрајине, решавањем питања равноправне употребе језика, проблема у области културе, образовања, издавачке делатности, истицања националних симбола, јачања економске равноправности и побољшавања квалификационе и националне структуре запосле-

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто.

них. Он је за отпоре наведеним процесима окривио *националисте и шовинисте* из редова како Срба и Црногораца, тако и Албанаца, практично их изједначивши. Поводом језичке равноправности, указао је да је у ранијем периоду албански језик третиран као споредан, што је изазивало велико и оправдано незадовољство међу Албанцима. Приметивши да су Албанци *20 година учили под морањем српскохрватски језик*, он је одбацио залагања једног дела албанских кадрова да се сада у Покрајини наметне учење албанског језика другим националностима. Прешавши на тему уставних промена, Дева је саопштио да су се у *дискусијама отворила бројна питања и створила диференцијација међу становништвом Покрајине, што су непријатељи социјализма искористили да утичу на необавештене и политички дезоријентисане људе*. Како је рекао: *Недавне демонстрације су унеле доста елемената потреса у политички живот, а последице су знатно веће него што се то по димензијама демонстрација могло закључити. Узнемиравајућа је у том смислу чињеница што се све то одвијало у једној многонационалној средини, релативно заосталој у друштвено-економском развоју, у средини у којој бројно преовлађује сељаштво, са малобројном радничком класом, у средини која је бременита и другим проблемима због своје неразвијености. Ми ценимо да се елементи тог политичког потреса, који су у Покрајини доживели сви народи, још увек нису смирили. Они сигурно нису онакви какви су били непосредно у тим догађајима, али је ипак присутан једна степен узнемирености.*⁸⁹

У наставку излагања, Вели Дева је посебно критиковао појаве дезинформисаности које су се кретале у два правца – *са стране Албанаца се оптужују Срби и Црногорци да су криви што су демонстрације узеле такав ток, а код Срба и Црногораца се говори да оно што су демонстранти радили није само њихово дело, већ да је за то одговорно руководство СК које је на кључне кадровске положаје довело Албанце*. Он је још похвалио извештавање Радио-телевизије Београд и критиковао писање појединих југословенских гласила које је назвао *неопрезним*. У дискусији, Орхан Невзати је указао да је демонстрацијама нанета штета националним односима на Косову и Метохији и да су дозвани *сахрањени духови и охрабрена реакција свих боја да се убаца у коло*, али да ће се томе СК одлучно супротстављати. Латинка Перовић је истакла да су оцене ПК СКС за КМ наишле на подршку партијског чланства и свих *прогресивних људи у Покрајини, а да су у СКС и шире демонстрације примљене као ударац оном процесу који је широко отворен – демократизацији политичких и друштвених односа и остваривању политике националне равноправности*. Она је дешавања на Косову и Метохији ставила у контекст међународних догађаја, подсетивши да је СК после Чехословачке кризе више пута указивао да се *угрожавања безбедности наше земље неће вршити само оружаном силом на нашим границама него да ће противници нашег система*

⁸⁹ М. Mišović, *Ko je tražio...*, 215; Стенографске белешке са 2. пленарне седнице ЦК СКС, 5.12.1968, АС, Ћ-2, К-71.

покушати да га изнутра разједу и наруше и објаснивши да се ЦК СКС ослободио политичке илузије да је победом Револуције дефинитивно скинуто са дневног реда национално питање и да су једном за свагда регулисани односи између народа и народности, али да се каснило у остваривању елементарних права народности, што је код њих створило извесну резерву и одређено политичко расположење. Перовићева је оштро одбацила гласине како су они који су упозоравали на појаве национализма на Косову и Метохији били у праву, при чему је алудирала на Добрицу Ћосића и Јована Марјановића, закључивши да је национализам у редовима СК заправо један од видова антикомунизма, да се мора раишчистити све оно што у садашњим условима позива на самоопредељење зато што то питање ствара конфузије и да с обзиром да су главни учесници демонстрација били млади људи и студенти са њима мора више да се ради. Предраг Ајтић је рекао да је после Брионског пленума код Албанаца у Покрајини наступио широк процес националног буђења, али да је у том позитивном процесу дошло и до неких негативних тенденција. Он је за наведено окривио недовољну обавештеност покрајинског становништва о ставовима СК по појединим питањима, због чега су многи учесници демонстрација били заведени мислећи да се боре за прогресивне ставове када су тражили право на самоопредељење, републику и устав. Ајтић је још приметио да је требало одлучније реаговати да се такви људи на време осуде и искључе из редова СК, као и да су њихови ставови били идентични ставовима пропаганде из Албаније.⁹⁰

Потом је реч узео Али Шукрија истакавши да је диференцијација неминован процес за комунисте албанске националности. Он је оценио да ће у прве редове борбе за социјализам доћи они најборбенији и најпрогресивнији и затражио да административне мере према учесницима демонстрација буду бескомпромисне и да у наредном периоду СК посвети већу пажњу бржем развоју економије Косова и Метохије, посебно снажењу радничке класе као партијског ослонаца. Мирко Чанадановић се сложио са излагањем Вели Деве, указавши да се са извесним националним тешкоћама сусреће и покрајинско руководство у Војводини. На крају дискусије Марко Никезић је образложио да је економска заосталост база политичког конзервативизма и позвао на ослобађање од терета наслеђене прошлости. Он је похвалио дотадашњу политику СК у Покрајини рекавши да она једнима одузима илузије о некаквој надмоћности и привилегованом положају у држави, јер је то држава њихова али не и других (Срби и Црногорци), а другима одузима перспективу једне екстерне националистичке акције која би, старајући се да се ниједно питање не реши за Албанце у Југославији, ишла на стварање таквог стања које би погледе Албанаца у Југославији усмеравала ван југословенске социјалистичке заједнице (Албанци). Никезић се заложиио за давање истог положаја свим језицима и за боље третирање проблема Покрајине у штампи, затраживши

⁹⁰ Исто.

од чланова СК да не дозволе да се за описане демонстрације одговорност баци на целокупно становништво албанске националности. Тако је Други пленум ЦК СКС пружио недвосмислену подршку политици према Косову и Метохији усвојеној на Једанаестом пленуму ЦК СКСЈ. Иредентистичке демонстрације су биле први велики политички испит за новоизабрано партијско руководство Србије, на челу са тзв. српским либералима М. Никеџићем и Л. Перовић, те им није ишло у прилог да се ова дешавања посебно актуелизују. На тој линији је дошло до поклапања интереса највиших партијских функционера Србије и Косова и Метохије, што је довело до тога да је ЦК СКС пружио подршку деловању ПК СКС за КМ, ставио демонстрације у контекст међународних дешавања, прихватио изједначавање излива албанског иредентизма са српским и црногорским национализмом, заложиио се за равноправну употребу албанског језика, затражио да се ниједан Албанац у Покрајини не означава кривим и оценио велико учешће младих Албанаца у протестима последицом њихове заведености и конфузије услед недовољно појашњених ставова у вези са уставним променама. На тај начин била је ублажена иредентистичка суштина демонстрација и створен утисак да се ништа преозбиљно није догодило у Покрајини.⁹¹

После описаних демонстрација грађани српске и црногорске националности на Косову и Метохији су на састанцима партијских актива и друштвено-политичких организација најчешће постављали питања *Зар су демонстрације захвалност заједници за огромна средства која је друштво уложило у развој ове Покрајине?*, *Каква права, демократију и слободу желе Шиптари када је наше друштво у том погледу постигло резултате који нису познати ни у једној многонационалној земљи на свету?* и *Ко да верује, после овога, да нам Албанци који живе на Космету неће у некој тежој ситуацији окренути леђа?* Чак су и изван Покрајине честе биле констатације да је *деградирана и ослабљена косметска СДБ и да није способна да ефикасно делује против непријатеља*, да су Албанци национално неживљени и да ЦК СКС није водио добру политику. Посебно се приговарало Покрајинском комитету СКС за КМ да поједини руководиоци албанске националности стоје иза демонстрација и да није реално приказивано стање у Покрајини, односно да су *или обмањивали или су на проблеме гледали кабинетски без познавања стања на терену или су били неспособни да процене стање*. Помињан је и случај националистичког испада покрајинског јавног тужиоца Резак Шаље, који није наишао ни на какву партијску осуду, за разлику од иступања историчара Јована Марјановића и књижевника Добрице Ћосића. Критикован је Вели Дева да је најодговорнији што је до демонстрација дошло и тражено је да се испита понашање Албанаца партијских чланова за време протеста. Могла су се чути и мишљења да је *Косову и Метохији више дато него Војводини* и да *Срби и друге републике развијају Покрајину уз одрицања док Албанци траже да се припоје Албанији*, као и изјаве *Ако им се не свиђа нека иду*

⁹¹ Исто.

код Енвера! и Ћосић је био у праву када је указивао на опасност од албанског национализма и шовинизма!⁹²

Поред тога, ширене су гласине да се по Косову и Метохији истичу само албанске заставе, док се српске и југословенске спаљују, намерно склањају или остављају да висе прљаве. Први пут је јавно тражено да се испита колико се Срба иселило са Косова и Метохије после Брионског пленума и указано је да земљорадници српске и црногорске националности масовно напуштају староседелачка имања због претњи Албанаца који их угрожавају и говоре им како је то њихова земља и да ту немају шта да траже. Отворено је питање да ли су деформације Удбе на Брионском пленуму биле предимензиониране и затражено је поновно увођење *чврсте руке*, при чему је истичано да *овакви догађаји не би били могући док је било Ранковића*. Наиме, изражено је доста критика и сумњи у оправданост и сврсисходност државне и партијске политике Југославије у циљу бржег развоја Косова и Метохије и вештачког креирања националне равноправности на штету српског народа. Томе би требало додати да је инострана штампа у периоду од 27. новембра до 16. децембра 1968. објавила 79 чланака, коментара и агенцијских вести о демонстрацијама на Косову и Метохији, од чега на Западу 47. За југословенске власти посебну неугодност изазвала је појава хитног упућивања страних новинара, који су се у Јајцу окупили на обележавању јубилеја АВНОЈ-а, у Покрајину по избијању демонстрација, одакле су слали своје извештаје из прве руке. У коментарима западне штампе, попут *Монда* и *Њујорк тајмса* истакнуто је чуђење што ниједан југословенски званичник није објаснио узроке демонстрација и констатовано да *политика либерализма и децентрализације није дала резултате*, док је аустријска штампа изворе проблема видела у тежњи Албанца за стварањем *Републике Косово* и отцепљењем од Југославије.⁹³

На Трећој пленарној седници Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржаној 9. децембра 1968, пажња је посвећена оцени демонстрација и мерама за политичко разобличавање организатора и учесника. Уводно излагање поднео је Исмаил Бајра, који је поновио све оно што је на ранијим партијским састанцима већ речено и затражио јединство и већу акцију чланова СК у превазилажењу последица демонстрација. Он је још указао да су Срби и Црногорци у Пећи цепали албанске заставе, да су из СР Црне Горе враћени сватови зато што су носили албанску заставу, да су албански националисти тенденциозно протурали вест да су Срби убили једног албанског ђака бацивши га са балкона током демонстрација и да су на то Срби одговарали да су деца албанских руководиолаца учествовала у демонстрацијама. Одбацивши мишљење да је потребно враћање на *чврсту*

⁹² Збирна информација о догађајима на Космету, 16.12.1968, АС, Ђ-2, К-51; Магнетофонски снимак са секретарима општинских комитета СКС, 6.12.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-16.

⁹³ Збирна информација о догађајима на Космету, 16.12.1968, АС, Ђ-2, К-51; Магнетофонски снимак са секретарима општинских комитета СКС, 6.12.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Преглед писања иностране штампе о новембарским демонстрацијама на Косову од 27.11. до 31.12.1968, АС, Ђ-2, К-149.

руку, Бајра је објасно да демократија не ствара него открива негативне појаве и њихове носиоце и апеловао да се омладина не поистовећује са учесницима нереда. У потоњој дискусији, Кадри Реуфи је рекао: *Овде више нису у питању ситни изгреди и подухвати, још мање неостварена права народности, већ отворени непријатељ који има своју тактику и циљеве. Сада некима смета што је јавно речено да се ради о непријатељу на покушавају, истина узалудно, да оборе ту једнодушну оцену широких маса. Не ради се више ни о каквом језику, ни застави ни о некаквим другим правима која су одавно легализована и прихваћена, него о крајње непријатељским циљевима и плановима. Истовремено, стварањем овакве напете атмосфере, непријатељ жели да нас одвуче од борбе за реализацију наших свакодневних задатака у даљој изградњи самоуправног социјалистичког друштва и привредног преображаја Покрајине.*⁹⁴

У наставку дискусије, Вели Дева је затражио да се сви непријатељи идентификују и дисквалификују као борци за националну равноправност, како они себе желе да представе, зато што је њихова равноправност равна братоубилачком рату, поручивши да је потребно да се затворе сви вентили из којих могу да избију шовинизам и стихија. У закључцима са ове седнице констатовано је да националисти из редова Албанаца настоје да оцену непријатељске активности прикажу као нетачну, а своју активност у демонстрацијама као борбу за интересе и права албанске народности и себе као праве њихове представнике и вође, док је за српске и црногорске националисте наглашено да покушавају да за демонстрације окриве цео албански народ, пласирајући вести о угрожености српског и црногорског живља, што је окарактерисано као покушаји да се оживи великосрпски хегемонизам и величају снаге поражене на Брионском пленуму. Како је наведено: *Као што су албански националисти у демонстрацијама узвикивали пароле против руководства и најодговорнијих кадрова, пре свега своје националности, сада то исто чине четничко-ранковићевски елементи, истичући да је за демонстрације крив Брионски пленум.* Такође, критиковани су напади на СУП и покушаји реакционарних снага да врше утицај на омладину како би је дезоријентисали и ширили у њој национализам и да се приближе и врше утицај на селу и у радним колективима. Одбачена је свака могућност да СК скрене са курса *демократског развојка друштва*, уз позив да се појача организована активност на социјалистичком и интернационалистичком васпитавању омладине у свим срединама.⁹⁵

Наредних дана је, према сугестији Едварда Кардеља, појачан рад на новим уставним решењима како би се створили механизми за заштиту социјалистичког развоја Косова и Метохије, чиме је настављено државно излагање у сусрет захтевима албанске партијско-политичке елите у Покрајини. Са друге стране, у иностраној штампи је почело да јењава

⁹⁴ Магнетофонски снимак Треће пленарне седнице ПК СКС за КМ, 9.12.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-9.

⁹⁵ Исто.

интересовање за демонстрације на Косову и Метохији, односно у периоду од 16. до 31. децембра 1968. је објављен 41 напис, коментар и агенцијска вест у вези са описаним дешавањима, од којих 18 на Западу, 14 на Истоку и 9 у Афроазији. Бугарска штампа је оценила да су демонстрације биле последица слабости југословенског режима и његових лоших веза са омладином, док су америчка гласила *Њујорк тајмс* и *Вашигтон пост* објавила како је Косово и Метохија заостала југословенска област на којој је до 1966. владао колонијални режим, да политика либерализације још није ступила на ово подручје и да се права истина о демонстрацијама скрива од јавности, што је пренела и британска штампа. У вези са наведеним драгоценом је и дневничка забелешка Добрице Ћосића из описаног времена: *У свету какав јесте, у Југославији каква јесте, Шиптари имају сва права да се боре за уједињење своје раскомадане нације. Не може се спокојно живети у „заједници“ у којој влада економска, идеолошка, персонална и политичка словеначко-хрватска хегемонија; не може се мирно живети у „заједници“ у којој се конституише нова „самоуправна државност“ република и припадници једне вере – муслимани, проглашавају нацијом, а бранити југословенским Шиптарима да се уједине са својим народом – матицом. Заслуга ове југословенске „демократије“ јесте у томе што је југословенске Шиптаре на Косову учинила националном авангардом и Пијемонтом расутог албанског народа.*⁹⁶

Тако су иредентисти, видевши да своје циљеве не могу да остваре на Косову и Метохији, тежиште деловања пренели у СР Македонију, где су 22. и 23. децембра 1968. у Тетову избиле демонстрације Албанаца. Према реконструкцији догађаја, немири су започели 22. децембра око 20 часова због тога што је Македонац Срећко Јаневски уклонио албанску заставу са кројачке радње Албанца Исмаила Ејупа, који није поштовао законску одредбу да албанска застava сме да се истиче само уз државну заставу, због чега је око 150 Албанаца упало у фотографску радњу Јаневског и потпуно је демолирало. На улице су изашли просветни радници, лекари и ученици албанске националности, који су се после интервенције партијских руководилаца разишли. Другог дана протеста, неколико стотина демонстраната албанске националности је око 13 часова почело да демолира аутомобиле и трговачке и занатске радње Македонаца, упадајући у зграду Општинског комитета СК, при чему је било повређено шест особа, од којих четири милиционера. Током демонстрација узвикиване су паролe: *Тито – Партија!*, *Тито – Фадиљ Хоџа!*, али и *Милиција – банда фашистичка!*, *Дошло је време за грађански рат!*, *Добијање заставе само је почетак!*, *Тек треба извојевати битку!*, *Удрите шовинисте!*, *Ако их брани милиција, удрите и њу, јер је она наш непријатељ!*, *Доле Ранковић и његова шовинистичка милиција!*, *Доле банда!* и *Доле Тито!* Тражено је и да се тетовска комуна прикључи Косову и Метохији. Међу демонстрантима је

⁹⁶ Преглед писања иностране штампе о новембарским демонстрацијама на Косову од 27.11. до 31.12.1968, 1969, АС, Б-2, К-149; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*..., 391.

уочен велики број бивших осуђеника и људи који су дошли са стране, а протести су разбијени око 18 часова после жестоке интервенције органа милиције. Општински комитет СК Тетова је одмах осудио описане догађаје, што је подржао Секретаријат ЦК СК Македоније окарактерисавши демонстрације као *шовинистичке и непријатељске и отворен напад на социјалистичко самоуправљање и интегритет СРМ и СФРЈ*.⁹⁷

Касније је утврђено да су подстрекачи и предводници демонстрација у Тетову били – по два наставника, лекара и учитеља и по један студент из Београда, бивши учитељ и незапослени радник, тако да је крајем децембра ухапшено 20 лица албанске националности и учесници демонстрација су искључени са радних места у медицинском центру и школи у Тетову. У СР Македонији су биле поднете кривичне пријаве против 87 лица и 101 прекршајна пријава, а упозорено је 120 лица. Истрагом је утврђено да је у Тетову постојала илегална иредентистичка група која је одржала више састанака на којима је тражила национално јединство Албанаца у погледу *патриотизма, одбране заставе и васпитања омладине у духу национализма*. Слати су емисари да испитају расположење и врбују углавном просветне раднике и хоће по Тетову и Гостивару, али и по Косову и Метохији. Организатори су се 28. новембра 1968. окупили у стану једног учитеља, којем је раније суђено за кривична дела против народа и државе, где су расправљали када и како да организују протесте. Почетком децембра стигло им је писмо из Ђаковице у којем су охрабрени да наставе са својим плановима како би издејствовали национална права. Тако је одлучено да се демонстрације одрже у Тетову, за шта је припремљено 6.000 летака, направљени тајни спискови учесника и наговарана неодлучна лица да им се придруже. Онима који су одбијали да пођу на демонстрације пређено је или су физички малтретирани. Описани случај само је потврдио да деловање иредентизма није било сведено само на простор Косова и Метохије, већ се преливало и на друге делове Југославије у којима су живели Албанци, односно да југословенске власти нису имале довољно разрађену стратегију како да ова дешавања стопирају. Иначе, органи јавне безбедности су били много одлучнији у разбијању демонстрација у Македонији него што су то били на Косову и Метохији.⁹⁸

Чини се да су иредентистичке демонстрације убрзале доношење одлуке да се из назива Аутономне Покрајине Косова и Метохије избрише термин *Метохија*, што је Покрајинска скупштина изгласала 12. децембра

⁹⁷ *Služba državne bezbednosti i albanske...*, 174; Информација о демонстрацијама у Тетову, децембар 1968, АЈ, 837, П-4-в/34; *Шовинистички Испад у Тетову*, Борба, 24.12.1968; *Омладина најоштрије осуђује демонстрације*, Борба, 26.12.1968; *Директан атак на братство и јединство*, Борба, 27.12.1968; *Демонстрације*, Политика, 27.12.1968; *Све оштрије мере*, Политика, 28.12.1968; *Траже се оштре казне за организаторе шовинистичких демонстрација*, Борба, 28.12.1968; Д. Н., *Све националности у мешовитим подручјима равноправно носе и права и одговорности*, Борба, 29.12.1968; Д. Н., *У Тетову ухапшено двадесет лица*, Борба, 3.1.1969.

⁹⁸ Исто.

1968. и што је касније било потврђено усвајањем уставних амандмана VII–XIX на Устав СФРЈ у Скупштини СФРЈ 26. децембра када је Покрајини потврђено право на нови назив *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово* (САПК), те заједно са САП Војводином постала *конститутивни елемент југословенског федерализма*. У питању је био велики излазак у сусрет југословенских власти Албанцима на Косову и Метохији, с обзиром да је термин Метохија, као географски појам за југозападни део Покрајине, потицао од грчке речи *метох* који је означавао *земљу под управом манастира (манастирски посед)*, а што је директно указивало на српско историјско право на ову област. На Трећој пленарној седници ЦК СКС, одржаној 26. децембра, Предраг Ајтић је саопштио да је у републичким органима у току била израда предлога мера за даљи развој САП Косова и делова југоисточне уже Србије као недовољно развијених подручја. Критикујући *шовинисте* из редова српског народа да *користе недовољну обавештеност у нашој политици и заосталу свест и шире сумње у оправданост бржег развоја Косова и аутономног статуса ове Покрајине*, он је истакао да СКС без резерви подржава усвајање амандмана на Устав СФРЈ којим се истичу *порасле улоге република и покрајина у животу наше Федерације и друштва, непосредније изражавају равноправности народа и народности и предузимају једнаке одговорности свих народа за политику југословенске заједнице*. Пајтић је посебно изразио задовољство што су *комунисти Србије били идејни иницијатори оних амандмана на савезни и републички устав који дефинишу аутономне покрајине као друштвено-политичке заједнице у систему Србије и Југославије*, при чему је приметио да је потребно сузбијати свако евентуално изражавање ставова који не би били у складу са политиком СКС. Том приликом је потврђен избор Милутина Милошевића за председника Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, која је бројала 43 члана од којих су из Покрајине били Исмаил Бајра, Јусуф Келменди и Бејто Новобрдалија.⁹⁹

Истог дана је после вишечасовне дискусије раднички савет Фабрике бетонских елемената – *Бетоњерке* у Косовској Митровици донео одлуку да се поништи недавно донета одлука о смени руководећих кадрова српске националности и њиховој замени кадровима из редова Албанаца, при чему је одлука о смени Срба оцењена као *непромишљен и непријатељски чин супротан платформи СК*. Потом је 28. децембра 1968. одржана заједничка седница Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово, уз присуство чланова ЦК СКЈ Али Шукрије и Ане Симић, члана Председништва

⁹⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 396; Љ. Димић, *Историја српске...*, 406; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 330; *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, priredili В. Petranović, М. Zečević, II, Beograd 1987, 408; R. Rajović, *Autonomija...*392; P. Ц. Кремштон, *Балкан после Другог светског рата*, Beograd 2003, 182; *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*, Јединство, 16.12.1968; Стенографске белешке са 3. пленарне седнице ЦК СКС, 26.12.1968, АС, Ђ-2, К-71; Информативни билтен ЦК СКС, децембар 1968, АС, Ђ-2, К-147.

ЦК СКС Станоја Аксића и чланова ЦК СКС Синана Хасанија и Бранислава Шкембаревића, на којој је констатовано да се у Покрајини слободније и отвореније дискутује о проблемима међунационалних односа, али да нису постигнути крупни резултати у усклађивању националне структуре запослених са националном структуром становништва, изузев у јавној управи и администрацији радних организација. Неуспеси партијске политике у овом сектору оправдани су *смањеним условима за запошљавање у току привредне реформе и појавама отпора са позиција шовинизма и национализма у неким срединама.*¹⁰⁰

Свечаном седницом Скупштине САП Косова 29. децембра 1968. обележена је 25-годишњица оснивања АВНОЈ-а, АСНОС-а и првог Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију, што је искористио Фадил Хоџа да укаже како су уставним променама аутономне покрајине добиле *све карактеристике ширих друштвено-политичких заједница.* Он је похвалио државне напоре на доношењу Уставног закона САПК као њеног највишег основног акта, којим је Покрајина стицала Врховни суд и право да на својој територији остварује функције СР Србије, сем у областима права и дужности које се јединствено остварују на целој територији СРС, као и то што ће се у раду Скупштине СФРЈ и Скупштине СРС обезбедити употреба албанског језика. Са друге стране, због учешћа у демонстрацијама у Приштини, Подујеву, Урошевцу и Гњилану, судије за прекршаје су казнилe 44 лица са 15 до 30 дана затвора, међу којима је било и 5 организатора демонстрација – Скендер Бериша, Тефик Читаку и Аслан Кастрати из Приштине и Ирфан Шаћири и Фатмир Саљију из Гњилана, а истрага се водила још против 15 лица. Покрајинско извршно веће је на седници 3. јануара 1969. закључило да је у административно-казненом поступку пред општинским судијама за прекршаје број кажњених затвором од 15 до 30 дана због учешћа и организовања демонстрација повећан на 56 лица и да се против 20 особа водио кривични поступак, па је препоручило да се спровођење поступака убрза. Међутим, почетком јануара се у ресторану друштвене исхране Дрвног комбината у Урошевцу одиграо инцидент у коме је радник албанске националности Агим Рамадани ножем напао инжењера Јована Додера зато што га је овај на састанку органа СК окривио за учешће у демонстрацијама. Колектив је одмах оценио овај акт као *злочиначки и терористичко застрашивање оних који осуђују непријатељске демонстрације и захтевају категоричне мере против њихових организатора и учесника,* а што су касније подржали и државни органи.¹⁰¹

¹⁰⁰ Т. М., *Повучена одлука о смењивању руководиоца*, Борба, 27.12.1968; *Заједничка седница Председништва и ИК ПК СКС за Косово*, 28.12.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-4.

¹⁰¹ *Народима и народностима Југославије обезбеђена је пуна равноправност и национална афирмација*, Јединство, 30.12.1968; *Договор пред изборе*, Јединство, 30.12.1968; *Због учешћа у демонстрацијама кажњено 44 лица*, Јединство, 30.12.1968; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 6.1.1969; *Радници траже оштре казне за изазиваче нерета*, Јединство, 6.1.1969.

О атмосфери која је на измаку 1968. владала на САП Косову сликовито сведочи и дневничка белешка Драгослава Драже Марковића од 30. децембра: *...Тамо и даље траје стање опште затегнутости у коме иредента врши снажан притисак. Органи власти су млаки, недовољно ефикасни и то изазива пораст незадовољства у све већој мери. Нарочито то постаје проблем у Косову суседним крајевима Србије – Бујановац, Прешево, Блаце и др. Разуме се, ту има и чистог националистичког отпора према свакој политици равноправности, али и реакције на неоправдану толерантност према шиптарском национализму. Велико је питање како ће се ствари даље развијати и неће ли односи добијати и облике још оштрије кризе. Свака непринципијелност и недоследност мора донети негативне последице. Па и ова.* На састанцима организација СК у радним колективима Покрајине је до средине јануара 1969. искључено 50 партијских чланова, а разним другим казнама кажњено њих 14 због учешћа у демонстрацијама. Међу искљученим је било 12 просветних радника, док је 10 суспендовано. Из радног односа је трајно искључено 12 лица. Насупрот томе, Општински суд у Тетову је до 9. јануара казнио 79 лица која су учествовала у демонстрацијама у овом граду и то казнама од 8 до 30 дана затвора. Покренут је кривични поступак против 15 припадника албанске националности због тежих дела почињених приликом протеста, међу којима је било просветних радника, лекара, интелектуалаца и студената.¹⁰²

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара 1969. изражена је неопходност да се *проблеми у Србији и Македонији око албанске народности решавају правовремено и конкретно* зато што су то *веома осетљива питања* и да би у обе републике требало *имати исти однос према овим појавама*. У дискусији, Латинка Перовић је указала да према проценама ЦК СКС ситуација у САПК још увек није била стабилна и да је било потребно покренути *са једне стране одлучну политичку акцију, а са друге крајње суптилно политичко понашање и огромну политичку стрпљивост*. Она је одбацила идеју да се из ЦК СКС пошаљу додатни кадрови у Покрајину, критиковала хрватско гласило *Вијесник у сриједу* да је давало коментаре о демонстрацијама који су били супротни оцени ПК СКС за Косово и закључила да *нико извана не треба од српских комуниста да спасава шиптарске комунисте у Србији*. Киро Хаџивасилев (1921–2000) је истакао да би догађаје на САП Косову и у СР Македонији требало схватити као *аларм који мора да послужи као основа за много свестраније и дубље сагледавање ових проблема*, приметивши да је велику улогу у догађајима одиграо *низак ступањ развијености ових подручја*. Он је одбацио као неодогуарајуће примедбе да се на САПК и у СРМ примењују различите политичке тактике решавања насталих проблема, односно да је реакција у Покрајини према учесницима демонстрација била знатно блажа него у

¹⁰² D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, I..., 112; В.Н. *Највише замерки правосуђу*, Вечерње новости, 7.1.1969; М. К., *Из СК искључено педесет чланова*, Политика, 8.1.1969; *Тетово: кажњено 79 демонстраната*, Борба, 10.1.1969.

Македонији, објаснивши да то *не значи разлике у начелним политичким ставовима*. На крају седнице је поводом демонстрација Албанаца закључено да ће СКЈ имати исти однос према њима и у Србији и у Македонији, а да је ствар републичких руководстава да усагласе политичке ставове.¹⁰³

Институт за политичке студије Факултета политичких наука у Београду је од 11. до 13. јануара 1969. на позив Секретаријата ЦК СКС организовао Дискусиони политиколошки семинар за политичке раднике на којем су разматрани политичка ситуација и међунационални односи у савременој фази социјалистичког развитка и даљи задаци СКС. Том приликом је Предраг Ајтић одржао предавање на тему *Особености друштвеног развоја албанске народности у СФРЈ и актуелни проблеми њеног даљег развитка* у којем је изнео низ значајних података – да је 75% Албанаца у Југославији живело у СР Србији, да је 53% Албанаца било млађе од 19 година (код Срба 35%), да је 34% Албанаца привређивало (код Срба 51%), да је индекс пораста албанског становништва у периоду 1921–1961. износио 207% (свег становништва у Југославији као целини 148%), да се до 1961. са САПК иселило 2% Албанаца (8% Срба), да је у СР Србији у структури висококвалификованих радника Албанаца било 2% (Срба 8%), квалификованих 20% (Срба 37%), полуквалификованих 14% (Срба 16%) и неквалификованих 64% (Срба 40%), као и да је у САПК било неписмено 53% Албанаца (25% Срба и 20% Црногораца).¹⁰⁴

У наставку семинара Латинка Перовић је одржала предавање на тему *Међунационални односи у Србији и идејнополитичка улога Савеза комуниста* у којем је посебну пажњу обратила на демонстрације Албанаца у САПК, иронично упитавши да ли би требало да се уважавају ставови који говоре – *Шта хоће Албанци? Сувише су добили. Незахвални су за све што је учињено у двадесетогодишњем периоду*, а затим објаснивши да то не могу бити ставови чланова СК. Она је бранила право СКЈ да се брине о развоју и даљој афирмацији албанске народности у Покрајини, саопштивши податке да је у САПК био запослен сваки шести Црногорац, сваки осми Србин, сваки шеснаести Албанац и сваки двадесет четврти Турчин. Оценивши да је проблем Покрајине дугорочан, Перовићева је истакла допринос Брионског пленума, критиковала ставове Добрице Ћосића изнете на Четрнаестој седници ЦК СКС и указала на *велику офанзиву српског национализма*, његове покушаје да се *укотви у СК* и изазове *свесно цепање у њему на националистичкој линији*. Како је закључила: *Ако би се ишло за тим да се са албанским национализмом, који је евидентан на Косову, може обрачунати одавде, из Србије, тиме што ће према њему бити истурен фронт српских националиста дошло би до потпуног беспућа. Зато, мислим, да смо управо на питању Косова, доследне равноправности која ће се на њему остваривати, на крупном испиту у СКС, и то је оно што би*

¹⁰³ Стенографске белешке са 58. седнице ИК СК СКЈ, 10.1.1969, АЈ, 507, IV/57.

¹⁰⁴ *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije*, Београд 1969, 103.

морало да буде фактор нашег уједињења и наше акције. За нас морају бити неодвојиве: борба за националну равноправност и борба за очување интегритета Југославије.¹⁰⁵

Потом је Вели Дева одржао предавање на тему *Међунационални односи и политичка ситуација на Косову* у којем је покушао да укаже на све што је југословенска заједница учинила за развој САПК од 1945, при чему је настојао да се оправда за држање покрајинских руководилаца албанске националности током иредентистичких демонстрација. Сходно томе, он је тенденциозно упитао да ли су деца функционера са Косова и Метохије заиста учествовала у протестима, назвавши то *намерно протураним дезинформацијама* и објаснивши да је у демонстрацијама учествовало само дете једног посланика у Урошевцу које је ученик Средње економске школе и да није тачно да је син једног руководиоца ушао у кафану тражећи да му донесу *печену српску главу* (син Фадила Хоџе). Поводом питања да ли је Албанија имала утицај на избијање демонстрација, Дева је одговорио да је пропаганда из ове земље утицала на укупна кретања, али да је то *слољнополитички утицај* и да су *од прворазредног значаја унутрашња кретања*. Он је још покушао да ублажи ставове албанске интелигенције према демонстрацијама, посебно иступања јавног тужиоца Резак Шаље, који је током уставне дискусије заступао идеје супротне партијској политици, указавши да је био *један од екстремиста у уставној дискусији, али да га не треба везивати за демонстрације, да он није на тој линији* и да је у потпуности прихватио ставове СК, због чега је остао на својој функцији. Поводом питања истицања албанске заставе поред заставе Србије, Дева је закључио: *Мислим да је застава СР Србије истовремено и републичка и национална – српска. А ја сада постављам питање шта смета албанска поред српске? Зашто може да смета? Право да кажем, не бих могао да нађем ниједан аргумент који би говорио о томе да не треба да се ставља.*¹⁰⁶

Павле Јовићевић, који је за време Другог светског рата био секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију и први председник Народног одбора Аутономне Косовско-метохијске Области, упутио је 21. јануара 1969. писмо Јосипу Брозуну Титу у којем је указао да после демонстрација у Покрајини готово никакве конкретне политичке акције нису спроведене, да се иредентисти свете онима који су се против њих некада борили, да се малогранични промет између Албаније и Косова и Метохије скоро уопште не контролише, да је народ наоружан, да је угрожена безбедност државе зато што се непријатељске групе не откривају на време и да је, упркос својим проиредентистичким ставовима, на функцији остао јавни тужилац Резак Шаља, који није хтео да покреће судске поступке против организатора и учесника демонстрација. Он је навео изјаву Рајка Ђаковића да се на основу расположивих података СДБ-а политичка и друштвена

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Исто.

ситуација у Покрајини процењује као *ровита до те мере да и најбаналнија ствар може да изазове гужву и експесе*, потврдивши да националисти из редова Албанаца имају превагу над њиховим сународницима који су за политику СКЈ. Студенти албанске националности су слати у Македонију, Црну Гору и Босну и Херцеговину, где су покушавали да се повежу за ствар *иреденте тражећи самосталност, републику, устав и слободу од ранковићевске Србије*, вршен је притисак да се из затвора пуне учесници демонстрација и долазило је до бојкота наставе од стране ученика и студентата Албанаца. Јовићевић је изнео и сазнања да је српски живаљ на Косову и Метохији веома узнемирен и да намерава да се масовно исељава, да се интензивније прослављао Божић као одговор на појачане притиске Албанаца и да се на факултетима у Приштини говори искључиво на албанском језику уз поручивање Србима да ако не разумеју албански језик напусте наставу.¹⁰⁷

У наставку писма, Павле Јовићевић је деловање партијских органа у САП Косову описао као слабо и недоследно, приметио да у партијском чланству има резистенције и страха од освете што су искористили албански интелектуалци да би подржали захтеве изнете на демонстрацијама, и констатовао да се систематски лансирају тврдње како су демонстрације биле дело *мрачне непријатељске силе која је завела омладину*, при чему није извршено адекватно разрачунавање са организаторима. Он је на крају закључио да у СКЈ нема довољно смелости да се оцене иступања и деловања појединих партијских функционера албанске националности, попут Фадила Хоце и Цавида Ниманија, који су допринели распламсавању ситуације, да су партијски органи у Македонији много одлучније реаговали у обрачуну са демонстрантима и да описани проблем *није више само српска ствар него заједничко питање интегритета Југославије*. У вези са наведеним је и дневничка белешка Добрице Ћосића из овог периода у којој је наведено да се српски народ осећа угроженим и да је православна Нова година 13. јануара 1969. прослављана навелико уз певање српских националних песама. Поводом политичке ситуације у Покрајини он је истакао: *Партијски комитети на Косову људе који се супротстављају угњетавању и обесправљењу Срба карактеришу као четничко-ћосићевске снаге, ранковићевско-ћосићевске снаге. Латинка Перовић, секретар ЦК СКС, преамбициозна политичарка и егзекутор титоизма, на партијским саветовањима теоријски разрађује и квалификује моја схватања као православно светосавску доктрину. То је њен крунски доказ да сам српски националист... Обичан свет друкчије мисли: примам честитке из читаве земље. Срби из Приштине први ми телефоном честитају Нову годину: зову ме студенти, пишу ми радници. Од мене се захтева оно што не желим и што не могу да будем. Али ми се преносе и претње. Тито и ње-*

¹⁰⁷ М. Вилотић, *Ко је и зашто...*, 134; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 271; К. Николић, *Занемарени аспекти косовске кризе*, Зборник *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, Београд 2007, 220.

гова олигархија не могу да поднесу да било ко у овој земљи каже људима истину.¹⁰⁸

Председник СФРЈ Јосип Броз Тито примио је 24. јануара 1969. на Брионима делегацију СР Србије са жељом да се пре одржавања Деветог конгреса СКЈ *раишчисте сви појмови и ставови око најбитнијих питања друштвене и политичке ситуације* како на Конгресу *не би дошло до конфронтирања*. У вези са питањем Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, Броз је објаснио да је неопходно да, и поред притиска појединих развијених република, он остане стабилан извор прихода, што је било веома значајно за економску будућност САП Косова. Драгослав Дража Марковић је информисао председника СФРЈ шта је све уставним амандманима измењено у положају Покрајине, док је Вели Дева елаборирао активности ПК СКС за Косово у периоду након демонстрација Албанаца, хвалећи покрајинско руководство да је током децембра 1968. спречило избијање ексцеса у неким већински албанским срединама попут Ђаковице. Па ипак, он је указао да *уздрмано међунационално поверење користе националисти* и то пре свега из редова Срба и Црногораца који *цепију албанске заставе ноћу*, иако су оне уредно истакнуте уз југословенске, док су Албанци на то реаговали *непрестаним организовањем стража које чувају заставе*. Поред тога, он је окривио Србе да избегавају да долазе на састанке партијских организација. Иако Дева није могао да одговори на питање шта ће се даље догађати у Покрајини, он је изнео запажање да је уочен процес смиривања националних напетости после Нове године и закључио да је дужност чланова СК да *објашњавају ствари*.¹⁰⁹

Потом је Јосип Броз Тито узео реч истакавши да демонстрације у Македонији, за разлику од Косова и Метохије, нису имале економски карактер, окривио је Александра Ранковића Марка и некадашњи монопол Удбе у Покрајини за све лоше што се тамо дешавало, похвалио је владу Србије што је инвестирала у ово подручје и позвао да се развија прерађивачка индустрија како би се становништво запослило. Поводом употребе заставе албанске народности он је рекао – *Ми смо требали на Косову да усвојимо специјалну заставу, у којој би се изразила албанска националност, али која не би била чисто албанска застава. Јер, застава је симбол државности, суверенитета, а у овом случају имамо албанску заставу исту каква је у Тирани*. Председник СФРЈ је указао да би по питању *Републике на Косову* као елементу националног питања требало заузети став на Деветом конгресу СКЈ, објаснивши да су Срби и Црногорци постали одавно мањина у

¹⁰⁸ М. Вилотић, *Ко је и зашто...*, 134; З. Вуковић, *Од деформација...*, 271; К. Николић, *Занемарени аспекти...*, 220; Д. Ћосић, *Историја једног доба. Време отпора (1969–1980)*, Београд 2009, 9.

¹⁰⁹ У делегацији су, између осталих, били: Драгослав Дража Марковић, Милош Милић, Марко Никезић, Латинка Перовић, Добривоје Радосављевић Боби, Петар Стамболић, Драги Стаменковић и Мијалко Тодоровић Плави, као и Вели Дева и Фадиљ Хоца. Видети: Забелешка са пријема делегације СР Србије, 24.1.1969, АЈ, 837, II-2/379.

Покрајини, али да се зато Албанцима не може дозволити право на отцепљење. Како је рекао – *Уосталом куда отцепљење? Ка Албанији? Присаједињење Албанији која је на далеко нижем нивоу него што је Југославија? Огромна је разлика у могућности развитка Косова у склопу Албаније или у склопу Југославије. У Југославији Косово то јест шиптарски народ може да се развија.* Затим је Броз објаснио да би у Покрајини доминирајућу улогу требало да добије *питање социјалистичког развоја, а не национално питање* и да би са јачањем економске базе требало јачати борбу за социјализам, критиковао је партијске чланове Србе и Црногорце који не желе да долазе на састанке СК са комунистима Албанцима, апеловао да се Покрајини *мора омогућити да се економски развија* и да је са тим у вези неопходно наћи стабилне изворе финансирања Фонда федерације. На крају излагања он је констатовао да је потребно активније деловање партијских чланова на објашњавању шта је све Југославија учинила за развој САП Косова.¹¹⁰

Захваливши Јосипу Броз у Титу на подршци, Фадиљ Хоџа је истакао да је ПК СКС за Косово *кренуо у офанзиву да у потпуности нормализује стање у Покрајини, да су у Покрајини нагомилани проблеми, наталожене ствари и оците противречности*, да је велики утицај пропаганде из Албаније и да је потребно кривце за демонстрације извести пред суд како би се ојачало поверење код Срба и Црногораца. Марко Никезић је углавном потврдио ставове Ј. Броза Тита, В. Деве и Ф. Хоџе, при чему је указао да руководство из Албаније тежи да преко побољшања привредне размене утиче на национално питање Албанаца у Југославији и да на југу уже Србије такође постоје проблеми са албанском мањином. Такође, он се заложио да се у наредном периоду кроз законске оквире боље формулише и реши питање равноправности албанске националне мањине у Србији и Југославији како би се *они осетили стварним делом југословенске социјалистичке заједнице*. Тако су на састанку политичког и партијског руководства Србије са Јосипом Брозом Титом дефинисани даљи правци југословенске државне политике према САП Косову. Верујући да су економска улагања један од најважнијих стубова одржања мирног стања у САП Косову, Броз је, упркос противљењу развијенијих југословенских република, подржао наставак рада Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева који је све више средстава усмеравао за развој Покрајине као најнеразвијенијег дела југословенске федерације. Поред тога, он је затражио да Србија настави да економски улаже у САПК, позвао партијско руководство да се бори за изградњу социјализма у Покрајини како би се сузбила доминација националних питања, изразио жаљење што се није ишло на креирање специјалне покрајинске заставе уместо што је дозвољена употреба заставе становништву албанске националности која је била идентична државној застави Албаније и чврсто указао да се покрајинским Албанцима не може дати право на отцепљење. Ове ставове је у име руководства СКС подржао М.

¹¹⁰ Исто.

Никезић, док је В. Дева искористио прилику да похвали достигнућа ПК СКС за Косово на сузбијању ширења демонстрација Албанаца и да потенцира изразе српског и црногорског национализма у вези са цепањем албанских застава и недоласцима на партијске састанке како би умањио све отвореније појаве албанског иредентизма у Покрајини.¹¹¹

Скупштина СР Србије је 29. јануара 1969. усвојила амандмане IV–VIII на Устав СР Србије, док је сутрадан на проширеној седници Секретаријата ПК СКС за Косово започето састављање извештаја за Јосипа Броза Тита о основним проблемима и ставовима покрајинског руководства поводом ситуације у САП Косово. Том приликом се Вели Дева заложиио да извештај буде што краћи, зато што *друг Тито не би имао времена да чита све што бисмо му написали, већ жели да зна то што је најглавније, што је прихваћено*. Он је пренео утиске са посете председнику СФРЈ рекавши да *ни по једном питању није дошло у питање јединство руководства Србије када се ради о догађајима о стању у нашој Покрајини*, да је Броз разговарао о стању у Покрајини и са другим делегацијама југословенских република које су га посетиле, да се интересовао не само за политичке него и за привредне проблеме Покрајине, да је неколико пута *подвлачио да Косово није ничије већ да је оно југословенско* и да је инсистирао на томе да *комунисти треба да држе ситуацију у својим рукама*. Осим тога, на овој седници је разматрано и питање формирања једног одељења при ПК СКС за Косово које би се бавило односима са Албанијом, а које би било састављено од 3 до 4 члана овог тела. Сходно томе, за чланове наведеног одељења предложени су: за економска питања Тимшит Дурићи (шеф кабинета Вели Деве), за културно-просветна питања Рамо Алихајдарај и за политички систем Ибрахим Мушкољај.¹¹²

На Дванаестој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 4. фебруара 1969, усвојени су Закључци о актуелним питањима остваривања политике равноправности народности, при чему је истакнуто да *остваривање и стално продубљивање равноправности народа и народности представља за југословенску друштвену заједницу витално питање и једну од основних компоненти програма и политике СКЈ*. У дискусији, Танкосава Симић је указала да *је деловање албанског национализма и иредентизма дало много хране и подстрека за офанзиву непријатељских снага из редова Срба и Црногораца*. Наведена теза је вештачки стварала утисак да је за политичку ситуацију у САПК више крив српски фактор него албански иредентизам који је тежио стварању етнички чисте Покрајине и њеном припајању Албанији. Тако је Симићева изнела податке да је у периоду 1958–1968. пораст броја запослених Албанаца износио 183,2% и да је у укупном броју запослених повећано учешће висококвалификованих кадрова 9 пута и

¹¹¹ Исто.

¹¹² *Одлука о проглашењу уставних амандмана*, Службени гласник СРС, 5, Београд 1969; Магнетофонски снимак са проширене седнице Секретаријата ПК СК за Косово, 30.1.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14.

средњеквалификованих кадрова 5 пута из редова Албанаца. У годинама привредне стагнације од 1966. до 1968, број запослених је порастао 100,06%, при чему се број запослених Албанаца повећао 2,7%, а број осталих смањио на 98,2%. Захваљујући константном порасту учешћа Албанаца у структури стипендија на факултетима и средњим школама који је износио 70%, од 1958. до 1968. се број висококвалификованих Албанаца повећао са 294 на 2.645. Насупрот томе, подаци Привредне коморе су показивали да је у 1968. отишло 200 стручњака из 13 покрајинских привредних организација, који су били махом Срби и Црногорци.¹¹³

У Закључцима са ове седнице наведени су: резиме одлука Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. по питању националних мањина, ставови из Устава СФРЈ и закона који су се односили на права слободног изражавања народности и њиховог учествовања у друштвеном и политичком животу земље, као и доприноси Осмог конгреса СКЈ из 1964. и Брионског пленума из 1966. године. Наглашено је да ће политика убрзаног развоја привредно неразвијених република и крајева помоћи напретку народности на свим пољима, али да је *степен са којег су кренули у свој развитак стварањем социјалистичке Југославије био толико низак да се није могла и још се не може савладати неповољна ситуација релативне неразвијености, како у односу на њихову материјалну снагу и животни стандард, тако и у односу на могућности запошљавања и националну структуру упослених*. Критиковано је непријатељско деловање које *помажу буржоаске, реакционарне, бирократско-конзервативне и националистичке снаге* и оне из иностранства, осуђене демонстрације у САП Косову и у СР Македонији, при чему је наглашено да *организатори оваквих акција немају пред очима интерес албанске народности и да их инспирише само жеља да нанесу ударац југословенском друштву, подрију југословенску заједницу и њен углед у свету*. На крају је констатовано да се СКЈ залаже за слободно манифестовање свих националних интереса на бази самоуправних друштвено-политичких односа, против дискриминаторског односа према припадницима било ког народа и народности и за искорењивање национализма и шовинизма кроз даљи развитак материјалне основе друштва, а промовисано је и право сваке народности да слободно комуницира са својим матицом у погледу друштвених, материјалних и културних унапређивања. Такође, критикована је политика владе НР Албаније што не жели да развија сарадњу са СФРЈ, указано да уставне промене омогућавају адекватније остварење права народности, највише у оквиру аутономних покрајина, објашњено да ће Албанци у САПК моћи да користе *благодети привредног улагања целе југословенске заједнице како би се ова заостала Покрајина најбрже развијала* и закључено да је *сваки национализам опасан, али да је најопаснији онај пред којим прогресивне друштвене снаге узмичу ма из којих разлога*.¹¹⁴

¹¹³ Стенографске белешке са 12. седнице ЦК СКЈ, 4.2.1969, АЈ, 507, II/37.

¹¹⁴ Исто.

У наредним месецима 1969. одржани су бројни судски процеси организаторима и учесницима демонстрација, као и оним лицима која су деловала на распиривању међунационалних антагонизама. На састанку Предузетне конференције СК РЕХК *Косово*, одржане 1. фебруара, искључени су из СК учесници демонстрација – И. Пирева, Х. Абази, И. Ређа и А. Љођу, док су јавно критиковани Х. Љатић и А. Добрај, који нису били чланови СК. Из СК су искључени и И. Идризи, И. Велић, С. Дабић, Р. Инић и М. Дутина због неприхватања ставова и оцена СК о демонстрацијима, док је затражено да се испита активност чланова СК С. Васића, П. Попића, К. Пренићија, С. Салихија, Б. Јерлијија и Х. Раковице. Осим тога, усвојен је закључак о *сузбијању неконтролисаног и неодговорног одлива стручњака из Колектива*, а одлуком радничког савета РЕХК *Косово* повећане су плате стручњацима и то: радницима са факултетском спремом за 20%, са вишом спремом за 14% и висококвалификованим радницима за 10%. Општински комитет СК у Качанику је 21. фебруара због фракционашке делатности, политичког екстремизма, идејних застрањивања и других недозвољених поступака, казнио последњом опоменом петорицу својих чланова и општинских функционера албанске националности – С. Бајра, Б. Кучука, Х. Шехуа, С. Долошија и Џ. Краснићија зато што су својим деловањем створили нездраву ситуацију у овом крају на националној и политичкој основи. Јавно тужилаштво је крајем фебруара подигло оптужницу против организатора и учесника демонстрација у Приштини од 27. новембра 1968, док су органи СДБ 13. марта у Пећи ухапсили Вишај Селмана, земљорадника, који је код себе имао антијугословенски пропагандни материјал Амбасаде НР Албаније са намером да га дели по селима око Пећи и Ђаковице.¹¹⁵

Скопски окружни суд је 15. марта осудио на седам година строгог затвора 20-годишњег бравара албанске националности Ш. Фетаја из Тетова као једног од иницијатора демонстрација у Тетову, док је 19. марта на 5 година строгог затвора осуђен 43-годишњи новинар, књижевник и бивши уредник часописа *Детска радост* Мехмед Али Хоџа због ширења националне мржње, при чему му није као олакшавајућа околност узето пијанство током којег је јавно износио антијугословенске и националистичке ставове. Веће истог Суда је 22. марта изрекло казне већој групи Албанаца

¹¹⁵ Због ширења и изазивања националне и верске мржње кривично веће скопског Општинског суда је 6. фебруара 1969. осудило на по три године затвора студенте албанске националности М. Бектеша, Р. Бекриа и Л. Осмаила, који су 24. новембра 1968. истакли у спаваоници интерната Педагошке гимназије у Скопљу албанску заставу и натерали свог друга македонске националности да се пред њом клања. Видети: М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 230; *Конференција СК РЕХК „Косово“*, Јединство, 2.3.1969; *Повећане плате стручњацима*, Јединство, 10.2.1969; *Осуђени због изазивања националне мржње*, Борба, 7.2.1969; Магнетофонски снимак са седнице Секретаријата ПК СКС за Косово, 21.2.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Т.М., *Кажњени функционери из Качаника*, Вечерње новости, 22.2.1969; *Свечаност у Великој Јабланици*, Јединство, 17.2.1969; *Деветорица организатора демонстрација у Приштини ускоро пред судом*, Јединство, 3.3.1969; *Ухваћен са непријатељским пропагандним материјалом*, Борба 14.3.1969.

из Гостивара која је деловала на непријатељској и националистичкој основи, осудивши их на казне строгог затвора у трајању од три до шест година. Наиме, они су у периоду од 28. новембра до 1. децембра 1968. у Гостивару и неким селима ове општине у СР Македонији махали албанским заставама, узвикивали непријатељске паролe, изазивали националну мржњу и нетрпељивост међу становништвом, а међу осуђенима су се налазили наставници, учитељи и студенти. На 5 година строгог затвора је 25. марта осуђен 34-годишњи З. Љатифовић као један од иницијатора демонстрација у Тетову.¹¹⁶

Пред Већем тројице Окружног суда у Приштини, под председништвом судије Назима Јуникуа, 4. априла 1969. је завршен претрес деветорици организатора и учесника у непријатељским демонстрацијама од 27. новембра 1968. године. Окружни јавни тужилац Саит Мераку из Пећи је на основу члана 118 став 1 Кривичног законика за дела непријатељске пропаганде оптужио студенте Османа Думошија, Хасана Дермакуа, Селјатина Новосела, Африма Лођу, Скендера Кастратија и Скендера Мучолија, новинара Адиља Пиреву, машинског техничара Илијаза Пиреву и наставника Целадина Рекалијуа да су позивали и подстицали грађане на насилну и противуставну промену државног уређења и на разбијање братства и јединства народа Југославије. Овој групи је посебно замерено на пропагандном деловању међу студентима и ученицима и на истицању непријатељских парола – *Доле колонијалистичка политика!, Хоћемо присаједињење крајева насељених албанским становништвом Косову!, За наша права крв ће се проливати!, У једној руци пушка у другој крамп!* (прокинеска парола која је често коришћена у Албанији). Наглашено је да су оптужени својим деловањем угрозили животе многих људи, да је погинуо ученик Мурат Мехмети и повређено или рањено 16 лица, и да је причињена материјална штета од преко 43 милиона динара. Оптужени су одбрану заснивали на тврдњи да су организовали студентске демонстрације са социјалним захтевима, на шта су упитани зашто су онда у демонстрацијама учествовали само студенти албанске народности, при чему је читав процес вођен на албанском језику. Због свега описаног, 7. априла су О. Думоши, Х. Дермаку, С. Новосела и А. Пирева осуђени на по пет година строгог

¹¹⁶ Кривично веће скопског Окружног суда је због ширења и изазивања националне мржње 25. марта 1969. осудило 43-годишњег бившег учитеља К. Фејдијуа на 7 година затвора зато што је намерно међу студентима изазивао националну нетрпељивост и служио се пропагандним радом у корист Албаније, док је Кривично веће петорице у Битољу је 27. марта осудило на 4 године затвора механичара И. Влашија због непријатељске пропаганде против Југославије, зато што је у Бечу организовао одласке југословенских радника албанске националности у Амбасаду НР Албаније. Приликом хапшења, код њега је нађен албум о Скендербегу са посветом Е. Хоџе. Видети: *Прва пресуда због учеића у тетовским демонстрацијама*, Политика, 16.3.1969; *Мехмед Али Хоџа осуђен на 5 година затвора*, Борба, 20.3.1969; *Актерима гостиварског случаја од 3 до 6 година строгог затвора*, Борба, 23.3.1969; *Фејдију осуђен на 7 година строгог затвора*, Борба, 26.3.1969; *Пет година строгог затвора иницијатору нерета у Тетову*, Политика, 26.3.1969; *За непријатељску пропаганду 4 године затвора*, Борба, 28.3.1969.

затвора, С. Кастрати и Џ. Рекалију на по четири године, а И. Пирева, С. Мучоли и А. Лођа на по три године.¹¹⁷

У Општинском суду у Подујеву 10. априла 1968. су изречене пресуде организаторима демонстрација од 27. новембра 1968. и то берберину Хамид Абдулахију на 16, студенту Сабит Суљи на 14 и учитељу Акиф Шехолију на 12 месеци затвора. Истовремено, Веће општинског суда у Урошевцу је осудило на затворске казне наставника Али Мехмедија на 12 и студенте Техничког факултета из Приштине Исмет Рамаданија и Хасан Абазију на по 10 месеци затвора. Па ипак, дан раније је савезни јавни тужилац Панта Марина изјавио на седници Организационо-политичког већа Савезне скупштине да *ни један човек на Косову и у Македонији није осуђен због учешћа у демонстрацијама, већ да је суђено само појединцима због непријатељске делатности, повезивања са непријатељским службама из иностранства или због ширења националне нетрпељивости*. У питању је био одговор на написе у страниој штампи у којима је критикована слобода говора и деловања у Југославији, чиме је долазио до изражаја светски контекст демонстрација. Иначе, до специфичног покушаја преливања иредентистичких манифестација и на територију СР Црне Горе дошло је 3. јуна 1969. када је на улице Улциња изашло око 30 деце албанске националности, узраста од 7 до 15 година, која су носила албанску заставу и портрет Скендербега, певали националне песме и узвикивали паролe о *Великој Албанији* и Енвер Хоџи. Због тога је тамошњи Општински комитет СК одмах одржао седницу на којој је одређена Комисија да испита догађај. На крају истраге је закључено да су ове демонстрације биле плански организоване, да представљају наставак демонстрација са САП Косова и из СР Македоније и да су демонстранти били ученици основне школе из Глоговца са САПК који су дошли у Улцињ на екскурзију и наговорили домаћу децу да им се придруже.¹¹⁸

Почетком јуна 1969. СУП у САП Косово је саопштио да су физички напади и убиства учестали у Покрајини и да око 600 породица са 5.647 чланова домаћинства живи у кућном притвору због крвне освете. У последњих 10 година се у Покрајини догодило 511 убистава, претежно на селу, при чему је 48,2% извршено ватреним оружјем. За прва четири месеца 1969. убијено је 31 лице и то највише због имовинских односа, љубоморе и крвне освете. У Окружном суду у Скопљу су 18. јуна 1969. изречене пресуде учесницима демонстрација у Тетову, тако да је С. Зулбери осуђен на 5 година, Н. Мислими на 3 и Г. Мислими на 18 месеци строгог затвора. Током истражног поступка саслушан је велики број сведока и децидно саопштено да су демонстрације имале *антидржавни карактер са*

¹¹⁷ Пресуда данас, Јединство, 7.4.1969; Т. М., *Осуђени организатори непријатељских демонстрација у Приштини*, Борба, 8.4.1969; *Три до пет година строгог затвора*, Јединство, 14.4.1969.

¹¹⁸ У *Урошевцу и Подујеву осуђени организатори шовинистичких демонстрација*, Борба, 11.4.1969; *Никоме није суђено због демонстрација*, Вечерње новости, 10.4.1969; И. Л., *Деца демонстранти*, Вечерње новости, 14.6.1969.

циљем цепања НР Македоније и одвајања делова САП Косова из Југославије. Кривично веће петорице у Скопљу изрекло је 25. јуна пресуде Албанцима из Тетова и Ђаковице оптуженим за делатност против народа и државе, при чему су осуђени Мемедриз Муртезани на 7 година, Фаик Мустафаик на 5,5, Агин Јака на 2,5, Ибрахим Руди, Рамадан Синани, Сени Рудати и Иснићемал Шарифи на по 2 године, Абдулсељам Сељами, Рефик Мурати и Нећбедин Незмири на по 1,5 годину строгог затвора. Веће скопског Округног суда је осудило 30. јуна другу групу организатора демонстрација у Тетову и то лекара Х. Јакупија на 5 година строгог затвора, наставника С. Хусеина и лекара М. Бајраактерија на 4 године и наставника А. Усеинија на 18 месеци строгог затвора. Јакупи и Бајраактери су на главном тргу у Тетову држали непријатељске говоре, док је Хусеин предводио ученике. Томе би требало додати да је на седници Извршног бироа Председништва СКЈ 11. јула констатовано да због недостатка финансијских средстава нема довољно припадника милиције на терену, мада је похваљен обавештајни рад и деловање против стране пропаганде и диверзаната. Том приликом је Фадиљ Хоца објаснио да на време нису похапшени организатори демонстрација на САП Косову зато што су постојали *недостаци у прописима који делују на ефективност службе безбедности у практичном раду* и да током сузбијања демонстрација није постојало довољно координације између служби у Покрајини и у Македонији. Он је посебно критиковао гласине да су *превремено пуштани на слободу осуђени иредентисти са Косова*.¹¹⁹

У Скупштини САП Косова је 21. јула 1969. усвојен Закон о оснивању Савета народне одбране и Штаба народне одбране, а за начелника Покрајинског штаба народне одбране именован је потпуковник ЈНА Јанко Ненезић. Осим тога, констатован је повећан број напада на милиционере у Покрајини, при чему је наведено да су у 1968. забележена 223 таква напада, што је било 25,3% више него у 1967. години. Преко 45% службеника Покрајинског СУП и његових општинских испостава било је запослено током 1968. и 1969, док су од укупног броја запослених у Служби јавне безбедности 64,36% и у Служби државне безбедности 50% били Албанци. На седници Комисије ЦК СКС за међунационалне односе, одржаној средином октобра, констатовано је да су појаве национализма и шовинизма у Републици у опадању, али да има појединих крајева где она још увек цвета. Учествујући у дискусији, Рецај Суроји је упутио критику што је у извештају припремљеном за ову седницу дата *једнострана слика* о САПК и што је изнето *све оно што не ваља у Покрајини*. Он је међунационалне сукобе у Покрајини описао као *појединачне инциденте* и затражио да се од

¹¹⁹ М. С., *Насилништво угрожава безбедност грађана*, Јединство, 9.6.1969; И. Т., *Осуђени демонстранти с бомбама*, Борба, 19.6.1969; *Изречене пресуде организаторима демонстрација у Тетову*, Борба, 26.6.1969; *Кажњена и друга група организатора демонстрација*, Борба, 1.7.1969; Стенографске белешке са 14. седнице ИБ ПСКЈ, 11.7.1969, АЈ, 507, IV/76.

тога не праве сензације. Извршни биро Председништва СКЈ је 3. децембра одржао седницу на којој је Крсте Црвенковски информисао да су поводом годишњице демонстрација у САП Косову око 28. новембра извршена превентивна хапшења сумњивих лица у Подујеву и Приштини, закључивши да се политичка ситуација у Покрајини *променила на боље*. На то се за реч јавио Фадиљ Хоџа, који је похвалио мобилизацију покрајинског руководства на сређивању политичке ситуације у САПК. Он је указао да је било покушаја да се штампају пропагандни леци у 300 примерака у којима би се позивало на нове демонстрације, за шта је покушано да се искористи годишњица погибије албанског ученика, али да је СДБ то на време открила и спречила. Студенти српске и црногорске националности су напустили факултете отишавши кућама због прославе Дана Републике 29. новембра, док су студенти албанске националности већином остали, што је Ф. Хоџа про- тумачио *жељом да спрече евентуално одржавање нових демонстрација*.¹²⁰

Судржане иредентистичке демонстрације албанског становништва Косова и Метохије избиле су прво 6. октобра у Призрену, 8. октобра у Сувој Реци и 19. октобра у Пећи, а било је планирано и њихово одржавање у Косовској Митровици 12. и 13. октобра 1968. године. Учесници, махом ученици виших разреда средњих школа, студенти, просветни радници, бивши осуђеници и партијски чланови, продефиловали су улицама носећи албанске заставе у знак са једне стране захвалности Јосипу Броз у Титу и СКЈ на дарованом праву употребе националне заставе и осталим државним уступцима, а са друге стране као израз тежњи за националним уједињењем кроз припајање Покрајине Албанији. Иако том приликом нико није повређен и није причињена значајнија материјална штета, изостала је детаљна истрага и примена адекватних мера југословенских власти, док је албанска партијска елита на Косову и Метохији настојала да ублажи и заташка ове политичке ексцесе. Поред тога, монтажом СДБ након Брионског пленума стари оперативци, углавном српске и црногорске националности, замењени су Албанцима који су већином били неiskusни или незаинтересовани да реагују. У таквим околностима, 27. новембра су избиле масовне иредентистичке демонстрације Албанаца у Гњилану, Урошевцу, Подујеву и Приштини, дан пре националног празника Албаније и два дана пре југословенског Дана Републике када је прослављана 25-годишњица заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Организатори су демонстрације планирали још од 25. октобра, а требало је да буду одржане и у Ђаковици, Косовској Митровици, Трепчи и Прешеву.

Према доступним изворима, процењује се да је у демонстрацијама Албанаца у Приштини учествовало 700 до 900 лица међу којима 300 до

¹²⁰ Т. М., *Основан Савет народне одбране*, Борба, 22.7.1969; Д. В., *Основан Савет и Штаб народне одбране*, Јединство, 28.7.1969; Д. П., *Одлучна борба против национализма*, Јединство, 13.10.1969; Стенографске белешке са 26. седнице ИБ ПСКЈ, 3.12.1969, АЈ, 507, IV/88.

350 омладинаца, а у Урошевцу 250 до 300 омладинаца којима су се придружили студенти и други грађани. У ова два града демонстранти су се сукобили са милицијом и органима јавног реда, уништавали државну и приватну имовину, насртали на јавне зграде и постаје СУП-а и употребљавали ватрено оружје. Протести у Гњилану и Подујеву су били мирнији и учесници су махом били средњошколци. У Приштини је повређено најмање 10 милиционера, 4 ватрогасца, 27 грађана и једно лице је погинуло, док је у Урошевцу повређено 7 радника СУП-а. Сходно узвикиваним паролама, осим начелне подршке Јосипу Брозу Титу и Фадиљу Хоџи, захтевано је давање Покрајини статуса републике, права на самоопредељење народности и усвајање устава, позивано на отцепљење и присаједињење Косова и Метохије Албанији, југословенска државна политика према Покрајини је називана колонијалистичком, клицано је Енверу Хоџи и националном празнику Албаније 28. новембру, пружана је подршка проиредентистички настројеном покрајинском јавном тужиоцу Резак Шаљи и узвикивана имена осуђених иредентиста попут Адема Демаћија. Како би се разбиле демонстрације, на улице Приштине су изведене јединице Југословенске народне армије са тенковима. У наредним данима албанска партијска елита са Косова и Метохије улагала је велике напоре да умањи значај и прикрије суштину описаних демонстрација. Тако је било саопштено да су немири били израз социјалног незадовољства по узору на дешавања у свету и у Београду, да је омладина пренаглила и била заведена, понављане су критике на рачун српског и црногорског национализма који је стављан у први план или изједначаван са албанским национализмом, тражено је да се поводом демонстрација дају што краћа саопштења и заобилазе прописане процедуре и указивано да интензитет нереда није свуда био једнак. Председник ЦК СКС Марко Никезић пружио је подршку активностима и деловању Покрајинског комитета СКС за КМ, мада је у овом телу постојало незадовољство чланова неалбанских националности који су тражили покретање истрага, утврђивање криваца, изрицање јавних осуда и казни и конкретизацију политичких ставова како се описани догађаји не би поновили.

Онда је 30. новембра 1968. уследило обраћање медијима председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, који је изнео став да се ништа драматично није догодило на Косову и Метохији, да су се слични експеси дешавали и на Западу, да је у питању било деловање старих елемената удружених са спољним фактором, да је омладина била заведена и да је кризу решило покрајинско политичко руководство објашњавањем штетности протеста и позивањем на братство и јединство. С обзиром на присуство страних извештача, он није поменуо употребу ЈНА и није указао на антијугословенску суштину демонстрација. То је значило да партијски врх Југославије није намеравао да скрене са курса спровођења попустљиве државне политике према Албанцима на Косову и Метохији, односно да им је била опроштена побуна против југословенске федерације коју су показали да је не осећају својом државом. Редовна настава у школама и на факултетима у

Покрајини успостављена је 2. децембра, мада је ситуација била још увек ровита на Филозофском факултету у Приштини и Вишој педагошкој школи у Гњилану. Истог дана је на Једанаестој пленарној седници ЦК СКЈ пружена подршка активностима ПК СКС за КМ и ЦК СКС, дат је подстицај даљем побољшању уставно-правног положаја АПКМ и усвојени су предлози да се из назива Покрајине uklони термин *Метохија* и да се домаћи Албанци више не називају *Шинтарима*. У питању је била својеврсна победа албанске партијско-политичке елите на Косову и Метохији, која је успела да направи политички отклон према бунту својих сународника и искористи насталу ситуацију како би у циљу очувања мира и стабилности Покрајине затражила брже и шире спровођење политике изласка у сусрет националним интересима тамошњих Албанаца. Други пленум ЦК СКС је 5. децембра потврдио наведену политику, при чему су демонстрације стављене у контекст међународних збивања, подржана равноправна употреба албанског језика, сугерисано да се сви Албанци не означавају кривима за описана дешавања и оцењено да је омладина албанске националности била заведена и у конфузији услед недовољне обавештености о уставним реформама. Иредентистичке демонстрације су биле први велики тест за новоизабрано партијско руководство Србије, на челу са тзв. српским либералима Марком Никезићем и Латинком Перовић, којима није у прилог ишла актуелизација овог проблема. Тако је дошло до поклапања интереса са покрајинским руководством албанске националности, што је за последицу имало додатно прикривање последица и неиспитивање суштине иредентистичких демонстрација.

Значај албанског питања у Југославији потврђује и преливање иредентистичких демонстрација у СР Македонију. У Гостивару су од 28. новембра до 1. децембра 1968. Албанци махали националним заставама и узвикивали антијугословенске пароле, али без прављења већих нередa. Насупрот томе, у Тетову су 22. и 23. децембра избиле масовне демонстрације Албанаца. Првог дана су протести били релативно мирни, да би другог дана демонстранти демолирали радње Македонаца, узвикивали пароле против Јосипа Броза Тита, позивали на грађански рат и тражили да се тетовска општина припоји Косову и Метохији. Након интервенције милиције нереди су обустављени, а истрагом надлежних органа утврђено је да су организатори били инструисани од иредентиста из Ђаковице. Са друге стране, демонстрације Албанаца су убрзале процес уклањања термина *Метохија* из назива Аутономне Покрајине Косово и Метохија, што је 12. децембра изгласала Покрајинска Скупштина и 26. децембра потврдила Скупштина СФРЈ усвајањем уставних амандмана VII–XIX на Устав СФРЈ. Тако је формирана Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово, која је заједно са САП Војводином постала конститутивни елемент југословенског федерализма. Излазак у сусрет Албанцима по питању потискивања речи Метохија, која је у средњем веку указивала на манастирски посед и у географском смислу означавала југозападни део Покрајине, заправо је

негирало српско историјско право на ову територију. Почетком 1969. у САП Косову је због организовања и учешћа у демонстрацијама било кажњено 56 лица затвором од 15 до 40 дана, против 20 лица се водио кривични поступак, у радним колективима из партијских организација је искључено 50 чланова од којих 12 просветних радника, док је у СР Македонији 79 лица кажњено затвором од 8 до 30 дана и против 15 лица се водио кривични поступак. С обзиром да је партијска елита Македоније била одлучнија у откривању и кажњавању организатора иредентистичких демонстрација, Извршни комитет ЦК СКЈ је 10. јануара био приморан да негира како се у САП Косову и СР Македонији примењују различите тактике решавања овог проблема, док је партијско руководство СР Србије упозоравало да је политичка ситуација у Покрајини још увек нестабилна.

На Дискусионом политиколошком семинару за политичке раднике организованом на позив Секретаријата ЦК СКС у Београду од 11. до 13. јануара 1969. изнети су подаци према којима је 75% југословенских Албанаца живело у Србији, 53% Албанаца било млађе од 19 година старости (35% Срби), 34% Албанаца привређивало (51% Срби), индекс пораста албанског становништва у периоду 1921–1961. износио 206% (свег становништва Југославије збирно 148%), висококвалификованих Албанаца било 2% (Срба 8%), квалификованих Албанаца 20% (Срба 37%) и нискоквалификованих Албанаца 64% (Срба 40%). У САПК је било неписмено 53% Албанаца, 25% Срба и 20% Црногораца и био је запослен сваки 6. Црногорац, 8. Србин, 16. Албанац и 24. Турчин. Том приликом је секретарка ЦК СКС Латинка Перовић бранила право СКЈ да брине о развоју и даљој афирмацији Албанаца у Покрајини, док је председник ПК СКС за Косово Вели Дева настојао да оправда покрајинско руководство одговорности за избијање демонстрације, умањи утицај Албаније на ширење иредентистичког расположење код југословенских Албанаца, оправда проиредентистичко иступање јавног тужиоца Резак Шаље и објасни важност слободног истицања албанске заставе. С обзиром да се у описано време појачавала узнемиреност грађана српске и црногорске националности у Покрајини, Павле Јовићевић, који је био секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију у Другом светском рату и први председник Народног одбора АКМО, упутио је 21. јануара писмо Јосипу Брозуну Титу у којем је изразио замерке што после демонстрација нису спроведене адекватне политичке акције. Он је указао да се иредентисти свете, да се не контролише малогранични промет са Албанијом, да је народ наоружан, да је угрожена државна безбедност, да се непријатељске групе не откривају на време, да покрајински јавни тужилац Р. Шаља није покретао поступке против организатора и учесника демонстрација, да су постојали притисци да се из затвора пуне ухапшени иредентисти, да у Покрајини има више иредентиста него присталица политике СКЈ, да покрајински иредентисти успостављају контакте по Македонији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, да српски и црногорски живаљ планира масовно исељавање, да на фа-

култетима у Приштини постоји притисак да се говори искључиво на албанском језику и да је недоследно деловање покрајинских партијских органа. Такође, Јовићевић је довео у питање политичку активност истакнутих партијских и државних функционера албанске националности Фадилџа Хоџе и Џавида Ниманија и указао на одлучност партијских органа у Македонији у обрачунавању са организаторима демонстрација.

Из обавештајних извора се уочава да су Срби и Црногорци са Косова и Метохије постављали питање да ли су демонстрације биле израз захвалности домаћих Албанца југословенској заједници на великим материјалним улагањима у САПК, констатовали да су Албанцима дата права којих нема ни у једној многонационалној држави, одбацивали могућност да будуће верују Албанцима, уочавали деградираност СДБ, приговарали на рад чланова ПК СКС за КМ албанске националности, истицали неправедност да се са једне стране критикују ставови Добрице Ћосића и Јована Марјановића а са друге стране Резак Шаља ослобађа свих оптужби, сматрали да домаћи Албанци једино желе да се припоје Албанији, жалили се да се истичу само албанске заставе, док се државне заставе уклањају или остављају да висе прљаве и поцепане, те указивали да Албанци приморавају земљораднике српске и црногорске националности да напуштају Покрајину. Индикативна је и мисао Д. Ћосића да је САПК постајала *Пијемонт расутог албанског народа*. У таквим околностима је Јосип Броз Тито 24. јануара 1969. примио делегацију СР Србије којој је исказао уверење да су економска улагања кључ одржања мирног политичког стања у САПК. Упркос противљењу развијенијих југословенских република, он је подржао наставак рада Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, који је све више средстава усмеравао за просперитет Покрајине, затражио да Србија и даље упућује економску помоћ Покрајини, изразио жаљење што се није ишло на стварање специјалне покрајинске заставе уместо што је дозвољено Албанцима да користе заставу идентичну државној застави Албаније и исказао да се Албанцима не може дати право на отцепљење. Тако је на овом састанку дошло до дефинисања даљих праваца југословенске државне политике према САПК, са чиме се сложило политичко руководство Србије. Дванаеста пленарна седница ЦК СКЈ је 4. фебруара пружила подстрек политици убрзаног развоја привредно неразвијених република и крајева како би се допринело општем напретку националних мањина. Промовисано је слободно манифестовање националних интереса народности на бази самоуправних друштвених односа и дозвољено њихово комуницирање са државама матицама у друштвеном, материјалном и културном смислу, мада је критикована антијугословенска политика Албаније. Такође, уочен је пораст броја запослених Албанаца од 183,2% у периоду 1958–1968, али и одлив 200 стручњака из Покрајине у 1968. махом Срба и Црногораца.

Због демонстрација у Гостивару осуђена је 22. марта 1969. већа група Албанаца на затворске казне од 3 до 6 година, док је поводом демон-

страција у Приштини осуђена 7. априла група од 9 Албанаца на затворске казне од 3 до 5 година. У вези са демонстрацијама у Подујеву 10. априла је осуђена група од 3 Албанца на 16 до 12 месеци затвора, а у Урошевцу група од 3 Албанца на 12 до 10 месеци затвора. Међу процесуираним организаторима и вођама демонстрација било је највише учитеља, наставника, студената и новинара. Па ипак, у ове време је саопштен државни став да нико није осуђен због учешћа у демонстрацијама, већ због непријатељске делатности. Индикативан је и пример покушаја преношења иредентистичких демонстрација у Улцињ, у СР Црној Гори, где је група ученика која је са САПК дошла на школску екскурзију 3. јуна заједно са локалном децом носила албанске заставе. Због демонстрација у Тетову осуђена је 18. јуна група од 4 Албанца на 5 година до 18 месеци затвора, а у Скопљу 25. јуна прва група од 10 Албанаца из Тетова и Ђаковице на 7 до 1,5 године затвора и 30. јуна друга група од 4 Албанца на 5 година до 18 месеци затвора. На седници Извршног бироа Председништва СКЈ Фадиљ Хоца је покушао да оправда руководство САПК објаснивши да организатори демонстрација нису на време ухапшени због процедуралних разлога и слабе сарадње са СР Македонијом, те оповргао тврдње да су ухапшени на територији Покрајине превремено пуштани на слободу. Поред тога, СУП је средином 1969. потврдио учесталост физичких напада и убистава у САПК и повећан број насртаја на милиционере, али и саопштио да су 64,36% запослених у јавној безбедности и 50% у државној безбедности били Албанци. Тако су описана догађања са краја 1968. и у првој половини 1969. потврдила одлучност партијског и државног врха Југославије да упркос побуни албанског становништва на Косову и Метохији не скрену са политичког курса зацртаног још на Брионском пленуму 1966, а све у циљу очувања мирног и стабилног стања у Покрајини. Поврх тога, иредентистичке демонстрације Албанаца су подстакле југословенске власти да, по директивама Јосипа Броза Тита и уз прећутну сагласност руководства Србије, убрзају и прошире спровођење благонаклоне политике према Албанцима у Покрајини и то кроз директне подстицаје даљим економским улагањима, повећање права националних мањина и дефинисање новог уставног положаја, назива и овлашћења Покрајине, о чему ће бити више речи у наставку.

2.4. Уставни амандмани из 1967, 1968. и 1969 – почетак једног процеса

Брионски пленум из 1966. године отворио је пут отпочињању политичког процеса декомпоновања југословенске федерације јачањем права и надлежности њених република и аутономних покрајина, уз форсирање равноправности националних мањина. Тако је политички врх Југославије, у складу са идеолошким начелима СКЈ, настојао да на Косову и Метохији прошири права и положај албанске националне мањине, која је на овом простору представљала већинско становништво, како би очувао мир и стабилност у Покрајини. С обзиром да је наведене промене требало законски кодификовати, постављено је питање измена најважнијег правног документа – Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Па ипак, Јосип Броз Тито није био спреман да прихвати доношење потпуно новог устава, већ се према саветима Едварда Кардеља одлучио за усвајање амандмана на постојећи Устав СФРЈ. Сходно томе, Веће народа Скупштине СФРЈ је 26. јануара 1967. образовало Радну групу која је била задужена да проучава проблематику у вези са променом Устава СФРЈ и која се на састанцима 31. јануара и 8. фебруара упознала са материјом и уобличила текст иницијативе за покретање поступка уставних промена. Разлози за измене у Уставу СФРЈ објашњене су југословенској јавности потребом да се нормирају решења која су заживела у пракси и да се подстакне даља демократизација друштвеног живота. На седници Већа народа Скупштине СФРЈ, одржаној 17. фебруара, прихваћен је предлог Радне групе да се покрене поступак за промену појединих одредаба Устава СФРЈ које су се односиле на функције и делокруг рада Већа народа, избор његових чланова, састав СИВ-а, положај савезних органа управе и везе између Федерације и њених република. Наведено је дало подстрек партијским руководиоцима албанске националности са Косова и Метохије да крену у политичку борбу за ширење права својих сународника и редефинисање положаја и надлежности покрајинске аутономије.¹²¹

Посебно активни у овом процесу били су покрајински руководиоци Фадиљ Хоџа, Цавид Нимани и Вели Дева, који су код савезних и републичких органа инсистирали да се подстакне решавање статуса делегације Аутономне Покрајине Косова и Метохије у Већу народа Скупштине СФРЈ, отвори питање заступљености Албанаца у различитим телима Скупштине СФРЈ, повећају материјална улагања у Покрајину, прошире нормативна права и овлашћења Покрајинске скупштине и преиспитају многи републички прописи. Југословенски политички врх је пажљиво ослушкивао захтеве руководства Косова и Метохије, посебно оне у вези са приговори-

¹²¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 388; Љ. Димић, *Историја српске...*, 392; К. Николић, *Србија...*, 272; В. Стојанчевић, Ђ. Борзан, Љ. Димић, *Земља живих...*, 270; Р. Рајовић, *Аутономија...*, 279; *Jugoslovenski federalizam...*, II..., 396; Б. Мајданац, *Народна скупштина Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, Београд 2004, 125; М. Bešlin, *Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)*, *Zbornik Tito – viđenja i tumačenja*, Београд 2011, 71.

ма да је Устав СФРЈ из 1963. сузио права АПКМ у односу на Устав ФНРЈ из 1946, настојећи да им изађе у сусрет све докле њихове тежње не би почеле да угрожавају идеолошке постулате СКЈ и опстанак југословенске федерације. С обзиром да је Радна група Већа народа Скупштине СФРЈ сматрала да би промене Устава СФРЈ требало извршити путем доношења уставних амандмана, који би били формулисани и нумерисани независно од важећих уставних одредби, Скупштина СФРЈ је 18. априла 1967. започела уставну реформу доношењем Одлуке о проглашењу уставних амандмана I–VI. Тако је Веће народа Скупштине СФРЈ стекло значајне компетенције у решавању питања равноправности народа и народности и равноправности југословенских република, односно са Савезним већем Скупштине СФРЈ поделило ингеренције над пословима који су дотада били само у његовом делокругу. Скупштине југословенских република су на заједничкој седници бирале у Савезно веће Скупштине СФРЈ по 10 посланика, изузев у случају СР Србије, која је због своје две аутономне покрајине бирала из сваке од њих још по једног посланика. Поред тога, овим уставним амандманима је редукована могућност Федерације да финансира инвестиције и заштита уставног поретка од стране СДБ више није била искључиво у њеној надлежности, већ и република. Наведени уставни амандмани чинили су саставни део Устава СФРЈ и ступили су на снагу даном њиховог проглашења. У складу са њима, Скупштина СР Србије је 20. априла усвојила амандмане I–III на Устав СРС, који су предвиђали да се у Веће народа Скупштине СФРЈ бира 10 посланика и по 5 посланика скупштина аутономних покрајина. За посланике су могли бити изабрани чак и грађани који нису били републички или покрајински посланици, мада је у том случају било пресудно мишљење ССРН Србије.¹²²

У Новом Саду је од 8. до 10. јуна 1967. одржан Симпозијум о друштвено-политичким и правним аспектима аутономних покрајина у Југославији, на којем је расправљано о питањима даљег јачања и продубљивања права АП Војводине и АП Косова и Метохије. Симпозијум су организовали Правни факултет из Новог Сада, Институт за упоредно право из Београда, Правно-економски факултет из Приштине и Завод за јавну управу из Новог Сада. Тематски посматрано, током овог скупа отворене су и размотрене четири крупне групе питања. Прва група питања односила се на уставно-правни и статутарни положај аутономних јединица, поводом чега је дошло до спорења око тога да ли су аутономије вид локалне самоуправне јединице или јединице федералног карактера. Друга група питања односила се на нормативне функције покрајинских органа, при чему је Правно-економски факултет у Приштини закључио да се слабости у овом домену односе на уздржаност републичких органа у давању права органима аутономија да зависно од посебности покрајина регулишу својим прописима одређена питања, а истакнут је и недостатак материјалних сред-

¹²² *Ustavni amandmani na Ustav SFRJ*, Službeni list SFRJ, 18, Београд 1967; *Одлука о проглашењу уставних амандмана*, Службени гласник СРС, 16, Београд 1967.

става за остваривање аутономија. Због тога је затражено да се покрајинама омогући да у оквиру својих нормативних овлашћења доносе покрајинске законе, што је поткрепљено примерима аутономија у Италији и Великој Британији. Трећа група питања односила се на положај народности и на међунационалне односе, у вези са чиме је Хајредин Хоџа истакао специфичност албанске националне мањине којој је *афирмација била могућа само у оквирима проширења права аутономије Косова и Метохије*. Тако су посебно истакнута права народности на свестранији развој, сарадњу са припадницима других народности и народа, однос са матицом и равноправну употребу језика. Четврта група питања односила се на економски положај аутономних јединица, у вези са чиме је закључено да би повећањем овлашћења и садржине деловања аутономних покрајина дошло до обезбеђивања бољег прилива материјалних средстава.¹²³

Проширења аутономних права АПКМ путем измена Устава СФРЈ и Устава СРС на овом симпозијуму су активно подржавали Газменд Зајми и Хајредин Хоџа, релативно су били уздржани Станоје Аксић, Бранислав Мркић и Есад Ставилеци, док је једино Спасоје Ђаковић имао смелости да постави питање: *Шта би то значило – Аутономна република Војводина и Аутономна република Косово и Метохија?* Заправо, симпозијум је био стручни увод у оно што су највише партијске и државне структуре Југославије планирале да постигну у наредном периоду, а за шта је требало пружити правну аргументацију и задобити подршку ширег јавног мњења. У то време је дошло и до постепеног повезивање руководства АП Косова и Метохије и АП Војводине у тежњама за проширењем аутономних права. У случају Војводине, захтеви су се сводили на жеље за сопственим управљањем расподелом средстава, односно утврђивањем висине прихода, засебним институционалним системом власти, самоуправном организацијом Покрајине по узору на републичку и самосталним финансирањем образовања, културе, информисања, здравства и социјалне заштите.¹²⁴

На седници Комисије за Статут АПКМ, одржаној 21. фебруара 1968, председник Скупштине АПКМ Фадиљ Хоџа указао је да су у *последње време у читавој политичкој и друштвеној јавности отворена питања која се тичу остваривања Устава или захтевају промену неких његових одредаба*, позивајући се на Симпозијум у Новом Саду, где су *посебно продубљена питања у вези са положајем аутономија у југословенском систему и указано на оправданост покретања неких питања*. Он је истакао да у том процесу не би смело да дође до *јачања покрајинског централизма и етатизма*, већ само до *оснажења положаја Косова и Метохије у борби против*

¹²³ Љ. Димић, *Историја српске...*, 396; В. М, *Права аутономија произилазе из система самоуправности*, Политика, 10.6.1967; *Путоказ научној раду*, Дневник, 11.6.1967; Е. С, *Шира овлашћења аутономним покрајина*, Јединство, 19.6.1967; *Аутономне покрајине и Југославији. Друштвено-политички и правни аспекти*, Београд 1967, 3; Извештај о раду Симпозијума *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено политички и правни аспекти*, 15.6.1967, АС, Ћ-2, К-40.

¹²⁴ Исто.

републичког и федералног етатизма и централизма. Такође, он је закључио да, иако се налази у саставу СР Србије, Покрајина уједно представља и елемент југословенског федерализма. Сходно томе, Хоџа је предложио разматрање три основне групе питања у вези са: остваривањем и потребом промене појединих одредаба Устава СФРЈ у односу на АПКМ; остваривањем и потребом промене појединих одредаба Устава СРС и применом начела Устава СФРЈ у Уставу СРС о АПКМ; и проучавањем Статута АПКМ поводом одређених његових измена и допуна. Поред тога, он је нагласио да активност наведене Комисије не би требало да се *исцрпљује само на изучавању питања у вези са Статутом АПКМ*, него да би истовремено требало да *пружи сарадњу и учеиће у раду савезне и републичке Комисије за уставна питања*. На седници Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута АПКМ (Статутарна комисија АПКМ), одржаној 12. марта, образоване су четири радне групе: за друштвено-политички систем, за националне односе и равноправност језика, за друштвено-економске односе и за друштвене службе.¹²⁵

У наставку рада Статутарне комисије АПКМ, 16. марта 1968. је покренуто питање будућег назива АП Косова и Метохије, у вези са чиме је Фадиљ Хоџа образложио да би Покрајина требало да се зове *Косова* на албанском и *Косово* на српскохрватском језику, док би термин *Метохија* требало одбацити као *доста узак појам*. Том приликом су изнети предлози да се у називу Покрајине нађу оба термина *Косова-Косово* и да се убаци одредница *Социјалистичка Аутономна Покрајина* зато што она стоји у називу југословенских република и представља развијање братства и јединства. Па ипак, Хоџа је изнео дилему *хоће ли бити реаговања, у којој мери, каква ће та реаговања бити, и зашто би била*, истакавши да *неки Црногорци, који чак не живе на Косову и Метохији, не могу то да прихвате и схвате да буде само Косово*. Цавид Нимани је посебно критиковао збрку насталу скраћивањем назива Покрајине у кованицу *Космет*, док је Катарина Патрногић Цица указала да је *метох* – црквени феудални посед и да би га као таквог требало одбацити у консултацији са историчарима и географима. У наставку седнице, расправљано је о питањима односа Федерација–Република, права на истицање албанске заставе и амблема и примени двојезичне администрације. Поводом питања аутономије судства наглашено је да би требало формирати покрајински уставни суд, осамосталити Врховни суд Покрајине који би постао равноправан са Врховним судовима у Београду и Војводини и омогућити пуну аутономију редовних судова. По питању језика, Ф. Хоџа је закључио – *Пошто је српски језик обавезан за Шиптаре, ако смо за равноправност језика, онда треба и шиптарски језик да буде обавезан за Србе... Међутим, ми смо сада еволуирали и узели смо нашег старог друга Лењина и рекли добровољност. Према томе ту добровољност смо узели као начело, она важи и за једне и*

¹²⁵ Комисија за Статут АКМО, 21.2.1968, АС, БИА, III-120; Статутарна Комисија АКМО, 12.3.1968, АС, БИА, III-120; *Образоване четири радне групе*, Јединство, 18.3.1968.

за друге. На седници Статутарне комисије АПКМ 3. априла К. Патрногић Цица је известила да је питање назива Покрајине дато на обраду групи научника, изразивши бојазан да би се, ако до промена дође, *конзервативни елементи могли* бунити и упутити критике о недоследности рада Комисије. У вези са описаним, јасно је било да су истакнути покрајински кадрови албанске националности форсирали избацивање термина *Метохија* из назива АПКМ, јер је он указивао на средњовековни период процвата српске државности и духовности на простору који географски обухвата југозападни део Покрајине, односно потврђивао историјско право српског народа на ову територију.¹²⁶

На седници Статутарне комисије АПКМ 4. априла 1968. Фадиљ Хоџа, Катарина Патрногић Цица, Ђуро Трбовић и Хајредин Хоџа расправљали су о питању да ли би аутономне покрајине требало укључити у структуру југословенске федерације, наглашавајући да је *важна суштина, а не форма*. Они су се сложили да би у документима где је написано *народи Југославије* требало да стоји *народи и народности Југославије*, а где је наведено *радни људи у покрајинама* да стоји *радни људи и народи и народности Југославије*. Сходно начелу да народи своја права остварују у оквиру република, Х. Хоџа се заложио за идеју да народности права остварују у оквиру покрајина где већински живе, док је једногласно подржано да назив Покрајине буде промењен у *Косово* (Фадиљ Хоџа, Ђуро Трбовић, Катарина Патрногић Цица, Хајредин Хоџа, Кадри Реуфи, Рамадан Вранићи, Милош Секуловић, Саит Затрићи, Драгољуб Савовић, Јовица Иванчевић и Милутин Арсић). По питању права на самоопредељење покрајина, Х. Хоџа је указао да је АПКМ настала на бази самоопредељења народа Косова и Метохије, позвавши се на резолуције Другог заседања Покрајинске конференције и Трећег заседања АВНОЈ-а и одлуке Народне скупштине Србије, на основу којих је закључио да би *добивањем права на самоопредељење биле потврђене историјске чињенице*. Одмах се за реч јавио Фадиљ Хоџа како би одбацио инсинуације које су се јављале у јавности да *када се говори о самоопредељењу то подразумева само по себи отцепљење*. Он је цитирао Владимира Иљича Лењина (1870–1924) који је рекао да *самоопредељење укључује сва права* и затражио да се *много не акцентира то отцепљење, посебно због свих ових момената косовских не би требало и није опортуно да ми то форсирамо у таквој мери*.¹²⁷

У наставку ове седнице, Фадиљ Хоџа је указао да у Југославији постоје само две аутономије и да стога *нема потребе ићи у неки историцизам како су настале*. На то је Хајредин Хоџа поставио питање формирања и укидања републике, рекавши – *Ми смо пошли од чињенице каква је Југославија. Шта ће бити са њом, она може да буде и конфедерација са неким другим, она је отворена... Према томе, ми не прејудуцирамо, никоме*

¹²⁶ Седница о Статуту Покрајине, 16.3.1968, АС, БИА, III-120; Статутарна комисија, 3.4.1968, АС, БИА, III-120.

¹²⁷ Статутарна Комисија АКМО, 4.4.1968, АС, БИА, III-120.

не смета да она може да формира нове републике и нове покрајине, нову заједницу народа Балкана. То је подстакло Кадри Реуфија да изнесе предлог да се у уставним решењима наведе да у *СР Србији постоје АП Војводина и АП Косово и Метохија на основу изражене воље становништва Југославије и Србије, тако и тих подручја, засноване на праву самоопредељења*. Наведеном решењу се успротивио Фадиљ Хоџа због наглашавања да је *Космет у саставу Србије*, аргументујући то да се народ Покрајине није одлучио да буде у саставу Црне Горе зато што је она *сиромашна и треба да их хранимо*, да Покрајина није ушла ни у састав Македоније зато што су они *као и ми сиротиња*, него је одлучено – *Идемо ми са Шумадијом, са богатом, имаћемо жита*. Катарина Патрногић Цица је изразила мишљење да је АПКМ конститутивни део југословенске федерације, јер је одлучено да се Косово и Метохија прими у заједницу народа Југославије на Трећем заседању АВНОЈ-а, на шта је Ђуро Трбовић упитао – *Хоћемо ли да изједначимо покрајину са републикама?* Саит Затрићи је инсистирао да се у уставна решења унесе одредба да се територија аутономне покрајине не може мењати без пристанка Покрајине, након чега се расправа отела контроли, односно учесници су почели да говоре у глас и једни другима упадају у реч. Други део описане седнице Статутарне комисије АПКМ био је посвећен питању употребе националних симбола и равноправност језика. У вези са наведеним, Саит Затрићи се позвао на *заједничку борбу народа и народности Покрајине у НОБ-у и на занемаривање права Албанаца у смислу националне заједнице, употребе националних симбола и прослављању празника*. Јовица Иванчевић је указао да је питање симбола предмет Устава СРС, док се Милутин Арсић заложиио за слободну употребу албанске заставе на Косову и Метохији рекавши – *За мене је апсурд да се један национални празник који се слави из историје албанског народа на Косову и Метохији, да се не може застава истаћи, да неко нема право на ту заставу код неких светковина, свечаности*. Фадиљ Хоџа је објаснио да је право употребе националних застава политичко питање и да се он заузео у Савезној комисији за међунационалне односе да се ово питање размотри, како би се заузео став на нивоу Федерације. Он је пренео став Едварда Кардеља да то питање треба решити између *кадрова Покрајине и другова из Србије*, констатујући да се са руководством Србије о томе још није подробно разговарало. Поред тога, он је објаснио да је забрана употребе албанске заставе била *флагрантна грешка и узурпирање једног права албанског националног бића*, те затражио да се прецизира да ли ће албанска застава убудуће бити равноправна са српском заставом.¹²⁸

Пошто је изразио задовољство што се већина југословенских празника поклапа са албанским празницима попут Празника рада 1. маја или Нове године, Фадиљ Хоџа је истакао да код прославе дана државности постоји мала разлика од једног дана 28. новембар – 29. новембар. На то су Кадри Реуфи и Катарина Патрногић Цица указали да би требало правити

¹²⁸ Исто.

разлику између 28. новембра и 29. новембра, зато што је 28. новембар национални празник Албанаца, као што је нпр. *почетак Првог српског устанка под Карађорђем национални празник Срба, али се он не прославља на државном нивоу*. На крају састанка, Хајредин Хоџа је дао предлог да се у Покрајини равноправно употребљавају албанска и српска застава са петокраком, док је Фадила Хоџа указао да то питање *није тако једноставно* и да може довести до *побуне српског народа*, заложивши се да се *не прави неки посебан датум као национални дан Покрајине него да сваки народ приватно прославља свој национални празник*. Тако је на овој седници било могуће уочити две тенденције: недовољну стручност и припремљеност учесника расправе за дискусију о веома озбиљним питањима и одлучност чланова Статутарне комисије АПКМ албанске националности да за своје сународнике издејствују што више права кроз форсирање захтева за проширењем ингеренција и самосталности АПКМ. Па ипак, међу припадницима албанске партијско-политичке елите дошло је до специфичне поларизације око питања на који начин спроводити националну борбу, односно поделе на оне кадрове који су били нестрпљиви и желели да за своје сународнике одмах издејствују сва права и уступке попут Хајредина Хоџе и на оне који су били опрезни тежећи да не пренагле и да поступно освајају национална права попут Фадила Хоџе. Приметна је била и уздржаност појединих покрајинских руководилаца неалбанских националности по питању прослављања националног празника Албаније 28. новембра и дефинисања симбола Косова и Метохије, као и у вези са идејом да Покрајина постане конститутивни елемент југословенске федерације.¹²⁹

О уставним питањима било је речи и на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС, одржаној 12. априла 1968, када је председник Републичког већа Скупштине СР Србије Драгослав Дража Марковић указао да је неопходно извршити нове уставне промене како би се обезбедила *даља афирмација и јачање улоге аутономних покрајина сходно започетим процесима демократизације*. Иако је у том смислу постигнута сагласност по већини питања, остало је отворено да ли би требало покрајинске статуте називати *уставима*, да ли би покрајине требало да се називају *социјалистичке*, да ли би требало да се покрајинске одлуке замене термином *покрајински закони* и у којој мери би аутономија присвајала елементе државности које су до тада имале само Федерација и Република. Питање употребе националних симбола остављено је да се реши у оквиру Републике, при чему су као проблем наведена и питања равноправне употребе језика народности и доследнијег изражавања концепције да је СФРЈ *заједница народа и народности*. У дискусији су заузети ставови да би требало разграничити однос између Федерације и Републике на тај начин што би Федерацији у надлежности остали економски и политички систем, одбрана независности, обезбеђење социјалистичког поретка и

¹²⁹ Исто.

спољни послови, док би се по питању регулисања статуса покрајина у савезном и републичком уставу ишло на решења која би обезбедила *пунији развој самоуправних аутономија у оквиру Републике*, тј. да би питање односа Републике и покрајина требало решавати пре свега у Србији. Па ипак, индикативно је излагање Фадила Хоџе, који је нагласио да се *национална структура са најбројнијим становништвом албанске народности налази у основи настанка АП Косова и Метохије*, због чега је затражио да се у Уставу СФРЈ боље изрази положај народности, посебно у вези са употребом језика, али и да се кроз уставна решења констатује да су аутономне покрајине саставни делови не само Србије већ и југословенског федерализма. На то је реаговао Петар Стамболић објаснивши да се *сва питања у вези са положајем Покрајина морају сталожено и мирно решавати у ЦК СКС*, посебно у вези са проблемима *мајоризације и евентуалног прегласавања*.¹³⁰

Извршни комитет Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију је 22. и 23. априла 1968. расправљао о положају аутономних покрајина, када је донета одлука да се предлози за измену Покрајинског статута крајем октобра или почетком новембра исте године дају на јавну дискусију. Поводом односа Федерација–Република–Покрајина закључено је да је *неке статутарне и уставне поставке из 1963. године живот оставио иза себе и да би их требало заменити погоднијим како ти основни акти не би постали кочница у даљем развоју Косова и Метохије*, односно да су предлози промена сачињени са становишта *пледирања за виши степен аутономности и равноправности народа и народности* и увођења новина које би се огледале у томе да Покрајина врши законодавну делатност, има свој устав и могућност да доноси законе којима би регулисала унутрашњи живот са свим његовим специфичностима. Такође, предложено је да Покрајина има судску аутономију – Врховни суд и Врховни привредни суд, при чему није искључена могућност постојања и Уставног суда, да се у уставима СФРЈ и СРС боље регулише статус Покрајине као *федералне јединице у циљу њеног извлачења из заосталости* и да се прецизније уреде питања равноправне употребе језика и писма народности. Све наведено подржао је Фадил Хоџа, који је инсистирао да се први пут на државном нивоу покрене питање измене назива Покрајине, у вези са чиме је истакао: *Сматра се да је читаво подручје Покрајине познато из давнина не само у нашој земљи него и у иностранству као Косово, док се под појмом Метохија подразумева само Пећ са околином, што значи да не одражава шире подручје, па нема разлога да буде заступљен у називу Покрајине. У вези с тим, Покрајинска комисија је прибавила мишљења географа, етнолога и других научника и зато предлажем да се мења досадашњи назив*. Осим тежње да се Покрајина убудуће зове *Косово*, Хоџа је изнео мишљење да не

¹³⁰ Љ. Димић, *Историја српске...*, 397; К. Николић, *Србија...*, 278; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 257; М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 183; Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 12.4.1968, АС, Ђ-2, К-11.

би требало *измишљати неку нову заставу* Покрајине него да би као службену требало употребљавати *шиптарску албанску заставу*. Поводом питања прерастања Покрајине у републику, он се није децидно изразио против, нагласивши да је то *доминантно расположење међу комунистима албанске националности*, при чему је затражио да сви чланови СК на Косову и Метохији буду јединствени око ставова који ће у наредном периоду бити разматрани.¹³¹

Заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКС је 27. маја 1968. била посвећена односу Федерација–Република–Покрајина, у вези са чиме је Драгослав Дража Марковић истакао став Комисије за уставна питања СРС да би у Уставу СФРЈ требало нагласити пуну равноправност језика народа и народности, уз напомену да би свака друштвено-политичка заједница према својим националним и другим специфичностима требало да одредити степен, употребу и услове остваривања тог принципа. Поводом питања да ли би аутономне покрајине требало да се зову социјалистичке, он је указао на два мишљења – прво, по којем би то значило успостављање вишег степена друштвено-политичке афирмације аутономних покрајина и обogaћивање њиховог садржаја, и друго, по којем су се иза тога криле аспирације за осамостаљивањем и креирањем етатистичке концепције аутономних покрајина. У вези са питањем да ли би нормативни акти покрајина требало да се називају уместо Статута *Уставом* и одлуке *законима*, у дискусији су изнета мишљења да највиши нормативни акт покрајине није исто што и статут општине, али да исто тако није исто што и устав републике или Федерације, док је у вези са питањем да се Покрајина зове *Косово* заузет став да је то *самоуправно право аутономне покрајине и њених политичких институција и других тела*. Поводом предлога да аутономне покрајине имају делегације у Већу народа Скупштине СФРЈ остало је отворено питање да ли би то била самостално изабрана делегација у овом телу која би имала право независног иступања или би била саставни део делегације СРС или би то биле три самосталне делегације – Србије, Војводине и Косова и Метохије које би на бази договора заједнички иступале. Уставна комисија није желела да разматра питања националних амблема заузевши мишљење да се то не тиче, док је као полазна премиса у свим даљим дискусијама заузет став да је *СР Србија јединствена и недељива и да у свом саставу има две покрајине*. Па ипак, Марковић је закључио да по питању односа Републике и покрајина постоји доста конфузија и да се шире политичке дезинформације, тако да је позвао да се заузму јединствени ставови са којима би се изашло пред грађане. Он је критиковао мишљења појединих партијских кадрова из АПКМ да би уместо покрајине требало конституисати републику и да би требало

¹³¹ Аутономна покрајина и проблеми у вези са остваривањем Устава и променама уставних одредби, 23.4.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-6; *Потпунија аутономија и нови назив Покрајине*, Јединство, 29.4.1968.

записати начело самоопредељења до отцепљења, позвавши да се у Уставу изрази да грађани, без обзира на националну припадност, *осећају Југославију и Србију као своју заједницу*. Ставове Марковића је подржао Петар Стамболић, док је Фадиљ Хоца, очигледно незадовољан изнетим предлозима, критиковао што се по новинским написима његово име појављује у негативном контексту и наглашава да су седнице Статутарне комисије АПКМ затвореног карактера и без присуства медија.¹³²

На састанку Статутарне комисије АПКМ са посланицима Већа народа Скупштине СФРЈ 27. јуна 1968. је разматрано какав ће наступ током дискусија о променама Устава СФРЈ имати посланици Већа народа Скупштине СФРЈ који су делегирани са Косова и Метохије. Тако је Јовица Иванчевић истакао да је за представнике Покрајине неприхватљиво да се Уставом СРС утврђују аутономна права и дужности и основна начела организације аутономних покрајина, затраживши да аутономне покрајине самостално утврђују своја права и дужности у складу са Уставом СРС, односно да се обезбеди да аутономне покрајине својим највишим актом утврђују своја права и дужности у складу са Уставом СФРЈ и Уставом СРС. Хајредин Хоца је инсистирао да аутономне покрајине истовремено буду и елемент Федерације и елемент Републике, на шта му је Блажо Радоњић одговорио да би то онда значило да *Република не постоји него да се она састоји од три аутономне покрајине – Војводине, Косова и Метохије и Ужје Србије*. На то је Вели Дева рекао: *Никаква угроженост Србије није ако се две покрајине тако афирмишу у Уставу, да су део федералног уређења Федерације, али у саставу СР Србије... Шта има, бога ти, човек у ужој Србији да се буни, да каже – зашто се помиње покрајина у саставу Србије у Федерацији. Шта има да га угрози?... То би био сасвим чист рачун и за јавност Југославије и за нашу јавност би било то огромно*. Потом је Х. Хоца покренуо питање самоопредељења народности, што је потакло В. Деву да затражи састављање историјске генезе настанка аутономије Косова и Метохије и да укаже како ће се све одлуке о изнетим питањима доносити у Скупштини СФРЈ и да је у том погледу кључна подршка СРС. У вези са наведеним, Дева је истакао – *Добро би било да ми водимо рачуна о конкретним политичким односима и о конкретном стању, а не само да истуримо конопац тамо где нема коца, где немаш где да га вежеш*. Заправо, В. Дева је желео да укаже партијским кадровима албанске националности да не би требало инсистирати на питању самоопредељења народности зато што се са тиме није слагало руководство Србије, односно да би инсистирање на поменутом питању могло да угрози добијање других погодности за покрајинске Албанце на које републички функционери нису имали замерки. На крају излагања, Дева је позвао да се *реално види оно где желимо да се заштитимо федералном заштитом*, указао да албанска реакција говори како ова држава није ваша и упитао: *Хоћемо ли ми то запи-*

¹³² Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 27.5.1968, АС, Ђ-2, К-12.

сати, да ова држава није наша. И где је држава Шиптара онда, ако ово није држава моја, где идем у војску, где припадам као поданик и као човек. Где је држава наша?¹³³

Катарина Патрногић Цица је на седници Статутарне комисије АПКМ 12. јула 1968. предложила да се *размотри нацрт мишљења који би се презентовао Комисији за уставна питања Савезне скупштине*. У дискусији, Цавид Нимани је инсистирао на додавању термина *воље и права на самоопредељење народа за остваривање аутономије*, на шта му је Вели Дева скренуо пажњу да је у Србији прошла формулација *на основу изражене воље становништва*, али да није прихваћено *на основу самоопредељења*. Поред тога, Нимани је тражио да Комисија *по сваку цену остане сложна око тога да се у Члану 2. Устава СФРЈ каже да се у оквиру СРС налазе две аутономије као елементи Федерације, па макар други нивои хтели другачије*, нагласивши: *Ми нисмо дигли руке од принципа самоопредељења, али смо га поставили као питање које треба да се дискутује*. При томе, он је критиковао Фадила Хоџу, који због болести није присуствовао овом састанку, што је прихватио да се наведе *воља народа* и избегне реч *самоопредељење*. Иако су Патрногићева и Дева стали на Хоџину страну, Нимани је чврсто остао при свом ставу истакавши: *Сматрам прво да ми треба да кажемо да у Уставу нису, по нашем мишљењу, доследно решени положај народности, као равноправне у односу на народе и укажемо онда на шта то мислимо*. Три дана касније, на наредној седници Статутарне комисије АПКМ настала је нова полемика око уношења права на самоопредељење народности у уставне промене. За наведено право су се отворено залагали Рамадан Вранићи, Сурија Пуповци, Саит Затрићи и Бардуљ Чауши, док су се оштро супротстављали Милош Секуловић, Богољуб Недељковић и Ђуро Трбовић. Како би донекле умирио супротстављена гледишта, Илијаз Куртеши је предложио да од Комисије потекне иницијатива да се *принцип самоопредељења остави отвореним као питање које је потребно научно проучити и у вези са којим је потребно ступити у одређене контакте*. На крају је председавајућа Катарина Патрногић Цица одлучила да се *повинује вољи већине* и усвоји мишљење да се наведено питање не покреће у расправи о уставним променама. Описани састанци показују дубока размимоилажења у ставовима покрајинских кадрова, са једне стране, албанске и, са друге стране, српске и црногорске националности, али и појаву аутоцензуре у размишљањима водећих покрајинских руководилаца албанске националности како не би изазвали револт највиших југословенских функционера, пре свих Јосипа Броза Тита, а чиме су могли да угрозе даљу борбу за проширење права покрајинских Албанаца и јачање самосталности АПКМ у оквиру југословенске федерације.¹³⁴

¹³³ Статутарна комисија са посланицима Већа народа Косова, 27.6.1968, АС, БИА, III-120.

¹³⁴ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 190; Статутарна комисија АПКМ, 12.7.1968, АС, БИА, III-120.

Председавајућа Вида Томшич (1913–1998) је на седници Већа народа Скупштине СФРЈ 17. јула 1968. саопштила да је на основу члана 20 става 3 Устава СФРЈ одлучено да се *приступи решавању о промени Устава у смислу предлога Већа народа за покретање иницијативе за промену неких одредаба Устава*, при чему се међу задацима који су дати на решавање Заједничкој комисији свих већа Скупштине СФРЈ на шестом месту налазило питање уставног положаја и функција аутономних појава и на седмом месту остваривање права народности. Крајем јула, предлози су стављени на јавну дискусију која је планирана да буде окончана до 25. септембра текуће године, на основу чега је требало да се сачини коначан текст амандмана на Устав СФРЈ, који би био поднет Скупштини СФРЈ на разматрање. У Покрајинској конференцији ССРН Косова и Метохије је 2. августа одржано саветовање са председницима општинских конференција о задацима Социјалистичког савеза у организовању дискусија о Основама за промене неких одредаба Устава СФРЈ, чиме је потврђено да ће ССРН бити носилац политичке активности у АПКМ у вези са јавном дискусијом о уставним променама. У наредном периоду су општинске конференције ССРН у Покрајини организовале скупове на којима су разматрана уставна питања, али је на њима убрзо почело да се испољава неслагање те су изношени предлози супротни платформи СКЈ, што је посебно дошло до изражаја на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа и у Пећи 18. августа, а нешто касније и у Косовској Митровици и Приштини. Наиме, учесници албанске националности су захтевали да се Покрајина конституише у републику, да се израз *шиптарска народност* у Уставу СФРЈ замени термином *албански народ*, да се уставно и законски регулише званична употреба албанске заставе, да уместо Статута Покрајина добије *Устав*, да Покрајина у Већу народа Скупштине СФРЈ има 20 представника као републике и да се у Устав СФРЈ унесе право народности на самоопредељење. Изнета су мишљења да би сходно постојању Северне и Јужне Кореје, Северног и Јужног Вијетнама, Западне и Источне Немачке могле да постоје и две републике Албанаца, чиме су уставне дискусије почеле да излазе из планираних оквира клизећи у иредентистичку пропаганду која је претила да додатно подстакне националне нетрпељивости и доведе у питање даљи опстанак Југославије.¹³⁵

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију су 31. августа 1968. разматрана идејно-политичка питања у вези са јавном дискусијом о уставним променама. Покрајинско руководство је пружио безрезервну подршку ставовима Јосипа Броза Тита и СКЈ како би се оправдало за испаде Албанаца на састанцима покрајинских организација ССРН који су окарактерисани као *дела реакционарних, антисоцијалистичких, каријеристичких*,

¹³⁵ *Jugoslovenski federalizam...*, II..., 407; *Широке дискусије о уставу и изборном систему*, Јединство, 5.8.1968; М. С., *Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система*, Јединство, 9.9.1968.

*бюрократско-етатистичких и националистичко-шовинистичких снага. Поред тога, још једном је истакнуто да је актуелни положај аутономије превазиђен степеном самоуправног развоја југословенског друштва и да је сазрело време да се отворе питања места и положаја аутономије, њених функција, права и овлашћења. Током дискусије, у први план су стављене критике на рачун националиста из редова Срба и Црногорца за које је наглашено да се *protive променама положаја аутономија* и да сматрају да у њеним овлашћењима ништа не би требало мењати, док су у други план потиснути националисти Албанци за које је указано да наступају са захтевом за републиком као јединим обликом решавања националног питања и материјалног развоја Покрајине. На крају је закључено да се неће дозволити да било ко уноси смутњу у масама и делује у правцу супротном од позиција развоја социјализма.*¹³⁶

Фадиљ Хоца је на проширеној седници Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије 13. септембра 1968. истакао да је покрајинска Статутарна комисија покренула питања да се у Уставу СФРЈ јасније и потпуније изрази функција аутономне покрајине као шире друштвено-политичке заједнице, да кроз члан 2 Устава СФРЈ Покрајина буде дефинисана као саставни део југословенског федерализма, да се територија аутономне покрајине не може мењати без њене сагласности, да аутономна покрајина буде непосредно представљена у Већу народа Скупштине СФРЈ и да се обезбеди равноправан положај њене делегације, да се у уставним одредбама потпуније изрази основно начело о равноправности народа и народности и њиховог језика и писма, да се регулише питање симбола за народности, посебно права на истицање националне заставе, да се обезбеди адекватна кадровска заступљеност аутономне покрајине како у органима на нивоу Федерације тако и на нивоу Републике, да се утврди самосталност аутономне покрајине у утврђивању врсте и извора прихода, да се знатно прошире законодавна овлашћења аутономне покрајине уз право доношења покрајинских закона, да у области организације правосудја аутономна покрајина добије пуну самосталност и да има свој Врховни суд, да се утврди право аутономне покрајине на самоорганизовање и да самостално својим највишим актом утврђује своја права и дужности у складу са начелима Устава СФРЈ и Устава СРС, да се измене термин *Покрајински статут* и назив Покрајине и уведе израз *Албанац* као адекватан, да се обезбеди самосталност у спровођењу политичко-извршних и управних функција, као и да се омогући да Покрајинска скупштина, Покрајинско извршно веће и покрајински Врховни суд могу покретати уставни спор пред Уставним судом СФРЈ и Уставним судом СРС.¹³⁷

¹³⁶ Магнетофонске белешке са проширене седнице Председништва и ИК ПК СКС за КМ, 31.8.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-3.

¹³⁷ *Уставне одредбе обезбедиће потпуну равноправност народа и народности*, Јединство, 16.9.1968; *Деловати организовано и с пуно одговорности*, Јединство, 23.9.1968; *М. С., Интензивније ће се радити на припремању највећег акта Покрајине*, Јединство, 23.9.1968.

Како је Фадиљ Хоца у наставку излагања објаснио: *Први пут од свог настанка АП и формално постаје социјалистичка и демократска заједница. Самим тим, мења се њен карактер, а у складу са тим – њене функције постају богатије и садржајније. АП ће у оквиру својих права и дужности, својим законима утврђивати друштвене односе, усмеравати развитак привреде и посебно друштвених служби – просвете, културе и здравства, организовати своје органе власти самоуправљања и у пуном смислу речи обезбеђивати равноправност народа и народности.* Хоца је истакао да су прихваћени предлози да се аутономна покрајина наведе у глави 1, члану 2 Устава СФРЈ, где се наводе и републике, које као државе сачињавају Федерацију, да аутономна покрајина самостално бира своју делегацију од 10 посланика у Веће народа Скупштине СФРЈ у циљу обезбеђивања равноправности народа и народности, да аутономна покрајина самостално утврђује врсте и изворе прихода уместо да то и даље буде чињено из дела прихода Републике, да аутономна покрајина у области потпуног, основног и општег законодавства самостално доноси своје законе, при чему ће се покрајински прописи називати *покрајинским законима* и да аутономна покрајина има свој Врховни суд уместо Одељења Врховног суда Србије. Такође, аутономној покрајини је дозвољено да одреди орган који би оценио сагласност прописа и општих аката донетих у аутономној покрајини са покрајинским законом и покрајинског закона са највишим актом аутономне покрајине, при чему би тај орган у ствари вршио функције Уставног суда. По питању назива АПКМ, Хоца је указао да је остављена слобода Покрајини да о томе сама одлучи, а затим саопштио да је постигнуто мишљење да је *адекватније употребљавати термин Албанац уместо Шиптар, што је већ на свим политичким нивоима и у друштвеном животу прихваћено*, и да ће се највиши акт Покрајине уместо Статута звати *Основни закон*.¹³⁸

Потом је Фадиљ Хоца истакао да је *на највишим државним нивоима заузето становиште да нека од покренутих питања нису довољно политички и теоретски сагледана да би се одмах могло прићи њиховом решавању и изменама уставних одредаба.* Најважније од тих питања било је да ли би у Уставу СФРЈ требало да буде заступљено решење којим се народностима признаје право на самоопредељење, односно да ли да се наведе да је настајак АПКМ извршен на основу права на самоопредељење народа и народности који у њој живе. Начелно је био прихваћен предлог да се у Уставу СФРЈ где се помињу народи допише *и народности*, док је остало отворено питање да ли да се албански језик уведе у употребу у Скупштини СФРЈ и њеним органима. Затим је Хоца прешао на критику *појединих зборов* на којима су се разматрала питања уставних промена у Покрајини, објаснивши да је на њима *долазило до уношења смутњи и са антисоцијалистичких позиција напада на материјале и покушавано да се ток дискусије скрене у супротном правцу.* Пошто је приметно да *и на српској и на*

¹³⁸ Исто.

албанској страни постоје они који пласирају приче како су уставне промене усмерене против интереса једне или друге националности, он је рекао: *Ако један или пет или десет таквих елемената изађу, па на једном збору брбљају сваишта – ми то морамо осудити, наша штампа то мора осудити, јер тако наш народ не мисли, тако не мисле наши комунисти.* Хоца је замерио грађанима и комунистима што у негативан контекст стављају имена појединих покрајинских функционера поводом њихове борбе за уставне промене, посебно критикујући оне који пласирају вести да *смо република, не бисмо били заостали, да смо република, не бисмо имали незапослене, да смо република, не бисмо имали ово или оно.* Такође, он је осудио Србе и Црногорце који говоре – *Ево, ми смо вам говорили о томе, ми смо вам одавно рекли да су Албанци неповерљиви елементи, закључивши да га боли не то што се прича, него то што комунисти не реагују.* Изнетим примедбама се придружио Илијаз Куртеша рекавши: *У наредном периоду не смемо дозволити да Социјалистички савез буде трибина свакојаких, иако је он организација свих грађана. Борбом комуниста и прогресивних снага морамо овом и другом приликом да стварамо од Социјалистичког савеза место где ће се прогресивна мишљења размењивати и где ће се идејном борбом и демократском атмосфером онемогућавати учешће разноразним појединцима којима су туђи изградња социјализма и учвршћивање братства и јединства наших народа.*¹³⁹

У наставку описане седнице, Вели Дева је истакао да и поред деловања туђих снага нема места ни за какву панику на Косову и Метохији, потенцирајући да партијски и државни органи све успешно држе под контролом, при чему је закључио: *Истина је да је за прилике у Покрајини тешко употребити речи народ и народност, јер је овде однос обрнут – народност у овој Покрајини чини већину, а припадници народа су у мањини. Али за нас комунисте од огромног је значаја реч друга Тита на митингу у Приштини да не сме да буде већине ни мањине, већ да морају бити равноправни људи и народи.* Илија Вакић је објаснио да пуна национална равноправност подразумева употребу националне заставе и у случају албанске и турске народности, указавши да је *употреба заставе Матице у ствари само знак припадности једној народности, а никако знак државне припадности.* Уместо осуде иредентистичких испада, на крају седнице је констатовано да је у досадашњем току дискусије о изменама и допунама неких одредаба Устава СФРЈ испољено јединство прогресивних снага уз примедбу да су у неким дискусијама провејавале тенденције супротне платформи СК и интересима јединства народа Косова и Метохије које су се свесно или несвесно нашле на бирократско-етатистичким и националистичким позицијама. Такве појаве су углавном биле осуђиване, али је у појединим случајевима недостајало енергичније супротстављање, благовремено реаговање и био присутан пасиван однос према идентификовању њихових носилаца. Заправо, покрајинско руководство је сложено прикрило

¹³⁹ Исто.

и ублажило отворено испољавање незадовољства Албанаца на Косову и Метохији, што је средином септембра 1968. омогућило Комисији за изучавање, измену и допуну Статута АПКМ да интензивира свој рад усмеравајући га на питања обезбеђивања пуне равноправности народа и народности и њихових језика и писама, организације покрајинских органа и њихових овлашћења, структуре Покрајинске скупштине и изборног система, те друштвено-политичких, економских и самоуправних односа.¹⁴⁰

Седница покрајинске Координационе комисије је 18. септембра 1968. протекла у расправама око потребе да се усагласе ставови покрајинског руководства о уставним променама пре него што се са њима изађе у јавност, како не би изнова дошло до негативних реакција и иступа грађана који би били у супротности са државном политиком. Том приликом је Фадиљ Хоџа истакао да се о важним питањима не може одлучивати по принципу *јеси ли ти за „Партизан“ или за „Црвену звезду“*, заложивши се да се дискусија каналише и да се не дозволе нова истицања захтева за републику и самоопредељење. При томе, он се обратио Хајредину Хоџи рекавши: *Видиш, Хајредин, нама се то сада инсистира свуда. Створена је атмосфера на Косову код низа другова и они сматрају ако то не уђе негде, то самоопредељење, онда је све пропало. Па не можемо ми такву дискусију прихватити... Немају право неки другови када кажу – ако није принцип самоопредељења до отцепљења заступљен, онда нема равноправности. Потом се за реч јавио Рамадан Вранићи, који је рекао: Ево шта ми тражимо. Тражимо да покрајине, односно народности, да су за ову Федеративну Социјалистичку Југославију допринеле и народности у њеном конституисању као такве и да су и оне учествовале и на основу самоопредељења и оне чине конститутивни део, а не само народи Југославије. То желимо. Да Југославија није само заједница народа, него заједница и народности.* Затим се развила дискусија у којој је Ф. Хоџа покушао да укаже да је тај предлог немогуће спровести у дело зато што *сутра нека од народности може тражити да се укључи у своју државу матицу, што би водило разбијању Југославије.*

Ставови Ф. Хоџе подржао је Вели Дева указавши да се иступањима Р. Вранићија, Х. Хоџе и Газменда Зајмија заправо *сужава простор за многа уставна решења која би афирмисала народности и прави штета албанској нацији.* У питању је била још једна полемика унутар албанске партијско-политичке елите Косова и Метохије, која се сводила на питање да ли искористити уставне промене како би се остварили максималистички захтеви Албанаца, тј. обезбедили услови да се једног дана Косово и Метохија отцепи из састава Југославије и припоји Албанији, или захвално прихватити широке уступке југословенских власти и стрпљиво сачекати неки повољнији тренутак да би се уставно дефинисало право Албанаца на самоопредељење.¹⁴¹

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Седница Координационе комисије, 18.9.1968, АС, БИА, III-120.

У Скупштини АПКМ је крајем септембра 1968. усвојен извештај о раду Комисије за изучавање Статута Покрајине, као и решења Комисије за измену и допуну неких одредаба Устава СФРЈ у вези са положајем, правима и дужностима Покрајине. Том приликом је Фадиљ Хоџа саопштио да је послао писмо Комисији за уставна питања Скупштине СРС са обавештењем да је Скупштина АПКМ размотрила и прихватила њен извештај. На седници Статутарне комисије АПКМ у октобру је дискутовано о Нацрту уставних амандмана на Устав СРС и Предлогу допуне основа за промену неких одредаба Устава СФРЈ. Пошто је известио да је велику подршку уобличавању одредаба које су се односиле на начела равноправности народа и народности у вези са језиком и писмом пружио Милош Минић, Фадиљ Хоџа је објаснио да је на републичком нивоу дошло је до спорења око термина *Социјалистичка* у будућем називу Покрајине и да су поједини руководиоци Србије оценили наведено као *елемент државности*. Такође, поједине југословенске републике су се успротивиле предлогу да покрајине по броју делегата у Већу народа Скупштине СФРЈ буду изједначене са републикама сматрајући да ће на тај начин СР Србија добити превласт у овом органу. Хоџа је навео да је у разговорима са представницима АП Војводине изнео став да уставним изменама *не могу све жеље и потребе да се дефинишу*, односно да је потребно *постављати се еластично*. Потом је констатовао да постоји пет питања која су остала отворена.¹⁴²

Прво од њих се односило на назив будућег покрајинског Статута, да ли да се зове *Устав* или *Уставни закон* или *Основни закон*, мада су руководиоци из АПВ инсистирали да се и даље зове Статут. Како је Фадиљ Хоџа рекао: *Пошто Војвођани мисле да га зову Статут, а за нас је потпуно неприхватљиво Статут, ми ћемо га звати Покрајински Устав*, при чему се оградио да то вероватно неће прихватити Уставни суд Србије. Друго нерешено питање се односило на назив Покрајине – *Социјалистичка Аутономна Покрајина* или само *Аутономна Покрајина*, у вези са чиме је Хоџа истакао да *Војвођани подржавају, не инсистирају, али подржавају наш став, а ми инсистирамо на формулацији Социјалистичка Аутономна Покрајина*. Треће питање се односило на број чланова делегације покрајина у Већу народа Скупштине СФРЈ, четврто на употребу језика народа и народности и пето на надлежности СР Србије над Покрајином. Поред тога, Хоџа је објаснио да се од питања самоопредељења народности одустало на политичком нивоу, док је поводом идеје избацивања термина *Метохија* из назива Покрајине приметио: *Ја лично мислим да ће нам Црногорци то тешко прихватити. Лично мислим. Можда и Срби, мада нисам уверен у толикој мери. Али ће нам Црногорци у Пећи исто тешко прихватити. И прихватиће нам, можда, и неки кадрови стари, тешко*. Стога је он дао

¹⁴² М. Мишковић, *Ко је тражио...*, 198; *Предложена решења за измену неких одредаба Устава су у интересу даљег развоја самоуправљања и јачања братства и јединства*, Јединство, 30.9.1968; Разматрање Нацрта амандмана на Устав СРС, 6.10.1968, АС, БИА, III-120; Седница за Комисије за Статут, октобар 1968, АС, БИА, III-120.

предлог да се у случају неслагања подржи идеја да се Покрајина на српскохрватском зове *Косово и Метохија*, а на албанском *Косова*. У даљој дискусији су Хајредин Хоџа и Газменд Зајми поново инсистирали да се у Уставу СФРЈ покрајине дефинишу као елементи југословенске федерације, на шта је Сурија Пуповци приметио: *Наша су становишта одавно то и кажем јасно, да крочиш једном ногом у Федерацију. Ми то не кријемо. Једном ногом крочимо, а другом си овамо. То не треба да кријемо. Не виримо у Федерацију, него смо ушли једном ногом.* На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 15. октобра је предложено осамостаљивање Већа народа Скупштине СФРЈ и његово трансформисање у општеполитичко веће. Комисија за уставна питања је предложила даље позитивно мењање статуса аутономних покрајина у складу са јачањем права народа и народности, мада је критиковала све екстремне захтеве.¹⁴³

До средине октобра 1968. је процењено да је у дискусијама поводом уставних промена у општинама Косова и Метохије учествовало око 90.000 грађана и да су предложена различита решења, међу којима: да се највиши правни акт Покрајине зове *Устав* или *Основни закон*, да се питања равноправности језика и писма народности регулишу Уставом СФРЈ, да албански језик буде равноправан са свим језицима којима се служе народи Југославије и то у раду органа и тела, да се законодавне активности објављују у *Службеном листу* на албанском језику и да у деловима Устава СФРЈ где стоји *народи* убудуће буде писано *и народности*, а где се помињу *републике* стоје *и покрајине*. Посебно је разматрано питање да ли да се АП Косово и Метохија убудуће зове *АП Косово*, *Социјалистичка покрајина Косово и Метохија* или *Социјалистичка покрајина Косово*. Практично, тиме су се расправе које су вођене на највишем политичком нивоу Покрајине биле спуштене на локални ниво, чиме су отворене нове националне поделе и извршена дестабилизација безбедносних прилика на Косову и Метохији. О томе сведочи избијање првих суздржаних иредентистичких демонстрација током октобра у Призрену, Сувој Реци и Пећи на којима је скандирано *Хоћемо Републику!*, *Хоћемо Устав!*, *Живела Албанија!* и које су биле само наговештај много озбиљнијих догађаја. У таквим околностима је на састанку чланова Извршног комитета ЦК СКЈ 22. октобра код Мијалка Тодоровића Плавог разматрано усаглашавање ставова поводом одржавања седнице Савезне уставне комисије 31. октобра. Изразивши забринутост што су се у вези са дискусијом о уставним питањима у АПКМ испољили одређени политички проблеми, Тодоровић је затражио да се о томе обаве разговори са Фадилџом Хоџом и Вели Девом и о свему информише Јосип Броз Тито.¹⁴⁴

На проширеној седници Бироа Председништва ЦК СКЈ, одржаној 31. октобра 1968. под председништвом Јосипа Броза Тита, Петар Стамболић

¹⁴³ Седница Комисије за Статут, октобар 1968, АС, БИА, III-120; Записник са 52. седнице ИК ЦК СКЈ, 15.10.1968, АЈ, 507, IV/52.

¹⁴⁴ Л. В., *Радничка класа вуче нови потез*, Јединство, 14.10.1968; Белешка о разговору чланова ИК код друга Мијалка Тодоровића, 22.10.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22.

је указао да су питања уставних промена у вези са покрајинама постала *политички проблем* и да се о томе много дискутује у јавности и штампи. Он је посебно критиковао јавно испољавање ставова супротних партијској линији и захтеве да се права на самоопредељење дају народностима на Косову и Метохији, при чему је медијске изјаве Фадила Хоџе ставио у негативан контекст. Броз је на то одговорио да се слаже да се покрајине назову *Социјалистичким*, а да се други процеси у вези са ширењем равноправности народности *препусте даљем процесу развитка*, односно да се у наредним годинама то питање *прати и не скида са дневног реда*. Председник СФРЈ је указао да је у односу на албански много *штетнији великосрпски шовинизам* и да га *непрестано треба онемогућавати и сузбијати*, при чему је у први план ставио економске проблеме у Покрајини за које је нагласио да их је неопходно решавати у наредном периоду. Едвард Кардељ је позвао да се *другови у руководству Србије и у руководству Косова лате да се косовска аутономија развија свестрано на линији привредног, културног развоја и афирмације шиптарског народа*, што је Вели Дева поздравио оптужујући за покрајинске проблеме *великосрпски шовинизам* који је *годинама био сумњичав према албанској народности*. Тако је Ј. Броз Тито, као врховни политички арбитар Југославије, дао смернице да се настави са државном политиком изласка у сусрет захтевима Албанаца на Косову и Метохији. Сходно томе, он је подржао предлог албанске партијско-политичке елите са Косова и Метохије да се у нови назив Покрајине унесе одредница *Социјалистичко*, која је до тада била резервисана само за југословенске републике и у себи садржавала симболику државности, затражио даља економска улагања у Покрајину и препустио решавање осталих питања уставног статуса и права народности, међу којима је било и питање права на самоопредељење народности, за будућа времена. При томе, индикативна је и његова критика великосрпског шовинизма који је означио штетнијим од албанског шовинизма, упркос бујању иредентистичких манифестација на Косову и Метохији.¹⁴⁵

Недуго затим, код председника ЦК СКС Петра Стамболића је 4. новембра 1968. одржан састанак на којем су претресана спорна питања у вези са уставним променама. Охрабрени подршком председника СФРЈ, Фадиљ Хоџа и Вели Дева су том приликом инсистирали да се повољно по интересе Албанаца на Косову и Метохији реше питања: да ли у Уставу СФРЈ, код набрајања република које сачињавају југословенску федерацију, треба да стоје и покрајине; да ли одредити једнак број чланова делегација Републике и аутономних покрајина у Већу народа Скупштине СФРЈ; да ли да се статут аутономних покрајина зове *Устав* или *Статут* или нешто треће, при чему је термин *Устав* оцењен као израз уставотворности и државности које покрајине немају; и да ли да у називу аутономних покрајина стоји термин *Социјалистичка* који је до тада био резервисан за

¹⁴⁵ Стенографске белешке са проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ, 31.10.1968, АЈ, 507, III-K.1.

Федерацију и републике са конотацијом државног суверенитета. Након опсежних дискусија и уз потврду Милентија Поповића и Мијалка Тодоровића Плавог из ЦК СКЈ и Стевана Дороњског, Добривоја Радосављевића, Драгог Стаменковића и Станоја Аксића из ЦК СКС, одлучено је да се аутономне покрајине назову *Социјалистичке*, док су представници АПКМ одустали од захтева за исти број посланика у Већу народа Скупштине СФРЈ, паралелно навођење република и покрајина у Уставу СФРЈ и да се Статут Покрајине зове *Устав*. Иако је деловало да је у питању била својеврсна победа руководства Србије, у наредним годинама ће покрајински кадрови успети да остваре већину захтева које овом приликом нису издејствовали.¹⁴⁶

Статутарна комисија АПКМ је 6. новембра 1968. разматрала Нацрт амандмана на Устав СРС и том приликом је Фадиљ Хоџа саопштио резултате описаног састанка код Петра Стамболића, на шта је Хајредин Хоџа инсистирао да се провери да ли ће у Уставу СФРЈ бити наведено да су покрајине у саставу Србије и у саставу Југославије. Фадиљ Хоџа је на то одговорио да је договорено да се наведе код набрајања република – *СР Србија са САП Војводином и САП Косовом*, чиме би се посредно изразило да су покрајине елементи југословенске федерације. Па ипак, током овог састанка се Ф. Хоџа правдао и извињавао члановима Комисије зато што није успео да издејствује све што су они желели, чак приметивши да му је српско руководство замерило да се *ценка*. Недуго затим, на Косову и Метохији су 27. новембра избиле иредентистичке демонстрације албанског становништва које су описане у претходном поглављу, а током којих су, између осталог, истицане паролe – *Хоћемо Устав!*, *Хоћемо Републику!*, *Хоћемо самоопредељење и отцепљење!*, *Тражимо присаједињење Албанији!* Како би се умирале албанске масе и очувала стабилност Покрајине, југословенске државне власти су уз подршку руководства Србије одлучиле да изађу у сусрет Албанцима и убрзају усвајање одређених уставних одредби о којима током дискусије није био заузет коначан став. Тако су на седници Председништва Републичке конференције ССРН Србије 4. децембра подржане оцене, ставови и мере које су предузели покрајински и општински форуми политичких и друштвених организација и представнички органи на Косову и Метохију у вези са сузбијањем демонстрација, на основу чега је одлучено да се, упркос отворено исказаној антијугословенској опредељености Албанаца, настави са спровођењем предложених промена Устава СФРЈ и Устава СРС и Статута АПКМ, посебно оних одредби у вези са афирмацијом равноправности народа и народности. Такође, препоручено је да се у наредном периоду потпуније објасни суштина уставних промена како би се *одбациле идејне шпекулације*.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Стенографске белешке са састанка код друга Петра Стамболића у вези уставних питања, 4.11.1968, АС, Ђ-2, К-21; D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, I..., 98.

¹⁴⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 389; M. Mišović, *Ko je tražio...*, 201; Разматрање Нацрта амандмана на Устав СРС, 6.11.1968, АС, БИА, III-120; Ж. М.,

Први текст Преднацрта Уставног закона Покрајине разматран је у првој половини децембра 1968. на седници Статутарне комисије АПКМ, када је указано да ће се из назива Аутономне Покрајине Косово и Метохија уклонити термин *Метохија*, да ће се обезбедити равноправност народа и народности, њихово међусобно зближавање и развијање братства и јединства с народима и народностима у СРС и СФРЈ и да ће се отворити *даљи процеси развоја Покрајине као социјалистичке демократске друштвено-политичке заједнице у складу с начелима устава СФРЈ и СРС*. Па ипак, током дискусије је дошло до критика на рачун употребе израза *народност* као инфериорног у односу на термин *народ*, што је Фадиљ Хоџа пресекао рекавши: *Народ је у Југославији свака она нација и народ, која има матицу и све друго у Југославији, и која је један од оснивача Југославије. Под појмом народности, узели смо термин да је свака она националност која матицу има ван југословенске заједнице, а кроз борбу, НОБ, учеиће у тој борби и све друго, она је заједно са народима Југославије и оснивала ту заједницу, и дала свој допринос за целокупну ту револуцију. То не може уопште да укључи питање инфериоритета или другог степена. То су само два појма таква*. На крају састанка изнети су планови да прва верзија Уставног закона Покрајине буде разматрана у Покрајинској скупштини на свечаној седници посвећеној прослави 25-годишњице АВНОЈ-а, АСНОС-а и формирања првог Народног одбора Косова и Метохије 29. децембра, након чега би била дата на јавну дискусију.¹⁴⁸

Скупштина Аутономне Покрајине Косова и Метохије је 12. децембра 1968, без посебних најава у јавности, једногласно усвојила предлог да се промени назив Покрајине у *Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово*. Како је том приликом истакла Катарина Патрногић Цица, у питању је био *општи став Социјалистичког савеза и консензус свих радних људи у Покрајини – Албанаца, Срба, Црногораца и Турака*. Термин *Социјалистичка* означен је неспорним, док је уклањање термина *Метохија* извршено *сходно геополитичким и топономографским и практичним разлозима*. Патрногићева је указала да *геополитички не постоји никаква битна разлика између делова садашње Покрајине, која се назива Косово и Метохија и да уколико уопште има такве разлике, она је толико безначајна да не заслужује да нађе израз у посебним терминима*. Она је даље објаснила да *топономографски гледано код Албанаца уопште не постоји појам Метохије ни у ужем опсегу и да овај појам постоји само у схватању српског становништва Покрајине и у свим студијама, уџбеницима и документима до Другог светског рата*, односно да је *област коју Метохија обухвата сувише уска да би била изражена у имену Покрајине (Подримље, Призренска котлина, Подгорје, Гора, Ђаковица, Хас, Река, Опоље и Средска)*. Образложивши да *појам Косово има много шире географско значење тако*

Непристрасна „црвена књига“, Политика, 5.12.1968; М. С., *Предстоји јавна дискусија о нацрту Уставног закона Покрајине*, Јединство, 16.12.1968.

¹⁴⁸ Разматрање преднацрта Уставног закона АПКМ, 1968, АС, БИА, III-120.

да практично обухвата већи део Покрајине, Патрногићева је приметила да Косовом Албанци називају целу Покрајину и да су Турци називали овај крај Косовски вилајет и да су се током Другог светског рата народноослободилачке јединице у којима су биле све националности називале косовским бригадама. На крају је закључила да је изнет читав низ убедљивих аргумената који иду у прилог промени назива Покрајине, као и да је о томе већ било речи у ранијем периоду када је усвајан Статут АКМО. У дискусији је једино посланик из Пећи Иво Марковић изнео мишљење да још увек постоје нејасноће и да би требало подробније објаснити грађанима потребу измене назива Покрајине, што није утицало да се описани предлог потом једногласно усвоји. На тај начин је термин *Метохија*, који је потицао од грчке речи *метох* са значењем земље под управом манастира – *манастирског поседа* и у географском смислу означавао југозападни део Покрајине, жртвован у име братства и јединства, тј. излажења у сусрет националним захтевима Албанаца како би се очувала политичка стабилност Покрајине у оквиру југословенске федерације. Покушајем брисања овог појма из српског и југословенског историјског памћења, настојано је да се потисне српско историјско право на ову територију које је корене вукло још из средњег века. Албанцима је термин *Метохија* од раније био сметња у доказивању историјског права на целу територију Покрајине, посебно што је потенцирао значај који је на овом простору имала Српска православна црква са својим велелепним манастирима и црквама, тако да су наведени простор политички приписивали ширем појасу Дукађина заправо смештеном у северном делу Албаније. Такође, од тада се у званичним покрајинским документима за домаће Албанце више није употребљавао термин *Шитар*, који је означен увредљивим, а што је ускоро почело да се примењује на територији целе Југославије.¹⁴⁹

Комисија за развој социјалистичких међунационалних односа у Покрајинском комитету СКС за Косово је на састанку 18. децембра 1968. разматрала положај народности у светлости уставних одредаба и програмских начела СКЈ, у вези са чиме је начелно закључено да ће се у *наредном периоду велика пажња посветити зближавању југословенских народа са народностима у Покрајини, постизању економске равноправности народа и народности, као и борби против примитивизма и назадних обичаја*. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 24. децембра је Латинка Перовић критиковала један део посланика из Србије који су у Савезној скупштини заступали изразито националистичке позиције у дебати око уставних промена, навевши да су покрајински посланици били врло јединствени у подршци уставним променама, али је до разлика дошло у држању посланика из Ужге Србије. Како је рекла: *Ми сматрамо да нема ништа незаконито у томе да велики желе да врше мајоризацију, али мислимо да има много супротног у основној политици у идејним и политичким ставовима*

¹⁴⁹ Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово, Јединство, 16.12.1968; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 17.

*СК и што се нас тиче ми ћемо о томе развити широку дискусију и политичку акцију у Србији.*¹⁵⁰

У таквим околностима је Скупштина СФРЈ 26. децембра 1968. усвојила амандмане VII–XIX на Устав СФРЈ, којима је била ојачана државност југословенских република и проширена права аутономних покрајина. Амандманом VII, који је заменио члан 2, став 1 Устава СФРЈ, формулисано је да Југославију сачињава шест република, док је при набрајању наведено – *Социјалистичка Република Србија са Социјалистичком Аутономном Покрајином Војводином и Социјалистичком Аутономном Покрајином Косовом које су у њеном саставу*. Тиме је практично означено да су, иако у саставу Србије, аутономне покрајине истовремено биле и равноправни субјекти Федерације, односно *конститутивни елемент југословенског федерализма*. Овим амандманом су покрајине промениле називе у *Социјалистичке Аутономне Покрајине*, док је из имена Аутономне Покрајине Косова и Метохије избачен термин *Метохија*, тј. остало само *Косово*. Амандманом VIII је уређено Веће народа као самостално и општенадлежно веће у саставу Скупштине СФРЈ и укинута су Савезно и Организационо веће, уместо којих је формирано Друштвено-политичко веће. У Веће народа Скупштине СФРЈ југословенске републике су делегирале по 20 и покрајине по 10 посланика, с тим што покрајинске делегације више нису биле у саставу делегације СР Србије. Амандманима IX–XVII утврђени су организација и функционисање Скупштине СФРЈ, поступак промене Устава СФРЈ у којем је пресудну улогу добило Веће народа, као и уставне позиције органа самоуправљања у радној организацији и уставне позиције градова.¹⁵¹

Амандман XVIII на Устав СФРЈ је на нов начин одредио позицију аутономних покрајина као *конститутивних елемената југословенског федерализма* и ускраћена је могућност стварања нових покрајина и укидања постојећих, при чему је легитимитет за наведено нађен у *заједничкој борби и слободно израженој вољи народа и народности са ових територија*. Поред тога, овим амандманом је наглашено да Уставом утврђена права и дужности покрајина непосредно штити Федерација, а основна начела о организовању аутономних покрајина нису више била одређена Уставом СРС већ покрајинским уставним законом. Све наведено било је поткрепљено стереотипима и историјски спорним наводима о заједничкој борби народа и народности против окупатора у Другом светском рату и успостављању аутономија пре њиховог уласка у састав Србије на бази слободно изражене воље народа и народности. Амандманом XIX утврђена је равноправност народа и народности, чиме су народности стављене у исти ред

¹⁵⁰ Стенографске белешке са састанка Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама и народностима, 18.12.1968, АС, Ђ-2, К-132; М. С., *Комисија за међунационалне односе разматрала програм рада*, Јединство, 23.12.1968; Записник са 56. седнице ИК ЦК СКЈ, 24.12.1968, АЈ, 507, IV/56.

¹⁵¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 396; Љ. Димић, *Историја српске...*, 406; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 330; *Jugoslovenski federalizam...*, II, 408; R. Rajović, *Autonomija...*, 392.

са народима. Описаним амандманима заправо је започета суштинска реформа југословенске федерације са далекосежним политичким последицама. Покрајине су заједно са републикама, попут својеврсних *парарепублика* постале одговорне за функционисање југословенске заједнице и преузимале бригу за њен укупни друштвени развој. Осим тога, покрајине су добиле право на доношење свог уставног закона којим су утврђивала права и дужности, могле су да доносе законе и добиле су Врховни суд који је у погледу покрајинских закона и прописа имао функцију уставног суда. На тај начин СР Србија је била доведена у апсурдну ситуацију да није имала ингеренција над одлукама покрајинских органа, док је за сваку одлуку или предузету меру била у обавези да тражи сагласност аутономних покрајина.¹⁵²

У Скупштини САП Косова је 30. децембра 1968. разматран Преднацрт Уставног закона Покрајине, који је образложила потпредседница овог тела Катарина Патрногић Цица објаснивши да се изради Преднацрта приступило пошто су усвојени амандмани о статусу, правима и дужностима Покрајине, те да ће кроз њих Покрајина самостално дефинисати односе у привреди и другим областима живота, имати свој Врховни суд и делегацију у Већу народа Скупштине СФРЈ и регулисати питања из области равноправности народа и народности, употребе њиховог језика и писма, а све у духу партијских одлука и ставова. Пошто су посланици Скупштине САПК подржали наведено, Нацрт Уставног закона САПК је изнет на јавну дискусију у трајању од месец дана. При томе, индикативно је да је у самој кованици *Уставни закон* био садржан термин *устав* за који се албанска партијска елита у Покрајини месецима борила. На Четвртој пленарној седници ПК СКС за Косово 6. јануара 1969. разматране су почетне дискусије о Нацрту Уставног закона САПК и констатовано да постоје изгледи да ће се на њега *устремити шовинисти разних боја покушавајући да га обезвреде*, при чему ће се *слаткоречиво представљати као једини и прави борци за права својих народа без обзира на методе којима се служе*. Због тога је затражено потпуно јединство партијских чланова у прихватању политике ПК СКС за Косово и њихово активно деловање како на састанцима Социјалистичког савеза, где су дискусије одржаване, не би дошло до понављања ексцеса из претходне године.¹⁵³

Скупштина СР Србије је 29. јануара 1969. једногласно усвојила амандмане IV–VIII на Устав СРС. Амандманима IV и V су дефинисана права и дужности СРС у складу са амандманима VII, XVI и XVIII на Устав СФРЈ који су у себи садржавали однос према аутономним покрајинама. Тако је Република била одговорна за вршење послова из области искључивих права Федерације под којима су подразумевани међународни односи,

¹⁵² Исто.

¹⁵³ R. Rajović, *Autonomija...*, 294; Љ. Димић, *Историја српске...*, 468; D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, 121; *Нацрт Уставног закона Покрајине дат на јавну дискусију*, Јединство, 6.1.1969; З. В., *Пленум Покрајинског комитета СК*, Јединство, 13.1.1969.

народна одбрана и државна безбедност. Органи и организације аутономних покрајина су могли да уређују све остале домене самостално, док је амандман V утврдио материју из раније описаног амандмана XVIII на Устав СФРЈ који је регулисао односе између републичких и покрајинских органа. Тиме је практично био редефинисан ранији члан 129 Устава СРС којим су права и дужности покрајина биле утврђиване у оквиру права и дужности Републике. Иначе, током дискусије о нацрту Уставног закона САПК највише је испољено интересовање грађана у вези са питањима зашто Уставни закон није назван *Уставом*, зашто су остале разлике у терминима *народност* и *народ* и зашто се набрајају народи по азбучном реду уместо по структури становништва, а захтевано је и да се поопштре мере у Кривичном закону за убиства, да се не дозволи иселјавање становништва и да се споје Социјално-здравствено и Културно-просветно веће Покрајинске скупштине. Осим тога, доста речи је било о употреби албанске заставе, изучавању језика народности, надлежности Врховног суда и економским односима Покрајине, Републике и Федерације. На састанку Комисије за Уставни закон САПК, одржаном 14. фебруара, дата је коначна редакција Уставног закона САПК, који је потом упућен на разматрање Покрајинском већу Скупштине САПК и то на три језика – српскохрватском, албанском и турском.¹⁵⁴

Три дана након што је Скупштина САПВ прогласила Уставни закон САП Војводине, Скупштина САПК је 24. фебруара 1969. усвојила Уставни закон САП Косова, који је на снагу ступио даном објављивања у *Службеном листу САПК*. На свечаној седници су били присутни посланици Већа народа Скупштине СФРЈ са САПК, чланови Комисије за израду Уставног закона САПК, председник ПК СКС за Косово Вели Дева, председник ПК ССРН Косова Илијаз Куртеши, председник Покрајинског већа Савеза синдиката Косова Богољуб Недељковић и председник Покрајинског комитета Савеза омладине Косова Исмаил Бајрами. Експозе је поднео председник Покрајинске скупштине Фадиљ Хоџа, а по усвајању Уставног закона донет је и закон о спровођењу Уставног закона. Тако је Ф. Хоџа подсетио да је од Прве конференције Обласног Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију прошло 25 година, истакао да је ово историјски догађај и критиковао антијугословенску политику Албаније рекавши: *Коме и чему служи антијугословенска хајка из Тиране? Албанском народу свакако – не!* Заложивши се за даље развијање добросуседских односа са Албанијом, он је два дана касније расписао изборе за посланике Покрајинске скупштине за 23. април, док је на састанку ПК ССРН Косова упућен предлог да он и Илија Вакић остану на дотадашњим функцијама. Уставни закон САПК имао је седам глава и 153 члана, а позивао се на социјалистичко друштвено, економско и политичко уређење Покрајине и на равноправност Алба-

¹⁵⁴ Љ. Димић, *Историја српске...*, 468; *Одлука о проглашењу уставних амандмана*, Службени гласник СРС, 5, Београд 1969; *Испољено живо интересовање*, Јединство, 3.2.1969; *Ускоро проглашење Уставног закона Покрајине*, Јединство, 17.2.1969.

наца, Срба, Црногораца и Турака, њихово међусобно зближавање и развијање братства и јединства са народима и народностима СРС и СФРЈ.¹⁵⁵

У Основним начелима, као уводу Уставног закона САПК, описан је историјски настанак Покрајине кроз повезаност, заједнички живот и стремљење за слободу и социјални прогрес Албанаца, Срба, Турака и Црногораца, при чему је објашњено да је САПК *рођена у заједничкој борби народа и народности Југославије у Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији и на основу слободно изражене воље становништва овог краја*. У првој глави исказано је да су права и дужности САПК утврђена овим Уставним законом у складу са начелима Устава СФРЈ и Устава СРС, да су извори финансирања Покрајине самостални, да се територија Покрајине не може мењати без сагласности Скупштине САПК, да је загарантовано право употребе албанског, српскохрватског и турског језика и писма, као и право Албанаца и Турака да употребљавају националну заставу, да је дужност сваког грађанина Покрајине да јача и развија братство и јединство народа и народности и да је главни град Покрајине Приштина. У другој глави наведено је да је највиши орган власти и орган друштвеног самоуправљања у оквиру права и дужности Покрајине – Покрајинска скупштина, да је политичко-извршни орган Покрајинске скупштине Покрајинско извршно веће, да за вршење послова државне управе Покрајинска скупштина образује покрајинске органе управе, да се Покрајина стара о сузбијању крвне освете и народних обичаја и односа у браку и породици, да Покрајина уређује покрајинским законима и другим прописима и општим актима питања од заједничког интереса за друштвено-економски, политички и културни живот, да се у САПК равноправно примењују албански и српскохрватски језик и писма и на подручјима на којима живе Турци и турски језик, да је равноправна употреба језика загарантована у свим органима, установама, радним и другим организацијама Покрајине, као и на свим школама и на факултетима, да се установљава Врховни суд Покрајине са посебним Уставно-судским одељењем које има задатак да оцењује сагласност покрајинских закона са покрајинским Уставним законом. У главама III–VI описан је рад и надлежности Покрајинске скупштине, Покрајинског извршног већа, покрајинске управе и Врховног суда Косова, а у последњој VII глави дате су завршне одредбе. Тако је усвајањем и проглашењем Уставног закона САП Косова, који је проистекао из амандмана I–XIX на Устав СФРЈ и потврђен амандманима I–VIII на Устав СРС, била завршена прва етапа југословенских уставних промена. Захваљујући политичкој борби и залагању покрајинске партијске елите албанске националности и благонаклоном ставу Јосипа Броза Тита, који је подржало партијско и државно руководство

¹⁵⁵ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 203; *Проглашен Уставни закон Покрајине Косово*, Јединство, 3.3.1969; *Избори за посланике Покрајинске скупштине одржаће се 23. априла*, Јединство, 3.3.1969; *Одлука о проглашењу Уставног закона САП Косова*, Службени лист САПК, 6, Приштина 1969.

Србије, САП Косово је постало конститутивни елемент југословенског федерализма, чиме је истовремено остало у саставу Србије и постало равноправни субјект југословенске федерације. Поред права да доноси законе и да формира Врховни суд, Покрајинским законом САПК су основна начела организације Покрајине изашле из оквира Србије, која више није имала ингеренције над одлукама покрајинских органа и која је за многе своје одлуке и мере морала да добије сагласност САПК и САПВ. Промењен је назив Покрајине, права и дужности Покрајине је сада штитила Федерација и Покрајина је стекла право да делегира 10 посланика у Веће народа СФРЈ.¹⁵⁶

Брионски пленум из 1966. године је омогућио отпочињање процеса политичког декомпоновања Југославије кроз јачање права и надлежности република и покрајина и форсирање равноправности националних мањина. Како би се кодификовале ове промене, приступило се уставним изменама и то на бази формулисања амандмана на Устав СФРЈ. Сходно томе, Веће народа Скупштине СФРЈ је 26. јануара 1967. формирало Радну групу која се бавила проучавањем измена Устава СФРЈ, при чему је југословенској јавности предочено да је неопходно нормирати решења која су заживела у пракси и подстаћи даљу демократизацију друштвеног живота. Наведени процес је искористила албанска партијска елита на Косову и Метохији како би повела политичку борбу за проширење националних права својих сународника и ојачала положај и надлежности покрајинске аутономије. Посебно политички активни били су Фадиљ Хоџа, Вели Дева и Цавид Нимани, који су употребљавали своје партијске и државне положаје да утичу на дефинисање одлука савезних, републичких и покрајинских органа. Прва група амандмана I–VI на Устав СФРЈ, усвојена 18. априла, омогућила је проширење компетенција Већа народа Скупштине СФРЈ, нарочито у погледу решавања питања равноправности југословенских народа и народности, као и стицање права југословенских република да врше контролу над радом СДБ. Скупштина СРС је 20. априла прогласила амандмане I–III на Устав СРС којима је потврђено да се у Веће народа Скупштине СФРЈ бира по пет делегата из аутономних покрајина. Симпозијум о друштвено-политичким и правним аспектима аутономних покрајина у Југославији, одржан у Новом Саду од 8. до 10. јуна, указао је да би у предстојећој уставној реформи аутономне покрајине требало да постану елементи југословенске федерације, стекну право да доносе законе и прописе којима би регулисале своју посебност, остваре проширење овлашћења и садржине аутономије како би развијале положај националних мањина у вези са употребом језика и писама, националних симбола и односа са матицама, и добију већу економску самосталност.

У првој половини 1968. одржан је низ седница Статутарне комисије АПКМ на којима су покренута кључна питања у вези са јачањем уставног положаја и самосталности Покрајине у односу на Републику и Федерацију,

¹⁵⁶ Исто.

као и проширењем права покрајинских Албанаца. При томе, наведена Комисија је у свом раду веома брзо изашла из оквира проучавања измена Статута АПКМ и посветила се питањима из домена која су требала да буду дефинисана Уставом СФРЈ и Уставом СРС. Тако су на заседању Статутарне комисије АПКМ 21. фебруара 1968. изражени захтеви да Покрајина буде установљена као елемент југословенског федерализма, док је на заседању 16. марта Фадиљ Хоџа тражио да се из будућег назива Покрајине уклони термин *Метохија* и убаци одредница *Социјалистичка* аутономна покрајина, што је дотада било резервисано само за југословенске републике. Иако је албанска партијско-политичка елита у Покрајини страховала да би Срби и Црногорци могли бурно да реагују на ове предлоге, објашњено је да *Метохија* представља узак географски појам који асоцира на црквену припадност и да додавање одреднице *Социјалистичка* називу аутономне покрајине доприноси развоју братства и јединства. Поред тога, отворена су питања права Албанаца на истицање националне заставе, примене двојезичне администрације и формирања и надлежности покрајинског Врховног и Уставног суда. На састанку Статутарне комисије АПКМ 4. априла је једногласно подржан предлог да у новом називу Покрајине остане само термин *Косово* и затражено је да се у Уставу СФРЈ где год пише *народи* допише *и народности*. Па ипак, међу члановима Комисије неалбанских националности том приликом је дошло до уздржаности и противљења у вези са питањима давања права народностима на самоопредељење и дефинисања Покрајине као елемента југословенског федерализма, као и покушаја поистовећивања националног празника Албаније 28. новембра и југословенског Дана Републике 29. новембра. Поводом употребе албанске националне заставе указано је на савет Едварда Кардеља да се ово питање реши са руководством Србије. Такође, на овој седници је дошло до поларизације код припадника албанске партијске елите на оне који су били нестрпљиви у жељи да за своје сународнике одмах издејствују сва права попут Хајредина Хоџе и Саита Затрићија и на оне који су били опрезни и тежили да поступно освајају права како не би пренаглили попут Фадиља Хоџе.

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС 12. априла 1968. је дошло до отварања питања да ли би требало: покрајинске статуте именовати *уставима*, називу аутономних покрајина додати одредницу *Социјалистичка*, покрајинске одлуке заменити *покрајинским законима*, као и у којој мери би аутономне покрајине присвајале елементе државности од Републике и Федерације. Иако је закључак био да би питања односа Републике и покрајина требало првенствено решавати у Србији, Фадиљ Хоџа је инсистирао да се у уставним решењима боље изразе положај и права народности зато што су Албанци већинско становништво у АПКМ и да се утврди да Покрајина није само саставни део Србије већ и југословенске федерације. Сходно томе, Извршни комитет ПК СКС за КМ је 22. и 23. априла одржао седницу на којој је затражио виши степен покрајинске аутономности и равноправности народа и народности, право

да Покрајина обавља законодавну делатност, има судску аутономију и добије *Устав*, да у Уставу СФРЈ стекне статус федералне јединице како би се извукла из заосталости, да се омогући равноправна употреба језика и писма народности, да се измени назив Покрајине уклањањем термина *Метохија* и да се Албанцима дозволи употреба националне заставе, при чему је једино остављено отворено питање прерастања Покрајине у републику. Недуго затим, одржана је 27. маја заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКС на којој је подржана равноправна употреба језика и писма народности, али је Драгослав Дража Марковић указао да би додавање одреднице *Социјалистичка* називу аутономних покрајина могло да води тенденцијама покрајинског осамостаљивања. Поред тога, изражена је уздржаност према предлозима да се покрајински Статут преименује у *Устав* и покрајинске делегације у Већу народа Скупштине СФРЈ делују независно од делегације СРС, критикована идеја прерастања Покрајине у републику и указано да је самостално право Покрајине да утврђује свој назив и да у домен рада Уставне комисије СРС не спадају симболи Покрајине. Потом је 27. јуна уследио састанак Статутарне комисије АПКМ са посланицима Већа народа Скупштине СФРЈ на којој су Фадиљ Хоџа и Вели Дева агитовали да се у уставним амандманима дозволи Покрајини да самостално уређује своја права и дужности и постане елемент југословенске федерације, премда нису инсистирали на добијању права народности на самоопредељење.

Седница Статутарне комисије АПКМ, одржана 12. јула 1968, протекла је у инсистирању Џавида Ниманија да Покрајина постане елемент југословенске федерације и да се омогући народностима право на самоопредељење. Слично је било и на наредном заседању Комисије 15. јула када су право на самоопредељење народности захтевали Рамадан Вранићи, Сурија Пуповци, Саит Затрићи и Бардуљ Чауши, а противили се чланови неалбанских националности. На крају је председавајућа Катарина Патрногић Цица пресекла расправу одлуком да се ово питање више не покреће у уставним дискусијама. Нацрт измена Устава СФРЈ је у августу изнет на јавну расправу на Косову и Метохији, при чему су носиоци биле организације Социјалистичког савеза. Па ипак, убрзо је дошло до изражавања мишљења супротних државној политици Југославије од стране учесника уставних расправи албанске националности, и то у Ђаковици 16. августа, Пећи 18. августа и нешто касније у Косовској Митровици и Приштини. Тако је на иредентистичким основама захтевано да се Покрајина конституише као република, израз *шиптарска народност* заменити термином *албански народ*, законски регулише употреба албанске заставе која би била идентична застави Албаније, покрајински Статут назове *Уставом*, дозволи народностима право на самоопредељење и омогући да Покрајина делегира 20 представника у Веће народа Скупштине СФРЈ по угледу на југословенске републике. Тим поводом је 31. августа одржана заједничка седница Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ на којој је

изражена критика наведених појава, али и констатовано да је актуелни степен аутономије превазиђен и да је потребно борити се против појава српског и црногорског национализма, при чему је албански иредентизам гурнут у други план. Сличне констатације су исказане и 13. септембра на проширеној седници Председништва и Извршног одбора Покрајинске конференције ССРН за Косово и Метохију.

Координациона комисија АПКМ је 18. септембра 1968. разматрала усаглашавање ставова покрајинског руководства о уставним променама, када су Фадиљ Хоца и Вели Дева апеловали да се не дозволи истицање захтева за трансформисање Покрајине у републику и омогућавање права на самоопредељење народности како се не би изгубиле државне повластице које су већ остварене или биле потврђене, док су Хајредин Хоца, Рамадан Вранићи и Газменд Зајми остали при супротним ставовима. На седници Статутарне комисије АПКМ одржаној у октобру похваљена је помоћ коју је Милош Минић пружио на нивоу Републике како би се изашло у сусрет захтевима покрајинског руководства, посебно у вези са прихватањем одреднице *Социјалистичка* у називу аутономних покрајина и њиховог установљења као елемената југословенске федерације, али и поменута бојазан неких југословенских република да би повећањем броја покрајинских делегата у Већу народа Скупштине СФРЈ ојачала позиција СР Србије у овом телу. Услед страха од реакције Црногораца, Фадиљ Хоца је предложио да нови назив Покрајине на албанском буде *Косова*, а на српскохрватском остане *Косово и Метохија*. До средине октобра је у уставним дискусијама у Покрајини учествовало око 90.000 грађана, мада су у Призрену, Сувој Реци и Пећи избиле суздржане иредентистичке демонстрације у којима су Албанци носећи националне заставе скандирали да желе републику и устав и клицали Албанији. Сходно томе, Мијалко Тодоровић Плави је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 22. октобра затражио да се обаве разговори са Фадиљом Хоцом и Вели Девом и о свему информише Јосип Броз Тито. На проширеној седници Бироа Председништва ЦК СКЈ, одржаној 31. октобра, Петар Стамболић је критиковао испољавање ставова супротних линији СКЈ на Косову и Метохији, као и медијске изјаве Фадиља Хоце, док је Јосип Броз Тито истакао да се слаже са предлогом да се назив Покрајине допуни одредницом *Социјалистичка* и да се подстакне решавање економских проблема Косова и Метохије, при чему је указао да је штетност великосрпског шовинизма већа него албанског шовинизма и инсистирао да се остали предлози у вези са развијањем равноправности народа и народности у Покрајини пажљиво прате и њихово решавање остави за наредне године. Сходно томе, на састанку код председника ЦК СКС Петра Стамболића 4. новембра је руководство Србије заузело став да се пружи подршка додавању одреднице *Социјалистичка* у називе аутономних покрајина, под условом да партијски функционери са АПКМ одустану од предлога за исти број посланика у Већу народа Скупштине СФРЈ

који су имале југословенске републике, паралелног навођења република и покрајина у Уставу СФРЈ и да се покрајински статuti назову *уставима*.

На седници Статутарне комисије АПКМ 6. новембра 1968. Фадиљ Хоџа је био принуђен да се члановима албанске националности извињава што на састанку са руководством Србије није могао да издејствује више погодности за своје сународнике, док су 27. новембра избиле масовне иредентистичке демонстрације у Гњилану, Урошевцу, Подујеву и Приштини када су Албанци захтевали устав, републику, самосталност, отцепљење и присаједињење Албанији. Па ипак, уместо да буду покретач за преиспитивање и редифинисање југословенске државне политике према Косову и Метохији, иредентистичке демонстрације су убрзале дефинисање уставних решења којима су југословенске власти, на челу са Јосипом Брозом Титом и уз подршку руководства Србије, одлучиле да максимално изађу у сусрет покрајинским Албанцима како би се очувао мир и стабилност Покрајине унутар југословенске федерације. Тако је Скупштина АПКМ 12. децембра једногласно усвојила промену назива Покрајине у Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово. Уклањање термина *Метохија* оправдано је тврдњама да је у питању сувише узак географски појам да би био задржан у називу Покрајине и да он не постоји код Албанаца већ само у схватању српског народа, односно да је *Косово* много шири географски појам којим Албанци називају целу Покрајину. Тако је у циљу спровођења попустљиве државне политике према националним захтевима Албанаца и под паролом развијања братства и јединства жртвован термин *Метохија* као географска одредница за југозападни део Покрајине, али и важан симбол који је указивао на историјско право српског народа на ову територију богату споменица српске духовности – црквама и манастирима саграђеним још у средњем веку. Иначе, од наведене седнице Скупштине АПКМ започео је процес избацивања из званичне употребе термина *Шинтар* коришћеног за домаће Албанце који је означен неадекватним и увредљивим, што је ускоро било потврђено и на нивоу целе Југославије.

Скупштина СФРЈ је 26. децембра 1968. усвојила амандмане VII–XIX на Устав СФРЈ којим су, између осталог, извршене следеће измене: код набрајања југословенских република је наглашено *СР Србија са САП Војводином и САП Косовом* чиме су аутономне покрајине постале *конститутивни елементи југословенског федерализма*; у Веће народа Скупштине СФРЈ републике су делегирале по 20 и покрајине по 10 посланика при чему покрајински представници више нису били у саставу делегације Србије; уклоњена је могућност стварања нових и укидања постојећих аутономних покрајина; потврђена је равноправност народа и народности; и аутономне покрајине су добиле право на свој *Уставни закон* којим су утврђивале права и дужности, односно могле да доносе законе и формирају Врховни суд који је преузимао ингеренције Уставног суда у погледу покрајинских закона и прописа. На тај начин су аутономне покрајине, као својеврсне *парарепублике*, заједно са републикама постале одговорне за

функционисање југословенске федерације и њен друштвени развој, док је Србија изгубила ингеренције над одлукама покрајинских органа и за већину својих одлука и мера морала да тражи сагласност аутономних покрајина. Уставни закон САПК је почетком 1969. изнет на јавну дискусију, током које су, између осталог, постављана питања зашто он није назван *Уставом*, мада је у себи садржавао придев *уставни*, и зашто су при набрајању покрајинске националности разврстане азбучним редом уместо према бројности становништва. Скупштина СРС је 29. јануара 1969. усвојила амандмане IV–VIII на Устав СРС којим је практично извршено његово усклађивање са изменама Устава СФРЈ. Тако је потврђено да је Република одговорна за вршење послова из искључивих права Федерације и то у доменима међународних односа, народне одбране и државне безбедности, док су све остале надлежности аутономне покрајине могле саме да уређују.

Скупштина САПК је 24. фебруара 1969. усвојила Уставни закон САПК који је садржавао 7 глава и 153 члана. Тако је било наведено да је САП Косово рођена у заједничкој борби народа и народности Албанаца, Срба, Турака и Црногораца, те извршено усклађивање Уставног закона САПК са Уставом СФРЈ и Уставом СРС. Територија САПК није више могла да се мења без сагласности Скупштине САПК; одређени су извори финансирања којима је била потврђена њена економска самосталност; загарантовано је право употребе српскохрватског и албанског језика и писма, као и турског језика и писма на територији где су живели Турци; и право Албанаца и Турака да употребљавају своје националне заставе. Највиши орган власти у Покрајини била је Скупштина САПК, а њен политичко-извршни орган Покрајинско извршно веће. Такође, потврђено је формирање Врховног суда САПК са посебним Уставно-судским одељењем. У питању је био завршетак прве етапе једног процеса у којем је партијски и државни врх Југославије дефинисао и остварио политику појачаног изласка у сусрет захтевима Албанаца на Косову и Метохији како би их пацификовао и чвршће везао за југословенску федерацију која је све више почињала да личи на конфедерацију супротстављених републичких и националних интереса. Међутим, оваква политика је само краткорочно могла да замаскира проблеме дугог историјског трајања иза којих се крила изразита тежња албанског народа за националним уједињењем и окупљањем свих територија на којима су представљали већинско становништво у једну државу Албанију, а што је као константа било актуелно још од Призренске лиге из 1878. године. Остаје отворено питање да ли је највише руководство Југославије, на челу са Јосипом Брозом Титом, уопште било заинтересовано да разматра и сагледа суштину косовскометохијског проблема или је инсистирањем на политичкој форми и кроз попустљив однос према Албанцима, који су у Покрајини чинили већинско становништво, свесно остављало ово горуће питање за нека каснија времена и будуће генерације.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

ПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА И ПОСЛЕДИЦЕ ПРЕРАСТАЊА АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКУ АУТОНОМНУ ПОКРАЈИНУ КОСОВО 1966–1969.

3.1. Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово у 1969.

Почетак 1969. године на простору Косова и Метохије био је обележен усвајањем Уставног закона Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова 24. фебруара у Покрајинској скупштини, којим су били потврђени нов назив ове аутономне покрајине и проширење њених самосталних ингеренција у односу на СР Србију. У питању је била својеврсна победа албанске партијско-политичке елите у Покрајини, која је од највиших југословенских власти, на челу са Јосипом Брозом Титом и уз подршку водећих функционера Србије, извојевала широке националне уступке за своје сународнике и кроз усвајање амандмана на Устав СФРЈ и Устав СРС дефинисање САП Косова као *конститутивног елемента југословенског федерализма*.

Поред стицања права да делегира 10 посланика у Веће народа Скупштине СФРЈ који више нису били у саставу представништва СРС и уклањања термина *Метохија* из свог имена, САП Косову је омогућено да формира сопствени Врховни суд са посебним Уставно-судским одељењем, територија САПК више није могла да се мења без сагласности Покрајинске скупштине, потврђена је начелна економска самосталност Покрајине и загарантована су права употребе албанског и турског језика и писма и истицања националних застава. Највиши орган власти постала је Скупштина САПК која је као свој политичко-извршни орган имала Покрајинско извршно веће. У том процесу СР Србија је једино задржала право да буде одговорна за вршење послова из искључивих надлежности Федерације, и то из домена међународних односа, народне одбране и државне безбедности, при чему је од САП Косова и САП Војводине била у обавези да тражи сагласност за већину својих одлука и мера.¹

Тако је у циљу очувања мирног политичког стања у САП Косову, за потребе Албанаца, по бројности већинског и проиредентички настројеног становништва Покрајине, креирана специфична југословенска *парарепублика*, са одредницом *Социјалистичка* у свом називу, која је имала симбо-

¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 396; Љ. Димић, *Историја српске...*, 406; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 330; *Jugoslovenski federalizam...*, II, 408; R. Rajović, *Autonomija...*, 392; *Одлука о проглашењу Уставног закона САП Косова*, Службени лист САПК, 6, Приштина 1969.

лику државности и раније била резервисана само за југословенске републике. Поред тога, наведени процес демократизације друштвених прилика у САПК је извршен на штету староседелачког српског и црногорског народа, чија је покрајинска елита била углавном незаинтересована за њихов статус и права, односно одано послушна партијским директивама врха СКЈ. Сходно томе, управо су покрајински Срби и Црногорци постали највећи губитници процеса прерастања Аутономне Покрајине Косово и Метохија у Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово, јер су, представљајући сметњу албанској партијско-политичкој елити да оствари потпуну албанизацију Покрајине, били под сталним притиском локалних Албанаца да се иселавају са територије Косова и Метохије. У таквим околностима, у САПК су отпочеле опсежне припреме за одржавање Деветог конгреса СКЈ.

О овој тематици расправљано је 28. фебруара 1969. на Тринаестој пленарној седници ЦК СКЈ, када је Али Шукрија инсистирао да се у историјски преглед делатности и достигнућа СКЈ свуда где се помињу народи дода и термин *народности*, са објашњењем да су партијски чланови из редова националних мањина учествовали у активностима и борби КПЈ/СКЈ од његовог оснивања.²

Девети конгрес СКЈ, којем је присуствовало 1.100 делегата и око 70 иностраних делегација, почео је са радом 11. марта 1969. у Београду свечаном седницом посвећеном 50-годишњици КПЈ/СКЈ, а завршен је 15. марта. Реферат Јосипа Броза Тита – *Педесет година револуционарне борбе комуниста Југославије* евоцирао је успомене на све значајне догађаје кроз које је КПЈ/СКЈ прошао од 1919, приказао привредне успехе у обнови и изградњи Југославије, описао успостављање и развијање система социјалистичког самоуправљања, али и осликао борбу за независност Југославије у периоду 1948–1953. и против *бирокупатских и догматских* снага на Брионском пленуму 1966. године. Броз је замерио критичарима југословенског државног система што прећуткују остварене резултате у социјалистичкој изградњи, критиковао појаве *анархолиберализма и стихије*, позвао да се почне са припремама за нови средњорочни план развоја Југославије, затражио да се отклањају слабости и неефикасности у раду друштвено-политичких заједница и да се улога општина, покрајина, република и Федерације непосредније заснива на интересима удруженог рада, односно грађана, народа и народности. Истакавши да ће се у даљој развојној политици ићи на брже подизање привредно неразвијених подручја у складу са начелима Програма СКЈ и Устава СФРЈ, он је похвалио делатност Фонда федерације за привредни развој привредно недовољно развијених република и крајева, док је поводом усвојених уставних промена објаснио да оне *ојачавају кохезију југословенске социјалистичке заједнице и учвршћују равноправност*.³

² Стенографске белешке са 13. седнице ЦК СКЈ, 28. 2. 1969, АЈ, 507, П/38.

³ *Девети конгрес СКЈ, Стенографске белешке*, I, Београд 1970, 6.

У наставку излагања, Јосип Броз Тито је по питању међунационалних односа истакао: *У последње вријеме дошло је до познатих националистичких диверзија од стране политичких непријатеља из редова једног малог дијела албанске народности. Циљеви организатора тих диверзија нису били стварни интереси албанске народности, већ подривање наше заједнице и њеног угледа у свијету и угрожавање интегритета наше земље. Са тим непријатељима одлучно су се обрачунали комунисти и радни људи албанске народности. Интегритет наше земље, социјалистичке заједнице самоуправљача, не може нитко довести у питање, па ни реакција и иредентисти и реакционари других националности не могу довести у питање пуну равноправност и слободу албанске народности. Судбина Албанаца у Југославији је тјесно повезана са судбином свих народа наше социјалистичке заједнице. Обавеза је наше заједнице да у сваком погледу омогућимо бржи развитак Косовске Аутономне Покрајине. Потом је Броз истакао да су из времена Краљевине Југославије наслеђени тешка економска и друштвена неразвијеност и велики национални антагонизми на САП Косову и да је нова, социјалистичка Југославија радила на уклањању тог тешког наслеђа, да се напори и средства која су у том циљу уложена не смеју потцењивати, да је било грешака до Брионског пленума, да су осуђени догматски елементи који су имали монопол у овој Покрајини и да је било запостављања интереса албанске народности, самовоље и неодговорних поступака чије се последице још увек осећају, али да се настоји да се оне што пре отклоне. Нагласивши да у САПК није довољно само припољедати социјализам, већ да треба развијати економску основу, он је закључио: *Што се тиче заставе, о којој је доста било говора, Албанци у нашој земљи треба да је имају, али та застава мора да буде у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије и о томе треба да се донесе један пропис.*⁴*

Током Деветог конгреса СКЈ, у оквиру рада Комисије за развој друштвено-економских односа, први је о проблемима САП Косова говорио Џавид Нимани, који се заложиио за наставак државне политике бржег развоја недовољно развијених подручја. Он је указао да је у раздобљу од Осмог конгреса СКЈ из 1964. у Покрајини укупан друштвени доходак повећан три пута, да се за издржавање и развој покрајинских друштвених служби издваја око 60% буџетских средстава које упућују Федерација и Република, да је индустријска производња повећана 7,5 пута, пољопривредна четири пута и да се у основним и средњим школама образује око 250.000 ђака, од којих око 150.000 Албанаца. Затраживши одлучан обрачун са појавама национализма и шовинизма, он је рекао: *Комунисти из редова албанске народности дужни су да буду у првим редовима борбе против албанског национализма, а комунисти из редова српске и црногорске националности, у складу са ставовима ЦК СКС, треба да буду носиоци борбе против великосрпског национализма, који настоји да међу срп-*

⁴ Исто.

ским и осталим narodima Југославије шири неповерење према албанској народности. Основно они настоје да идентификују албански народ са албанским националистима и непријатељима, тј. да рехабилитују схватање и појаве које су Четврти и пленум ЦК СКЈ и Шести пленум ЦК СКС осудили и разобличили. О бржем развоју недовољно развијених република и крајева говорила је Танкосава Симић, која је, алудирајући на САПК, затражила да се обезбеди бржи привредни и општи развој од просечног југословенског уз најбржи развој оних подручја која највише заостају. Хаљил Хаљилај апеловао је да се пољопривредном становништву САПК, као већинском, обезбеде олакшице од различитих државних намета.⁵

Приликом заседања конгресне Комисије за развој друштвено-политичког система и међунационалних и међурепубличких односа, Фадиљ Хоџа је указао да се у САПК улажу напори да *све оно што је старо и примитивно нестане и да се ново и савремено роди*. Он је похвалио политичке домете Брионског пленума и Шестог пленума ЦК СКС, оградивши се од иредентистичких демонстрација за које је објаснио да су биле *напад непријатеља на братство и јединство у процесу креирања уставних промена*. Душан Мугоша је критиковао антијугословенске и сепаратистичке пароле које су се могле чути на демонстрацијама Албанаца, оценио да је *најопаснији онај шовинизам пред којим се одступа* и затражио уобразнији развој САПК, а што је у свом излагању парафразирао и Михаило Звицер. Током рада конгресне Комисије за разматрање политике и задатака СКЈ у области међународних односа и сарадње са радничким и прогресивним партијама и покретима, Али Шукрија је указао да би *националне мањине требало да буду мост сарадње са суседним земљама*, објаснивши да Југославија жели да нормализује односе са Албанијом, али да њено политичко руководство то константно одбија ширећи антијугословенску пропаганду. Он је још похвалио политику СКЈ у борби за равноправност народа и народности у СФРЈ, закључивши да *интегритет Југославије нико не може довести у питање*. Тако су кадрови албанске националности из САПК искористили излагања на Десетом конгресу СКЈ да још једном потенцирају штетност српског и црногорског национализма који су оптужили да шире неповерење и ретроградне ставове према албанској националној мањини у Југославији, исказали захвалност највишем руководству СКЈ на спроведеној политици великог изласка у сусрет интересима Албанаца у Покрајини и потенцирали тежњу за нормализацијом односа Југославије са Албанијом. Уз то, наглашена је и потреба за наставком економских улагања у циљу даљег развоја Покрајине. На крају рада описаног Конгреса, Јосип Броз Тито је изабран за председника СКЈ и усвојене су три резолуције *Социјалистички развој у Југославији на основама самоуправљања и задаци СК, Идејно-политички основи даљег развитка СКЈ и СКЈ у борби за равноправну међународну сарадњу, за мир и социјализам*.⁶

⁵ *Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške*, IV, Beograd 1970, 294.

⁶ *Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške*, III, Beograd 1970, 316.

Тако је Девети конгрес СКЈ потврдио процес слабљења међурепубличких веза у југословенској федерацији кроз примену решења, донетих у процесу усвајања уставних амандмана, на реформу СКЈ. У вези са наведеним дошло је до осамостаљивања партијских организација у републикама и покрајинама, при чему је и формално потврђено стварање Савеза комуниста Војводине и Савеза комуниста Косова (СКК), чије политичке везе са Савезом комуниста Србије су значајно смањене и делом организационо пребачене на Савез комуниста Југославије. Уместо ЦК СКЈ, формирано је Председништво СКЈ (ПСКЈ) као највиши партијски орган, док је извршно-политички орган постао Извршни биро Председништва СКЈ. Између два партијска конгреса заседала је Конференција СКЈ чији стални део је биран на конгресу по принципу паритета, а променљиви део према броју чланова СКЈ. У Извршном бироу ПСКЈ су све републичке организације СК биле заступљене са два и покрајине са по једним чланом, при чему је делегат САПК био Фадиљ Хоџа. У Председништво СКЈ изабрана су 52 члана, од којих са САПК: Фадиљ Хоџа, Јован Печеновић и Кољ Широка. Овом реформом још једном је било потврђено да је личност Јосипа Броза Тита била главни кохезиони фактор не само СКЈ већ и саме Југославије коју су разједале појаве републичких партикуларизама, етатизама и супротстављених националних интереса уз продубљивање разлика између развијених и неразвијених крајева. У погледу САПК, Броз је још једном потврдио да је организовање иредентистичких демонстрација било опроштено покрајинским Албанцима, при чему је нагласио да је у питању било дејство малог дела албанског становништва и да су се партијски чланови и радни људи албанске националности успешно изборили са овим проблемом. Он је за економску и друштвену заосталост Покрајине и тамошње националне антагонизме окривио државну власт из времена Краљевине Југославије, уз напомену да је и нова власт чинила грешке које су исправљене Брионски пленумом и каснијим државно-партијским активностима. Закључивши да ће се наставити даља афирмација националне равноправности Албанаца и омогућити бржи развој Покрајине, Броз је ипак указао да би употребу националне заставе домаћих Албанаца требало регулисати доношењем одговарајућег прописа који би био у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије.⁷

На другој седници Извршног бироа ПСКЈ, одржаној 1. априла 1969, закључено је да је Девети конгрес СКЈ утицао на даљу стабилизацију политичке ситуације у Југославији и да би у погледу решавања међународних проблема активност требало усмерити на *откривање узрока ових појава, а не само на сузбијање последица*. Препоручено је да се инсистира

⁷ Љ. Димић, *Историја Југославије...*, 409. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1989*, III..., 390; R. Rajović, *Autonomija...*, 296; К. Николић, *Србија...*, 265; D. Bilandžić, *SKJ 1945–1982. Kongresi*, Beograd 1982, 39; L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, 85; Д. Стаменковић, *Између...*, 179; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 279; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969. Neslaganja*, II..., 505; *Deveti kongres SKJ. Stenografske beleške*, I–VI, Beograd 1970; Стенографске белешке са Прве седнице ПСКЈ, 16. 3. 1969, АЈ, 507, III/137.

на оним акцијама које доводе до међунационалног упознавања и зближавања, посебно на пољу културе, како би се у свим републикама и покрајинама оснажило осећање тежње ка интеграцији југословенског друштва. На Шестом пленуму Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, одржаном 5. априла 1969. уз присуство члана Извршног бироа ПСКЈ Фадила Хоце и чланова ПСКЈ Коља Широке и Јована Печеновића, разматрана су нека актуелна идејно-политичка питања комуниста САПК на основу информација сакупљених из 22 општинска комитета СК у Покрајини. У уводном излагању Исмаил Бајра је оценио да је *политичко стање у Покрајини позитивно, без обзира на то што нека жаришта у неким ситуацијама и у неким срединама чине нешто компликованијом ту политичку ситуацију*. Указавши да су захваљујући делатности партијских чланова *анти-социјалистички елементи потиснути*, да се организаторима демонстрација суди и да су антисамоуправне појаве доживеле осуду свих *прогресивних снага*, посебно од припадника албанске народности, он је поновио тезу да су учесници демонстрација *већином били заведени, неупућени и неинформисани о карактеру и суштини протеста* и да су *данас свесни правог карактера тих демонстрација*, чиме је настојао да амнестира Албанце од кривице. У наставку, Бајра је критиковао све који користе проблеме у привреди да би *изрицали негативне оцене о друштвеном самоуправљању* и приметио да се *нагомилани нерешени проблеми у пољопривреди негативно рефлектују на политичко стање на селу и расположење људи*.⁸

Поред тога, на Шестом пленуму ПК СКК било је речи и о миграционим кретањима становништва из САПК за која је закључено да су *узрокована мноштвом фактора*, пре свега неразвијеношћу и пренасељеношћу овог подручја, економским, социјалним, политичким и друштвеним факторима, тешким положајем једног броја радних организација у условима реформе, ниским личним дохоцима, ограниченим могућностима стручног усавршавања, отпорима стручњацима које даје *занатско-сељачки и примитивистички менталитет*, створеном атмосфером после *новембарских догађаја*, активирањем разних *екстремистичких и непријатељских елемената из редова националиста*, покушајима *шовинистичких елемената* из редова албанске народности да се нека питања из међунационалних односа решавају *веишачки и преко ноћи*, отпорима од стране српских и црногорских шовиниста у вези са решавањем појединих питања из области националне равноправности народности, као и појавама *кабадахилука и силеџијства* и ремећења јавног реда и мира од стране група и појединаца. Па ипак, да слаткоречива оцена политичке ситуације у САПК само неколико месеци после иредентистичких демонстрација није одговарала стварности на терену потврђује информација Секретаријата ПК СКК састављена почетком априла, у којој је наведено да је 17. марта 1969. група албанских ученика положила венац на гроб Ђака који је изгубио живот у демон-

⁸ Записник са Друге седнице ИБ ПСКЈ, 1. 4. 1969, АЈ, 507, IV/64; Материјал са Шесте пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9.

страцијама и да су постојале индиције да је за 27. март припреман излазак велике групе студената и ђака у виду демонстрација на поменуто гробно место.

Такође, у Приштини је тих дана у ресторану, наочиглед јавности, убијен борац из Другог светског рата и дугогодишњи друштвено-политички радник Перо Решетар, због чега је протест изразио Општински одбор СУБНОР-а. У питању је била освета сина једног Албанаца којег је Решетар убио пре више година у самоодбрани, а претње од стране Албанаца борцима из Другог светског рата биле су веома честе од Брионског пленума. Томе би требало додати да ни смена проиредентистички настројеног руководиоца Резака Шаље са функције покрајинског јавног тужиоца није променила његов статус у друштву, нити је он трпео последице свог антијугословенског деловања.⁹

Јосип Броз Тито је на Другој пленарној седници ПСКЈ, одржаној 10. априла 1969, захтевао политичко јединство унутар партијских редова, премда је Марко Никезић указао на пораст антагонизма између српског и хрватског политичког руководства. Никезић је стајао на становишту да се не сме дозволити да бујање хрватског, албанског и других националиста у Југославији подстакне ширење национализма код српског народа, где су већ постојале гласине како српско политичко руководство не води довољно рачуна о интересима Срба расејаних по целој југословенској заједници. С друге стране, након одржаних избора за посланике Друштвено-политичког већа Скупштине СФРЈ, у ово тело су изабрани: у Гњилану Александар Перић, у Косовској Митровици Мусли Драгај, у Пећи Рамадан Муљаку, у Призрену Дидара Дукађини Ђорђевић, у Приштини Неби Гаши и у Урошевцу Синан Саити.

За посланике Републичког већа Скупштине СРС изабрани су: Иса Дема (Витина са Качаником), Рустем Бејта (Вучитрн и Србица), Синан Хасани (Гњилане), Аљуш Гаши (Исток и Клина), Милан Милановић (Косовска Митровица и Лепосавић), Метуш Балабани (Липљан и Глоговац), Чамиљ Шарки (Ораховац), Петар Брајовић (Пећ), Мустафа Хоца (Подужево), Рефки Даути (Призрен и Драгаш), Миле Лазић и Осман Јусуфи (Приштина), Танаско Радић (Урошевац) и Метуш Грезда (Ђаковица и Дечане).

Скупштина САПК новог сазива се конституисала 7. маја изабравши за новог председника Илијаза Куртешија и потпредседнике Бошка Димитријевића и Бејту Новобрдалију, за председника Покрајинског већа Саита Затриђија, Привредног већа Предрага Цуцкића, Просветно-културног већа Дриту Доброши, Организационо-политичког већа Азема Аземија и Социјално-здравственог већа др Мемета Беграца. Тајним гласањем изабрано је 10 посланика Већа народа Скупштине СФРЈ – Исмаил Бајрами, Милија Ковачевић, др Фериз Краснићи, Ашим Мустафа, Шефхет Мустафа, Му-

⁹ М. Мишковић, *Ко је тражио...*, 228; Материјал са Шесте пленарне седнице ПК СКК, 5. 4. 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9.

шерефе Мустафа, Цавид Нимани, Бранислав Шкембаревић, Јово Шотра и Али Шукрија.¹⁰

За председника Извршног већа САПК поново је изабран Илија Вакић, за потпредседнике Божидар Радуновић и Реџај Суроји и као нови чланови овог тела Илијаз Илијази, Драган Чукић, Абаз Казази, Бек Лони, Сафета Ругова и Заћир Робај. За покрајинске секретаре су именовани: за народну одбрану Мехмет Малићи, за унутрашње послове Џевдет Хамза (заменици Мехмет Шоши и Душан Ристић), за законодавство и правосуђе Рагиб Махмути, за финансије Радомир Вулић, за привреду инж. Енис Прешева, за пољопривреду инж. Рајко Савић и за здравство и социјалну политику Фазли Кајтази. На пленарној седници ПК СКК, одржаној 31. маја 1969, констатовано је да национална структура новоизабраних посланика *задовољава*, односно да су од 34 посланика изабрана у Скупштину СФРЈ била 22 Албанца, 7 Срба и 3 Црногорца. Од 55 изабраних посланика у Скупштину СРС 38 су били Албанци, 14 Срби, 2 Црногорци и нешто мање од 2% Турци. Од 270 посланика Скупштине САП 174 су били Албанци, 73 Срби, 14 Црногорци и 3 Турци. Побољшана је и квалификациона структура посланика – док је раније било 12 инжењера сада их је било 23, број економиста се попео са 9 на 21, број правника са 9 на 22, а лекара је било око 60. Иначе, у то време је за председника Скупштине СРС изабран Драгослав Дража Марковић, а за председника Извршног већа СРС Миленко Бојанић.¹¹

Скупштина СФРЈ је током заседања 24. и 25. априла 1969. усвојила Резолуцију о остваривању уставних начела о равноправности језика и писама народа и народности Југославије у савезним прописима и раду савезних органа, уз наглашавање да наведено произилази *из самог друштвеног бића Југославије као социјалистичке и вишенационалне заједнице равноправних народа и народности*. За нове чланове ПК СКК 8. маја изабрани су Михаило Звицер, Куртеш Салиу и Хисен Прекази, док је за секретара Секретаријата ПК СКК уместо Кадри Реуфија именован Михаило Звицер. За председнике комисија су одређени: Исмаил Бајра за међунационалне социјалистичке односе, Азем Шкрељи за друштвено-политичка и идејна

¹⁰ Нови председници општинских скупштина у САПК су били: у Витини Ђерим Ђерими, Вучитрну Исак Меровици, Глоговцу Исљам Богићи, Гњилану Светислав Трајковић, Дечанима Сахит Маља Чекај, Драгашу Неџат Куртеш, Ђаковици Сефадин Бакали, Истоку Садри Кабаши, Качанику Сали Бајра, Клини Осман Краснићи, Косовској Каменици Осман Крчељи, Косовској Митровици Бранко Вавић, Лепосавићу Милосав Милојевић, Липљану Шућери Хазире, Ораховцу Хајредин Бујуни, Пећи Саит Мераку, Подујеву Рамуш Рама, Призрену Аћиф Бећире, Приштини Јово Печеновић, Србици Хајдин Мифтар, Сувој Реци Абдулах Краснићи и Урошевцу Синан Сахити. Видети: Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ПСКЈ, 10. 4. 1969, АЈ, 507, III/138; *Изабрани посланици за Савезно и Републичко веће*, Јединство, 21. 4. 1969; *Прошле недеље у Покрајинској скупштини*, Јединство, 28. 4. 1969; *Изабрана већина кандидата*, Јединство, 28. 4. 1969; *Изабрани председници скупштина општина*, Јединство, 28. 4. 1969.

¹¹ М. С., *Покрајинска скупштина се конституисала*, Јединство, 12. 5. 1969; *Пленарна седница ПК СК*, Јединство, 2. 6. 1969.

питања у образовању, науци и култури, Јово Шотра за развој друштвено-економских односа, Бејто Новобрдалија за међународне односе и сарадњу с међународним комунистичким и радничким покретом, Милош Секуловић за развој политичког система, Новица Стојановић за развој СК на селу и Тафиљ Хоџа за финансијска питања. На седници Извршног бироа ПСКЈ 20. маја 1969. констатовано је да је број чланова СКЈ са 829.953 у 1958. порастао на 1.146.084 у 1968. години. У 1968. је било 50,79% (582.126) партијских чланова српске националности; 17,34% (198.685) хрватске, 6,51% (74.555) македонске; 6,29% (72.140) црногорске; 6,11% (70.027) словеначке; 3,93% (45.047) Муслимана (етничка припадност); 3,27% (37.455) албанске; 3,23% (37.000) Југословена; 1,22% мађарске (13.966) и 0,15% (1.750) турске националности.¹²

Током састанка представника југословенских република и покрајина у Савезној конференцији ССРН Југославије 21. маја 1969. разговарано је о заставама народности и изражено јединствено мишљење да нема ни уставно-правне, нити идејно-политичке сметње за употребу застава народности у национално мешовитим срединама. Па ипак, остало је неуслађено питање употребе националне заставе албанске националне мањине, зато што је она била идентична државној застави НР Албаније, при чему је наглашено да је то *стицај историјских околности из времена Другог светског рата*. Иако су представници СР Македоније и СР Црне Горе дали предлог да се на заставу албанске народности додају траке републичке или државне тробојке, Илијаз Куртешки је у својству представника САП Косова то децидно одбио рекавши да *народ то не би прихватио*, односно да би свака промена изазвала политичке проблеме. Са оваквим тумачењем су се сложили представници СР Србије на челу са Крстом Филиповићем. У закључку са овог састанка је наглашено да је још на седници Извршног комитета ЦК СКС, одржаној 9. маја 1968, постигнута сагласност да је истицање застава народности једно од битнијих питања њихове националне припадности, те да би припадницима народности требало омогућити да неофицијелно истичу националне заставе према сопственој жељи и тиме изражавају своја национална осећања и опредељења. Такође, истакнуто је да се Извршни комитет ЦК СКЈ још 29. јула 1968. сложио са оценом да би све народности у СФРЈ требало да имају иста права на истицање своје националне заставе, али да је с обзиром на специфичности сваке народности потребно да заинтересоване републике донесу своје одлуке уз међусобни договор и уједначавање ставова када се ради о народностима које живе у више република, попут Албанаца. Председништво и Извршни одбор ПК ССРН Косова су на проширеној седници, одржаној 4. и 5. октобра 1968, закључили да Албанци и Турци имају право на истицање националних застава у свим приликама када то сматрају потребним, да друштва,

¹² *Стечена су драгоцене искуства*, Јединство, 12. 5. 1969; 3. В., *Седница Покрајинске конференције СК*, Јединство, 12. 5. 1969; Записник са 8. седнице ИБ ПСКЈ, 20. 5. 1969, АЈ, 507, IV/70.

удружења и радне организације поред државне заставе имају право на истицање националних застава народности поводом државних празника и у другим приликама, а да државни органи и руководства политичких организација истичу само државне и партијске заставе. Сличну одлуку је донело и Републичко веће Собрања СРМ 26. децембра 1968, али за разлику од САПК није дало право самоуправним привредним организацијама и друштвеним институцијама да истичу заставу народности већ само државну.¹³

Извршни биро ПСКЈ је 24. јуна 1969. подржао став Извршног комитета ЦК СКЈ да је право сваке народности да се слободно опредељује о својим симболима. Међутим, поводом албанске народности закључено је да ово питање не би требало регулисати савезним законом, већ да би решење требало постићи кроз договор СР Србије, СР Црне Горе и СР Македоније, у којој ова национална мањина живи, уз апеловање да штампа не подгрева ову тематику. Сутрадан је питање употребе заставе народности разматрано у Секцији за међурејубличку сарадњу и међунационалне односе Савезне конференције ССРН Југославије, када је закључено да је наведено питање неодвојиво од политике националне равноправности у Југославији. Па ипак, том приликом су изражена различита гледишта поводом суштине истицања застава народности. Руководиоци из СР Македоније су сматрали да би застава народности требало да се разликује од заставе њене државе матице како би истовремено истакла специфичност народности и њену припадност југословенској заједници, док су представници СР Словеније и САП Косова заступали ставове да су заставе народности историјске категорије и да би уношење било какве промене довело до *супротног ефекта и кварења политичке атмосфере у одређеним срединама*. Иначе, Покрајинска конференција ССРН Косова је 17. јуна именовала за председника Аслана Фазлију и за секретара Милана Шешлију, док су за чланове Републичке конференције ССРН Србије делегирани Крсто Филиповић, Благоје Николић, Мемет Хоџа, Енвер Бабиу и Рамадан Вранићи.¹⁴

Почетком јула 1969. у посети САПК је боравио члан Извршног бироа ПСКЈ Едвард Кардељ, који је, уз Фадиља Хоџу, присуствовао седници Секретаријата ПК СКК. Пошто се упознао са привредним, друштвеним и политичким стањем у Покрајини, Кардељ је похвалио СКК на дотадашњем раду и заложиио се да се повећају материјална издвајања југословенске заједнице како би се пружила помоћ убрзанијем развоју САПК. Па ипак, он се извинио покрајинском руководству што је било мало времена да се припреме и спроведу све уставне промене које су по његовом мишљењу биле потребне, тако да су оне *ограничене само на један ужи круг у складу*

¹³ Информација о разговору у Савезној конференцији ССРНЈ о заставама народности, АЈ, 837, II-4-6/38.

¹⁴ Записник са 12. седнице ИБ ПСКЈ, 24. 6. 1969, АЈ, 507, IV/74; Информација, 25. 6. 1969, АЈ, 837, II-4-b/38; *Прва седница новоизабране Покрајинске конференције ССРН, Јединство*, 23. 6. 1969.

са променама које су наступиле после Брионског пленума. Сходно томе, он је наговестио да рад Уставне комисије није завршен и да ће га она наставити у току наредних година, указавши да је потребно рашчистити питања која се тичу сфере економских односа, шта је ствар државних органа, а шта Федерације, даље развијати равноправност народа и народности, боље дефинисати системе расподеле вишкова рада и финансирање Федерације и обезбедити складан развитак односа у југословенској федерацији. Заложивши се за даље ослобађање демократских утицаја одоздо према горе, Кардељ је одбацио инсинуације да југословенски комунални систем заостаје и похвалио остваривање Закључака Деветог конгреса СКЈ. Међутим, колико је југословенска федерација била разједињена међурејубличким антагонизмима показује избијање тзв. Цестне афере у СР Словенији поводом незадовољства тамошње владе расподелом средстава међународног зајма за градњу путева у Југославији. Словенија је спадала у ред најразвијенијих југословенских република и није скривала забринутост због превеликих улагања Федерације у недовољно развијене југословенске републике и подручја. С обзиром да је у питању било прво супротстављање владе једне југословенске републике органима Федерације, крајем августа су заседали сва југословенска партијска и државна руководства како би се размотрио овај случај. Иако није дошло до директне интервенције у унутрашњи живот Словеније од стране Федерације, политичко руководство Србије је изнело став да би сличне спорове убудуће требало решавати у оквиру надлежних државних институција, попут СИБ-а и Скупштине СФРЈ, а мање у врху СКЈ.¹⁵

У таквим околностима, Јосип Броз Тито је 25. септембра 1969. примио представнике СР Србије, предвођене Марком Никезићем, са жељом да се упозна са ситуацијом на терену и сагледа одакле проистичу политичке несугласице, највише по економским питањима. То је искористио Никезић како би скренуо пажњу Брозу на написе у новинама у којима се говорило како нема националне независности и суверенитета без комплетне националне привреде, на шта му је председник СФРЈ одговорио да стоји на становишту заједничког југословенског тржишта, да ни од једне републике не жели да чује *могу ја без вас* и да се не слаже са идејама да би свака република требало да има своју војску зато што би то водило дезинтеграцији Југославије. Броз је још истакао да су у *јединству Југославије окоснице Србија и Хрватска*, а затим упитао какво је стање у покрајинама. Илија Вакић је информисао председника СФРЈ да у САПК није остварен планирани раст производње и да у заводима за запошљавање има око 30.000 евидентираних лица које траже посао, а да се рачуна да реално посао тражи око 120.000 људи. Он је затим затражио олакшице у вези са кредитирањем даљег развоја индустрије и пожалио се на нередовно притицање средстава из Фонда федерације. Похваливши уставне промене које су омо-

¹⁵ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 360; *Посета Едварда Кардеља Косову*, Јединство, 14. 7. 1969.

гућиле преношење значајних правних овлашћења на Покрајину и процес друштвене демократизације после Брионског пленума, он је приметио да нема довољно стручних кадрова за све потребе и известио да су покрајински органи предузели мере за кажњавање учесника демонстрација.¹⁶

Поводом међунационалних односа у САПК, Јосипа Броза Тита је информисао Вели Дева, који је оценио да се политичка ситуација на терену стабилизује, посебно од фебруара када је ПК СКК *потпуно овладао ситуацијом*. Он је објаснио да је код руководиоца у Покрајини постојао страх од суђења организаторима демонстрација да се *не дигне температура још једном и то од обе струје и од шиптарске реакције и шиптарских шовиниста и од српске реакције и српских шовиниста*, али да је читав процес контролисано и успешно протекао. Пошто је дијагностиковао да је у јулу дошло до *смиривања напетости и повратка сигурности и поверења у стабилност политичког система и у политику СК од стране већине грађана* у Покрајини, он је указао да је присуствовао састанку ОК СК у Глоговцу, као *центру албанског екстремизма у појасу Дренице*, са кога је *изашао охрабрен и уверен да су тамошњи кадрови сагледали и прихватили позиције СК*. Апелујући да се у САПК мора више радити на подизању *борбености комуниста који нападају у апатију зато што су на нишану национализма своје нације* и да се не сме дозвољавати да штампа предимензионира међунационалне експесе придајући им *непотребну важност*, Дева се на крају излагања zaloжио да се обезбеди и настави континуирана помоћ Федерације привредном развоју Покрајине како би она изашла из заосталости. На то је Броз уверио Деву да се Фонд федерације неће укидати и да ће се у органима Федерације тражити нове могућности за проширивање економских инвестиција.¹⁷

Председништво Скупштине СР Србије је 1. октобра 1969. подржало ставове Председништва Извршног већа САП Војводине о потреби у пракси бржег реализовања уставних одредаба о активнијем положају покрајина, што је потврдило и Председништво Скупштине САП Косова. Руководство САПВ је затражило да покрајине остварују непосредну сарадњу са југословенском федерацијом у областима основног и општег законодавства, народне одбране и јавне безбедности, у раду Скупштине СФРЈ, у спровођењу кадровске политике и да буду укључене у систем редовног информисања. С друге стране, на Десетој седници ЦК СКС, одржаној 3. октобра, Латинка Перовић се осврнула на појаве национализма у Србији затраживши да се *елиминишу узроци сукоба кроз јачање идејне јасности у СК* и приметивши да *свако попуштање национализму води испољавању унитаризма, сепаратизма, порицања других култура и свађа око историје и прошлости*, што је означила *директним ударом на социјализам*. Заправо, њено излагање се надовезивало на закључке Комисије за међунационалне

¹⁶ L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, 102; Магнетофонске белешке са разговора Председника Републике са представницима СРС, 25. 9. 1969, АС, Ћ-2, К-97.

¹⁷ Исто.

односе ПК СКК са краја септембра када је констатовано да се у јавности појачавају притисци и шире приче чије је Косово и ко има права на њега. Са мишљењем Перовићеве сложили су се Исмаил Бајра и Махмут Бакали, који су критиковали појаве национализма како са албанске, тако и са српске стране, указавши да је кључ решења овог проблема у перманентном партијском раду и деловању. Поред тога, на састанку ЦК СКС 17. октобра изнети су подаци да у САПК Албанци чине 67,1% и Срби 23,5% становништва, да је национални доходак у Покрајини мањи за 59% него у другим деловима државе, да је запосленост 7,8% док је у остатку земље 17,8% (у СР Словенији 30%) и да пољопривредно становништво чини 71% становништва Покрајине.¹⁸

Члан Извршног бироа ПСКЈ Мијалко Тодоровић боравио је у посети САПК од 22. до 24. октобра 1969, када је изразио задовољство што је СК у Покрајини у пуној политичкој офанзиви и што има доста младих у чланству СК. Под председништвом Вели Деве је 28. октобра одржана пленарна седница ПК СКК, уз присуство Коља Широке и Предрага Ајтића, на којој су разматрана актуелна идејно-политичка питања остваривања друштвене реформе. Том приликом је Хисен Прекази оценио да је ситуација у погледу међунационалних односа у Покрајини све повољнија и да ставови СК по овом питању све више продиру у масе, затраживши да се приликом избора нових руководства именују они људи који су се афирмисали у свакодневној борби. Поред тога, на седници Покрајинског већа Скупштине САПК 31. октобра су изабране судије Уставно-судског одељења у склопу Врховног суда САПК: за председника Неби Гаши и чланове Тахир Дибрани, Милош Секуловић, Никола Вујиновић и Тамилъ Зенуни. Поводом 25-годишњице ослобођења, у Пећи је 16. новембра одржан народни збор на којем је Латинка Перовић истакла да комунисти, радничка класа, интелегенција и омладина морају увек имати у виду да нема цене коју не би ваљало платити за очување и развијање братства и јединства народа и народности у Југославији. У питању је било настојање руководства Србије да интензивира сарадњу са руководством Покрајине.¹⁹

Комисија за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе ПСКЈ је 30. октобра 1969. закључила да нема ни уставно-правне, нити идејно-политичке сметње за равноправну употребу застава народности у национално-мешовитим срединама, да се тиме развија равноправност народа и народности, учвршћује поверење и доприноси јачању братства и јединства, али да постоје разлике у практичном спровођењу

¹⁸ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 319; *Скупштина Србије*, Јединство, 2.10.1969; Стенографске белешке са Десете седнице ЦК СКС, 3. 10. 1969, АС, Ђ-2, К-72; Информација о Десетој седници ЦК СКС, 3. 10. 1969, АЈ, 837, П-3-а-2/348.

¹⁹ *Радни човек – господар свог рада*, Јединство, 23.10.1969; Недељне информације, 12. 11. 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Материјали са 10. пленарне седнице ПК СКК, 28. 10. 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; *Пленарна седница Покрајинског комитета*, Јединство, 30. 10. 1969; *Усвојен програм рада до наредног лета*, Јединство, 3. 11. 1969; *Седница Покрајинског већа*, Јединство, 3. 11. 1969; *Велики народни збор у Пећи*, Јединство, 17. 11. 1969.

ових ставова које се огледају у нејасноћама ко све има право или обавезу да истиче заставу народности, у којим приликама и поводом каквих догађаја. Зато је донета препорука да би требало поштовати право да друштвено-политичке заједнице, организације и радне заједнице у национално мешовитим срединама истичу, поред заставе СФРЈ и социјалистичке републике, и заставу народности зато што су припадници народности равноправни чланови Југославије и републике у којој живе. Такође, оцењено је да би требало сматрати *не само допуштеним, већ и корисним* да се паралелно истичу заставе на јавним зградама како би се изразила пуна равноправност и доследност у политици афирмације народности. Поводом изгледа и облика застава народности, закључено је да се не може спречити да она буде иста као застава њене државе матице, али да би требало увек да има истакнуту звезду петокраку као симбол који је за време НОБ-а био једнодушно прихваћен код партизанских бригада свих народа и народности, а сада представља *општи симбол заједничког живота*. Тако је индиректно било сугерисано да албанска национална мањина у Југославији може да користи заставу идентичну државној застави Албаније, што је оправдано тиме да *је застава првенствено национални симбол независно од тога што се она користи и као државни симбол*. Поред тога, указано је да употребу застава народности не би требало *кампањски форсирати или ометати и одлагати*, него следити политички курс, уз поштовање локалних обичаја, традиције и добрих међунационалних односа, који иде путем непрестаног унапређења међунационалних односа, развоја равноправности и зближавања народа и народности. При томе је одбачена идеја да би ово право могло бити злоупотребљено од стране националиста, шовиниста и иредентиста, односно закључено да је то *једини исправни пут* и да је задатак партијских чланова да се старају да се заставе народа и народности узајамно поштују и паралелно и равноправно истичу како би се припадници народа и нација још више повезали и ујединили.²⁰

Сходно описаном, Комисија ПК СКК је 5. децембра 1969. разматрала материјал у вези са ставом СКЈ према заставама народности, поводом чега је затражила да органи Федерације *јединствено за целу земљу* утичу да се одговарајући органи република, покрајина, општина и радних организација што пре договоре о заједничким прописима на ову тему. Комисија за рад ЦК СКС на развијању односа међу републикама, народима и народностима је 10. децембра разматрала тезе *Употреба застава народности*, подржавши предлоге СКЈ да се заставе народности равноправно истичу са југословенском и републичком заставом у свим приликама када је то уобичајено и на свим јавним зградама у национално мешовитим срединама, уз инсистирање да се ова материја законски регулише на нивоу Федерације како би се постигла јединствена решења за целу Југославију.

²⁰ Став СКЈ према заставама народности, 30. 10. 1969, АС, Ћ-2, К-132; Преглед ставова комисија за међунационалне односе република и покрајина о употреби застава народности, децембар 1969, АЈ, 507, ХХШС-К.1/1-5.

За разлику од партијског руководства СР Србије, у Комисији за односе међу републикама, нацијама и народностима СР Македоније је 4. децембра изражена скепса према наведеним решењима. Тако је закључено да се заставе народности могу истицати у приватном животу, у случајевима прославе државних празника и у друштвено-политичким заједницама, друштвено-политичким организацијама и радним заједницама у мешаним срединама заједно са заставом СФРЈ и СРМ, али да би ова материја требало да се регулише савезним законодавством и да се из формулација избаци термин *обавеза* и остави *право* на истицање застава народности. Сличног мишљења била је и надлежна Комисија за политички систем, међународне и међурејубличке односе СР Црне Горе која је заседала 15. децембра, сложивши се са ставом руководства СР Србије да би на заставама народности обавезно требало да стоји звезда петокрака као *симбол традиције јединица НОБ свих народа и народности*.²¹

Седма пленарна седница ПСКЈ, одржана 15. децембра 1969, разматрала је проблеме даљег развоја и активности СКЈ, што је искористио Кољ Широка да објасни како се САПК нашла пред *крупним и компликованим задацима* на почетку реорганизације СК услед младе радничке класе и суочавања са *оштрим и грубим манифестацијама спреге шовинистичко-бирокуратских и унитаристичко-сепаратистичких снага*. Па ипак, он је закључио да се руководство Покрајине успешно изборило са овим појавама пратећи инструкције и увек стојећи на позицијама које је утврдио СКЈ и СКС. У исто време су на пленарној седници ПК СКК разматрана прва искуства у преображају СКК, у вези са чиме је затражено да се све организације СК и партијски чланови *отворено и активно супротстављају негативним појавама*, посебно онима које *кваре међународне односе*. Том приликом констатовано је да је број чланова СК у САПК повећан са 44.000 у 1966. на 51.180 у првом полугођу 1969, при чему је жена било 5.367. Према националној структури, у Покрајини је 1969. било чланова СК: 28.235 Албанаца (884 жена), 15.971 Срба (2.899 жена), 5.292 Црногорца (1.311 жена), 368 Турака (43 жена) и 1.314 осталих (230 жена). Према социјалној структури партијског чланства било је: 14.599 радника (828 жена), 12.092 пољопривредна произвођача (44 жене), 16.530 службеника (2.457 жена), 1.228 студената (215 жена), 1.310 ученика (282 жене) и 5.421 осталих (1.488 жена). Према старосној структури чланова СК било је: 3.315 до 20. године старости, 6.929 од 21. до 25. године, 4.387 од 26. до 27. године, 14.640 од 28. до 35. године, 9.621 од 36. до 40. године, 5.997 од 41. до 45. године, 3.297 од 46. до 50. године, 1.647 од 51. до 55. године и 1.347 преко 56. године старости. Опао је број чланова СК српске националности са 35,4% у 1966. на 31,4% у 1968, као и број чланова СК црногорске наци-

²¹ Стенографске белешке са седнице Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, 10. 12. 1969, АС, Ђ-2, К-132; Преглед ставова комисија за међународне односе република и покрајина о употреби застава народности, децембар 1969, АЈ, 507, XXIIIС-К.1/1-5.

оналности са 11,8% на 10,4%. Број чланова СК турске националности остао је око 0,7%, док је број чланова албанске националности порастао са 49,9% у 1966. на 55% у 1968. години.²²

На седници Извршног бироа ПСКЈ 23. децембра 1969. усвојен је предлог председника ПК СКК Вели Деве, уз подршку ЦК СКС, да се на једној од наредних седница ПСКЈ на дневни ред стави информација о неким актуелним друштвено-економским питањима и политичкој ситуацији у САП Косову. С друге стране, Прва конференција СКС одржана је 23. и 24. децембра и на њој су оцењени резултати у спровођењу одлука Деветог конгреса СКЈ и Шестог конгреса СКС, разматран развој СКС и усаглашен Статут СКС за Статутом СКЈ. У уводној речи, председник ЦК СКС Марко Никезић је указао да се кренуло путем изласка из привредне стагнације, да је Федерација поводом инвестиција у Србију учествовала са 11% и то у изградњи великих објеката и да се републичко руководство определило за тржишну привреду, приметивши да је *пут ка социјалистичкој једнакости само онај који све подстиче ка већој продуктивности*. Он је посебно истакао: *Социјалистичка држава, по нама, није сила изнад друштва, али она није ни неутрална снага која може да стоји по страни. А управо тако се сад понегде расуђује: пошто је прошло време државног социјализма, социјализам није више ствар државе, па и представничка тела и државни органи могу да се држе неутрално-објективистички, уместо социјалистички опредељено. Држава у свим друштвима и у свим временима иштити одређени основни друштвени однос. Уколико више код нас преовлађује самоуправљање, утолико више заштита самоуправних односа постаје обавеза социјалистичке државе. Да би се та схватања претворила у праксу, биће потребна и даља еволуција наших институција, посебно скупштине, како би од највиших органа власти преузетих из једног у суштини представничког система, постала нераздвојни део самоуправљања.*²³

У наставку излагања, Марко Никезић је поводом проблема националне равноправности подсетио да ово питање *није скинуто са дневног реда у Револуцији* и истакао да *за српске комунисте не може бити разумевања ни за једну варијанту српског национализма*. Заложивши се за борбу против *великосрпског национализма* учвршћивањем водеће политичке улоге радничке класе Србије, он је закључио: *Заједно на традицијама наше борбе и са нашим политичким опредељењима, модернизација привреде и јединство тржишта све више ће бити чиниоци јединства Југославије заснованог на слободно и непосредно израженом интересу свих*

²² Стенографске белешке са Седме седнице ПСКЈ, 15. 12. 1969, АЈ, 507, III/143; Информација о неким актуелним проблемима развоја СКК, децембар 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16; *Постигнути значајни резултати у реорганизацији СК*, Јединство, 18. 12. 1969.

²³ Записник са 28. седнице ИБ ПСКЈ, 23. 12. 1969, АЈ, 507, IV/90; Стенографске белешке са Прве седнице Републичке конференције СКС, 23. и 24. 12. 1969, АС, Ђ-2, К-66; Информација и материјали са Прве конференције СКС, 23. и 24. 12. 1969, АЈ, 837, II-3-а-2/365.

грађана и свих нација које је чине. На овој конференцији учествовало је 16 делегата из САПК, при чему би посебно требало издвојити излагања Азема Шкрелџија, који је критиковао националисте из редова свих југословенских народа и народности поручивши да *им нико није дао аршин за мерење и распоређивање вредности културне баштине,* и Махмута Бакалија, који је хвалио политику ПК СКК у борби против екстремистичких схватања и закључке Брионског пленума, Шестог конгреса СКС и Деветог конгреса СКЈ. Иако о САП Косову није експлицитно било речи, Прва конференција СКС је потврдила да партијско руководство СРС свесрдно подржава политику СКЈ и да у наредном периоду планира да постигне идејно-политичко јединство путем отварања општих политичких дебата и проширивањем учешћа свог чланства у изграђивању партијске политике.²⁴

Девети конгрес СКЈ, одржан од 11. до 15. марта 1969, био је значајан по реформи СКЈ којом су, по угледу на недавне уставне измене, додатно осамостаљене партијске организације у југословенским републикама и покрајинама. Јосип Броз Тито је изабран за председника СКЈ и у Председништво СКЈ су као делегати САП Косова ушли Фадил Хоџа, Јован Печеновић и Кољ Широка. Формиран је и извршно-политички орган Извршни биро Председништва СКЈ у који је као представник САПК именован Фадил Хоџа. Поред тога, креиран је Савез комуниста Косова који организационо више није зависио од СКС. Конгресни делегати из САПК су указали да је у периоду од Осмог конгреса из 1964. повећан друштвени доходак Покрајине 3 пута, индустријска производња 7,5 пута и пољопривредна производња 4 пута и да је број ученика у школама другог степена порастао на 200.000, од којих је 150.000 било албанске националности. С обзиром да је 60% средстава која су долазила из југословенске федерације и из Србије трошено на издржавање покрајинских друштвених служби, они су затражили даља економска улагања у развој Покрајине, те исказали жељу за нормализацијом односа са Албанијом. У конгресном реферату, Броз је опростио покрајинским Албанцима организовање иредентистичких демонстрација, оптужио руководство Краљевине Југославије за велику економску заосталост и међунационалне антагонизме у САПК и признао да је нови режим чинио грешке до Брионског пленума. Он се заложио за даљу афирмацију равноправности националних мањина и обећао бржи развој Покрајине, мада је затражио да се употреба националне заставе домаћих Албанаца регулише прописом у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије.

Шести пленум ПК СКК је 5. априла 1969. оценио политичко стање у Покрајини задовољавајућим, док је исељавање становништва из САПК окарактерисано последицом неразвијености, пренасељености, лоше економске ситуације, ограничених могућности стручног усавршавања, менталитета, атмосфере после демонстрација, деловања непријатељских елемената и шовинизма из редова Албанаца, Срба и Црногораца који су ставље-

²⁴ Исто.

ни у исту раван. При томе нису поменути притисци које је албанско становништво вршило на Србе и Црногорце да се исељавају из Покрајине, нити је скренута пажња на политичку атмосферу међунационалног неповерења у којој су за 27. март припремани протести Албанаца поводом обежавања погибије ученика албанске националности током иредентистичких демонстрација из 1968, све чешће упућиване претње борцима из Другог светског рата од стране локалних Албанаца и јавно наставили да делују чланови албанске партијско-политичке елите који су, попут Резака Шалџе, отворено исказали своје антијугословенско опредељење. За председника Скупштине САПК изабран је 7. маја Илијаз Куртеши и за председника Покрајинског извршног већа Илија Вакић, а нешто касније за председника ПК ССРНК именован је Аслан Фазлија. Од 34 посланика који су из САПК делегирани у Скупштину СФРЈ било је 22 Албанца, 7 Срба и 3 Црногорца и од 55 посланика изабраних у Скупштину СРС било је 38 Албанаца, 14 Срба, 2 Црногорца и 1 Турчин. Поштовање критеријума националног паритета примењено је и приликом избора 270 посланика Скупштине САПК од којих је било 174 Албанца, 73 Срба, 14 Црногораца и 3 Турчина. Поред тога, за секретара Секретаријата ПК СКК је 8. маја изабран Михаило Звицер.

Питање употребе националне заставе албанске националне мањине у Југославији поново је покренуто на заседању Савезне конференције ССРН Југославије 21. маја 1969. када се Илијаз Куртеши успротивио предлозима представника СР Македоније и СР Црне Горе да њен изглед не буде идентичан државној застави Албаније, односно истакао да би свака евентуална промена изазвала незадовољство Албанаца и политичке проблеме. Извршни биро ПСКЈ је 24. јуна указао да овај проблем не би требало решавати савезним прописима, већ кроз договор заинтересованих југословенских република Србије, Македоније и Црне Горе. Сутрадан су на седници Савезне конференције ССРНЈ делегати СР Македоније инсистирали да застава домаћих Албанаца буде различита од заставе Албаније, док су представници СР Словеније и САП Косова указивали да би то допринело кварењу политичке атмосфере. О наведеној тематици било је речи и на седници надлежне Комисије ПСКЈ 30. октобра када је изнето низ аргумената који су ишли у прилог слободнијој употреби заставе албанске националне мањине. Па ипак, и поред инсистирања надлежне Комисије ПК СКК да се ово питање законски регулише на нивоу југословенске федерације и уз начелну подршку ЦК СКС, до краја 1969. није усвојена никаква конкретна одлука и Албанци у САПК су, уз прећутну сагласност покрајинских власти, наставили да слободно истичу своју националну заставу која је била идентична застави НР Албаније. С друге стране, током посете САП Косову, почетком јула, Едвард Кардељ је најавио даље уставне промене које су за циљ имале боље дефинисање економских односа у Федерацији и шире развијање равноправности народа и народности. Па ипак, избијање Цестне афере у СР Словенији, у вези са расподелом међународног зајма за градњу

путева, недвосмислено је показало да је међу југословенским републикама почео да се јавља све изразитији антагонизам као последица процеса децентрализације Југославије.

Јосип Броз Тито је 25. септембра 1969. примио делегацију СР Србије којој је указао да окосницу јединства Југославије чине односи Србије и Хрватске. Том приликом је Илија Вакић упознао председника СФРЈ да у САПК није остварен планирани раст производње и да око 120.000 лица тражи посао. Он се још пожалио на нередовно притицање средстава из југословенске федерације и сугерисао да се Покрајини омогуће олакшице у кредитирању развоја индустрије. Вели Дева је известио председника СФРЈ да су међунационални односи у Покрајини добри, док је Броз потврдио наставак рада Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева и обећао да ће се тражити нове могућности за проширење економских инвестиција у Покрајину. У наредним месецима била је приметно појачано интересовање руководства СР Србије за побољшање односа са колегама из САП Косова. Скупштина САПК је 31. октобра именовала Неби Гашија за председника Уставно-судског одељења у склопу Врховног суда Покрајине, а средином децембра је ПК СКК констатовао да је број чланова СКК са 44.000 у 1966. порастао на 51.180 у првој половини 1969, при чему је било Албанаца 28.235, Срба 15.971, Црногораца 5.292, Турака 368 и осталих 1.314. Број чланова СКК албанске националности се у периоду 1966–1968. повећао са 49,9% на 55% и износио 28.235, српске опао са 35,4% на 31,4%, црногорске опао са 11,8% на 10,4% и турске остао приближно исти од 0,7%. Прва конференција СКС, одржана 23. и 24. децембра, потврдила је да СКС свесрдно подржава политику СКЈ, а у исто време је Извршни биро ПСКЈ усвојио предлог председника ПК СКК Вели Деве да се на једној од наредних седница ПСКЈ размотре актуелна друштвено-економска питања и политичка ситуација у САПК. У питању је био наставак спровођења зацртане југословенске државне политике којом се континуирано излазило у сусрет потребама и интересима албанског становништва Покрајине са циљем да се пацификују њихове иредентистичке тежње како би се очувао интегритет југословенске федерације. Тако је на измаку 1969. затворено једно бурно поглавље у историји Косова и Метохије и отворено наредно које је од 1970. почело да доноси нове политичке турбуленције и отвара пут даљим друштвеним променама у Покрајини.

3.2. Политика Албаније према Косову и Метохији

Политика Народне Републике Албаније (НРА), као јужног југословенског суседа, остала је непријатељски настројена према властима у Београду и пошто је руководство у Тирани 1961. прешло из окриља Совјетског Савеза под заштиту Народне Републике Кине. Исте године у Југославији је објављена *Бела књига о непријатељској политици Владе НРА према ФНРЈ*, док је у наредном периоду настављено убацивање диверзантских и обавештајних група из Албаније, махом на територију Косова и Метохије, чији је задатак био повезивање са локалним иредентистима у циљу антијугословенског деловања. При томе, албански иредентисти на Косову и Метохији су се надали да би уз помоћ Кине ова српска и југословенска покрајина могла бити припојена њиховој матици Албанији. С друге стране, због тешких економских и политичких прилика у Албанији, југословенске власти су 1964. закључиле да је у периоду од 1948. у Југославију емигрирало 4.447 лица из Албаније и рођено 1.195 деце, од којих је половина напустила Југославију углавном одлазећи у државе Западне Европе. Током марта 1965. потписан је Протокол о робној размени СФРЈ и НРА у вредности од 4,1 милион долара. Попустљива државна политика Југославије према критикама и провокацијама највиших функционера Албаније била је мотивисана обавештајним сазнањима да Тирана нема капацитете и инострану подршку за војни напад и да би свако даље заоштравање односа имало негативну политичку конотацију кроз све шире подстицање иредентистичких аспирација албанског становништва на Косову и Метохији. Сходно томе, државни врх Југославије је настојао да обузда политичко-идеолошка неслагања са колегама из Тиране и то: развијањем трговинске сарадње са Албанијом, појачаним економским инвестицијама у Косово и Метохију и подстицањем покрајинског партијског руководства албанске националности да тамошњем албанском становништву објашњава прогресивна достигнућа југословенске политике.²⁵

У таквим околностима, Државни секретаријат иностраних послова (ДСИП) СФРЈ је почетком 1966. приметио да је НР Албанија у идеолошкој кампањи против Југославије почела да се *чува крајњих изазивања* и да су престали *најгрубљи видови субверзивне активности и повреде југословенске територије*. Како би олакшала транзит робе кроз Југославију, албанска страна је покренула питање потписивања конвенције о друмском саобраћају, али је Београд упутио одговор да до нормализације југословенско-албанских односа може доћи само када наступе промене у албанској политици. Југословенско руководство је било заинтересовано за наставак тренда поступног отварања према Албанији и за развијање међудржавних односа у мери у којој албанска страна искаже спремност за сарадњом, при чему је планирано да се користи албанска национална мањина у Југославији као *спона за развој у будућности пријатељских односа*. Па ипак, југо-

²⁵ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 217.

словенско-албански односи су се заострили после Брионског пленума и смене Александра Ранковића Марка. У говору од 9. јула албански лидер Енвер Хоџа је окарактерисао Југославију као државу која *никада није била социјалистичка*, која је заправо *капиталистичка и политички колонијализована од стране Американаца* и у којој је дошло до *борбе вукова*, односно *сукоба хрватско-словеначке групе Броз–Кардељ и српске* на челу са Ранковићем. Указавши да је Југославија на штету својих народа ушла у *велики хаос и потпуну дегенерацију* и да се *Партија рада Албаније (ПРА) годинама борила да демаскира и уништи многобројне ђаволске завере против Албаније, ПРА и међународног радничког покрета*, он је назвао Јосипа Броза Тита *ренегатом троцкиста* и југословенско државно уређење *блефом титоистичког самоуправљања*. При томе, Е. Хоџа је истакао да ће Удба и даље бити *свемоћна под руководством Тита* како би чувала *америчке капитале инвестиране у Југославију*. Тако је у наредним месецима уследила серија антијугословенских текстова у албанској штампи, међу којима се посебно истакао редакцијски чланак *Титовска Југославија на раскрсници*, објављен у листу *Зери и популит* 3. августа, у којем се на најгрубљи начин вређало југословенско руководство и позивало на *оружану пролетерску револуцију* како би се Југославија *спасила од катастрофе*, укинула *Федерација* и *формирала нова КПЈ*. Албанско руководство је отказало део уговора којим је регулисан одлазак југословенских туриста у Албанију, нису послате албанска екипа на спортско такмичење рвача у Љубљани и делегација на Међународни фестивал солидарности у Скопљу, обустављено је решавање питања у вези са отварањем нових пограничних прелаза и потписивање конвенције о међународном друмском превозу робе и појачан је притисак на представнике југословенског посланства у Тирану.²⁶

У уводнику листа *Зери и популит* од 31. августа 1966. објављен је чланак *Ко је одговоран за злочине геноцида на Косову*, у којем је истакнуто да се на Косову и Метохији спроводи *најсвирепији и најкрвавији терор сакаћења и физичког уништавања албанског становништва*, да је *хиљаде невиних албанских сељака стрељано, изгорело у пламену, намерно заражено и умрло од пегавог тифуса*, да је у периоду 1944–1948. *убијено бајонетима и отровним гасовима око 40.000 Албанаца*, да се *распирује братоубилачка борба међу Албанцима, организују отмице и силовања девојака и жена*, да су у акцији сакупљања оружја 1955–1956. Албанци *варварски*

²⁶ Шифровани телеграм из Тиране, 5.1.1966, Дипломатски Архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП РС), Политичка архива (ПА), Албанија, Ф-1; Информација о НР Албанији, 11.1.1966, АЈ, 507, IX, 1/Г-341-389, К-4; Информација о најновијим кретањима у Албанији и њеним односима са Југославијом, 7.3.1966, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Информација о НР Албанији, 14.3.1966, АЈ, 130, К-617; Енвер Хоџа о Четвртном пленуму ЦК СКЈ, 9.7.1966, АЈ, 507, IX, 1/Г-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 3.8.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2; Белешка о најновијим албанским нападима на Југославију, 5.8.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2.

зостављани и до смрти тучени пендрецима, мучени помоћу електричне струје и остављани голи и боси по снегу и у канализацији са смрзнутом водом, да је до 1959. инсценирано око 30 лажних судских процеса и да су албански крајеви у Југославији претворени у затворе и концентрационе логоре масовног уништења. Наведени чланак пренела је неколико пута до 5. септембра Радио Тирана у емисијама намењеним иностранству. Антијугословенска кампања је настављена крајем септембра и почетком октобра у албанским медијима где је пласиран текст *Злочине геноцида на Косову извршила је читава титоистичка банда*, док је у продају пуштена публикација *Провокације и завере против НР Албаније* у којој је оштро нападнута политика СФРЈ према овој држави. С обзиром да је руководство Албаније намеравало да пред ОУН-ом покрене питање *истребљења и денационализације* албанског живља у АПКМ, Београд је појачао тумачење закључака Шестог пленума ЦК СКС, одржаног у септембру, који су се односили на политику поштовања равноправности националних мањина, посебно албанске. Наиме, државни врх Албаније је настојао да искористи дестабилизовану политичку ситуацију у Југославији како би подстицао разбуктавање националистичких осећања и неповерења према Југославији међу Албанцима на Косову и Метохији, приказујући себе као јединог правог заштитника интереса својих сународника.²⁷

У Тирану је од 1. до 8. новембра 1966. одржан Пети конгрес ПРА на којем је Енвер Хоџа први пут изразио критику на рачун Ј. В. Стаљина замеривши му што *није обуздао претерану и непотребну пропаганду око своје личности, поготово када је знао да ужива велики углед*. Поред тога, он је критиковао југословенске функционере због припремања *завере против Албаније, ревизионистичких ставова, ширења хаоса и потпуне капиталистичке дегенерације*, на шта је Југославија одговорила упућивањем предлога да Телевизија Титоград, чији се сигнал најбоље емитовао у Албанији, преноси све емисије Телевизије Београд на албанском језику. У наредним месецима је албанска пропаганда уместо термина *Косово*, почела да користи израз *албански крајеви у Југославији*, пледирајући на тај начин да би Албанији требало да се прикључи не само територија АП Косова и Метохије, већ и други делови Југославије у којима су живели Албанци. Такође, из Тиране је константно понављано да су југословенске власти над припадницима албанске мањине извршиле *тешке злочине*, да су признале само мали део *зверстава*, да им је земља насилно одузета и дата *српским колонизаторима*, да су насилно расељавани у Турску, да су затваране школе за албанску децу, да је епидемија малих богиња у Драгашу било средство геноцида и потенциране су унутрашње политичко-

²⁷ Белешка о нападима НРА против СФРЈ у периоду од 3. јула до 5. октобра 1966. године, 10.10.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 11.10.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о неким аспектима унутрашњег и међународног положаја Албаније и стању односа СФРЈ-НРА, 17.10.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 21.10.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2.

економске тешкоће у Југославији. Протокол о робној размени између Југославије и Албаније за 1967, којим је било предвиђено повећање трговинске сарадње за 26%, био је потписан 28. децембра. Тако је почетком 1967. југословенска државна политика према Албанији настављена на мирољубивим основама, уз испитивање могућности проширења трговинске и покретања културне сарадње. Београд је на антијугословенску пропаганду Тиране одговарао игнорисањем или упућивањем принципијелних одговара. У фебруару је албанској страни предата нота у којој је СФРЈ обзнанила да једнострано укида визе за грађане НРА за туристичка путовања, приватне посете и одласке на научне или културне скупове у Југославију до краја 1967. године.²⁸

Југословенска државна политика према Албанији је у 1967. наставила да се одвија на основу закључака Колегијума ДСИП-а из јануара 1966, који су налагали активније постављање у решавању практичних питања из међудржавне сарадње и поступност, обостраност интереса и реалност у изграђивању билатералних односа, уз евентуално покретање оних тема која су сазрела за разјашњавање. Иако је са албанске стране настављена груба антијугословенска кампања, то није утицало на робну размену Београда и Тиране која је према Протоколу за 1967. годину била утврђена на 6,5 милиона долара у оба правца. Сходно друштвеним променама које је донео Брионски пленум, члан СИВ-а и савезни посланик са Косова и Метохије Душан Мугоша се 25. јануара 1967. обратио секретару СИВ-а др Миливоју Рукавини са питањем какво је стање југословенско-албанских односа, шта је учињено да се они нормализују и унапреде и какве су даље могућности у том погледу. При томе, он је констатовао да је недавно председник албанске владе Мехмет Шеху (1913–1981) изјавио да је Тирана заинтересована за побољшање односа са Југославијом, али да све зависи од југословенске стране. У одговору Мугоши било је истакнуто да Југославија има добре односе са свим балканским државама и да једини изузетак чини Албанија, при чему је изражена нада да ће се *упркос свему односити унапредити и то на оним пољима која су обострано прихватљива.*²⁹

²⁸ Југославија је углавном из Албаније увозила хромну и бакарну руду, цигле и црепове, вуну, воће и поврће, конзервирано месо и рибу, док је у Албанију извозила ваљане производе обојене металургије, алуминијумске плоче, амонијум нитрат, ауомобилске гуме, ужад, пољопривреду опрему и машине. Видети: Информација о почетку рада Петог конгреса ПРА, 3.11.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; V.Š., *Kongres Albanske partije rada – ponavljanje kleveta*, Narodna armija, 11.11.1966; Информација о Петом конгресу ПРА, 14.11.1966, АЈ, 507, IX, 1/ П-218-247, К-11; *Пети конгрес Албанске партије рада*, Јединство, 14.11.1966; Шифровани телеграм из Тиране, 12.12.1966, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2; Белешка о нападима НР Албаније на Југославију у периоду од 5.10.1966. до 8.1.1967, 16.1.1967, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; *Потписан протокол о робној сарадњи са Албанијом*, Политика, 29.12.1966; Информација о стању односа између СФРЈ и НРА, 28.2.1967, АЈ, 130, К-617; Документација у вези са стањем односа између СФРЈ и НРА током 1965. и 1966. године, 28.2.1967, АЈ, 130, К-617.

²⁹ П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001, 249; Информација о неким питањима из спољне и унутрашње политике Албаније и о стању односа СФРЈ–НРА,

Недуго затим, у ДСИП-у је одржан састанак, уз присуство представника извршних већа СР Србије, СР Македоније и АП Косова и Метохије, Комисије за међународне везе ЦК СКЈ, Савезног секретаријата за информације, Савезног секретаријата за спољну трговину, Редакције за емисије на *шинтарском* језику Радио Београда и Управе за информације, на којем је поводом југословенско-албанске сарадње исказана заинтересованост за покретањем привредних питања и унапређењем друмског саобраћаја, али и констатовано да би требало боље обезбедити границу због појачаног бежања Албанаца у Југославију. Поводом нормирања албанског језика, уочено је да је у Албанији усвојен тоскијски дијалекат и да се на Космету форсира гега дијалекат, у вези са чиме је закључено да би такво стање требало мењати зато што је питање језика, граматике и изградње језика поље на којем је могућа најбржа сарадња. Осим тога, наложено је да се побољша програм на албанском језику Радио Приштине зато што *шинтарски сељак* када хоће да слуша своју музику окрене Радио Тирану, а да се за српски живаљ у Покрајини иде на релејно преношење програма Радио Београда. С друге стране, Енвер Хоџа је 6. фебруара 1967. одржао говор пред основном партијском организацијом у Тирани у којем је критиковао слаб рад омладинских организација на пољу борбе против верских предрасуда, чиме је, по узору на кинеске тенденције, интензивирала културна револуција у Албанији. Хоџин говор је инспирисао ученике и наставнике школе *Наим Фрашери* у Драчу да униште све богомоље, што је изазвало ланчану реакцију широм Албаније. У наредним месецима у држави је затворено 2.035 светилишта, односно 740 џамија, 530 текија и турбета, 608 православних и 157 римокатоличких цркава, које су касније масовно уништаване или претваране у културне, спортске или магацинске просторе. Све описано је учинило Албанију јединственом атеистичком државом у Европи, која је религију заменила популарисањем сопствене историје, истицањем националних особености и величањем култа личности Е. Хоџе.³⁰

Упркос ретроградним процесима у Албанији, на састанку најужег колегијума ДСИП-а 25. фебруара 1967. је затражено отварање Косова и Метохије према Албанији како би се побољшали југословенско-албански односи. У том процесу је значајна улога намењена албанској националној мањини у Југославији, за коју је наглашено да *нема само привредни него и културни интерес за сарадњу*. Поред тога, дата је подршка обележавању 500-годишњице од смрти Скендербега у АПКМ као *прилика да се Албанији стварно покаже да ми конкретно желимо да мењамо политику према њима*, затражена је куповина превода светске литературе и класика марксизма-лењинизма на албански језик зато што *језик шинтарске мањине заостаје услед одвојености од Матице* и предложено је упућивање

19.1.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Питање посланика Д. Мугоше, јануар 1967, АЈ, 130, К-617; *Савезно веће*, Борба, 27.1.1967.

³⁰ Стенограм са састанка о НРА одржаног у ДСИП-у, 30.1.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Говор Енвер Хоџе, 6.2.1967, АС, Ћ-2, СКК, К-6.

стручњака у Албанију ради бољег оспособљавања за наставу на албанском језику. Том приликом је југословенски државни секретар за иностране послове Марко Никезић указао да је *Албанији главна преокупација прикључење Космета*, али је одвојио укупне односе између СФРЈ и НРА и специфичне интересе Албаније према Косову и Метохији објаснивши да би првенствено требало ићи на развијање економске сарадње како би Југославија Албанији постала *привлачан и рентабилан партнер*. Поводом културне сарадње, он је изразио уздржаност и затражио да Југославија *буде опрезна с обзиром на досадашње искуство*. На седници СИБ-а 8. марта закључено је да није дошло до битног помака у југословенско-албанским односима, да се настављају албанске пропагандне активности према Југославији и да би требало продужити са исказивањем спремности да се решавају практична питања од обостраног интереса са нагласком на економској сарадњи.³¹

У то време је појачана антијугословенска пропаганда Радио Тиране, која је била усмерена на приказивање да је *стање образовања бедно на Косову и Дукађинској равници*, да у редовима покрајинског Савеза омладине постоји *40.000 лица која не знају да читају и пишу*, да у Покрајини постоји *90.000 неписмених од 14 до 35 година старости* и да се у први разред упише *само 35.558 ученика Албанаца док осталих 27.242 остаје неписмено*. На основу тога су у Албанији креиране процене да ће у *наредних десет година титоистичка Југославија произвести 300.000 неписмених омладинаца*, при чему је Метохија плански називана делом Дукађинске равнице како би се негирало српско историјско право на ову територију, односно потенцирало да она припада Албанији. Критикована је *сурова колонијална политика коју спроводи великосрпска београдска клика према Албанцима Косова и Дукађинске равнице*, уз наглашавање да су после Брионског пленума *југословенски ревизионисти сву кривицу свалили на Ранковића како би са себе спрали тешко бреме злочина према Албанцима Косова, Македоније и Црне Горе*, да се *Титова клика чудила због десетина хиљада убијених или осакаћених Албанаца у концентрационим логорима* и да су *бајонетима вадиле албанским мајкама децу из утробе*. Југословенском руководству је поручено да је *живело на некој другој планети, а не у Југославији* и да *сада када су сазнали о стварности, она их је револтирала тако да су одмах иступили с демагогијом и са својом племенитошћу*. Из дана у дан су додаване нове пропагандне информације, попут оних да су *југословенски ревизионисти намерно оставили област Косова и Дукађинске равнице са преко 1.120.000 становника с бедном мрежом основних школа како би држали Албанце примитивним и конзервативним*, да се *косоварски малишани километрима пробијају кроз снег да би дошли до једне бедне школске зграде* и да је то урађено на *темељу добро смишљеног плана у складу с мрачним, шовинистичким и националистичким*

³¹ Записник са састанка ужег колегијума ДСИП-а, 25.2.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 10.3.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

циљевима београдских лидера, али и да империјалисти издашно дају доларе како би очували Титову клику, да је пораст криминалитета у Југославији последица капиталистичке дегенерације друштвеног поретка и да је незапосленост одраз заоштравања кризе у титоистичкој Југославији.³²

У складу са предлозима ДСИП-а, СИБ је у марту 1967. одлучио да албанској страни покаже добру вољу Југославије једностраним укидањем ограничења кретања дипломатских представника НРА у СФРЈ, предлагањем размене амбасадора, позитивним одговором на захтев Тиране за извозом 30.000 тона кукуруза у Албанију, давањем инвестиционих кредита Албанији за реализацију водопривредних пројеката на граници, омогућавањем да се малогранични робни промет преко југословенских предузећа у пограничним градовима одвија без склапања међудржавних споразума и исказивањем спремности за успостављањем појединих видова културне сарадње. Упркос томе, антијугословенска кампања из Албаније је истог месеца интензивирана поводом посете Јосипа Броза Тита АП Косову и Метохији, када је Радио Тирана извештавала како је председник СФРЈ дошао у пратњи жандара Удбе и осталих лакеја, да је настојао да привуче пажњу Албанцима ручковима и вечерама, да је држао демагошке говоре да би обмануо и уједно запретио Албанцима да одустану од својих праведних захтева, да нису тачне његове тврдње о братству и јединству различитих националности у Покрајини зато што је тиме негиран дубоко албански карактер овог краја, да се и даље спроводи политика геноцида на Косову и Дукађинској равници и да је његова политика учинила да овај крај постане најзаосталији у односу на југословенске републике и да поприми типично једностран колонијални развитак. Посебно је наглашено да је Броз заправо поручио Косоварима да у будућности не очекују ништа од Федерације и да јој дају велика подземна рудна богатства и да је позвао Косоваре да крену у друге крајеве Федерације или у иностранство, у емиграцију, у нади да ће тамо наћи минимум средстава за живот, јефтино продајући своју радну снагу. Како је наведено: Косовари виде да злочини који су у току ових година извршени над њима нису били само дело Ранковића, већ читаве Титове клике која гаји расистичку мржњу према читавој албанској националности у Југославији. Ови мржња и ови планови нису сахрањени као што проповедају титовске гласоноше после Четвртог пленума ЦК СКЈ.³³

³²Истакнуто је и да Албанци Косова и Дукађинске равнице никада нису гајили ни најмање илузије према наследницима Карађорђевића и да су се борили и боре се да уживају основна права која формално гарантује Устав свим националностима које живе у Југославији. Видети: Алармантни сигнали – Радио Тирана, 14.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Белешка о албанским нападима на Југославију у периоду 9.1-8.3.1967, 23.3.1967, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452; Радио Тирана, март и април 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Информативни билтен ПК СКС за КМ, 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

³³ Кабинет државног секретара, 17.3.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Реаговање албанске штампе на Титову посету Косову и Метохији, 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Белешка о албанском реаговању на посету Председника Тита Космету, 5.4.1967, ДА МСП

Сходно поверљивим информација ДСИП-а, становништво Албаније је кришом пратило посету Јосипа Броза Тита Косову и Метохији, док је СИВ 19. априла размотрио и 8. маја 1967. усвојио предлог да се упуту стални представник Савезне привредне коморе у НРА. У другој половини јуна Тирана је почела да показује скроман интерес за решавање питања у вези са граничним проблемима, робном разменом и превозом страних туриста, при чему је кадровски појачала и подигла ниво свог посланства у Београду. Па ипак, одбијане су иницијативе Београда за успостављањем културне и спортске сарадње, док је југословенско руководство замерало домаћој штампи на објављивању *подсмешљивих написа* о Албанији. У исто време, албански медији су критиковали лошу ситуацију у основним школама на Косову и Метохији и извештавали о недостатку средстава за борбу против заразних болести као *средства за спровођење геноцида* над тамошњим албанским становништвом. Током лета је настављена антијугословенска кампања потенцирањем годишњице смрти Хасана Приштине (1873–1933) и распиривањем забринутости и страха код Албанаца на Косову и Метохији како би се окренули против Југославије. У септембру је руководство Албаније критиковало привредну ситуацију у Југославији, указивало да је *Косово чисто албанска територија* и повећало број емисија Радио Тиране на српскохрватском језику. Упркос томе, на седници СИВ-а 27. септембра је разматрана информација о проблемима албанских избеглица у Југославији, у вези са чиме су донете препоруке да се на граници са Албанијом створи *што повољније стање и атмосфера*, да се ради на интегрисању избеглица и креирању услова за њихову самосталну егзистенцију и да се избеглицама које испуњавају услове олакша пријем у југословенско држављанство. На линији грађења добросуседских односа била су и настојања председника Скупштине АПКМ Фадила Хоџе да се у медијима залаже за успостављање веће сарадње са Албанијом, а покренуте су и иницијативе за куповином књига из Албаније и са Косова и Метохије упућивани позиви за гостовање ансамбала народних игара и песама Албаније и развијање просветне сарадње.³⁴

Током говора у Госпићу 3. октобра 1967. Јосип Броз Тито је изјавио: *Данас смо углавном окружени пријатељским земљама и можемо мирно да се посветимо изградњи свог бољег живота. Истина, у Албанији нас стално нападају, али на њихове нападе не треба ни одговарати. Албански*

РС, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 5.4.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

³⁴ Размотрен предлог, 19.4.1967, АЈ, 130, К-617; СИВ одлучио, 8.5.1967, АЈ, 130, К-617; Информација о међудржавном положају Албаније, 16.9.1967, АЈ, 507, IX, 1/Л-390-452; Информација о односима СФРЈ са НРА, 24.6.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, јун 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, јул-август 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Информација о албанском реаговању на иступе Председника Тита на 7. пленуму ЦК СКЈ, 20.7.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, септембар 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

народ ће једног дана сам рећи шта мисли о таквој политици, ми му не можемо сугерисати. Јер, тешко је једном народу да годинама буде изолован. А Кина је далеко. Реакција Енвера Хоџе на овај Брозов говор била је веома негативна, тако да је оштрицу своје критике усмерио на расприривање мржње према српском народу у АПКМ и покретање питања да се ревидира граница Дебар–Пећ–Ђаковица. У таквим околностима је Спољнополитички одбор Скупштине СФРЈ 25. октобра закључио да би ипак требало наставити предузимање даљих напора за развој равноправне сарадње и успостављање добросуседских односа, при чему је истакнуто да је у Албанији вишегодишњом пропагандом створено уверење о опасности споља и да је потребно да Југославија Албанце стрпљивим напорима убеди у то да им са наше стране никаква опасност не прети. Па ипак, констатовано је и да се не би требало заносити илузијама о могућностима брзог побољшања односа са Албанијом, јер нам се то може у вези са шиптарском националношћу вратити као бумеранг. У то време је члан СИВ Али Шукрија затражио да се на границама Косова и Метохије омогући малогранични промет, нагласивши да немамо чега да се бојимо у ширењу односа са Албанијом јер смо јачи од њих у сваком погледу. На то му је Марко Никезић одговорио да је са НРА потребно спроводити дугорочну политику нормализације односа по систему малих корака, засновану на прихватању Албаније онаквом каква јесте и указивању да са југословенске стране основни мотив успостављања сарадње лежи у нашој сигурности, у нашој безбедности.³⁵

Југословенско-албански трговински преговори за 1968. одржани су од 9. до 15. новембра 1967. и предвиђали су робну размену од 6 милиона долара у оба правца, што је било мање за пола милиона него у текућој години. По завршетку преговора, у албанском гласилу *Зери и популит* је 16. новембра објављен чланак *Титоистичка демагогија не може прикрити отворене ране Косова*, у којем је индиректно саопштено да албанском руководству не одговара нормализација односа коју форсира југословенско руководство. Албанци у Југославији су позвани да дигну побуну због тога што су им права угрожена од *титоистичких ревизиониста који спроводе геноцид над њима* и наглашено је да Београд жели помирење са Албанијом због Косова и Метохије. У питању је било правдање упућено Кини са циљем да се прикаже како је Албанија приморана да прихвати извесне југословенске иницијативе због ослабљеног међународног положаја и тешке унутрашње ситуације. Иначе, напори Југославије за побољшањем односа са Албанијом били су примећени на Западу, тако да су Радио Лондон и гласило *Тајмс* из Велике Британије и поједини листови у САД извештавали да Албанија избегава разговоре на политичке теме и да

³⁵ Антијугословенски написи албанског радија и штампе, октобар 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Забелешка са састанка Спољнополитичког одбора Савезне скупштине, 25.10.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; *Енверова брига*, Борба, 26.10.1967; *Југославија настоји да побољша односе са Албанијом*, Јединство, 26.10.1967.

међу њеним руководством постоји узнемирење војним ударом у Грчкој, уз опаску да Албанци у Југославији *joш увек не говоре о својој сопственој републици, али то је оно што ће коначно њихови захтеви значити* и да желе да се ослободе онога што *сматрају српском доминацијом*. Такође, они су навели да је крајем октобра са главног трга у Тирани склоњен споменик Ј. В. Стаљину и да је на његово место постављен споменик Скендербегу.³⁶

Без знања ДСИП-а, група професора из Приштине је 28. новембра 1967. посетила Тирану на позив тамошњег Државног универзитета, где је била срдечно примљена. Домаћини су гостима обећали да ће позвати делегацију албанолага из АПКМ на састанак у јануару 1968, док су приштински професори замолили своје тиранске колеге да узму учешће на Симпозијуму у Приштини поводом обележавања 500-годишњице од смрти Скендербега. Како је Југословенско посланство у Тирани у последњи час сазнало за ову посету, упућен је предлог да се за учеснике приреди свечани ручак или вечера, што је албанска страна децидно одбила. Следећи потез учинила је Албанија 12. децембра упућивањем писма Скупштини АПКМ од стране Албанског комитета за културу и пријатељске везе са иностранством, у којем се налазио позив делегацији од 25 Албанаца, који живе у СФРЈ, на прославу 500-годишњице од смрти Скендербега од 11. до 17. јануара 1968. у Албанији. Како је наведено: *У овој делегацији желимо поздравити представнике Косова и осталих крајева СФРЈ у којима живе Албанци, почевши од старих патриота, па до представника албанских жена и омладине и, по могућству, да представници имају пристајанак албанских радних маса. У ДСИП-у је ово писмо оцењено као провокативна инсинуација и недозвољено мешање у југословенске унутрашње ствари.* Сходно томе, препоручено је Скупштини АПКМ да пошаље одговор, *одлучан али по форми врло смирен*, у којем би се захвалила на позиву и објаснила да она равноправно представља све нације које живе на Косову и Метохији и да би сви они требало да буду заступљени у једној таквој репрезентативној делегацији, као и да она *не представља и не може представљати СФРЈ према иностранству*, односно да је спољна политика у надлежности владе СФРЈ.³⁷

ДСИП је дозволио професорима албанске националности са АПКМ да самостално оду на поменути прославу у Албанију, с тим да се пре поласка са њима обави разговор у којем би им се *скренула пажња да уколико дође до врећања Југославије и њеног руководства на прослави напусте исту и својим ставом покажу одлучност у одбрани интегритета земље.*

³⁶ Шифровани телеграм, 15.11.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1. Белешка о нападима *Зери и популит* на Југославију, 20.11.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Чланак *Зери и популита*, 16.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Иностране агенције о односима Југославије и Албаније, 27.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

³⁷ Шифровани телеграм ДСИП-а, 28.11.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка о припремама за прославу 500-годишњице смрти Скендербега у НРА и код нас, 21.12.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

Иако је ДСИП описано писмо из Албаније оценио као *дубоко промишљено и са националистичких позиција упућено, срачунато на одвајање Шиптара од осталих народа Југославије*, ипак је закључено да би требало препоручити СИВ-у да Југословенски одбор за прославу годишњице смрти Скендербега позове владу Албаније да пошаље своју делегацију на ову прославу у мају 1968. године. С друге стране, Југославија је настојала да искористи спортске активности за побољшање односа са Албанијом, тако да је албанска фудбалска репрезентација почетком новембра одиграла у Београду утакмицу са југословенском репрезентацијом у оквиру незваничног европског првенства. Том приликом је Градска скупштина Београда покушала да албанским фудбалерима приреди свечани ручак, што су они одбили са образложењем да су спортисти и да су дошли због утакмице. Почетком децембра се југословенска одбојкашка екипа *Партизана* сусрела у Тирани са албанском екипом *Динама* у оквиру Купа европских шампиона. Тирани није прихватила ни помоћ од југословенског Црвеног крста поводом санирања последица земљотреса у Албанији, док је Енвер Хоџа обилазећи настрадала подручја 18. децембра оштро критиковао однос Југославије према Албанцима на Косову и Метохији. Тако је крајем 1967. године ДСИП закључио да се *албанска страна позитивно поставља једино у вези са трговинским преговорима и неким питањима од практичног значаја*, приметивши да Тирани настоји да *одређене политичке контакте и иницијативе каналише непосредно према АПКМ, што несумњиво као тенденција говори о њеном посебном интересу и циљевима према Космету*. Томе би требало додати да је Београд био принуђен да сузбија појачану антијугословенску пропаганду албанске емиграције са Запада. У Аустралији је 1967. формирано албанско националистичко друштво *Бајрам Цури* на челу са Аземом Батићијем, које се залагало за *борбу против српског и црногорског окупатора и ослобођење поробљеног Косова*.³⁸

Почетком 1968. албански медији су наставили са антијугословенском пропагандом усмереном на доказивање како су средњовековни албански феудалци учествовали у Бици на Косову 1389. и да је српски јунак Милош Обилић (XIV век) био албанског порекла. И поред тога што се Фадиљ Хоџа на пленуму ПК СКС за КМ 12. фебруара заложиио за унапређење југословенско-албанских односа, Тирани је захтевала да се Београд *јавно извини пред светом за досадашње односе према Албанији, престане са угњетавањем Албанаца и пружи им сва национална права која им припадају, да се више не меша у унутрашње ствари Албаније, напусти ревизионистичку политику и прекине сарадњу са САД и другим империјалистичким силама*. Наиме, у ово време је постајало приметно да албанско

³⁸ В. С., *Успешна размена роба са НР Албанијом*, Јединство, 18.12.1967; Информација о односима са Албанијом, после заседања Спољнополитичког одбора Савезне скупштине од 25. октобра 1967, 21.12.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка о припремама за прославу 500-годишњице смрти Скендербега у НРА и код нас, 21.12.1967, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

руководство спољну политику према Београду гради на два колосека – према Југославији и према Косову и Метохији. Настојећи да заобиђе Југославију као државу, Тирана је у својим територијалним аспирацијама према Косову и Метохији показивала спремност на одређене облике непосредне сарадње са АПКМ, при чему је истицала *ко нама може забранити да се боримо за нашу браћу Албанце који су на вештачки начин одвојени, ми ту браћу никада нећемо напустити*. У том процесу је посебно политички провокативну тенденцију представљало стално постављање питања зашто Аутономна Покрајина Косово и Метохија нема своју заставу. Такође, приликом трговинских преговора са југословенском страном албански изасланици су показивали нескривено интересовање ко је у АПКМ *важнији руководиоцац – Вели Дева или Фадиљ Хоџа* и колико су покрајински кадрови заинтересовани за унапређење односа са Албанијом.³⁹

У таквим околностима је од 11. до 17. јануара 1968. делегација југословенских албанолага свечано примљена у Тирани поводом међународне конференције посвећене обележавању 500-годишњице од смрти Скендербега, када им се Енвер Хоџа обратио као *делегацији Шитара*. Том приликом је на југословенску иницијативу покренуто питање упућивања у Албанију на специјализацију студената са Косова и Метохије, на шта је Е. Хоџа изјавио да је Албанија спремна да додели 200-300 стипендија за специјализацију покрајинских албанолага, иронично приметивши *уколико се ви са Косова изборите за дозволу*. Иако Албанија није исказивала спремност да узврати посету упућивањем својих научника и културних радника у Југославију, током фебруара је ДСИП закључио да нема потребе да се избегавају и сужавају започети контакти и облици сарадње између АПКМ и НРА, да би требало повећати албански интерес и иницијативе за проширењем робне размене и *ставити им до знања да не може бити успешније сарадње са Косовом и Метохијом док воде антијугословенску пропаганду*. Одједи Четрнаесте седнице ЦК СКС и студентски немири у Југославији подстакли су Е. Хоџу да на митингу омладинских радних бригада градителја пруге Рогожина–Фиер 28. јуна изјави како је *клика Тито–Ранковић од југословенских револуционара направила масакр* и да је у Југославији *заведена фашистичка диктатура*, на шта је Београд уложио огорчен протест. Недуго затим, на састанку ДСИП-а 11. јула, којем су присуствовали представници извршних већа из СР Србије, СР Македоније и СР Црне Горе, уз изостанак представника АПКМ Ризе Сапунџије, разматрани су проблеми билатералних односа две државе. Извештај је поднео југословенски отправак послова у Тирани Љубомир Хрњак објаснивши да је југословенска оријентација на нормализацију односа са Албанијом дала

³⁹ Шифровани телеграм из Тиране, 18.1.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Неки проблеми односа СФРЈ и НРА, јануар 1968, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; Проблеми односа СФРЈ и НРА, 2.2.1968, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Информација о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23.2.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Стенографске белешке са седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 11-12.3.1968, АЈ, 507, III/130.

одређене резултате, али само у економским односима. Због различитог унутрашњег уређења и утицаја Кине, сем робне размене албанску страну нису интересовали други видови сарадње, а уочено је и појачано антијугословенско деловање у говорима албанских политичара и извештавању медија. Па ипак, на крају састанка је закључено да јубиларне годишњице и куповина књига и школских учила за потребе Албанаца у Југославији представљају *добру основу и почетне кораке у даљој међудржавној сарадњи*.⁴⁰

Војна инвазија здружених трупа Варшавског пакта – Совјетског Савеза, Источне Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске на Чехословачку 21. августа 1968, коју је југословенско руководство осудило као агресију и тежак ударац за принципе социјализма, довела је до краткотрајног ревидирања антијугословенске политике Албаније. С обзиром да је Албанија од разлаза са Совјетским Савезом формално остала чланица Варшавског пакта, она је 5. септембра иступила из њега, о чему је известила Југославију. Уз подршку првог секретара ЦК ПРА Енвера Хоџе, министар народне одбране Албаније Бећир Балуку је истакао да је Варшавски уговор *изгубио свој првобитни смисао*, да се претворио у *средство уцене и агресије* и да *нема ничег заједничког с интересима народа и земаља чланица*. Догађаји у Чехословачкој су изазвали подозрење СКЈ која је упутила позив грађанима да буду спремни на евентуалну одбрану државе, док је ПРА, због стратешког значаја Албаније као поморске базе према Средоземљу и дугогодишњих лоших односа са КПСС, била у страху да би Москва могла да и против ње војно интервенише. Тако је Тирана, настојећи да обезбеди савезника, обавестила Београд да би у случају совјетског напада подржала Југославију, на шта је југословенска страна, имајући вишегодишње лоше искуство са Албанијом, релативно уздржано реаговала. Гест албанског руководства је само поздрављен као иницијални корак ка будућој нормализацији односа две државе, али је остављено да време покаже да ли је у питању била искрена намера. Албански медији су од 3. септембра обуставили антијугословенску пропаганду и први пут су од 1947. изражени ставови да албанска национална мањина у Југославији ужива сва права, равноправност и једнаке услове развоја. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 2. септембра Јосип Броз Тито је затражио да се *не запостављају евентуални контакти са Албанијом уколико постоје такве могућности*, али да би иницијативу требало препустити Тирани. У ДСИП-у су 19. и 23. септембра анализирани могућности проширења југословенско-албанске сарадње у доменима трговине, водопривреде и друмског саобраћаја, док је 26. септембра обављен разговор са

⁴⁰ Информација о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23.2.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 22.6.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка о нападу Е. Хоџе на СФРЈ, 5.7.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Преглед стања југословенско-албанских односа, 9.7.1968, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; Закључци са састанка одржаног у ДСИП-у, 7.8.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

представницима АПКМ и југословенских република које су се граничиле са Албанијом, са којег је издато упутство медијима да извештавају о Албанији у складу са новим околностима.⁴¹

Из разговора помоћника председника Савезног савета за образовање и културу Пајазита Нушија са представником албанског посланства у Београду крајем септембра 1968, могло се наслутити да Тирана није одустајала од аспирација према Косову и Метохији, јер је исказана бојазан да у Југославији *постоје они који одричу давање већих права АПКМ* и отворено речено да би Покрајина требало да *добе статус Републике*. Увидевши да више не постоји реална опасност од совјетске војне интервенције, албанско руководство је одлучило да обнови антијугословенску кампању 16. октобра поводом 60. рођендана Енвера Хоџе, када је гласило *Зери и популит* напало Југославију и личност Јосипа Броза Тита. У наредном периоду оштрица албанских критика била је усмерена на питања положаја и права албанске националне мањине на Косову и Метохији, при чему је потенцирано да у случају агресије Совјетског Савеза на Југославију Албанци немају шта да бране и да ће их Албанија заштитити. Такође, постоје индиције да је у овом периоду дошло до јачег повезивања Албанске обавештајне службе са иредентистима у АПКМ, при чему је своје деловање интензивирала и албанска емиграција на Западу. Упркос томе, Југославија и Албанија су 21. октобра потписале Протокол о размени робе за 1969. годину у вредности од 8 милиона долара, што је било знатно повећање у односу на претходну годину. О југословенско-албанским односима је било речи на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 14. новембра, када је закључено да је потребно да Београд *очува хладнокрвност и стрпљење*, односно да би требало наставити са *политиком тежњи за грађењем добросуседских односа*. Поводом начелне препоруке југословенских државних власти да Албанци могу слободно да истичу своју заставу, иако ово питање законски још увек није било дефинисано, лист *Зери и популит* је 24. новембра објавио чланак *Албанци Косова и национална застава*, у којем је критиковано југословенско руководство што је дуго времена оспоравало право Албанаца на употребу националне заставе. Такође, у овом чланку је наведено да је то био један од доказа да су *великосрпски шовинисти водили политику денационализације Албанаца* у Југославији, констатовано да је Ј. Броз Тито дао сва права Македонцима одузимајући их Албанцима и закључено да ће АПКМ на дуже стазе бити припојено НРА.⁴²

⁴¹ А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка криза (1968–1971)*, Токови историје, 3, Београд 2012, 62; Стенографске белешке са 12. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 2.9.1968, АЈ, 507, III/135; *Албанија иступила из Варшавског уговора*, Јединство, 16.9.1968; Записник са 89. седнице ИК ЦК СКС, 27.9.1968, АС, Ђ-2, К-21.

⁴² Забелешка о разговору вођеном између Пајазита Нушија и представника Албанског посланства у Београду, 3.10.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о позицији НРА и односима са СФРЈ после агресије на ЧССР, 26.10.1968, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Белешка о нападима на Југославију, 18.10.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Протокол

Вишегодишња антијугословенска кампање из Тиране имала је несумњив утицај у вези са избијањем иредентистичких демонстрација Албанаца 27. новембра 1968. на Косову и Метохији, само дан пре државног празника Албаније. Па ипак, због недостатка релевантних историјских извора за сада није могуће расветлити улогу АОС-а у овим дешавањима. Извештаји СДБ потврђују да је крајем септембра у Покрајини боравила илегално убачена група од 7 албанских обавештајаца, међу којима су идентификована три југословенска политичка емигранта. Поред тога, приликом откривања споменика Скендербегу у Бриселу, током новембра, била је присутна једна фолклорно-уметничка група из Приштине, која је успоставила срдачне односе са албанском емиграцијом. У обраћању медијима Јосип Броз Тито је 30. новембра у Јајцу саопштио да је прошла опасност од евентуалне совјетске агресије на Југославију, објаснивши да нема разлога да југословенско-албански односи буду лоши, али да то не зависи од Београда. Он је указао да је после интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој Тирана испрва престала са антијугословенском пропагандом, што је било добро примљено у Југославији, а по смиривању ситуације наставила по старом, закључивши: *Према томе, никакву иницијативу ми не можемо дати када су њихови поступци такви да онемогућавају такве иницијативе.* Индикативно је и преливање иредентистичких демонстрација са АП Косова и Метохије у СР Македонију. Тако су 22. и 23. децембра у Тетову изражени захтеви Албанаца за припајањем ове општине АП Косову и Метохији и потом НР Албанији. Руководство Албаније се поводом демонстрација на Косову и Метохији и у Македонији није оглашавало, одбијајући сваку могућу умешаност у ове догађаје. Политичко затишје није дуго потрајало, јер је већ 25. децембра у листу *Зери и популит* објављено како је на митингу албанско-кинеског пријатељства високи албански руководилац Хисни Капо говорио о потреби пружања отпора југословенској државној политици од стране Албанаца који живе на Косову и Метохији и који су *током целе своје историје увек били за то да је боље умрети него одступити од својих националних права и потреба.*⁴³

У забелешци коју је југословенски референт за НРА Б. Павловић сачинио након разговора са референтом за СФРЈ у Министарству иностраних послова НРА Ј. Михаљом, приликом преговора Југословенско-албанске комисије за водопривреду 17. јануара 1969, може се уочити да су албански руководиоци примећивали крхкост националног питања у Југославији, да

о робној размени с Албанијом, Борба, 22.10.1968; Кина и интервенција у ЧССР, 5.11.1968, АЈ, 507, IX, 60/II, К-9; Стенографске белешке са 13. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 14.11.1968, АЈ, 507, III/136; Шифровани телеграм из Тиране, 20.11.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴³ А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка криза...*, 62; М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995, 111; *Služba državne bezbednosti i albanske...*, 169; Шифровани телеграм из Тиране, 2.12.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; *Наша снага је у јединству наших народа одлучних да бране свој суверенитет*, Јединство, 1.12.1968; Шифровани телеграм, 27.12.1968, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

су замерали покрајинским функционерима, у првом реду Фадиљу Хоци, што су повезивали Албанију са демонстрацијама од 27. новембра 1968. и да су критиковали довођење јединица ЈНА да гуше демонстрације. Током фебруара југословенске власти су оштрој критици изложиле *Историју Партије рада Албаније*, штампану у децембру 1968. на 535 страница по налогу ЦК ПРА, која је обиловала антијугословенском пропагандом и грубим нападима на Јосипа Броза Тита. У овој публикацији је био истакнут став да су се Албанци са Косова и Метохије током Другог светског рата храбро борили против окупатора како би у оквиру социјалистичке револуције у Југославији извојевали право да сами одлучују о својој судбини, што им је касније онемогућено.

Иначе, иредентистичке демонстрације у Покрајини је подржала албанска емиграција на Западу, указавши да ПРА није подстрекивала протесте, да се албанска омладина налази у ропству и да је потребно од Косова и Метохије формирати аутономну републику у оквиру Југославије која би се потом прикључила Албанији. Како је 11. априла потписан југословенско-албански Споразум о друмском саобраћају којим је Албанији дато право кретања неограниченог броја возила у аутомобилском транспорту робе кроз Југославију, на седници Извршног бироа Председништва СКЈ 15. априла је констатовано да су се створили повољнији политички услови за иницирање даље сарадње Београда и Тиране. Па ипак, у дискусији се Едвард Кардељ заложиио да се не покреће превише иницијативе са југословенске стране како совјетски блок не би имао повода да додатно критикује Југославију, док је Владимир Бакарић изнео мишљење да ће Албанија бити кооперативна само докле Југославија буде штитила њену територију. На крају је закључено да би Југославија требало да прихвати сарадњу са Албанијом, али у *разумним границама и облицима*.⁴⁴

Након иредентистичких демонстрација у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косову, како је у складу са југословенским уставним променама гласило ново име ове покрајине, поведена је истрага у вези са увозом публикација из Албаније. Тако је у једном школском албуму пронађена уводна реч Енвера Хоца, те је наложено да се спорне странице исцепају. Поред тога, трговачко предузеће *Исхрана* из Ђаковице је обавестило надлежне органе да је међу резбаријама из Албаније увезло и предмете са албанским двоглавим орлом и главом Скендербега, тако да су ти артикли као *непрепоручљиви за дистрибуцију* задржани на граници по захтеву Покрајинског СУП-а. Иако је снабдевање САПК школским књигама и училима за наставу на албанском језику из НРА вршено преко НИП *Рилиндје* током претходне две године, југословенски државни органи су тек почетком маја 1969. међу увезеним публикацијама пронашли изводе из

⁴⁴ Забелешка о разговору Б. Павловића, 17.1.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Историји ПРА, 7.2.1969, АЈ, 507, IX, 1/II-218-247, К-11; Белешка о активности албанске емиграције у иностранству, 5.3.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Записник са 4. седнице ИБ ПСКЈ, 15.3.1969, АЈ, 507, IV/66;

гласила *Зери и популит* у којима је критикована СФРЈ и њено руководство, као и цитати кинеског лидера Мао Цетунга (1893–1976). Због тога је секретар Комисије за економске односе са суседним земљама у Извршном већу САПК С. Манетовић затражио да се изврши контрола целокупног материјала на граничним прелазима према Призрену и Ђаковици. У то време су југословенске власти приметиле да повећавање присуства совјетске флоте у Медитерану изазива узнемиреност албанског руководства, али и да албански медији не извештавају о последицама иредентистичких демонстрацијама у САПК. Па ипак, представници Албаније су незванично изражавали незадовољство одлуком политичког врха Југославије да придаје медијски значај судским процесима у Приштини и Скопљу против организатора демонстрација.⁴⁵

Када су у питању спољнополитичке околности, југословенско-совјетски односи су после Чехословачке кризе били веома лоши. Тек током јесени 1968. су се релативно стабилизовали, уз испољавање међусобног политичког неповерења и наставак економске сарадње. Иницијативу за унапређење односа је 12. фебруара 1969. упутило руководство ЦК КПСС затраживши од ЦК СКЈ да пошаље своје представнике у радну групу која је припремала саветовање комунистичких партија о европској безбедности и сарадњи. Југословенско руководство је, као и ранијих година, одбило овај предлог сматрајући га наметањем политичко-идеолошког утицаја Москве, због чега ЦК КПСС није послао делегацију на Девети конгрес СКЈ. Па ипак, Совјетски Савез је током 1969. заузео треће место у трговинској размени Југославије са иностранством. У новембру је за југословенског амбасадора у Москви поново постављен Вељко Мићуновић (1916–1982), који је хладно дочекан и којег совјетски лидер Л. И. Брежњев није примио на разговоре наредних 15 месеци. С друге стране, САД су од краја 1968. наставиле да изражавају спремност за продубљивањем односа са Југославијом, при чему је почетком 1969. амерички председник Ричард Никсон (1913–1994) изразио жељу да посети Београд. Међутим, он је ипак одлучио да уместо у Југославију отпутује у Румунију, чиме је демонстрирао да је Београд почео да губи свој ранији значај у Хладном рату, мада је привредна сарадња две државе у то време достигла вредност од око 200 милиона долара. Индикативно је и да су после вишегодишње стагнације југословенско-кинески односи од пролећа 1969. почели да отопљавају.⁴⁶

⁴⁵ Б. К. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Београд 1996, 218; Управа царина СФРЈ, 8.5.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2; Информација о садашњем положају НРА и њеним односима са СФРЈ, 13.5.1969, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; Увоз књига из Албаније, 19.6.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-2.

⁴⁶ Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR...*, 251; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961...*, 285; M. Marović, *Sumrak staljinizma*, II, Beograd 1978, 71; V. Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Beograd 1984, 65; Информација о политици СССР према Југославији, 16.5.1969, АЈ, 507, IX, 119/1-344-394, К-9; Југословенско-совјетски односи, 22.8.1969, АЈ, 507, IX, 119/1-344-394, К-9; Материјал о посети А. Громика Југославији, 2-6.9.1969, АЈ, 507, IX, 119/1-344-394, К-9.

Првих месеци 1969. је у албанској штампи дошло до ублажавања антијугословенске пропаганде, премда је 3. марта Енвер Хоџа примио *старог родољуба са Косова* Реџепа Дуракуа, оца палог хероја Емина Дуракуа, који је допутовао у посету родбини у Албанију. У листу *Зери и популит* су 11. априла чак објављени релативно позитивни политички ставови о Југославији, али су већ 27. маја југословенски руководиоци изнова подвргнути критици због ревизионизма и пораста цена животних трошкова. Такав политички однос по систему *топло-хладно*, иза чега се крила тежња Тиране да осигура југословенску подршку у случају војне интервенције СССР-а, није сметао југословенској страни да прихвати преговоре о проширењу робне сарадње, отварању нових граничних прелаза и ремонту албанских бродова у југословенским бродоградилиштима. Исказана је и спремност да се испитају могућности за подизање представништва две државе на ниво амбасада, са чиме се сложио СИВ. Током августа су у Њујорку и Паризу организовани заједнички скупови албанских емигрантских организација на којима је закључено да би требало деловати у правцу да САПК постане посебна југословенска република, а разматрана су и питања будућих граница *Велике Албаније* која је требало да обухвати САП Косово и делове СР Македоније и СР Црне Горе. У Тирани је 7. октобра потписан Протокол о робној размени између СФРЈ и НРА за 1970. годину у вредности од 8,3 милиона долара, при чему је констатован пораст југословенског извоза у Албанију у првих осам месеци 1969. за 137%. Па ипак, већ 23. октобра је председник албанске владе Мехмет Шеху, на прослави 25-годишњице Другог заседања Антифашистичког одбора националног ослобођења Албаније у Берату, критиковао *југословенски ревизионизам* и политику према Албанији током 1944. године.⁴⁷

У Београду је 19. новембра 1969. одржан састанак Комисије за спољнополитичка питања Скупштине СРС, уз присуство члана Председништва СКЈ Коља Широке и потпредседника Скупштине СРС Синана Хасанија, на којем је поводом југословенско-албанских односа закључено да постоји обострани интерес за побољшање сарадње и изражена жеља да се представништва две државе подигну на ранг амбасада. Тако је Љ. Хрњак указао да Тирана показује интересовање за унапређење добросуседских односа и ширење контаката, да постоје могућности за проширење економске сарадње и да би требало радити на развоју малограничног промета. Такође, он се заложио за отварање нових граничних прелаза и за покретање веће културне сарадње за коју је истакао да се *још увек одвија једнострано на бази југословенског увоза књига, уџбеника и учила за потребе школа и образовних установа*. С друге стране, Председништво

⁴⁷ Информација о односима и сарадњи са НРА, 2.7.1969, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Шифровани телеграм из Тиране, 11.7.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 26.8.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; *Повећање југословенско-албанске трговине*, Борба, 8.10.1969; Информација о југословенско-албанским односима, 20.10.1969, ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Албанији, 11.11.1969, АЈ, 507, IX, I/I-390-452, К-5.

Покрајинске конференције ССРН Косова је 19. децембра издало саопштење поводом једног инцидента који је веома експлицитно показао суштину намера руководства НР Албаније према САП Косову. Наиме, искоришћена је приватна посета једне групе сватова албанске националности која је из Ђаковице кренула у Албанију 19. новембра ради свадбе, на тај начин што су укључени у прославу 25-годишњице ослобођења Албаније током које је критикована Југославија, при чему су били представљени као *званична делегација Косова*. ПК ССРН Косова је оштро одбацила инсинуације да је упућена званична делегација САПК и критиковала владу НРА да је злоупотребила приватну посету грађана за *политичке спекулације*. То није утицало да Југославија *остане на линији грађења добросуседских односа*, премда је овај инцидент окарактерисан као *веома штетан и субверзиван*. Томе би требало додати да је Тирана била незадовољна степеном економске помоћи Пекинга, иако је Кина после догађаја у Чехословачкој повећала војну помоћ Албанији. У наредним месецима је албанска штампа наставила да објављује текстове о негативним појавама у Југославији у вези са проблемима у привреди, порастом цена, вишком радне снаге и међунационалним тензијама, правдајући наведено идеолошким неслагањем са југословенским руководством. Мимо договора са југословенском страном, албанско руководство је подстицало одласке југословенских грађана албанске националности у Албанију, како би учврстило са њима везе, идеолошки и политички на њих утицало и добијало потребне информације о политичким и друштвеним кретањима у САПК.⁴⁸

Антијугословенска пропаганда партијског и државног руководства НР Албаније настављена је и у 1966. години. Државни врх СФР Југославије је настојао да ублажи последице наведеног кроз развијање трговинске сарадње са НРА, појачано инвестирање у развој АП Косова и Метохије и упућивање покрајинског руководства албанске националности да албанском становништву АПКМ објашњава прогресивност и остварења југословенске политике. Заинтересованост Београда за унапређење сарадње са Тираном остало је трајно политичко опредељење у наредним годинама, упркос упорном одбијању албанске стране да покаже извесну спремност за грађењем бољих односа. Брионски пленум и смена Александра Ранковића Марка довели су до новог заоштравања међудржавних односа, посебно у вези са говором албанског лидера Енвера Хоџе 9. јула у којем је критиковао југословенско руководство. У наредним месецима албански медији су југословенску политику према Албанцима на Косову и Метохији прикази-

⁴⁸ *Подришка унапређењу односа СФРЈ и Албаније*, Борба, 20.11.1969; *Побољшавају се односи са Албанијом*, Јединство, 24.11.1968; *Конференција за штампу у ДСИП*, Борба, 5.12.1969; М. Д., *У Албанији злоупотребљена приватна посета наших грађана*, Борба, 20.12.1969; Информација о посети групе грађана из Ђаковице Албанији и о њиховом третману тамо, 18.12.1969, АЈ, 507, IV-К.16/1-32; *Саопштење Председништва ПК ССРН Косова*, Јединство, 22.12.1969; Информација о неким најновијим моментима међународног положаја Албаније и југословенско-албански односи, 9.1.1970; ДА МСП РС, ПА, Албанија, Ф-1.

вали као геноцидну и дистрибуирана је антијугословенска публикација *Провокације и завере против НР Албаније*. Тако је албански државни врх, који је од 1961. заштитника нашао у НР Кини, настојао да искористи дестабилизацију друштвено-политичких прилика у Југославији како би код својих сународника на Косову и Метохији подстицао националистичка и иредентистичка осећања, а све са намером да их јаче веже за њихову матицу и оствари дугорочни циљ припајања ове српске и југословенске покрајине Албанији. Поред тога, Пети конгрес Партије рада Албаније, одржан од 1. до 8. новембра, покренуо је процес идеолошке дестаљинизације и појачао критике на рачун југословенске политике, док је у албанским медијима све чешће коришћен термин *албански крајеви у Југославији*, чиме је потенцирано право Тиране на шире делове Југославије него што је то био простор Косова и Метохије. Једини позитивни корак у односима Југославије и Албаније представљао је договор о повећању вредности робне размене планиране за 1967. од чак 26%.

Југословенске власти су почетком 1967. државну политику према НР Албанији усмеравале на решавање практичних проблема на бази реалности и обостраних интереса. У фебруару су укинуте визе грађанима НРА у вези са туристичким путовањима, приватним посетама и одласцима на научне и културне скупове, док су званичници АП Косова и Метохије све више потенцирали питање нормализације односа са НРА. У таквим околностима, ДСИП СФРЈ је исказао интересовање за јачање домета сигнала Радио Приштине, унапређење друмског саобраћаја и покретање привредне сарадње са НРА. Тако је било планирано отварање Косова и Метохије према Албанији, где би тамошња албанска национална мањина послужила као својеврсни мост сарадње две државе. Сходно томе, планиране су посете албанолога у вези са обележавањем 500-годишњице од смрти Скендербега, увоз неопходне литературе из Албаније и упућивање стручњака на усавршавање у Тирану. Па ипак, југословенски државни секретар за иностране послове Марко Никезић је исказао уверење да је главни циљ албанске политике прикључење Косова и Метохије Албанији и сугерисао да би кроз развијање међудржавне економске сарадње Југославија могла да се докаже као привлачан партнер за албанску страну. С друге стране, у то време је албанска пропаганда из Тиране Метохију називала делом Дукађинске равнице, како би указала на географско и историјско право Албаније на ову територију, док је албанско становништво на Косову и Метохији приказивала као жртве југословенског режима, при чему су критиковани колонизаторска политика Београда, злочини над албанским становништвом од стране Удбе, намерно остављање Албанаца у сиромаштву и неписмености и тзв. идеолошки ревизионизам СКЈ.

У марту 1967. СИВ је предложио низ уступака према НР Албанији и то у погледу кретања дипломатских представника, предлога за разменом амбасадора, извоза кукуруза, давања инвестиционих кредита за водоприреду, дефинисања малограничног промета и успостављања културне са-

радње. С обзиром да је у то време Јосип Броз Тито посетио АП Косово и Метохију интензивирана је антијугословенска пропаганда из Тиране. СИБ је 8. маја дозволио упућивање сталног представника Савезне привредне коморе у Албанију, али је албански одговор био скроман, односно усмерен на решавање граничних проблема, робну размену, пролазак иностраних туриста и кадровско јачање дипломатских представништва. Током лета настављена је антијугословенска пропаганда у албанским медијима са циљем подбуњивања југословенских Албанаца против југословенских државних власти, при чему је потенцирано да је Косово и Метохија чисто албанска територија. У другој половини године југословенски партијско-политички руководиоци албанске националности, попут Фадила Хоџе и Али Шукрије, интензивирали су своја залагања у одговарајућим органима Федерације да се прошири југословенско-албанска сарадња кроз набавку литературе, гостовање фолклорних ансамбала и омогућавање малограничног промета. Сходно томе, Марко Никезић је потврдио да је потребно наставити са стрпљивом политиком *малих корака* у грађењу бољих односа са Албанијом, како би се Тирани демонстрирало да јој од Београда не прети опасност. Поред тога, исте године је у Албанији започета велика културна акција затварања богомоља и стављања акцента на популарисање националне историје и особености уз појачано грађење култа личности Енвера Хоџе, по узору на Кинеску културну револуцију.

Група професора из Приштине боравила је 28. новембра 1967. у Тирани, на позив тамошњег Државног универзитета, док је 12. децембра Албански комитет за културу и пријатељске везе са иностранством упутио писмо Скупштини АПКМ у којем је позвао делегацију од 25 Албанаца на прославу поводом обележавања 500-годишњице од смрти Скендербега. ДСИП СФРЈ је наведено писмо оценио политичком провокацијом, јер нису биле позване остале националности са Косова и Метохије и оно није било адресирано на одговарајући државни орган. Иако је дозвољено албанолозима да оду на поменути прославу, Енвер Хоџа је током њиховог пријема у Тирани од 11. до 17. јануара 1968. искористио прилику да их назове *делегацијом Шинтара*. Београд је настојао да развија сарадњу и у домену спорта, мада је био принуђен да сузбија и антијугословенску пропаганду албанске емиграције са Запада. Тако је почетком 1968. постајало јасно да албанско руководство гради спољну политику на два колосека: према Београду и према Косову и Метохији. Заобилазећи надлежне државне органе СФР Југославије, оно је покушавало да директно остварује сарадњу са представницима АП Косова и Метохије, уз потенцирање да би ова покрајина требало да добије своју заставу. С друге стране, војна инвазија земаља Варшавског пакта на Чехословачку 21. августа је изазвала велику забринутост у Албанији, односно бојазан да би она могла бити наредна мета Совјетског Савеза. С обзиром да је државни врх Албаније у Југославији видео најближег потенцијалног савезника, потпуно је обустављена антијугословенска пропаганда. Иако се југословенско руководство овим

поводом држало уздржано због ранијег лошег искуства, чим је реална опасност прошла Е. Хоџа је већ 16. октобра наставио да критикује југословенску политику и личност Јосипа Броза Тита у вези са положајем и правима албанске националне мањине у АПКМ. Па ипак, Протокол о робној размени СФРЈ и НРА за 1968, потписан 21. октобра, био је вредносно увећан на чак осам милиона долара. С друге стране, вишегодишња антијугословенска пропаганда из НР Албаније имала је несумњив утицај на иредентистичке демонстрације Албанаца на АП Косову и Метохији 27. новембра, које су пренете и на територију СР Македоније. Руководство Албаније се у вези са овим случајем није оглашавало и негирало је сваку умешаност, мада је у децембру подржало објављивање публикације *Историја Партије рада Албаније* која је обиловала антијугословенском пропагандом и дискредитацијама на рачун личности Ј. Броза Тита.

Споразумом о друмском саобраћају, потписаним 11. априла 1969, југословенски државни врх је омогућио Албанији право на кретање неограниченог броја возила у аутомобилском промету робе кроз Југославију, мада је већ 15. априла Едвард Кардељ на седници Извршног бира ПСКЈ указао да не би требало давати превише иницијативе у побољшању односа са Албанијом како ово питање не би наишло на осуду Совјетског Савеза, односно да би сарадњу требало развијати у разумним границама и облицима. С друге стране, истрага увезене литературе из Албаније је показала да је у њима било доста скривене антијугословенске пропаганде и да је била слаба контрола малограничног промета, док је руководство Албаније оштро протестовало поводом суђења организаторима иредентистичких демонстрација. Тако су у наредним месецима односи СФР Југославије и НР Албаније текли по принципу *топло-хладно*, при чему су албански медији све више усмеравали критике на идеолошке разлике и економска питања. Иза наведеног се крило нарастајуће незадовољство државног врха НР Албаније степеном економске помоћи НР Кине. Поред тога, Протоколом о робној размени СФРЈ и НРА за 1970. подигнута је вредност сарадње на 8,3 милиона долара. Иако је Комисија за спољнополитичка питања Скупштине СР Србије 19. новембра дала подстрек даљем развоју југословенско-албанских односа, у исто време је руководство Албаније искористило групу сватова из Ђаковице коју су укључили у прославу 25-годишњице ослобођења Албаније, представивши их као званичну делегацију САП Косова. Наиме, албанским званичницима је одговарало да се појачају одласци југословенских грађана албанске националности Албанију како би се учврстиле везе, на њих идеолошки утицало и добиле неопходне информације. У питању је било злоупотребљавање добрих намера југословенских власти, од којих су највише користи имали управо Албанци на Косову и Метохији. Па ипак, од овако неуравнотежених међудржавних односа највише штете имала је управо Југославија, коју је спољна политика Албаније суштински игнорисала усмеравајући своју активност према Косову и Метохији где су распиривана иредентистичка осећања код

албанског становништва. Иако мања, заосталија и политички изолована држава, Албанија је упорношћу и тактизирањем свог руководства била на добром путу да дугорочно надмудри Југославију, јер је одржавала живом политичку мисао, зацртану још у одредбама Призренске лиге из 1878, о неопходности уједињења албанског народа, односно припајања Косова и Метохије Албанији.

3.3. Скривена истина – међунационалне нетрпељивости и миграције са Косова и Метохије

Нетрпељивост два најбројнија народа на простору Косова и Метохије – Срба и Албанаца присутна је вековима, посебно од оснивања Призренске лиге из 1878. године. Подељене различитим етничким пореклом, језиком и вером, српска и албанска елита су сматрале да, свака за себе, имају ексклузивно историјско право на територију Косова и Метохије, што су додатно потенцирале велике силе користећи се овим народима како би оствариле доминацију над Балканским полуострвом. Недостатак историјских извора о пореклу Албанаца и њихова биолошка експанзија у XX веку с једне стране и српско народно предање о Косовској бици као симболу националног опстанка под страним завојевачима с друге стране учинили су да ово питање добије на посебном значају у савременој историји. Тако су у периоду владавине Турског царства до 1912. и током Првог и Другог светског рата Срби били у подређеном положају, на њих је вршен притисак да се исељавају, малтретирани су и убијани, њихова имовина је девестирана или присвајана и светиње скрнављене са циљем да се простор Косова и Метохије у потпуности албанизује. У периоду Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије од 1918. до 1941, над албанским становништвом је вршена репресија, њихови побуњеници су сурово убијани, подручја где су живели остављена су у тешкој економској, друштвеној и културној заосталости и насељавани су српски колонисти како би се створила национална равнотежа и осигурала граница према Албанији. Српски народ је, као победнички у балканским ратовима 1912–1913. и Првом светском рату 1914–1918, био задовољан што је ослободио подручје Косова и Метохије и уврстио га у корпус српских земаља у оквиру Југославије, док је албански народ наведеним био дубоко разочаран, сматрао да је у питању била нова окупација и водио борбу да се ова територија и други југословенски крајеви у којима су Албанци били у већини уједини са њиховом матицом Албанијом.⁴⁹

⁴⁹ Видети више: Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, стварност*, Београд 2006; Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009; М. Павловић, Д. Бондић, М. Гаталовић, И. Пантелић, Г. Антонић, Р. Миликић, *Косово и Метохија. Век важних*

Ситуација по питању међунационалних односа на простору Косова и Метохије није била много боља ни у социјалистичкој Југославији, формираној после Другог светског рата на идеологији марксизма-лењинизма и са релативно толерантним ставом према албанској националној мањини. Због велике побуне Албанаца на Косову и Метохији крајем 1944. и почетком 1945. која је сурово угушена с једне стране и тежњи да се југословенској федерацији припоји Албанија с друге стране, нове југословенске власти на челу са Јосипом Брозом Титом су према домаћим Албанцима примењивале комбинацију репресије под контролом Удбе, која је била усмерена на обрачун са иредентистима, и излажења у сусрет албанским националним интересима како би се пацификовали и јаче везали за Југославију. Сходно томе, нису детаљно испитивани албански злочини почињени током Другог светског рата и забрањен је повратак српским колонистима који су били протерани са својих имања. Због непостојања или недоступности одговарајућих извора првог реда, остаје отворено питање колико се Албанаца населило на Косово и Метохију током Другог светског рата и у периоду добрих односа Југославије и Албаније од 1945. до 1948, али и колико се Албанаца иселило за Турску током педесетих година XX века. Власти ФНР Југославије, односно СФР Југославије нису исказивале посебно интересовање у вези са прогресивним растом албанске популације на Косову и Метохији, нити су спречавале локалне Албанце да различитим притисцима протерују испрва преостале српске и црногорске колонисте и потом староседеоце. О наведеном процесу сведоче извештаји Удбе и записи епископа рашко-призренског и потоњег патријарха Српске православне цркве (СПЦ) Павла (световно Гојка Стојчевића) (1914–2009). Поред тога, ни на једној седници државних или партијских органа Југославије није децидно расправљано о наведеном проблему на основу веродостојних извештаја са терена, при чему су принудне миграције Срба и Црногораца стављане у исту раван са миграцијама Албанаца и приказиване као искључиво мотивисане економским разлозима, тражењем запослења и бољих услова живота.⁵⁰

Према државном попису ФНР Југославије из 1961. у Аутономној Косовско-метохијској области живело је 963.988 становника, од којих је било 646.605 (67,07%) Албанаца, 227.016 (23,55%) Срба, 37.588 (3,9%) Црногораца, 25.764 (2,67%) Турака, 8.026 (0,83%) Муслимана и 18.989 (1,97%) осталих. У односу на државни попис ФНРЈ из 1948. број становника АКМО се повећао за 236.168 лица, број Албанаца повећао за 148.363, број Срба повећао за 55.105, број Црногораца повећао за 9.538, број Турака повећао за 24.449, а број Муслимана смањено за 1.674. Према подацима Удбе из 1960, од краја Другог светског рата се из АКМО иселило око 1.200 породица Срба и Црногораца, при чему 119 породица у 1959. и 117

догађаја 1912–2012, Београд 2012; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.

⁵⁰ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 17.

породица у 1960. и припремало се да исто учини још око 300 породица. У каснијим извештајима Удба је утврдила да се 1960. и 1961. из Покрајине иселило 500 српских и црногорских породица, а да су највећи притисци Албанаца вршени у подручјима Подујева, Пећи и Ђаковице. Посебно значајни су подаци Удбе из 1965. према којима се из АПКМ од 1960. иселило око 2.000 српских и црногорских породица, при чему 500 породица у 1964. и 1965. години. Албанци су у руралним срединама Покрајине српским и црногорским породицама претили, причињавали им различиту материјалну штету, тукли их и уцењивали их да своја имања продају у бесцење, док су државне, покрајинске и локалне власти прећутно одобравале овакве појаве. Срби и Црногорци у партијско-политичким структурама углавном ништа нису предузимали поводом описаних појава како би задржали своје положаје, док су њихове колеге албанске националности махом радиле у интересу својих сународника. У таквим околностима, у Гимназији у Истоку су 16. и 17. децембра 1965. на вратима зборнице наставничког већа освојале паролу непријатељске садржине – *Живела Албанија на челу са Енвером Хоџом!* и *Чувајте се, ви Срби, јер ће доћи дан!* Одмах је реаговао Општински комитет СКС и откривен је починилац – ученик другог разреда који је дошао из Пећке гимназије где је слично деловао, а о овом догађају био је обавештен и сам председник СФРЈ Јосип Броз Тито.⁵¹

Широм АП Косова и Метохије општински комитети СК су почетком 1966. расправљали о идејним и политичким проблемима међу средњошколском омладином, у вези са чиме је примећено да ђаци албанске националности *читају литературу која је раније повучена из библиотека и забрањена*, слушају Радио Тирану и исказују нетрпељивост према наставницима других националности. Према информацији Удбе од 21. фебруара, покрајински Албанци су поручивали да не би требало куповати насељеничку земљу Срба и Црногораца зато што је она *ионако албанска*, да Срби и Црногорци *немају шта да траже у фабрикама* и да *ће доћи време када ће се од српских глава правити Ђеле-кула*. Уз то, српским и црногорским породицама је говорено: *Шта чекате, што се не селите, овде треба да дође Албанија, јер је ово албанска земља!* Локални Срби и Црногорци су истицали да је заједнички живот са Албанцима немогућ, док је Удба страховала да би даље иселјавање најугледнијих лица српске и црногорске националности из руралних средина могло да подстакне још масовније емиграције. Индикативни су и одговори покрајинских одборника албанске националности Џ. Морине и М. Краснићија на жалбе српских насељеника у селу Геце у Ораховцу да *насељеници не смеју бранити да било чија стока пасе на њиховом имању*. Поводом прославе Дана Службе безбедности 13. маја је у Призрену свечано откривена спомен-плоча погинулим припадницима СУП-а и чуварима државне границе, док је Покрајинско извршно веће 4. јуна одало признање Служби милиције која је у 1965.

⁵¹ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 258; Информација, 28.12.1965, АЈ, 837, II-4-b/13.

поднела 13.852 пријаве, на лицу места казнила 17.779 прекршилаца закона, ухватила 268 лица и открила 1.407 лица која су извршила кривична дела. Милиција је интервенисала у 862 случаја повреда у тучама, поплавама и несрећама, а од 1963. нападнуто је 128 и повређено 22 милиционера који су у 1.066 случајева употребили средства принуде и само у 31 случају били позвани на одговорност због неоправдане примене силе. Месец дана пре одржавања Брионског пленума разбијена је иредентистичка група у околини Приштине и покренута кривична пријава против земљорадника Ш. Сопјанија и Х. Сопјанија и радника Р. Гашија, који су непријатељски деловали од 1964. у циљу припајања АП Косова и Метохије НР Албанији.⁵²

Четврти пленум ЦК СКЈ или тзв. *Брионски пленум*, одржан 1. јула 1966, довео је до заокрета у југословенској државној политици према Косову и Метохији, оличеном у још већем излажењу у сусрет албанском становништву на рачун српског и црногорског живља. У таквим околностима, Јосипу Брозџу Титу је 30. септембра упутио писмо извесни В. Петр. из Вучитрна у којем му се пожалио да су се сви Црногорци из села Краљица иселили, сем једне породице која се такође припрема да емигрира, а да се слично дешава и у селима Свраћак и Гојбуља чији житељи су ишли у Општину Вучитрн да протестују код органа власти зато што им Албанци усред дана утерују стоку у имања. Потписани се извинио председнику СФРЈ што не сме да напише пуне податке о себи како не би био прогоњен и констатовао: *Молим Вас, проверите и испитајте, на ће се уверити да је то тачно. Разговарајте са људима из народа, јер органи то крију*. Броз је реаговао тако што је записао *Треба видјети шта се то тамо догађа* и упутио 18. октобра допис Добривоју Радосављевићу Бобију. Наведено потврђује да је југословенски лидер био упознат са појавама лоших међунационалних односа и процесом принудног исељавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије. Седма пленарна седница Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржана 12. и 13. октобра, оценила је да се миграције Срба и Црногораца из Покрајине *тенденциозно приказују као притисак Албанаца* и да оне заправо представљају *производ економских потреба становништва*. Иако то није одговарало стању на терену, партијски кадрови албанске националности у покрајинском руководству су на тај начин смишљено настојали да описане појаве прикрију како би усмеравали даље дефинисање југословенске државне политике сходно својим националним интересима. Уосталом, из партијских извештаја са обиласка АПКМ почетком новембра уочава се да су после Брионског пленума Албанци појачали притиске на Србе и Црногорце да се исељавају из Покрајине, при чему више није прављена било каква разлика између насељеника и староседелца. Угрожени су били чак стручњаци

⁵² Актуелне информације, 2.2.1966, АС, Ђ-2, К-50; Информација о миграцији српско-црногорског живља са Космета, 21.2.1966, АС, БИА, III-133; У *Призрену откривена спомен-плоча погинулим припадницима СУП-а*, Јединство, 16.5.1966; М.С., *Одато признање милицији*, Јединство, 6.6.1966; Информације, 2.7.1966, АС, Ђ-2, К-22.

српске и црногорске националности који су упућени у АПКМ како би могли њеном убрзаном развоју.⁵³

Архимандрит манастира Високи Дечани отац Макарије (Поповић) се 13. фебруара 1967. у извештају упућеном Светом архијерејском синоду СПЦ пожалио на бесправну сечу манастирске шуме од стране Албанаца из суседних села и приметио: *Психоза од стране Шиптара је кудикамо гора него за време окупације, а жеља за пљачком не оставља их никада... Апетит за шуму отворио им се јер би зарадили огромне паре будући да је шума првокласна.* У ПК СКС за КМ је 11. марта одржано саветовање са секретарима општинских комитета СК на којем је констатовано да су основни узроци миграција српског и црногорског становништва *економске и социолошке природе* и да их *непријатељски, националистички и шовинистички елементи* користе како би *унели забуну*. Стога је закључено да *није било организованог политичког притиска на домаћинства ових националности како би она напустила своја пребивалишта*, док је присила Албанаца да у бесцење купе српске имања приказана као *спорови око међа* и жеља да у својству првих комшија *имају право прече куповине*. На крају саветовања су оптужени *великосрпски националисти да пласирају приче о миграцијама* како би оповргли одлуке Брионског пленума и Седмог пленума ПК СКС за КМ, што је представљало класичну политичку замену теза.⁵⁴

Епископ рашко-призренски Павле је Извештају за период од 1. априла 1966. до 1. априла 1967. године навео: *После Четвртог пленума и реорганизације Службе безбедности износи се озбиљно и овакво тумачење исељења Срба са Косова и Метохија: То је изводио Ранковић и његова клика како би исељавањем Срба добили аргументе против Шиптара! Колико он у том расељавању има заслуга, а колико бројни други чиниоци, сада још не знамо. Оно што знамо то је да после Четвртог пленума, изношене кривице Ранковића и других чинилаца Службе безбедности приписују се у овим крајевима Србима уопште, те је од тада стање још теже и озбиљније.* У Извештају епископа рашко-призренског Павла за период од 1. априла 1967. до 1. априла 1968. године указано је на бесправну сечу шума у околини манастира Високи Дечани, Гориоч, Девич и Свети Марко, на које општинске и покрајинске власти нису желеле да реагују, док су Албанци на приговоре Срба одговарали – *Ако вам се не свиђа, селите се!* Поред тога, у АПКМ је доследно почело да се примењује запошљавање према националном кључу, што је практично значило да је Албанцима, сходно њиховој бројности, припадало преко две трећине руководећих места. У вези с тиме, епископ рашко-призренски Павле је приметио:

⁵³ Писмо из Вучитрна, 1966, АЈ, 837, II-4-b/25; Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1; Нека запажања и утисци о међунационалним односима на Косову и Метохији, 2.11.1966, АС, Ђ-2, К-23.

⁵⁴ С. Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945 до 2005. године*, Београд 2007, 81; Саветовање са секретарима општинских комитета СК, 11.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; З.В., *Саветовање у Покрајинском комитету*, Јединство, 13.3.1967.

Како је до сада Срба било више запослено него што им процентуално припада, јер Шиптари нису имали стручних кадрова који им тек сада пристижу, сада и убудуће неће се моћи запослити ниједан Србин догод се не попуни квота која припада Шиптарима. Срби, разуме се, неће имати куд него да траже запослење у другим крајевима, или иностранству, што ће им број још више смањити. Али сем тих економских разлога, постоји организован притисак елемената (Албанаца) чији је један добар део вековима, до данас, у пљачки гледао најбољи облик привреде, а своју слободу није схватао другачије но као могућност угњетавања других. Томе би требало додати да је и сам председник СФРЈ Јосип Броз Тито на састанцима са представницима АПКМ и СРС подржавао овакву политику запошљавања у Покрајини.⁵⁵

Одбор Епархије рашко-призренске СПЦ писао је Верској комисији АПКМ 28. фебруара 1968. жалећи се на бесправну сечу шуме у околини манастира Високих Дечана, Гориоча, Соколице и Светог Марка. Архимандрит манастира Високи Дечани отац Макарије је 3. априла известио патријарха СПЦ Германа (световно Хранислава Ђорића) (1899–1991) да *парола братства и јединства није кренула са полазне тачке од њеног постојања*, да Албанци показују *исконску мржњу* према Србима, да је ситуација тежа него за време аустријске и турске окупације, да долази до пљачки усред дана, да Албанци туку шумаре који спречавају бесправну сечу дрвећа, истерују старце из кућа и присвајају њиве и да приговори Срба не допиру до државних власти. Због учесталих жалби представника СПЦ са Косова и Метохије, председник Скупштине СРС Милош Минић је у пратњи групе покрајинских функционера посетио манастире Пећку патријаршију и Високе Дечане, али без конкретних резултата. Осим тога, председник Верске комисије СИВ-а Мило Јовићевић је 29. маја истакао да су проблеми у Покрајини на које је Свети архијерејски синод СПЦ указао *преувеличани*. Посебно тешка ситуација била је у манастиру Девич, где су Албанци пуштали стоку у манастирске њиве и истукли игуманију мати Параскеву што је протестовала, поручивши јој – *Ово овде није ваше! Селите се, шта чекате!* Слична ситуација је била и у манастиру Бинач код Призрена, где су Албанци такође напасали стоку у манастирском имању и упућивали поруке – *Ово је Косово, идите за Србију, а ми ћемо нашу стоку у двориште манастира па и на плевњу!* Архимандрит манастира Високи Дечани отац Макарије се пожалио 9. септембра да Албанци све више пљачкају манастир Високе Дечане, да су ранили милицајца Марковића, који је интервенисао, и да прете мештанима српске националности да морају да напусте имања.⁵⁶

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 12. фебруара 1968. разматрао политичко стање на Косову и Метохији, у вези са чиме је

⁵⁵ *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987, 813; С. Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 83; *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документи Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница–Београд 2008, 183.

⁵⁶ Исто.

констатовано да се исељавање стручњака из Покрајине, који су претежно били српске и црногорске националности, *тенденциозно приказује*, односно да су у питању миграције у циљу тражења бољих услова живота, а не последица лоших међунационалних односа. На Четрнаестој седници ЦК СКС, одржаном 29. и 30. маја, покрајински кадрови албанске националности су изнели становиште да се миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије дешавају из личних, материјалних и културних мотива. Наиме, том приликом је историчар Јован Марјановић указао да је покрајинско руководство више заокупљено проширивањем права и самосталности АПКМ него бригом за исељавање Срба и Црногораца, док је књижевник Добрица Ћосић истакао да је потребно испитати притиске Албанаца на Србе и Црногорце у Покрајини и појаве њиховог систематског потискивања са руководећих места, неравноправности пред судовима и осећања угрожености. Такође, Ћосић је говорио и о великом природном прираштају Албанаца и њиховим тежњама за отцепљењем од Југославије и припајањем Албанији. Катарина Патрногић Цица је на ова излагања одговорила податком да годишње из АПКМ емигрира 10.000 лица, од којих 1.000 Срба и 9.000 Албанаца, сходно чему је извела закључак да су *неосноване тврдње о угрожености Срба*. Међутим, миграције Албанаца са Косова и Метохије биле су последица високог природног прираштаја ове националне мањине и мотивисане тражењем запослења, при чему на њих није вршен никакав притисак локалног неалбанског становништва, а посебно не државних органа после Брионског пленума.⁵⁷

После избијања иредентистичких демонстрација Албанаца у АП Косову и Метохији током октобра и новембра 1968, у југословенској и посебно српској јавности су истицани захтеви да се испита колико је и због чега Срба напустило Покрајину, али се државни и партијски органи тим поводом нису оглашавали. Ускоро је констатован масован одлазак од 215 стручњака из Комбината *Тренча*, од којих 86 висококвалификованих, 28 квалификованих, 45 са средњом школом, 12 са вишом и 33 са високом стручном спремом. Око 80% ових стручњака били су носиоци производног програма, а било је и саветника, директора погона, помоћника генералног директора и шефова. Даљом истрагом је утврђено да су они били махом српске и црногорске националности и да су им Албанци претили пиштољима, физички на њих насртали, одбијали да изврше радне налоге, приликом сазивања дисциплинских комисија тенденциозно штитили своје сународнике путем прегласавања да не добију отказ и слали анонимна писма у којима су тражили да поменути стручњаци *науче албански језик или да се селе*.⁵⁸

У вези са шовинистичким појавама на АП Косову и Метохији, односно САП Косову у периоду од Шестог конгреса СКС, одржаног од 21.

⁵⁷ Материјали са 13. пленума ПК СКС за КМ, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29-30. 5. 1968, АС, Ђ-2, К-4.

⁵⁸ Збирна информација о догађајима на Космету, 16. 12 1968, АС, Ђ-2, К-51; Масован одлазак стручњака са Косова, 1968, АС, Ђ-2, К-51.

до 23. новембра 1968, до 16. јануара 1969. ЦК СКС је примио 27 жалби, од којих 5 групних, у којима се углавном замерало руководству СР Србије што дозвољава да Албанци *прогањају* Србе и Црногорце и што се отпуштају Срби и Црногорци и запошљавају Албанци на њихова радна места како би се поправила национална структура запослених. Критиковани су захтеви Албанаца за променом назива места у Покрајини и појаве демолирања и уклањања српских културно-историјских споменика. Индикативна је жалба групе грађана из Штрпца поводом напада командира милиције албанске националности са три помоћника на госте српске националности у једној кафани, којима су нанели теже телесне повреде, при чему то није био усамљен случај. Неблаговремене су биле реакције државних органа на различите жалбе грађана српске и црногорске националности у Пећи, било је случајева да се тенденциозно изричу високе затворске казне за Србе и Црногорце и инсистирано је да се приликом запошљавања познаје албански језик, услед чега су се Срби и Црногорци осећали дискриминисаним.⁵⁹

Међу жалбама које је ЦК СКС примио са САП Косова током фебруара 1969. истиче се писмо групе од 61 грађанина села Белице у општини Исток, упућено председнику ЦК СКС Марку Никезићу и секретару ЦК СКС Латинки Перовић, у којем се наводи да су тројица сељака српске националности теже повређена секирама од стране шумокрадица албанске националности. Овај међунационални инцидент није био први, али јесте био најтежи, при чему је мештане посебно погодила слаба реакција и незаинтересованост организација СК и ССРН и надлежних државних органа. Група грађана из села Рацај у општини Ђаковица жалила се Никезићу да је група од 30 Албанаца напала 6 младића црногорске националности 25. јануара зато што су запевали песму *Видео сам са Комова кућу Марка Миљанова*, након чега су они били принуђени да од државних органа затраже помоћ да продају куће и колективно се иселе. Ту су и случајеви жалби из Суве Реке поводом смењивања управника српске и постављања управника албанске националности без ваљаног разлога, отмице српске девојке од 19 година из села Загорје у општини Вучитрн на коју милиционери нису хтели да интервенишу говорећи да је *отишла добровољно*, али и анонимне жалбе групе грађана из Витине поводом инсистирања потпредседника Скупштине СРС Синана Хаснија да се његов рођак Милијаим Бајрами, иако осуђен због криминала, изабере за председника Скупштине општине Витина.⁶⁰

Секретаријат Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова је 11. фебруара 1969. расправљао о проблемима миграционих кретања у САП Косову. Тим поводом је Хисен Прекази известио да је формирана Радна група која је имала велике потешкоће да прикупи податке из свих покра-

⁵⁹ Информација о примљеним жалбама на Косову у ЦК СКС у периоду од VI конгреса СКС до 16. 1. 1969, 18.1.1969, АС, Ђ-2, 184.

⁶⁰ Информација о примљеним жалбама са Косова у ЦК СКС у току фебруара 1969, 21.2.1969, АС, Ђ-2, К-184.

јинских општина, јер је *народ на терену био уздржан да говори о правим разлозима миграција*. Иако Извештај није сачуван, из дискусије се може уочити да је покретач за отварање овог питања био велики одлив стручњака српске и црногорске националности из радних колектива, услед чега је био доведен у питање даљи привредни развој САПК. На упражњена места су довођени углавном кадрови албанске националности, недовољно стручни за обављање радних задатака, али задовољни што су добили већу плату. Сходно томе, уочено је миграционо кретање Албанаца из Ђаковице и Гњилана ка комбинатима *Трпчи* и *Косову*. Крајем месеца је о овом питању расправљано и на седници ОК СК Приштина, када је оцењено да је иселјавање Срба и Црногораца најизразитије из сеоских средина и указано да се дешавало да припадници ових националности буду последњи услужени у продавницама и да не добију робу ако је не затраже на албанском језику.⁶¹

На Шестој пленарној седници ПК СКК 5. априла 1969. истакнуто је да на појачан одлазак стручњака из САПК утиче атмосфера која је створена после иредентистичких демонстрација из новембра 1968, *појаве селиштва и кабадахилука*, притисци *албанских екстремиста*, али и отпори српског и црногорског становништва развијању равноправности народа и народности.

Поред тога, наведено је да на миграциона кретања утичу економски, социјални и политички фактори, пренасељеност, неразвијеност, ниски лични доходи и немогућности даљег стручног усавршавања. Међу жалбама које су до 1. априла стигле из САПК у ЦК СКС највише је било критика на рачун притисака Албанаца на Србе и Црногорце да им у бесцење продају своју земљу тврдећи да је она у прошлости била албанска. Албанци су у селу Раке код Урошевца срушили споменик борцима НОР-а, због чега је реаговао СУБНОР.

Чести су били случајеви истицања албанских застава и позивања на припајање САП Косова НР Албанији, у радним организацијама је у порасту било отпуштање Срба и Црногораца како би се запослили Албанци, Срби и Црногорци су замерали што се после иредентистичких демонстрација Албанаца из 1968. на партијским састанцима углавном критиковао *великосрпски национализам* уместо *великоалабнског национализма*, у школама, кафанама и на железничким и аутобуским станицама су се певале песме о Енверу Хоџи и поједини Албанци су ходали наоружани пушкама, бомбама и аутоматима које су добили из Албаније. Карактеристично је било да већина подносилаца жалби није имала никакво поверење према покрајинском руководству да ће бити заштићено, већ се уздавало у руководство СРС.

У октобру је примећена масовна куповина плацева у околини Смедерева од стране око 100 грађана српске националности из околине Лип-

⁶¹ М. Мишковић, *Ко је тражио...*, 225; Магнетофонски снимак са проширене седнице Секретаријата ПК СКК, 11. 2. 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14.

љана, међу којима је било 15 чланова СК, који су изјавили да то чине *из осећаја несигурности која влада у Покрајини*.⁶²

Епископ рашко-призренски Павле је у Извештају од 10. фебруара 1969. навео да су у селу Бабиће код Гораждевца на основној школи, коју је похађало 70 српских и 30 албанских ђака, приликом прославе Нове године Албанци истакли своју националну заставу без српске, чему се успротивила група Срба и скинула албанску заставу. После тога су Срби били ухапшени у одведени у Пећ, где су провели седам дана у самици и били пребијани и поливани хладном водом од стране милиционера албанске националности, а потом упућени на издржавање казне од месец дана затвора. Како је епископ рашко-призренски Павле приметио: *Карактеристично је да органи власти за сличне иступе не кажњавају Шиптаре, већ им грешке опраштају као људима који не знају шта је кажњиво, а шта није, а Србе сматрају: све што чине, свесно чине, са провокативном намером*. У априлу су настављена узнемиравања монахиња у манастиру Девич, када је игуманија мати Параскева претучена од Албанаца, а сличан инцидент се поновио у јуну. Органи милиције су на ове изгреде реаговали уздржано, *замоливши* починиоце да описано више не чине. Демолиране су обновљена црква Светог Цара Уроша код Неродимља и црква у Качанику, док су око манастира Девич посечена три хектара шуме. У селу Речану код Призрена са 17 српских и 45 албанских кућа месне власти су хтеле да подигну школу на црквеном имању поред Цркве Светог Ђорђа из доба српског цара Душана (XIV век), претучена је монахиња у манастиру Биначу зато што је од Албанаца бранила црквено имање, а непријатности су имали и ходочасници који су долазили из различитих крајева Југославије да посете манастире на Косову и Метохији. Према Извештају из Подујева, од краја Другог светског рата до 1968. из овог краја исељена су 663 српска дома, при чему је од стране Албанаца причињено 350 физичких напада, 21 силовање, 430 крађа и 2 убиства. У исто време су из Бабиномошке парохије исељена три староседелачка села: Бивољак са девет кућа, Дреновац са 11 кућа и Амедија са 4 куће, а опустело је и село Брезница са 55 домова. Свети архијерејски сабор СПЦ је 19. маја обавестио председника СФРЈ Јосипа Броза Тита о многобројним међунационалним изгредима које су чинили Албанци у САПК, на шта је он изразио жаљење и обећао да ће учинити све да се спрече инциденти и незаконити поступци како би се обезбедио слободан живот и интегритет свих грађана и сигурност имовине.⁶³

У наредним месецима 1969, епископ рашко-призренски Павле је утврдио да се од 1945. из некадашњег Среза дреничког из села Новог Чи-

⁶² Материјали са 6. пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; Информација о појавама и проблемима истакнутим у жалбама и представкама са Косова у периоду од Шестог конгреса СКС до 1. априла 1969, 2.4.1969, АС, Ђ-2, К-184; Недељне информације ПК СКК, 17.10.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16.

⁶³ *Задужбине Косова...*, 818; С. Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 105; *Шиптарски геноцид...*, 188; А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990, 199.

катова иселило 58 православних породица, из Коморана 27, Вуковца 3, Крајкова 4, Доњег Забела 6, Поклека 22, Глоговца 7, Великог Балећевца 17, Помазатина 7, Велике Слатине 6, Луга 14, Врела 23, Ариљаче 4 и Грабовца 3. У истом периоду је из I Гњиланске парохије исељено 145 православних домова, из II Гњиланске парохије 120 и то: из Прилепнице 30, Брбице 10, Малешева 40 и из самог града Гњилана 40, из III Гњиланске парохије 80, из Стражачке парохије 20, из Витинске парохије 200, Врбовачке 150, Бостанске парохије 85, из I Каменичке парохије 438 и из II Каменичке парохије 37. Из I Приштинске парохије иселили се 22 породице, из села Горња Добарева иселило се 17 породица, из Сиринићке парохије преко 100 породица и из Подујевске парохије 663 породице, при чему је физички нападнуто 350 породица, учињена 431 крађа, одиграло се 21 напастовање жена и погинула два лица. Из парохије Урошевачке иселило се 23 дома са 92 члана, из парохије Неродимске 32 дома са 114 чланова и из парохије Штимљанске 36 домова са 123 члана, док су оштећени храмови Светог Пророка Илије у Качанику, Светог Арханђела Михаила у Штимљу и Свете Богородице у Неродимљу, као и манастир Светог Цара Уроша. Из Грачаничке парохије се иселило 111 породица, Бабиномошке парохије 103 дома, из Брњачке парохије 25 домова, из Вучитрнске парохије 109 породица и из Муштутишке парохије 123 дома. У Бањској, Сочаничкој и Поповичкој парохији није било исељавања. Епископ рашко-призренски Павле је у 1970. извештавао да албанска деца увелико разваљују српске цркве одакле краду новац и псују црквена лица, да милиционери прете Србима који носе шајкачу, да су учестали напади на жене које иду у цркве, да се скрнавe надгробни споменици Срба и да је констатан процес исељавања Срба из Покрајине.⁶⁴

У лето 1969. године се одиграо случај тзв. *Ђаковичке свадбе*, када је за време женидбе Худа Добруна, албанске националности, у Ђаковици, којој је присуствовало око 200 гостију од којих 20 чланова СК, минутом ћутања одата пошта убијеним албанским иредентистима и онима који су се налазили у југословенским затворима. Такође, певане су и албанске шовинистичке песме попут *Влаше, сине Влахиње* и *Краљ Никола, краваља главо*. Због тога су на седници ОК СК Ђаковице, одржаној почетком септембра уз присуство члана Извршног бироа ЦК СКЈ Фадиља Хоџе, председника ПК СКК Вели Деве и члана Извршног већа СРС Имера Пуље, осуђени ови испади и из партијског чланства искључени Абедин Добруна, посланик Скупштине СРС и генерални директор Памучног комбината *Емин Дураку*, Мазла Палашку, директор ПИК *Ереник*, Џевдет Куманов, директор фабрике *Будућност*, Бардуљ Чауши, председник Општинског суда, и Хилми Хан, судија Општинског суда, што током присуства на овој свадби нису реаговали и спречили описане инциденте. Поред тога, дата је препорука свим основним организацијама СК да исто учине у вези са својим члановима који су се затекли на поменутој свадби, тако да је Конфе-

⁶⁴ Исто.

ренција СК у Памучном комбинату *Емин Дураку* искључила из партијског чланства Нусрета Дуљапахуа и Бедри Морину. Крајем септембра је у Пећи покренута државна истрага против Сабри Новосела, раније осуђиваног за кривично дело против народа и државе, за којег је утврђено да је на *Ђаковичкој свадби* позвао присутне да минутом ћутања одају пошту иредентистима, а затим хушкао на певање шовинистичких песама.⁶⁵

Општински комитет СК Косовске Митровице је почетком октобра 1969. разматрао писмо ПК СКК поводом догађаја на *Ђаковичкој свадби*, а затим са овим случајем упоредио инцидент на свадби Стевана Стојадиновића, српске националности, у Матарушкој Бањи када су певане српске шовнистичке песме *Од Приштине па до мора биће опет Црна Гора* и *Гледао сам Скендербега пред Милошем како бега*, и вређана национална осећања Албанаца. У наведеном догађају учествовало је 12 лица, од којих су троје били чланови СК. Такође, на овој седници је критиковано што се у аутобусима који саобраћају према Србици, Зубином Потоку и Бањској певају националистичке песме, док је Вели Дева поводом случаја *Матарушке свадбе* рекао: *Када сам чуо за овај случај групе грађана који су свадбу претворили у шовинистичко иживљавање, заинтересовао сам се за њихово „средње слово“. И нисам погрешно у мишљењу да међу овим младим људима има непријатељских синова. Родитељи тројице од њих били су сарадници окупатора или четника. Остали из ове групе могу бити синови радника, добрих грађана, чак и бораца. Међутим, истина је да је живот такав да може и борац да погреша, да упадне у шовинизам, јер учесник у рату није добио статус напредног за сва времена.* На крају је затражено да се према учесницима ове свадбе примене санкције и то да лекар Момир Станимировић одговара пред својим колективом, а да се Лазар Микић, Момир Јанчевић и Зоран Ђурашковић искључе из партијског чланства. Тако је албанска партијско-политичка елита у САП Косову изједначавањем случаја *Ђаковичке свадбе* и *Матарушке свадбе* покушала да умањи значај нарастајућег албанског иредентизма у Покрајини. С друге стране, Председништво ПК ССРН Косова је 5. децембра саопштило да се током 1968. у САПК одиграло 89 убистава, 141 покушај убистава и у свађама и обрачунима теже озлеђено 286 лица, док се за девет месеци 1969. догодило 75 убистава, 78 покушаја убистава и 200 тежих повреда. Број почињених кривичних дела поводом крвне освете кретао се: 8 у 1963. години, 7 у 1964, 2 у 1965. и по 3 у 1966. и 1967. години. У 17 општинских судова у Покрајини крајем 1968. било је 42.711 нерешених предмета, од којих сложенијих 18.400 и кривичних 5.914, док је у три покрајинска окружна суда било 4.000 нерешених предмета. Индикативна је и следећа табела:⁶⁶

⁶⁵ И. Б., *Још једна политичка диверзија*, Јединство, 15. 9. 1969; Б. М., *Притворена два актера ђаковичке свадбе*, Јединство, 2. 10. 1969.

⁶⁶ Б. Д., *Свадбе у националистичком штимунгу*, Борба, 4.10.1969; М.Б., *Осуђени поступци на „Матарушкој свадби“*, Јединство, 6.10.1969; З.В., *Бројке које опомињу*, Је-

Година	1965.	1966.	1967.	1968.	(I-IX месец) 1969.
Убивства	41	64	71	89	75
Покушаји убистава	74	94	110	141	78
Тешке телесне повреде	184	230	276	286	200

Међунационалне нетрпељивости Срба и Албанаца и њихове миграције са и на простор Косова и Метохије представљају историјске процесе дугог трајања. Различитог етничког порекла, језика, вере и нивоа културне развијености, Срби и Албанци су се кроз XIX и у XX веку перманентно сукобљавали око доминације над територијом Косова и Метохије. Осим реалне борбе за животним простором, у српско-албанским односима је било много неразумевања, конструисања историјских митова и симбола, различитих злостављања, али и утицаја великих сила које су преко њих желеле да прошире свој утицај на Балканском полуострву. Елита српског народа је сматрала да је кроз жртве и победе у балканским ратовима и Првом светском рату решила питање Косова и Метохије укључивши га у корпус српских земаља у Југославији, док је елита албанског народа наведеним била дубоко незадовољна и кроз иредентистичке акције и форсирање високог наталитета настојала да овлада подручјем Косова и Метохије и прикључи га својој матици Албанији.

По завршетку Другог светског рата, власти социјалистичке Југославије су до Брионског пленума водиле двојаку политику према Албанцима на Косову и Метохији. С једне стране су користиле репресију Удбе да би контролисале албанске иредентистичке акције и с друге стране су постепено излазиле у сусрет националним интересима Албанаца и инвестирале у развој Покрајине како би их јаче везале за југословенску федерацију. Па ипак, југословенска државна политика према Косову и Метохији није показала спремност да адекватно спречи одлив тамошњег српског и црногорског становништва које су локални Албанци приморавали на исељавање како би албанизовали Покрајину. При томе, партијски и државни органи АП Косова и Метохије, СР Србије и СФР Југославије су миграције покрајинских Срба и Црногораца тумачили углавном економским разлозима, што није одговарало реалности. Према извештајима Удбе из 1960, од Другог светског рата се из АКМО иселило око 1.200 породица Срба и Црногораца.

Подаци Удбе из 1965. откривају да се од 1960. из Покрајине иселило око 2.000 српских и црногорских породица и то највише због притисака, претњи, материјалне штете, физичких напада, уцена и атаковања на њихова имања од стране комшија албанске националности. Почетком 1966. било је приметно да међу албанском омладином у АПКМ постоји проире-

динство, 4.12.1969; Социјалистички савез у борби против стихије и неких других негативних појава, 1969, АЈ, 142, Ф-318.

дентистичко расположење, док је Србима и Црногорцима поручивано да немају шта да траже у Покрајини зато што је то албанска земља.

Брионски пленум, одржан 1. јула 1966, довео је до заокрета у југословенској државној политици према Косову и Метохији, јер је од тада појачано политичко и друштвено излагање у сусрет националним интересима тамошњег албанског становништва и реорганизацијом СДБ је смањено њено деловање на територији Покрајине. Иако су Срби и Црногорци упућивали жалбе и писма надлежним државним органима и чак самом председнику СФРЈ Јосипу Брозу Титу, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је остао при ставу да су њихове миграције производ економских потреба и да се притисци Албанаца намерно преувеличавају. Крајем 1966. било је приметно да се приликом форсирања српског и црногорског становништва од стране Албанаца да напусте АПКМ више нису правиле никакве разлике да ли су у питању насељеници или староседеоци, нити да ли се ради о стручњацима који су били неопходни да би се Покрајина убрзано развијала. На саветовању у ПК СКС за КМ 11. марта 1967. присиле Албанаца на Србе и Црногорце из руралних средина да се иселавају су оцењене као спорови око међа и жеље комшија да имају право прече куповине имања. Из извештаја епископа рашко-призренског Павла и осталог свештенства СПЦ са подручја Косова и Метохије уочава се да су Албанци бесправно секли манастирске шуме, да су гајили исконску мржњу према Србима које су понижавали, пљачкали, тукли, силовали, убијали, истеривали из кућа и присвајали њихова имања, при чему државне и покрајинске власти нису реаговале. Поред тога, уз подршку Јосипа Броза Тита у то време је у АПКМ почела да се примењује политика запошљавања према националном кључу, чиме су фаворизовани Албанци, односно практично било ономогућено неалбанском живљу, као малобројнијем у укупној структури становништва Покрајине, да дође до радног места. Упозорења која су историчар Јован Марјановић и књижевник Добрица Ћосић изнели на Четрнаестој седници ЦК СКС, одржаној 29. и 30. маја 1968, у вези са плановима албанске партијско-политичке елите на Косову и Метохији да систематским протеривањем и потискивањем са руководећих и радних места Срба и Црногораца, биолошком експанзијом Албанаца и борбом за проширење права и самосталности АПКМ у оквиру југословенске федерације потпуно албанизују Покрајину како би је у будућности припремили за уједињење са Албанијом, била су подвргнута оштрој партијској критици. Том приликом су миграције српског и црногорског становништва из АПКМ још једном стављене у исти контекст са миграцијама Албанаца које су биле последица њиховог високог природног прираштаја и мотивисане тражењем запослења.

Иредентистичке демонстрације Албанаца на Косову и Метохији током октобра и новембра 1968. довеле су до интензивирања дарежљиве југословенске државне политике према интересима албанске националне мањине, а што је за последицу имало нове таласе иселавања српског и

црногорског становништва, посебно стручњака. У жалбама Срба и Црногораца из руралних средина САП Косова упућеним ЦК СКС почетком 1969. уочава се да су на њих појачани физички настраји и разни други притисци локалних Албанаца како би емигрирали, при чему покрајински органи нису показивали никакву спремност да их заштите. Покрајински комитет СКК је 5. априла још једном потврдио да су појаве одласка стручњака из САПК последица економских и социјалних разлога, при чему су репресије албанских екстремиста стављене у исту раван са отпором српског и црногорског становништва развијању равноправности народа и националних мањина. Током лета се одиграо случај *Ђаковичке свадбе*, када су албански сватови, међу којима је било чланова СК, певали шовинистичке песме и минутом ћутања одали почаст убијеним и затвореним иредентистима. Иако је овај инцидент осуђен од стране ОК СК Ђаковице и учесници кажњени искучењем из партијског чланства, албанска партијско-политичка елита САПК је у октобру наведени догађај тенденциозно упоредила са случајем *Матарушке свадбе*, на којој су српски сватови, међу којима је такође било чланова СК, певали шовинистичке песме, а са циљем да се у јавности изједначе албански и српски изливи национализма. Такође, према извештају ПК ССРН Косова у периоду од 1965. до 1969. је дошло до пораста броја убистава, покушаја убистава и тешких телесних повреда у САПК. Сходно томе, уочава се да је политички врх Југославије свесно жртвовао српско и црногорско становништво на Косову и Метохији, посебно од Брионског пленума, како би изашао у сусрет интересима покрајинских Албанаца који су били у већини. Тиме је краткорочно постигнута приврженост тамошњег албанског становништва југословенској федерацији, односно осигуран релативни мир и стабилност Покрајине, али је дугорочно овај простор остајао без људства које је представљало једино трајно упориште Југославије и Србије на Косову и Метохији. Сходно томе, остаје отворено питање да ли су за описану државну политику Југославије постојали дубљи политички мотиви, или није било довољно друштвених, материјалних и идејних капацитета да се ово питање, сходно реалности на терену, другачије реши.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

ЕКОНОМСКА И ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1969.

4.1. Неуспех привредне реформе 1966–1967.

Друштвеним планом привредног развоја ФНР Југославије од 1957. до 1961. први пут је Аутономна Косовско-метохијска Област била званично укључена у списак неразвијених подручја на југословенском нивоу. Од тада започиње интензивно економско и привредно улагање у развој ове Области, премда је тај процес био веома успорен услед вишевековне заосталости простора Косова и Метохије у свим доменима, високог природног прираштаја албанске националне мањине, изразите диспропорције између малог броја запосленог становништва и великог броја издржаваних лица и пренасељености у пољопривредним крајевима. Сходно томе, југословенска федерација је била принуђена да, посебно од 1963, све више издваја допунска финансијска средства како би остварила прокламовани прогрес економског развоја Покрајине.

Током дискусија о усвајању Седмогодишњег плана привредног развоја АП Косова и Метохије до 1970. констатована је слаба реализација државних инвестиција у Покрајини, док су покрајинске општине имали стални дефицит у буџету.

С обзиром на то да је Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 13. децембра 1964, подржао даљи развој привредно неразвијених делова југословенске федерације, 4. марта 1965. је формиран Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације) који је требало да подстакне економски прогрес СР Босне и Херцеговине, СР Македоније, СР Црне Горе и АП Косова и Метохије. На тај начин је у финансијским издвајањима Југославије позитивно изједначена АПКМ са неразвијеним југословенским републикама, што није наишло на одушевљење оних развијенијих. Пети конгрес СКС, одржан од 11. до 14. маја, препоручио је издвајање више средстава из буџета СР Србије за развој АП Косова и Метохије, али на принципима рентабилности производње зато што је у Покрајини долазило до гомилања робних залиха и пораста личних доходака мимо реалне стопе продуктивности.¹

Усвајањем сета закона 24. и 25. јула 1965. у Скупштини СФРЈ започета је југословенска привредна реформа. У питању је био покушај да се сузбије нарастајућа економска криза, што је за последицу имало умањење буџетских средстава АП Косову и Метохији. Број лица која су током 1964.

¹ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 271.

и 1965. из Покрајине отишла на рад у иностранство попео се на 1.099. Па ипак, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 11. октобра 1965. констатовао да привредна реформа није испунила очекивања, мада највише југословенско руководство није одустајало од планова да се до 1970. оствари стопа привредног развоја недовољно развијених подручја од 11,1%. Тако је почетком 1966. било јасно да је југословенска привредна реформа доживела неуспех. О наведеном је расправљано 10. јануара на седници Извршног комитета ЦК СКЈ када је Милош Минић указао да је дошло до успоравања пољопривредне производње, слабљења инвестиција, неусклађености и неравномерности развоја индустрије, смањења укупног националног дохотка привреде, нестабилности тржишта, инфлаторних тенденција и тешкоћа у платном билансу државе. При томе, познат је био Минићев смисао за хумор, па је у једном вицу сажео суштину југословенске борбе са економским тешкоћама – *Шта ће бити ако пропадне ова реформа? Доћи ће друга.*²

Описано је утицало на састављање Буџета АПКМ за 1966. када је средином јануара 1966. закључено да су материјална средства мања за 6,2% него 1965. и да ће буџет, упркос преношењу финансирања неких покрајинских служби на терет општина, бити за 15,4% мањи у односу на 1965. годину.

Па ипак, за материјалне расходе просвете било је предвиђено око 834,3 милиона старих динара, што је било 10% средстава више него претходне године. Тако је у другој половини јануара Скупштина АПКМ донела одлуку да се за 1966. не усваја друштвени план Покрајине и саопштила да у 1965. није остварена планирана стопа производње. Очекивани ниво покрајинске продуктивности у 1966. требало је да порасте за 12%, а од укупних буџетских средстава планирано је да 73,9% оде на буџете општина. Крајем месеца су саопштени подаци да је у 1965. индустријска производња у АПКМ била већа за 15,2% него у 1964, али да се планирана стопа раста од 28% није остварила.

Производња електроенергије повећана је за 57,1%, угља 28,6%, неметала 7,8%, металне индустрије 30,2%, хемијске 24,8%, дрвне 30,5%, папирне 14%, текстилне 7,6%, коже и обуће 23,8%, гуме 114,2 % и дувана 2,5%, при чему је у децембру 1965. производња била већа за 21,5% у односу на 1964. годину. Буџет АПКМ за 1966. годину усвојен је у Покрајинској скупштини 10. марта и његова вредност је износила 349.401 милион нових динара, од чега је за општинске буџете издвојено 261.901 милион и за покрајински буџет 87.500 милиона динара. У односу на 1965, средства намењена општинама су повећана 8,9%, а средства Покрајинског буџета смањена за 6,7%. За потребе образовања је издвојено 12 милиона, за

² Љ. Димић, *Историја српске...*, 381; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 353; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 305; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 299; Седница ИК ЦК СКЈ, 10. 1. 1966, АЈ, 507, III/115.

здравство 6 милиона и 470 хиљада, за комуналне делатности милион и 30 хиљада и за изградњу станова 500 хиљада динара.³

Како би се упознали са привредном ситуацијом у АПКМ, од 15. до 17. марта 1966. у Покрајини су боравили председник Централног већа ССЈ и члан Извршног комитета ЦК СКЈ Светозар Вукмановић Темпо и председник Одбора за пољопривреду Скупштине СФРЈ Душан Мугоша. За претпоставку је да је њихово мишљење имало утицаја на усвајање предлога Управног одбора Фонда федерације, који је саопштен почетком априла, да се за прво полугође 1966. распореди 60 милијарди динара средстава тако да СР Босни и Херцеговини припадне 16, СР Македонији 19, СР Црној Гори 8 и АП Косову и Метохији чак 17 милијарди динара. С друге стране, Извршни одбор Покрајинског одбора ССРН Косова и Метохије прихватио је истог месеца идеју да се оснује Матица исељеника Косова и Метохије, на челу са Ашим Мустафом, због тога што је процењено да се око 50.000 људи из АПКМ налази на раду у иностранству. Званично оснивање Матице исељеника Косова и Метохије одиграло се 15. јуна, а међу њеним задацима било је подстицање гостовања културно-уметничких друштава и ансамбала, књижевника, сликара и других културних стваралаца, као и решавање питања пензионог, здравственог и инвалидског осигурања покрајинских радника у иностранству. Суштински, у питању је била тежња Југославије да контролише активност и деловање својих грађана у иностранству.⁴

На свечаности у Волујку код Клине 25. априла 1966. пуштен је у рад рудник боксита, први такве врсте, док је у исто време производњу започела Специјализована фабрика за производњу клинастог ремења у Сувој Реци. Покрајинско извршно веће је 14. маја разматрало Нацрт Друштвеног плана АПКМ до 1970, према којем је просечна годишња стопа раста производње требало да износи 14 до 15%. Од тога је 64% требало да се оствари у постојећим капацитетима, док би се продуктивност рада повећала од 10 до 12%. Предвиђен је спорији раст запослености, повећање производње у индустрији 22%, у пољопривреди 5%, у занатству и промету 14-15%, у

³ У ово време је у АПКМ дошло до наглог пораста броја моторних возила од око 2.000 годишње. У 1965. је било регистровано 5.259 моторних возила, али су се због недовољне контроле догодиле 252 незгоде, повређено је 270 и погинуло 38 лица. Поређења ради, у АПКМ је 1961. било 123 незгоде са 123 повређена и 17 погинулих лица, а од 1961. до 1965. догодиле су се укупно 903 незгоде са 123 погинулих и 819 повређених лица. Видети: *Покрајински буџет све мањи*, Јединство, 17.1.1966; М.С., *Од привређивања зависиће и буџет*, Јединство, 24.1.1966; М.С., *Индустријска производња већа за преко 15 одсто*, Јединство, 24.1.1966; *Усвојен буџет Покрајине за ову годину*, Јединство, 14.3.1966; *Одлука о Буџету АПКМ за 1966. годину*, Службени лист АПКМ, Приштина 1966; *Треба поопштити контролу саобраћаја*, Јединство, 7.3.1966; *Гаранција за 35.000 километара*, Јединство, 25.4.1966.

⁴ *Доходак треба распоређивати на нивоу радне јединице*, Јединство, 21.3.1966; *Неразвијеним крајевима 60 милијарди*, Борба, 2.4.1966; З.В., *Основаће се Матица исељеника Косова и Метохије*, Јединство, 11.4.1966; *Основана Матица исељеника Косова и Метохије*, Јединство, 20.6.1966.

грађевинарству, саобраћају, шумарству и комуналној привреди од 12%, уз пораст личне потрошње на годишњем нивоу од 16%. Недуго затим, потписивањем уговора о производној сарадњи на 25 година између скопске Железаре и Комбината *Косово*, 30. маја 1966. је започета изградња четврте термоелектране *Косово*, предвиђено је постављање далековода од Косова и Метохије до Скопља и проширивање површинског копа лигнита. На седници СИВ-а, одржаној 8. и 9. јуна, одлучено је да се Скупштини СФРЈ предложи доношење Закона о сталним средствима Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, којим је предвиђено да се до 1970. на годишњем нивоу за наведене потребе издваја 1,85% од друштвеног производа привреде. При томе, Скупштина АПКМ је 22. јуна констатовала неопходност да се до 1970. повећа број стручњака у Покрајини 2,8 пута и приметила да је увећан број ђака средњих школа са 8.110 у 1958/59. години на 25.399. Па ипак, из *Информације* која је достављена Јосипу Брозуну Титу 22. јуна уочава се да се АП Косово и Метохија развијало успоренијим темпом у односу на остатак државе, јер су државне инвестиције у ово подручје започеле са закашњењем од 10 година и нису вршене истим интензитетом као у другим деловима Југославије. Укупне инвестиције у Покрајини су износиле 53,7% од југословенског просека у целокупном периоду после Другог светског рата.⁵

Друштвени план привредног развоја Југославије до 1970. усвојен је у Скупштини СФРЈ 6. јула 1966. и предвидео је као основне циљеве пораст животног стандарда становништва, јачање улоге непосредних произвођача у процесу репродукције и убрзан развој недовољно развијених подручја. Средином истог месеца Покрајински одбор ССРН Косова и Метохије издао је саопштење да је у току разматрања јавне дискусије поводом Нацрта плана друштвеног развитака Покрајине до 1970. упућено око 300 предлога и примедби, док је члан Секретаријата ПК СКС за КМ Синан Хасани на свечаности поводом 25-годишњице формирања Копаоничког одреда у Косовској Митровици 31. јула истакао да се до 1970. планира пораст производње и доходака око два пута у односу на 1965. годину. Такође, он је настојао да умири незадовољство покрајинског становништва обећањима да ће се издвајањима из Фонда федерације финансирати 55% укупних инвестиција у Покрајини и да ће посебна пажња бити посвећена изградњи инфраструктурних објеката, саобраћајница, индустрије и пољопривреде, уз проширење школских и здравствених установа. Насупрот томе, Покрајинско извршно веће је 6. августа препоручило свим радним организацијама у АПКМ да преиспитају своје инвестиционе одлуке због неравномер-

⁵ *Нацрт Друштвеног плана Покрајине до 1970. године*, Јединство, 16.5.1966; *Друштвени план Покрајине*, Јединство, 30.5.1966; О.Б., *Свечаност у Волујку*, Јединство, 25.4.1966; М.С., *Нацрт Друштвеног плана Покрајине до 1970. године*, Јединство, 16.5.1966; *Друштвени план Покрајине*, Јединство, 30.5.1966; М.С., *Потписан уговор*, Јединство, 6.6.1966; *Информација о развоју Косова и Метохије*, 22.6.1966, АЈ, 837, I-2/302; *Амбициозна али и остварива предвиђања*, Јединство, 27.6.1966.

ног прилива средстава Фонда федерације. Такође, констатовано је да је у поређењу са 1965. годином извоз био већи за 23%, али за 10% мањи од планираног. Извоз на западна тржишта смањен је за 5%, док је на источна повећан 2,7%. На наредној седници овог тела Танкосава Симић је указала да темпо запошљавања у Покрајини опада. Од 1959. до 1961. просечна стопа запослености је износила 11,6%, у 1962. се смањила два процента, док је у 1966. запослено 5.000 радника мање него у 1965. години. Покрајински завод за запошљавање је од 1962. до 1965. оквалификовао 12.000 радника, од којих је већина нашла запослење у другим крајевима државе или у иностранству.⁶

Због кашњења са расподелом средстава Фонда федерације, Друштвени план развоја АПКМ до 1970. није био разматран и усвојен у септембру 1966, већ је Председништво Покрајинске скупштине донело одлуку да се наведено изврши крајем октобра. Посланица Танкосава Симић је чак 29. септембра поставила питање у Скупштини СФРЈ како се у текућој години остварују приходи Фонда федерације, желећи да сазна зашто је динамика прилива средстава спорија од планиране. Она је том приликом подсетила да је Средњорочни план предвидео да *најбржи развој треба остварити на подручју АП Косова и Метохије*, али није добила конкретан одговор од надлежних државних органа. Покрајинско извршно веће је 8. октобра констатовало да је у првој половини текуће године у другим деловима Југославије запослено 1.559 и у иностранству 1.214 радника из АПКМ, а да је на курсевима за стручно оспособљавање обухваћено 4.613 лица. С друге стране, на Седмом пленуму ПК СКС за КМ, одржаном 12. и 13. октобра, Илија Вакић је саопштио да у Покрајини има 44.852 члана СК, од којих 48,8% Албанаца, 36,1% Срба, 12% Црногораца, 0,5% Турака и 2,6% осталих, што није одговарало националној структури становништва Покрајине. По социјалном саставу било је 31,9% радника, 21,6% пољопривредника, 37,4% службеника, просветних радника, инжењера и техничара и 9,1% осталих занимања. Због претежно службеничког карактера чланства СК, упућена је критика што у Партији нема више кадрова из редова радника и сељака. Крајем октобра 1966. је на заједничкој седници Председништва Покрајинског већа синдиката и Конференције за друштвену активност жена Косова и Метохије закључено да је од 90.000 запослених лица у Покрајини било свега 17.500 жена, да је око 30.000 жена тражило запослење и да је око 6.240 жена било запослено у текстилној индустрији.⁷

⁶ *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, III, Beograd 1980, 256; З. В., *Три стотине предлога и примедби на Средњорочни план развоја Покрајине*, Јединство, 25.7.1966; *Четврти пленум је подстакао даљи развој самоуправљања*, Јединство, 1.8.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 8.8.1966; *У првом полугођу ове године повећан извоз са Косова и Метохије*, Јединство, 8.8.1966; *Разматране могућности запошљавања*, Јединство, 22.8.1966.

⁷ Чланови ПК СКС за КМ и политички секретари општинских комитета СКС, септембар 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 4.10.1965, АС, Ђ-2, К-217; *Разматрани проблеми запошљавања*, Јединство, 10.10.1966;

Управни одбор Фонда федерације је на седници 20. октобра 1966. одлучио да се распореде средства за период од 1966. до 1970. у висини од 820 милијарди динара тако што би СР Босни и Херцеговини припало 30,7%, АП Косову и Метохији 30% (246 милијарди динара), СР Македонији 26,2% и СР Црној Гори 13,1%. Па ипак, оваква расподела средстава је изазвала велико незадовољство руководиоца СР Босне и Херцеговине, па је СИВ 16. новембра одлучио да се СР Босни и Херцеговини, СР Црној Гори и АП Косову и Метохији упуте допунска средства на годишњем нивоу. Извршно већа АПКМ је 5. новембра послало предлог републичким органима да СР Србија убудуће у целини уступа Покрајини приходе који се остварују на територији Косова и Метохије. Исто тело је почетком децембра препоручило да се средства из Покрајинског инвестиционог фонда, вредног 234 милиона динара, усмере на обезбеђивање дотока воде за потребе индустрије, пољопривреде и становништва, истраживање рудног блага, изградњу канализационе мреже, електрификацију села, развој занатства и изградњу и реконструкцију путева.⁸

Председништво и Извршни комитет ЦК СКЈ су 7. децембра 1966. одржали заједничку седницу на којој је Јосип Броз Тито затражио да се решавају проблеми незапослености и повећа стандард југословенског становништва. Том приликом је Савка Дабчевић Кучар (1923–2009) разврстала носиоце отпора привредној реформи у три групе: у првој су се налазила лица која носе реформу, али сматрају да се споро решавају поједини проблеми, у другој они који тврде да СК није довољно брзо и ефикасно решио проблеме које је изазвала и потенцирала реформа и у трећој они који су се директно противили реформи зато што их она решава стеченог привилегованог положаја. Такође, Борис Крајгер (1914–1967) и Милош Минић указали су да Југославија улази у најтежи период реформи. Неуспех привредне реформе био је очигледан 14. децембра приликом усвајања Друштвеног плана развоја АПКМ до 1970. у Покрајинској скупштини, када је предвиђено да се у Косово и Метохију инвестира 605 милијарди старих динара како би се повећала укупна производња за око 100% и индустријска производња 2,7 пута, национални доходак повисио са 134.500 на 235.000 динара, извоз удвостручио и запослило 50.000 нових радника. Од 1957. до 1965. југословенска заједница је инвестирала у АПКМ око 300 милијарди динара, производња се повећала 2,2 пута и АПКМ је давала 9% укупне југословенске електричне енергије, 20% производње угља, 80% рафинираног олова, 24% сумпорне киселине и 33% фосфорног ђубрива, али је ниво продуктивности привреде био нижи 25% од просека југословенске федерације. Крајем 1966. Едвард Кардељ је на Радио-телевизији Београд изнео запажања да су се интензивирали проблеми у оквиру при-

Стенографске белешке са 7. пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, ССК, К-1; Р.К., *Запослено 17.500 а тражи запослење 30.000 жена*, Јединство, 24.10.1966;

⁸ *Седница СИВ-а, Борба*, 16.11.1966; Р.Ђ., *Седница Извршног већа Косова и Метохије, Борба*, 6.11.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 5.12.1966.

вредне реформе услед тога што *антисоцијалистички елементи шире алармантне вести и нападајући политику ЦК СКЈ*, неуспеха у деловању већине општинских комитета СК и *стихијске хајке* против многих директора предузећа као последице Брионског пленума. Заправо, током наведене године је дошло до вештачког интензивирања развоја привреде и заостравања услова привређивања, што је довело до успоравања темпа привредног раста и понегде до потпуног застоја у привредним кретањима. Касниле су нужне промене у привредном систему, што је у наредном периоду подстакло повећање незапослености и социјалних неједнакости. За разлику од периода од 1962. до 1964. када је запосленост била у успону за 466.000 лица, у раздобљу од 1965. до 1967. у Југославији је први пут од Другог светског рата дошло до пада запослености за 47.000 лица.⁹

Последице економске кризе у југословенској федерацији су приморале Веће народа Скупштине СФРЈ да 7. јануара 1967. формира Радну групу са задатком да размотри примену Закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, у коју су именовани и руководиоци из АПКМ Кољ Широка и Душан Мугоша. Иницијатива за образовањем Радне групе потекла је од посланика СР Босне и Херцеговине који су били незадовољни механизмом расподеле средстава Фонда федерације, а што су начелно подржали посланици из АПКМ. Па ипак, како је Југославији недостајало финансијских средстава, овај случај је највише државно руководство искористило како би у пракси пролонгирало давање допунских средстава неразвијеним републикама и крајевима. На Шестој седници ЦК СКЈ, одржаној 10. и 11. јануара, истакнута је потреба свођења југословенске инвестиционе потрошње у границе расположивих финансија, уз наговештај да ће се тренд смањења привредних улагања Федерације наставити у наредном периоду. Тако је неуспех привредне реформе оштро погодио Косово и Метохију, где за 1967. није било планирано доношење привредног плана, већ усвајање Смерница развоја привреде и друштвених делатности. Нацрт смерница, разматран средином јануара у Покрајинском извршном већу, предвиђао је повећање укупне продуктивности за 10%, продуктивности рада за 9-10% и реалних личних доходака за 8-9% у односу на 1966. годину. Планирано је повећање извоза за 15% и пораст инвестиционе потрошње за 25%, док би се општа потрошња само незнатно повисила. На седници Радне групе Већа народа Скупштине СФРЈ 14. фебруара је разматран Предлог закона о утврђивању допунских средстава неразвијеним републикама и крајевима

⁹ К. Николић, *Србија...*, 263; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 380; Z. Vuković, *Od deformacija...* 59; P. Morača, D. Bilandžić, *Avangarda 1919–1969*, Beograd 1969, 167; *Jugoslavija 1941–1981*, Beograd 1981, 224; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969. Neslaganja*, I, Zagreb 1985, 67; Стенографске белешке са прве заједничке седнице Председништа и ИК ЦК СКЈ, 7.12.1966, АЈ, 507, III/124; *Усвојен Друштвени план развоја Косова и Метохије до 1970. године*, Јединство, 19.12.1966; *Друштвени план развоја Аутономне Покрајине Косова и Метохије до 1970. године*, Приштина 1967, 3; *Друштвени план развоја АПКМ до 1970. године*, Службени лист АПКМ, 1, Приштина 1967.

до 1970, при чему је дошло до дилеме да ли је за убрзанији развој неразвијених довољно 458 милијарди динара, колико је предложио СИБ, или је потребно и могуће набавити још 43 милијарде динара. Том приликом је косовскометохијска функционерка Танкосава Симић покушала да објасни како се средствима које је одобрио СИБ постојећа привредна разлика између СРС и АПКМ неће смањити до 1970. године.¹⁰

Средином фебруара 1967. АП Косово и Метохију је посетио председник СИБ-а Петар Стамболић, у друштву Фадила Хоџе, Стевана Дорњског, Коља Широке и Милије Радовановића. Пошто су обишли низ привредних објеката и разговарали са локалним руководиоцима о спровођењу привредне реформе и политици развоја недовољно развијених република и крајева, Стамболић је затражио да у привредним кретањима дође до снажног курса модернизације, снижења трошкова и повећања продуктивности. Он је похвалио увођење новог девизног и спољнотрговинског режима, који је требало да помогну уравнотежење платног биланса, и истакао да су у периоду од 1952. до 1964. активна средства повећана у целој земљи за 231% и у неразвијеним подручјима за 325%, при чему на Косову и Метохији 300%. Средства Фонда федерације и буџетске дотације до 1970. оквирно су процењене на 1.250 милијарди динара, док је просечна стопа привредног раста у АПКМ требало да буде 14,6% годишње и у осталим неразвијеним подручјима 10,1%. У Скупштини АПКМ је крајем фебруара разматран Предлог закључака о смерницама развоја АПКМ за 1967. годину, у вези са чиме је затражено боље коришћење капацитета и већа брига о пласману производа. Током дискусије је указано да у Покрајини постоји привредна неликвидност, да неизмирене обавезе привредних организација за првих девет месеци 1966. износе преко 39 милијарди динара и да је 1966. у ликвидацију стављено 16 привредних организација, док се тај број до почетка 1967. повећао на 24% укупног броја привредних организација у Покрајини. Наиме, у АПКМ су се налазиле у ликвидацији чак 82 привредне организације, од којих су многе биле у вишегодишњим економским проблемима, при чему их се преко 50% налазило на подручју општина Пећ, Дечани, Клина и Исток.¹¹

Како би се донекле поправила тешка економска ситуација, почетком марта 1967. је одржана седница Покрајинског извршног већа на којој је одлучено да се општинама на Косову и Метохији уступе приходи од

¹⁰ Извештај Радне групе Већа народа Савезне скупштине, 1.7.1967, АЈ, 130, К-685; Образложење, 13.1.1967, АЈ, 130, К-685; Стенографске белешке са 6. седнице ЦК СКЈ, 10. и 11.1.1967, АЈ, 507, П/30; Извештај о раду Управног одбора Фонда федерације у вези са одлуком о учешћу појединих република и Покрајине у средствима Фонда, 18.1.1967, АЈ, 130, К-685; Белешка, 20.1.1967, АЈ, 130, К-685; *Разматран нацрт смерница привреде и друштвених делности у овој години*, Јединство, 23.1.1967.

¹¹ *Петар Стамболић борао на Косову и Метохији*, Јединство, 13.2.1967; П. М., *Спорне стране остају при своме*, Борба, 15.2.1967; *Усвојени заљкучци о смерницама развоја*, Јединство, 6.3.1967; М.М., *Свака шеста привредна организација у ликвидацији*, Јединство, 6.3.1967.

доприноса на личне дохотке, самосталних занатских и других привредних делатности, вршења интелектуалних услуга, ауторских права, патената и техничких унапређења. Општинским скупштинама су за најнужније потребе упућена допунска средства од 53.391.000 динара. Средином марта је одржана конференција за штампу у Покрајинском секретаријату за финансије на којој је саопштено да ће буџетска средства за 1967. износити 39 милијарди и 100 милиона динара, од чега би приходи АПКМ чинили 30,2%, уступљена средства СРС 9,5% и дотације 60,3%. Општинама је припало 30 милијарди и 800 милиона, а 8 милијарди и 300 милиона Покрајинском буџету. У односу на 1966. средства су била већа за 4 милијарде или 13,2%. Иако су издвајања за образовање повећана у односу на 1966. за 24,8%, општине у АПКМ су се жалиле да она нису довољна зато што су повећана лична примања просветних радника 15 до 32%. Такође, средства намењена привреди била су недовољна, јер су могла да покрију само најнужније трошкове.¹²

Радна група Већа народа Скупштине СФРЈ која је разматрала примену Закона о Фонду федерације завршила је рад 31. марта 1967. изразивши подршку апелима посланика из СР Босне и Херцеговине, али без залажења у практичне појединости. Тиме је она суштински препустила доношење коначне одлуке политичко-извршним органима Федерације, који су били позвани да одлуче о корекцији Друштвеног плана развоја Југославије до 1970. године. Извештај Радне групе усвојило је Веће народа Скупштине СФРЈ на седници 9. маја, када је истакнуто да ће се захтевима СР Босне и Херцеговине и АП Косова и Метохије изаћи у сусрет у складу са *могућностима Федерације*. Крајем марта, у Скупштини АПКМ је усвојен буџет за 1967, чија средства су утврђена на 391.729.000 динара и била номинално већа за 13,2% у односу на 1966. годину. Расподела буџетских средстава извршена је по принципу: 40,6% заједницама образовања, 35,2% буџетима општина, 20,6% Покрајинском буџету и 3,6% за наменске потребе. У априлу је Покрајинско извршно веће закључило да су средства за непривредне инвестиције мања у односу на претходну годину за 36,6% и да средства за образовање и здравство нису довољна. Иначе, Девета седница ЦК СКС, одржана 21. и 22. априла, анализирала је домете друштвене и привредне реформе у СР Србији, у вези са чиме је констатовано да је у 1966. дошло до повећања продуктивности рада у друштвеном сектору привреде за 9,9% и у пољопривреди 32%, да је повећан извоз за 12%, да су бруто друштвене инвестиције у основна средства реално порасла за 3,6% и да су радне организације повећале учешће у изворима за друштвене бруто инвестиције у основна средства са 28,7% у 1965. на 37,9% у 1966. години.¹³

¹² Општинама се уступају средства доприноса, Јединство, 13.3.1967; Буџетска средстава само за најнужније потребе, Јединство, 20.3.1967. .

¹³ Постигнута сагласност о Фонду за неразвијене, Борба, 1.4.1967; Усвојен буџет Покрајине за ову годину, Јединство, 3.4.1967; Стенографске белешке са 9. седнице ЦК СКС, 21.4.1967, АС, Ђ-2, К-2; Седница Покрајинског извршног већа, Јединство, 24.4.1967; Т.М., Финансирање неразвијених комплексно ће се размотрити, Борба, 10.5.1967.

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 24. априла 1967. оценио да би АПКМ имала далекосежне последице ако би лични доходи и даље номинално расли по стопи из 1966. од 42%, а продуктивност рада 10,5%. Такође, саопштено је да у Покрајини ради око 3.204 радника са факултетском спремом, 3.010 са вишом и 12.414 са средњом стручном спремом, као и 4.431 висококвалификовани и 18.261 квалификовани радник. Од укупног броја запослених у АПКМ 50% је било без завршене основне школе, 3,9% је било висококвалификованих и са факултетском спремом 1,4%, што је било 2 пута мање у односу на просек СРС. На кључним руководећим местима у привреди, у 280 радних организација, радило је 31,1% функционера са нижом стручном спремом. Од укупног броја висококвалификованих радника, албанске националности је било 39%, а са високом спремом свега 15,1%. Годишњи буџетски приходи општина су заостајали 25% за реалним потребама, док је висок наталитет појачавао притиске за отварањем нових радних места. Средином маја је Покрајинско извршно веће закључило да је у прва три месеца 1967. индустријска производња била мања за 2,7% у односу на исти период 1966, што је покушано да се објасни последицама ремонта Термоелектране *Косово II*. Укупан извоз повећан је 8%, и то највише пољопривредних и прехрамбених производа, док је извоз индустријске производње подбацио. Број запослених је повећан за 2,4%, а минимална лична примања су била виша за 33,9%.¹⁴

У таквим околностима је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију, на основу Теза ЦК СКС, 20. маја 1967. разматрао активност на спровођењу привредне и друштвене реформе, у вези са чиме је закључено да се привредна активност у Покрајини спроводи у *веома сложеним условима*, тј. у *недовољној развијености производних снага и ниској акумулативности привреде, што условљава да развој Косова и Метохије зависи од средстава друштвене заједнице*. При томе су као кључни проблеми наведени: недограђеност производних капацитета, уситњеност поседа и аграрна пренасељеност, незапосленост активног становништва, неповољна образовно-квалификациона структура запослених, неразвијеност друштвених служби и вишенационална структура становништва. Похваљено је деловање СК у Покрајини који је назван *фактором постизања политичког јединства по свим питањима*, уз позив партијским члановима да подстичу повећање продуктивности, убрзање интеграционих процеса у привреди, афирмацију кадрова из редова народности и усклађивање инвестиционе потрошње са материјалним могућностима АПКМ. Истог месеца је у посети Покрајини боравила делегација Националног имиграционог бироа Француске за радну снагу, која се интересовала за могућности одвођења покрајинских радника на службу у ову земљу, а поводом привредне са-

¹⁴ Оцена о активности комуниста на спровођењу привредне и друштвене реформе у Покрајини, април 1967, АС, Ђ-3, СКК, К-2; З.В., *Реформа се позитивно одразила на привреду Покрајине*, Јединство, 1.5.1967; М.С., *Привреда треба да усавршава производњу и расподелу*, Јединство, 15.5.1967.

радње су Приштину посетили и представници Планске комисије Источне Немачке. У питању су били покушаји државног руководства Југославије да растерете повећану незапосленост у Покрајини.¹⁵

На Дванаестој годишњој скупштини Покрајинског већа Савеза синдиката Косова и Метохије, одржаној 16. и 17. јуна 1967. у присуству Вели Деве, Цавида Ниманија, Илијаза Куртешија и Танкосаве Симић, констатовано је да је од 91.600 запослених радника у 915 подружница, удружења и шест синдиката учлањено њих 83.000, док је за председника овог тела изабран Богољуб Недељковић. Средином јуна је Илија Вакић у Покрајинској скупштини саопштио да *стање у неким радним организацијама није онакво какво би требало да буде*, односно да је од краја априла почело гомилање залиха производа у индустрији, које су биле веће за 30% од просечних. Стога је он предложио да се залихе робе ставе у промет *по оним ценама по којима тржиште може да их прихвати*, затражио да се непрестано побољшава квалификациона структура запослених и да се стручњаци адекватно награђују за свој рад и указао да се *не може стално очекивати помоћ од покрајинских органа и да је неопходно да се колективи сами што више ангажују у решавању проблема*.

Већ 5. јула је у рад пуштена швелна пећ у Обилићу за производњу комадног полукокса, прва такве врсте у Југославији, док је 11. јула у Скупштини АПКМ поново указано на чињеницу да утрошена средства брже расту од укупног прихода Покрајине за два индексна поена, што је утицало да лични дохоци у привреди буду несразмерни продуктивности. Из Фонда федерације је до средине јула недовољно развијеним републикама и крајевима исплаћено 320 милиона динара, што је представљало само 28,5% од укупно предвиђених средстава. У таквим околностима је Покрајинско извршно веће 26. јула разматрало привредна кретања у првих шест месеци 1967. у вези са чиме је закључено да она нису била у складу са планираним. Физички обим индустријске производње био је знатно мањи од прошлогодишњег, а залихе робе биле су веће за 36,2%. Сходно томе, апеловано је да се приступи већем коришћењу страног капитала у финансирању изградње привредних постројења у Покрајини, посебно комбината *Трепча* и *Косово*, док је за секретара Комисије за друштвено-економске односе са иностранством именован Слободан Манетовић, председник Окружног привредног суда у Приштини.¹⁶

¹⁵ Материјали са 9. седнице ПК СКС за КМ, 20.5.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; *Усвојени Закључци о оцени активности на спровођењу привредне реформе*, Јединство, 22.5.1967; *Закључци Девете седнице ПК СКС за КМ о активности и задацима СК у спровођењу друштвене и привредне реформе*, Јединство, 29.5.1967; *Илија Вакић примио је Степана Урвијеа*, Јединство, 22.5.1967; *Илија Вакић примио Герхарда Шилера*, Јединство, 5.6.1967.

¹⁶ *Дванеста годишња скупштина Покрајинског већа Савеза синдиката*, Јединство, 19.6.1967; *Отклањати све што онемогућава брже уклапање у токове реформе*, Јединство, 19.6.1967; *Косовски лигнит претвараће се у полукокс*, Јединство, 10.7.1967; *Стабилизује се буџетска потрошња*, Јединство, 17.7.1967; *Касне кредити неразвијеним подручјима*, Борба, 22.7.1967; Д.В., *Производња није у складу са планом*, Јединство, 31.7.1967.

Председник СИБ-а Мика Шпиљак, у пратњи члана СИБ-а Али Шукрије, посетио је АП Косово и Метохију 23. и 24. августа 1967, где је обишао низ привредних објеката и дао изјаву у којој се zaloжио за наставак улагања Федерације у развој здравства и просвете, као и решавање питања незапослености. Том приликом је Шпиљак поручио да ће југословенска заједница уложити 25 милијарди динара за Покрајински буџет, 250 милијарди динара за инвестиције у Покрајини и 200 милијарди динара у комбинат *Косово* до 1970. године. Наведено је било срдачно поздрављено у ПК СКС за КМ 28. августа као вид *олакшања и растерећења у привредним кретањима Покрајине*.

Почетком септембра је почео са радом модерни погон електролизе цинка у *Трепчи*, што је био корак у процесу припрема за отварање фабрике акумулатора, док је 24. септембра у селу Волујак код Клине Фадиљ Хоџа пустио у рад модерну сепарацију шљунка која је имала капацитет производње 800.000 тона годишње, запошљавала 40 радника и доносила приход од око 600 милиона динара. Па ипак, на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаној средином септембра уз присуство члана ЦК СКЈ Данила Кекића, председника Комисије за реорганизацију ЦК СКС Џавида Ниманија и чланова Извршног комитета ЦК СКС Коља Широке и Јошке Нађа, Неби Гаши је констатовао да је у првих шест месеци 1967. дошло до осетног пада производње и доходака у привреди Косова и Метохије.

Средњорочним планом било је предвиђено да стопа раста производње буде 15%, а она је у наведеном периоду била свега 1%. Осим тога, обавезе су порасле око 30% чиме су доходи умањени око 5%. Губици су се у предузећима попели на око милијарду динара, при чему је велики део износиле *Трепче* износила око 960 милиона динара. Док се у 1965. на уложених 100 динара враћао остварени доходак од 31 динара, у првих шест месеци 1967. доходак је износио свега 11 динара. Доходак по раднику у привреди Покрајине је са 92% у 1966. опао на 58% у 1967, при чему је око 10.000 радника примало минималне личне дохотке.¹⁷

На основу препоруке Већа народа Скупштине СФРЈ од 19. јула 1967, СИБ је на седници од 27. септембра усвојио одлуку да се из привредних резерви Федерације доделе допунска средства СРБХ у износу 12 милиона динара и АПКМ у износу од 8 милиона динара, што је представљало значајну, али још увек недовољну економску помоћ. Пуштањем у рад скопске Железаре средином октобра је обезбеђено ново подизање привредне активности у АПКМ, за чије потребе је РЕХК *Косово* требало да испоручује електричну енергију, сушени лигнит и топли гас.

¹⁷ *Нове мере помоћи ће најспособнијим произвођачима*, Јединство, 28.8.1967; Магнетофонске белешке са састанка група актива ПК СКС за КМ, 28.8.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; М.Б., *Пуштена у рад електролиза цинка*, Јединство, 11.9.1967; *Лични дохотци расту, а продуктивност опада*, Јединство, 18.9.1967; *Са народног збора у Волујку*, Јединство, 25.9.1967.

Почетком новембра је производњу почела Фабрика акумулатора у Косовској Митровици, једна од најмодернијих у Европи. Па ипак, на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 19. октобра констатовано је да се *неки циљеви привредне реформе у току 1967. године не остварују предвиђеним темпом*, да је дошло до *стагнација индустријске производње* и да је *неповољна структура обртних средстава*. Због тога је затражено да даља економска политика Југославије буде *еластична*, да се појача *анализа реалног стања у привреди* и да се инвестициона политика даље усмерава ка *модернизацији и реконструкцији постојећих капацитета*.

Поред тога, примећено је да се један део чланова СК опире модернизацији и самоуправљању, да се појачава проблем запошљавања квалификованих радника и младих стручних кадрова и да је потребно увести већи порез на оне производе који се увозе из иностранства, а који се производе у Југославији и гомилају на залихама. Поменуто је и питање пружања помоћи неразвијеним регионима, те закључено да *пракса показује да се не остварује политика зацртана на Осмом конгресу СКЈ и у петогодишњем плану развоја Југославије*. Средином новембра је Покрајинско извршно веће саопштило да је за девет месеци текуће године привредна производња на Косову и Метохији била за 5 одсто% већа него у истом периоду 1966, мада испод очекивања.¹⁸

Дванаести пленум ЦК СКС је 21. новембра 1967. апеловао на партијске чланове да се *боре против малодушности и за развијање система самоуправљања* у оквирима друштвене и привредне реформе, али никаква конкретна решења и планови нису саопштени. У исто време је Извршни комитет ПК СКС за КМ разматрао идејно-политичке проблеме незапослености у Покрајини, у вези са чиме је закључено да на Косову и Метохији постоји преко 20.000 незапослених, од којих 9.100 до 25 година старости. Од укупног броја незапослених око 3.000 су чинили квалификовани радници. С друге стране, поводом Дана Републике 29. новембра су пуштене у рад Топионица олова у *Тренчи* и реконструисана Фабрика металних прозора у Косовској Каменици, и отворене нове деонице пута Гњилане–Бујановац и Орлане–Туларе. Осим тога, 9. децембра је свечано прослављена четврта деценија *Тренче* и том приликом су уз присуство председника Скупштине СФРЈ Милентија Поповића, члана СИВ-а Али Шукрије и председника Скупштине СРС Милоша Минића пуштена у рад три нова погона – модерне топионице олова, електролизе цинка и фабрике акуму-

¹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III..., 380; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966-1969. Neslaganja*, I..., 219; D. Bilandžić, *Kratak pregled...*, 243; Информација о методу обезбеђивања допунских средстава републикама путем уступања дела прихода Федерације, 19.9.1967, АЈ, 130, К-685; *Допунска средства Босни и Херцеговини*, Борба, 28.9.1967; *Из Скопља кренуле прве тоне челика*, Јединство, 23.10.1967; С. З., *Фабрика акумулатора почела редовну производњу*, Јединство, 6.11.1967; Стенографске белешке са 6. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 19.10.1967, АЈ, 507, III/128; *Идуће године бољи резултати*, Јединство, 20.11.1967.

латора. Том приликом је Минић истакао да се *никоме не сме дозволити да подрива братство и јединство међу радницима „Трепче“*. Па ипак, на Осмој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 23. новембра, разматрани су актуелни идејно-политички проблеми и задаци остваривања привредне и друштвене реформе, када је констатован наставак успоравања стопе раста у индустријској производњи и истакнуто да је неопходно извршити модернизацију и реконструкцију привреде. Сходно томе, на седници Скупштине СФРЈ 27. децембра је усвојена Резолуција о основама економске политике у 1968. години, која је требало да омогући стабилизацију привреде и либерализацију цена.¹⁹

Економска и привредна улагања југословенске федерације у бржи развој Косова и Метохије интензивирани су од 1957/58. године, али је тај процес био успорен због вишевековне заосталости овог простора, високог природног прираштаја албанског становништва, малог броја запослених лица у односу на број издржаваних и пренасељености у пољопривреди. Сходно томе, Југославија је била принуђена да континуирано издваја допунска финансијска средства како би остварила прокламовану политику. Осми конгрес СКЈ из 1964. је пружио подстрек даљем развоју неразвијених делова Југославије, па је на основу тога 4. марта 1965. формиран Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације) који је своју пажњу посебно усмерио на прогрес АП Косова и Метохије. Услед нарастајуће економске кризе, Скупштина СФРЈ је у јулу била принуђена да усвоји сет закона којим је започета југословенска привредна реформа, а што је за последицу имало умањење буџетских средства АПКМ и појачан одлазак покрајинског становништва на рад у иностранство. Па ипак, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је већ у октобру дао прве наговештаје да привредна реформа није испунила очекивања, мада највише југословенско руководство није одустајало од замисли да се до 1970. у неразвијеним републикама и крајевима оствари стопа привредног развоја од 11,1%. Почетком 1966. је одлучено да се не усваја друштвени план АПКМ за ту годину, јер је индустријска производња у 1965. износила 15,2% уместо планираних 28%. Скупштина АПКМ је 10. марта усвојила Буџет Покрајине за 1966. којим су средства општина повећана 8,9%, а средства покрајинских органа смањена 6,7%.

Иако је АП Косову и Метохији у првом полугођу 1966. следовало 17 милијарди динара из Фонда федерације, што је било међу највећим намењеним износима, дошло је до неравномерног прилива новца. Такође, међу републикама корисницима Фонда федерације је постојало незадовољство

¹⁹ *Hronologija radničkog...*, III..., 273; Стенографске белешке 8. седнице ЦК СКЈ, 23.11.1967, АЈ, 507, II/32; *Дванаести пленум ЦК СКС*, Јединство, 27.11.1967; *Идејно-политички проблеми незапослености*, Јединство, 27.11.1967; *Пут Гњилане-Бујановац пуштен у саобраћај*, Јединство, 4.12.1967; *Свечано прослављена четврта деценија „Трепче“*, Јединство, 11.12.1967.

висином издвојених средстава, мада је Покрајини требало да припадне 30% од укупно 820 милијарди динара предвиђених за период до 1970. године. Тако је на инсистирање СР Босне и Херцеговине у врху југословенске федерације одлучено да се овој републици, СР Црној Гори и АП Косову и Метохији упуте допунске инвестиције. С друге стране, у Вољуку код Криве Паланке је 25. априла пуштен у рад рудник боксита, отворена је фабрика за производњу клинастог ремења у Сувој Реци, 30. маја је иницирана сарадња скопске Железаре и Комбината *Косово* и започета је изградња четврте термоелектране *Косово*. Матица исељеника Косова и Метохије је основана 15. јуна са циљем да југословенски државни органи контролишу активност и деловање око 50.000 грађана са простора Покрајине који су се налазили на раду у иностранству, док је Скупштина АПКМ 22. јуна затражила повећање броја покрајинских стручњака 2,8 пута до 1970. године. Па ипак, у наведеном периоду је у АПКМ уочено опадање извоза на Запад, али и темпа запошљавања који је био мањи за 5.000 радника него у 1965. години. Од 90.000 запослених лица у Покрајини, било је свега 17.500 жена. На седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 7. децембра, југословенско руководство је исказало свесност неуспеха привредне реформе, мада је Јосип Броз Тито затражио да се решавају проблеми незапослености и повећа стандард становништва. Све наведено је условило одлагање усвајања Друштвеног плана развоја АПКМ до 1970, све до 14. децембра 1966, а њиме су биле предвиђене државне инвестиције у Покрајину у вредности 605 милијарди динара. Иначе, југословенска заједница је од 1957. до 1965. у Косово и Метохију уложила 300 милијарди динара, али је ниво продуктивности остао нижи за 25% од југословенског просека.

Посланици СР Босне и Херцеговине су почетком 1967. изразили незадовољство у Већу народа Скупштине СФРЈ поводом механизма расподеле средстава Фонда федерације, што су подржали делегати АПКМ. Формирана је Радна група која је испитала случај, на основу чега је 9. маја саопштено да ће Југославија изаћи у сусрет захтевима Сарајева и Приштина у складу са државним могућностима. У питању је био дефинитивни крах привредне реформе која није могла да обузда економску кризу у Југославији, а на основу чега органи Федерације нису били у стању да континуирано и у довољном износу обезбеђују финансијска средства за остваривање прокламоване политике бржег развоја Косова и Метохије. У таквим околностима, у Покрајини није био усвојен привредни план за 1967, већ Смернице развоја којима је планирано незнатно подизање опште потрошње, при чему предложена средства СИВ-а нису могла да умање разлике у неразвијености између АПКМ и СРС до 1970. године. Пораст привредне неликвидности у АПКМ довео је у првој половини 1967. до тога да су се 82 привредне организације налазиле у ликвидацији, док су две трећине Покрајинског буџета чиниле дотације југословенске федерације и Србије. У априлу је Покрајинско извршно веће констатовало да су

средства за непривредне инвестиције била мања за 36,6% у односу на 1966. и да су издвајања за просвету и здравство недовољна, а буџети покрајинских општина су заостајали 25% за реалним потребама. Поред тога, 50% запослених лица у АПКМ је било без основне школе, а 31,1% функционера у привреди са нижом стручном спремом. У националној структури висококвалификованих радника Албанаца је било 39%. Уједно, у покрајинским фабрикама је долазило до гомилања залиха робе, које су биле око 30% веће од уобичајених.

Покрајински комитет КС за Косово и Метохију је 20. маја 1967. у вези са спровођењем привредне реформе препоручио партијском чланству да подстиче повећање продуктивности, афирмацију кадрова из редова националних мањина и усклађивање инвестиционе потрошње са материјалним могућностима Покрајине. Поред тога, успостављани су контакти са иностранством како би се Покрајина ослободила вишка раде снаге. Иако је 5. јула у рад пуштена швелна пећ у Обилићу, прва такве врсте у Југославији, до средине истог месеца је из Фонда федерације неразвијеним републикама и крајевима уплаћено само 28,5% од укупно предвиђених средстава. У септембру су у рад пуштени погон електролизе цинка у *Трпчи* и модерна сепарација шљунка у Волујку код Клине. Па ипак, у то време је примећено да стопа привредног раста АПКМ уместо планираних 15% износи свега 1%, да су се губици у предузећима попели на милијарду динара, да су се доходи радника у привреди смањили са 92% у 1966. на 58% и да је око 10.000 радника примало минималне личне дохотке.

На препоруку Већа народа Скупштине СФРЈ, СИВ је 27. септембра подржао упућивање допунских средстава Покрајини, која још увек нису била довољна. Средином октобра је интензивирана сарадња РЕХК *Косова* са скопском Железаром, током новембра су отворене модерна Фабрика акумулатора у Косовској Митровици, Топионица олова у *Трпчи* и реконструисана Фабрика металних прозора у Косовској Каменици, а у децембру три нова погона у *Трпчи*. Сходно закључцима са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ од 19. октобра и Осме пленарне седнице ЦК СКЈ од 23. новембра, југословенски врх је планирао да настави пружање помоћи неразвијеним југословенским републикама и крајевима.

У вези са наведеним, Скупштина СФРЈ је 27. децембра усвојила Резолуцију о основама економске политике у 1968. години, од које се очекивало да допринесе стабилизацији општих економских и привредних кретања. Наиме, неуспех привредне реформе у Југославији био је директно условљен невољношћу СКЈ да мења суштину свог деловања, као и нерешеним питањима прекомпоновања југословенске федерације. У том процесу простор Косова и Метохије се нашао на удару економске кризе, али је континуираним упућивањем финансијских дотација од стране Фонда федерације ситуација по овом питању држана под контролом. Иако развијеније југословенске републике нису наведеним биле задовољне, у питању

је било остваривање плана југословенске државне политике по којем је привредно подизање Косова и Метохије сматрано кључем политичке стабилности ове Покрајине.

4.2. Економска улагања и привредно заостајање 1968–1969.

Скупштина АП Косова и Метохије је средином јануара 1968, на основу Резолуције о основама економске политике у 1968. години коју је Скупштина СФРЈ усвојила 27. децембра 1967, разматрала економске мере за бржи развој Покрајине, а затим их упутила Скупштини СР Србије на усвајање. Тако је у овим мерама затражено редовније притицање средстава из Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације), стварање услова за развој привреде изградњом и реконструкцијом низа инфраструктурних објеката попут железничке пруге Краљево–Скопље, пута Ниш–Приштина–Пећ и Хидроцентралне *Ибар–Лепенац* и упућивање средстава СФР Југославије и СР Србије за рударско-геолошка истраживања. Такође, констатовано је да актуелне привредне тешкоће потичу *од ниског нивоа развијености Косова и Метохије, слабе материјалне базе и недостатка стручних кадрова*. Економска политика била је тема и седнице Извршног комитета ЦК СКЈ 24. јануара, када је констатовано да ток привредне реформе није у потпуности у складу са одлукама донетим на Осмој седници ЦК СКЈ, због чега је у јавности дошло до критика и полемичких иступања посебно у вези са лимитима личних доходака. Почетком фебруара је саопштено да је током 1967. из АПКМ извезено робе у вредности 339 милиона динара, чиме је предвиђени план био остварен 92%, док је извоз био већи него у 1966. за 6%. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 11. и 12. марта, разматрана је актуелна политичка и економска ситуација у Југославији, у вези са чиме је примећено да погоршање међународних економских прилика лоше утиче на домаћу привреду. Иако је уочено да је остварен изванредан тренд стабилизације југословенске привреде, закључено је да још увек није отпочела фаза привредног успона, да је сувише ниска стопа индустријског раста и да је висока незапосленост.²⁰

У Скупштини АПКМ су 15. марта 1968. усвојене Основе буџетске политике у 1968. години, које су предвиђале повећање буџетских средстава Покрајине за 10% у односу на 1967. годину. Па ипак, практично је Бу-

²⁰ У Приштини је 29. фебруара 1968. основана испостава Матице исељеника АПКМ, за чијег председника је изабран Р. Бејтула. Видети: *Хронологија радничког...*, III..., 273; *Веће повезивање привреде Покрајине с осталим подручјима земље*, Јединство, 15.1.1968; Записник са 29. седнице ИК ЦК СКЈ, 24.1.1968, АЈ, 507, IV/29; М. С., *Повећање извозне делатности*, Јединство, 5.2.1968; *У Приштини основана Матица исељеника*, Јединство, 4.3.1968; Стенографске белешке са шесте заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 11-12.3.1968, АЈ, 507, III/130.

дет АПКМ, који је износио 459.896 хиљада динара, био мањи за 6-7% у односу на 1967, јер је СР Србија пренела на Покрајину одређене надлежности у вези са збрињавањем бораца, финансирањем милиције и Одељења Врховног суда Србије у Приштини. Поред тога, усвојена је одлука о формирању Фонда за стипендирање и кредитирање студената и ученика како би се обезбедили дефицитарни кадрови. Крајем истог месеца је Скупштина АПКМ сачинила Закључке о смерницама и мерама привреде и друштвених делатности у 1968. години, којима је било предвиђено повећање друштвеног производа укупне привреде са 11 на 12%, индустријске производње за 17%, пољопривредне производње за 2,4% и извоза за 14%. Такође, Покрајинска скупштина је 30. марта усвојила Буџет АПКМ, који су са 60% дотирале југословенска федерација и Србија, при чему су средства намењена општинама била повећана 14,8%. С друге стране, почетком априла је одржан састанак чланова Извршног комитета ЦК СКЈ код Мијалка Тодоровића Плавог поводом уочавања тежњи за стварањем националних, односно републичких економија, што је оцењено као изразито штетно и супротно партијској политици. Тим поводом је Јосип Броз Тито укорио представнике СР Хрватске који су се за наведено највише залагали, али и представнике СР Србије што су се упустили у полемике. Осим тога, на Осмој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 20. маја је примећено да у народу расте незадовољство, посебно код студената и интелигенције, услед стагнације у производњи, проблема незапослености и економске бесперспективности.²¹

У таквим околностима је Привредна комора АПКМ саопштила да је у прва три месеца 1968. извоз из Покрајине порастао 4,5% у односу на исти период 1967, уз учешће индустрије од 87,8% и пољопривреде од 12,2%, док су Председништво и Извршни комитет ПК СКС за КМ на заједничкој седници 24. маја констатовали да је током 1967. дошло до стагнације и понегде до опадања производње у Покрајини, при чему је једино растао извоз, али не по планираној стопи. Последица наведеног био је пад укупног извоза са 14,5% у 1963. на 10,5% у 1967, као и смањење економичности за 2%, рентабилности за 30% и акумулативности за 50%. Током прва четири месеца 1968. индустријска производња је повећана за 2,7% захваљујући раду индустрије обојених метала, папира, гуме и коже и обуће. Током 1966. било је 28 извозника из Покрајине, у 1967. 21, а у прва четири месеца 1968. је тај број спао на 15. Нису остварене ни кадровске реформе зато што је од планираних 270 стручњака на специјализацију у иностранство током 1967. упућено свега њих 67, а од планираних 35 експерата у службу примљено 7. Тако је у Покрајини 1968. недостајало

²¹ Усвојени основи буџетске политике, Јединство, 18.3.1968; М. С., Усвојен предлог буџета за ову годину, Јединство, 25.3.1968; Рационално користити сваки друштвени динар, Јединство, 1.4.1968; Белешка са састанка код друга Мијалка Тодоровића, 2.4.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22; Белешка са састанка групе чланова ИК ЦК СКЈ, 4.4.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22; Седница Покрајинског извршног већа, Јединство, 22.4.1968; Стенографске белешке са 8. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 20.5.1968, АЈ, 507, III/131.

300 факултетски образованих стручњака и 1.100 висококвалификованих радника. Средином јуна је у Скупштини АПКМ разматрана активност Покрајинског извршног већа на спровођењу Закључака о смерницама и мерама развоја Косова и Метохије у текућој години. Тако је примећено да је просечна задуженост привреде по основу кредита за основна средства по једном запосленом износила у Југославији 16,3, у Србији 15,8 и на Косову и Метохији чак 34,8 милиона динара. Утврђено је и да велики број лица у Покрајини ради бесправно и да многи приватници избегавају да плаћају порез.²²

Почетком јула 1968. у рад је пуштена Фабрика ауто-делова *Рамиз Садику* у Пећи, која је радила у склопу фабрике Завода *Црвена застава* у Крагујевцу и требало да запосли 446 радника, односно до 1970. чак њих 1.200, док је у пробну производњу пуштена Фабрика перлона у Призрену, за чију изградњу је утрошено око 20 милијарди старих динара. На пленуму Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију 3. јула је саопштено да је од укупног обима инвестиција закључно са 1967. реализовано 142 милијарде динара или 23,5% планираних улагања у привреду Покрајине до 1970, при чему је просечна стопа развоја износила 0,7% у односу на предвиђено. На проширеној седници Извршног комитета ПК СКС за КМ средином истог месеца су разматране неке негативне појаве у друштвено-економским односима у Покрајини. У уводном излагању Илије Ђукића указано је да *акције СК нису биле адекватне броју негативних појава и њиховим последицама, због чега се стекао утисак да је друштво немоћно да се ефикасније бори.* Поред тога, често се прибегавало објашњењима да су законски прописи *недорађени и непрецизни*, да нема довољно искуства у борби против негативних појава, да су недефинисани појмови о личној и колективној одговорности и да је била неефикасна контрола појединих органа управљања. Због тога је затражено да се стане на пут додељивању стипендија студентима чији родитељи имају висока примања, запошљавању пензионера, подмићивањима и злоупотребама привилегија, као и да се хонорарни рад сведе на најнужнију меру.²³

У Скупштини АПКМ је 23. јула 1968. Илија Вакић изнео податке да је у првих пет месеци те године индустријска производња повећана 2,8% у односу на исти период 1967, а порасла је и вредност грађевинских радова за 2% и промета у трговини за 4%. Иако је продуктивност повећана 4% и реални лични доходи око 2%, и даље су се гомилале залихе производа, због чега је Покрајинско извршно веће предложило низ привредних мера

²² Предњаче обојени метали и производи хемијске индустрије, Јединство, 13.5.1967; Привредна стагнација, Јединство, 27.5.1968; В. С., Боље приређивање, Јединство, 24.6.1968.

²³ R. Gašić, „Jugoslovenski Detroit“. *Automobilska industrija u Kragujevcu 1953–1991*, Београд 2017, 140; *Нови индустријски гигант*, Јединство, 8.7.1968; С. Б., *Фабрика перлона пуштена у пробну производњу*, Јединство, 8.7.1968; *Борба за извршење реформе и смерница мора постати основно мерило идејно-политичке ангажованости свих комуниста*, Јединство, 8.7.1968; *Енергично против свих несоцијалистичких појава*, Јединство, 22.7.1968.

како би се превазишле тешкоће у пословању и смањили губици. Сходно томе, усвојене су одлуке о кредитним олакшицама у индустрији, пољопривреди, водопривреди, угоститељству и туризму. На седници Покрајинског извршног већа 29. августа оцењено је да је за седам месеци 1968. индустријска производња повећана за 10,5% у односу на исти период 1967. године. Од 16 грана индустрије у АПКМ, 11 је остварило већу и економичнију производњу, и то за 16% већу него претходне године. Порасли су извоз за 9,4% и средства инвестиција за 48%, док је разлика између личних доходака у Покрајини и Србији смањена са 8% на 5%. Па ипак, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 15. октобра је констатовано да активност на спровођењу Смерница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, којима је требало да буде унапређен привредни живот Југославије, *не даје потребне резултате* и да *добар део комуниста сумња да ће се оне спровести у дело*, као што је то био случај са ранијим плановима који су остајали неостварени. Уосталом, Јосип Броз Тито је 20. октобра на митингу у Лесковцу похвалио државна достигнућа у уравнотежењу платног биланса, пољопривредној производњи, модернизацији индустрије и порасту продуктивности од 6% годишње, приметивши да у Југославији и даље влада лоша привредна ситуација, посебно у вези са тешкоћама у стабилизовању цена.²⁴

Извршно веће АПКМ је 11. новембра 1968. усвојило Нацрт одлуке којом се распоређивало седам милиона динара додатних средстава добијених после ребаланса Буџета СФРЈ. Тако је планирно да се 3 милиона и 150 хиљада динара издвоји за образовање, 400.000 динара за побољшање студентског стандарда, а остатак за покрајинску културну и издавачку делатност и здравствене установе. Средином децембра је одржана седница управног одбора Покрајинске привредне коморе на којој је констатовано да је укупан приход привреде повећан за 9% у односу на 1967, и то доходак за 6%, извоз за 19,7%, али и залихе за 33%. Пораст индустријске производње био је већи у односу на СРС за 5,5 индексних поена, али је као проблем идентификован незадовољавајући квалитет производа због којих тржиште није могло да их апсорбује. За девет месеци 1968. привреда Покрајине извезла је робе у вредности 38 милиона и 149 нових динара, што је било 25% више него у истом периоду претходне године. Па ипак, подбацио је извоз пољопривреде и дрвних производа, где је остварено 55,9% односно 51,7% од планираног, док је највише извезено обојених метала, хемијских производа и текстила. На Трећој пленарној седници ЦК СКС 26. децембра констатовано је да је у на Косову и Метохији у периоду од 1961. до 1966. дошло до пораста укупне производње са просечном стопом од 10,2% напрема просечној стопи у СРС од 8,4%. Иначе, крајем де-

²⁴ Усвојене одлуке о кредитним и другим олакшицама, Јединство, 29.7.1968; Т. М., Нагли пораст индустријске производње, Борба, 30.8.1968; Повољно кретање индустријске производње, Јединство, 2.9.1968; Записник са 52. седнице ИК ЦК СКЈ, 15.10.1968, АЈ, IV/52; Велики народни збор у Лесковцу, Јединство, 21.10.1968.

цембра је свечано пуштен у рад погон за израду цигарета са филтером – *Морава* и *Косовски божур* у Гњилану, за чије опремање је утрошено 150 милиона динара. Економска ситуација у Југославији је крајем 1968. била изузетно лоша, о чему сведочи чињеница да се број запослених од 1964. до 1967. смањило за 47.000, односно да је у 1968. број незапослених био већи за 47% него 1964. године.²⁵

Покрајински комитет СКС за Косово је 6. јануара 1969. констатовано да је у протекле три године стопа раста укупне производње порасла 6,6% у односу на 1965. и индустријска производња 10%, при чему је креиран план да се до 1970. асфалтира 700 километара саобраћајница и да се електрификује 85% домаћинстава у Покрајини. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара је указано да је, и поред пораста привредне активности од 12% у децембру 1968, поларизација у односима развијених и неразвијених република и крајева претила да додатно дестабилизује економске прилике. Тако је наглашено да се с једне стране негира свака потреба издвајања додатних средстава и њихово преливање у развој неразвијених република и крајева, док се с друге стране нереално и прекомерно траже допунска средства којих нема у државној каси. Због тога је констатовано да *СК није довољно присутан у конституисању, одбрани и афирмацији усвојене политике* и да би ово питање требало рашчистити на Деветом конгресу СКЈ како не би угрозило стабилност Југославије. У таквим околностима, на седници скупштине Привредне коморе САП Косова 21. јануара је закључено да је за једанаест месеци 1968. физички обим индустријске производње повећан за око 7%, вредност укупног извоза око 16%, инвестиционих улагања 63%, укупан приход 9%, нето-продукт 14% и доходак 6%. Па ипак, за девет месеци 1968. губици су били већи за 436% него у 1967, од чега је 79% отпадало на пољопривреду. Покрајини је било потребно 11.567 лица са високом стручном спремом, док је од укупног броја запослених радника 75% имало потребне квалификације.²⁶

Председник Извршног већа СР Србије Ђурица Јојкић посетио је од 17. до 21. фебруара 1969. САП Косово, где је обишао Косово Поље, Звечан, Обилић, Призрен, Ђаковицу, Пећ, Урошевац и Гњилане интересујући се за спровођење привредне реформе и будући развој Покрајине. Том приликом је председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић од госта затражио низ олакшица за привреду САПК, интервенисање Фонда репу-

²⁵ *Istorija SKJ...*, 237; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 339; *Још три милиона за образовање*, Борба, 12.11.1968; Информација секретару СИБ-а, 13.12.1968, АЈ, 130, К-685; *Оживљавање привредне активности*, Јединство, 16.12.1968; *Извоз већи од прошлогодишњег*, Јединство, 23.12.1968; Стенографске белешке са 3. пленарне седнице ЦК СКС, 26.12.1968, АС, Ђ-2, К-71; М. С., *Свечано пуштен у рад погон за израду цигарета са филтером*, Јединство, 30.12.1968; Информација о привреним кретањима у 1968. и првим месецима 1969. године, јули 1969, АС, Ђ-2, СКС, К-16.

²⁶ З. В., *Пленум Покрајинског комитета СК*, Јединство, 13.1.1969; Стенографске белешке са 58. седнице ИК СК СКЈ, 10.1.1969, АЈ, 507, IV/57; *Ефикасније користити средства*, Јединство, 27.1.1969.

бличких резерви ради покрића губитака у пољопривреди, помоћ око запошљавања вишка радне снаге и подршку око међународних зајмова за изградњу пута Приштина–Ниш и Хидросистема *Ибар–Лепенац*. Колико је ситуација била критична показује полемика која је избила на заседању Скупштине СФРЈ 5. и 6. марта у којој је указано да се не остварује зацрта-на политика развоја неразвијених република и крајева. Сходно томе, Федерација је преко СИВ-а морала да потврди да ће све њене обавезе према неразвијеним републикама и крајевима бити измирене до 1971. године. Међутим, из Закључака СИВ-а се уочава да је од 1966. дошло до заостајања националног дохотка по становнику у СР Босни и Херцеговини и посебно на САП Косову у односу на просечан национални доходак на нивоу СФР Југославије.²⁷

Материјали припремани за потребе Девог конгреса СКЈ, одржаног од 11. до 15. марта 1969, показују да је у периоду од 1964. до 1968. у привредни развој САП Косова инвестирано је 4,5 милијарди нових динара, од чега је највећи део потрошен за развој индустрије коже и пољопривреде. Физички обим индустријске производње повећан је у овом периоду за 71%, док је у пољопривреди производња углавном премашила ниво предвиђен средњорочним планом. У Обилићу је у оквиру комбината *Косово* изграђено или започето са изградњом више објеката базичне индустрије, у Косовској Митровици је изграђена нова *Трепча* са електролизом цинка, топионицом и фабриком акумулатора, у Пећи је подигнута фабрика за производњу ауто-делова, у Призрену фабрике супралона и поврћа и у Урошевцу фабрика за производњу алата, изграђени су путеви Приштина–Призрен, Урошевац–Скопље и Приштина–Подујево, а при крају су били радови на деоницама Косовска Митровица–Рашка и делу Јадранске магистрале Косовска Митровица–Рожаје и Пећ–Приштина–Ниш. Док је 1963. из Покрајине извезено робе у вредности око 167 милиона динара, тај износ је у 1968. био око 422 милиона динара. Лични дохоци су порасли са 300 динара у 1964. на 749 динара у 1968. години. На Девог конгресу СКЈ Јосип Броз Тито је истакао да *привредна и друштвена реформа није никакав једнократни акт*, већ да представља *процес сталних промена које треба да доведу до уклањања свега што је заостало*, односно да је партијском политиком у периоду од 1965. до 1968. национални доходак повећан 18%, индустријска производња 18%, друштвени производ 3,5 пута, пољопривредна производња 2 пута и размена са иностранством око 9 пута. Како је потрошња у области животног стандарда порасла 20%, он је извео закључак да реформа није угрозила овај сегмент, али се сложио да је питање запослености једно од најтежих. Пошто се заложио да се у наредном пери-

²⁷ *Политика развоја неразвијених крајева дала је велике резултате*, Јединство, 24.2.1969; Белешка о договореним ставовима и мерама приликом боравка председника и чланова Извршног већа СРС САП Косову, 18.3.1969, АЈ, 130, К-684; Закључци СИВ-а о остваривању политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и крајева у периоду 1966–1970. године, 18.2.1969, АЈ, 130, К-684; *Не остварује се политика развоја неразвијених*, Борба, 6.3.1969; Савезном извршном већу, 12.3.1969, АЈ, 130, К-684.

оду настави процес ликвидације државног капитала, уреди девизни систем, еластичније примењује царинска заштита, поспешује интеграција у привреди, дограђује банкарски систем и усаврши принцип расподеле доходака, Броз је потврдио да ће се очувати и даље развијати Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева.²⁸

Извршно веће САП Косова је 22. марта 1969. утврдило предлог покрајинских закона о буџету и допунским средствима општина, док су у Покрајинској скупштини 27. марта разматрана привредна кретања у 1968. и могућности развоја у 1969. години. Експозе је поднео Илија Вакић, указавши на потребу задржавања постојећих стручњака у Покрајини и довођења нових из других делова Југославије, интензивирања интеграционих процеса, нових улагања и израде планова програмирања развоја САПК после 1970. године. Он је још истакао да је производ друштвене привреде био у 1968. за 4,1% већи него 1967. и индивидуални мањи за 7%, окрививши за то сушу и лош род пољопривреде. Очекивања су била да друштвени производ укупне привреде буде у 1969. већи за 16,5%, друштвене привреде за 19,6% и индивидуалне за 10%, као и да се број запослених у привреди повећа за 2.800 лица и да се око 9.000 лица оквалификује ради запошљавања ван Покрајине. Вакић је посебно изразио задовољство што су за 1969. планиране веће инвестиције за 18,4%, при чему су средства Фонда федерације износила 530 милиона или 36% укупних инвестиција. На крају седнице су усвојене смернице, мере и закључци за развој САПК у 1969. години. Покрајински буџет за 1969. годину је усвојен 11. априла у Скупштини САПК у износу од 590.864.000 нових динара. Покрајински буџет је био 15,4% већи него у претходној години, при чему су сопствени приходи чинили 34,4 милијарде динара или 41,7%, а остало биле дотације Федерације и Србије. Већи део Покрајинског буџета, од око 45%, био је намењен за општинске буџете, за потребе Покрајине издвојено је 17,5%, а остало је ишло на општинске заједнице образовања. Иначе, у Ѓъилану је, уз присуство потпредседника Скупштине СФРЈ Џавида Ниманија, члана СИВ-а Али Шукрије и потпредседника Скупштине СРС Синана Хасанија, 27. марта у рад пуштена Фабрика за производњу рашел-полиестер завеса у оквиру Текстилног комбината.²⁹

Покрајински комитет СКК је 5. априла 1969. констатовао да су губитке у претходној години оствариле 273 радне организације у САП Косову, у којима је било запослено 22.376 радника, да највећу неликвидност од

²⁸ D. Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1976, 289; *Deveti kongres SKJ. Stenografske beleške*, I..., 35; *Развитак Косова од Осмог до Деветог конгреса*, Јединство, 13. 3. 1969.

²⁹ М. С., *Утврђен предлог Закона о овогодишњем буџету*, Јединство, 24.3.1968; *Година највећих улагања у привреду Косова*, Јединство, 31.3.1969; *Закон о Буџету САП Косова за 1969. годину*, Службени лист САПК, 15, Приштина 1969; *Усвојен Закон о буџету и допунским средствима општина*, Јединство, 14.4.1969; *Пуштена у погон још једна фабрика*, Јединство, 31.3.1969.

79% трпи пољопривредни сектор и да су губици у индустрији 12%. Поред тога, уочено је да је 49,3 радника имало лични доходак нижи од 60.000 динара, што је било мање од југословенског просека. У Кишници је 26. априла одржан велики народни митинг поводом завршетка прве фазе изградње рудника *Ајвалија* и *Кишница*, када је члан Савета Федерације Светозар Вукмановић Темпо позвао све народе и народности да сложено живе у Покрајини. Крајем априла одржан је народни митинг у РЕХК *Косово*, у Обилићу, где су свечано пуштене у рад I и II фаза површинског копа Белаћевац и III и IV фаза сепарације у овом погону, уз присуство председника Републичког извршног већа Ђурице Јојкића, председника ПК СКК Вели Деве и председника Покрајинског извршног већа Илије Вакића. На седници Покрајинске конференције СК 8. маја, констатовано је да од око 1.143.000 становника САПК близу 700.000 чине пољопривредници и да пољопривреда даје 36% укупног дохотка Покрајине. Такође, указано је да је у последње четири године у индустрију уложено 245 милијарди динара, а у пољопривреду свега нешто више од 20 милијарди. С тим у вези био је и податак Покрајинског извршног већа, саопштен крајем маја, да је привреда Покрајине током 1969. запослила 1.600 нових радника, што је представљало повећање од 6% у односу на претходну годину. Сходно томе, препоручено је свим општинама да оснују фондове солидарности за незапослене, одакле би се прикупљена средства упућивала за развијање различитих делатности и подизање објеката који би могли да запосле нове раднике. Поводом Дана младости 25. маја је пуштена у рад Фабрика синтетичких влакана у Призрену, чија изградња је започета 1965. и која је требало да запосли 566 радника и остварује 7 милијарди динара прихода. У јуну су раднички савети *Тренче*, *Бора* и београдског *Југометала* донели одлуку да ступе у интеграцију, при чему је било планирано да *Бор* и *Тренча* уложе до 1970. преко три милијарде динара у модернизацију старих и изградњу нових објеката.³⁰

Извршни биро Председништва СКЈ је 3. јуна 1969. закључио да је индустријска производња највише повећана у СР Црној Гори 28,5% и СР Македонији 18,4%, а затим на САП Косову 14,3% и у СР Босни и Херцеговини 7,1%. Стопа развоја СФР Југославије износила је 7,6%, а САП Косова 6,2%. Средином истог месеца је Скупштина САПК закључила да је за прва три месеца 1969. индустријска производња у Покрајини повећана за

³⁰ Раднички савет РЕХК *Косово* у Обилићу је почетком јуна 1969. за новог генералног директора изабрао Ризу Сапунџију, док је дотадашњи директор Божидар Недељковић именован за потпредседника Извршног већа САПК. Видети: Материјал са 6. пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; *Завршена прва фаза изградње рудника „Ајвалија и Кишница“*, Јединство, 28.4.1969; *Сви заједно ћемо наставити борбу за веће материјално богатство читаве наше заједнице*, Јединство, 30.4.1968; З. В., *Седница Покрајинске конференције СК*, Јединство, 12.5.1969; *Само јединствени можемо постићи победе*, Јединство, 26.5.1969; *Треба предузимати мере да се повећа запосленост*, Јединство, 26.5.1969; *Риза Сапунџија генерални директор комбината „Косово“*, Јединство, 9.6.1969; *Удружују се „Тренча“, „Бор“ и „Југометал“*, Јединство, 9.6.1969.

12,5% у односу на исти период претходне године. Осим тога, порасли су извоз за 34,5%, вредност грађевинских радова за 11,5%, запослености за 7%, продуктивности рада за 6,1%, укупних примања становништва за 10%, а дошло је и до смањења залиха готових производа. С друге стране, на седници Председништва СКЈ 16. јуна је констатовано да се повећавају диспропорције између развијених и неразвијених југословенских република и покрајина, односно да је национални доходак по глави становника у СР Словенији 8.410 динара, у СР Хрватској 5.800, у СР Србији 4.650, у СР Македонији 3.110, у СР Босни и Херцеговини 2.920, у СР Црној Гори 2.900 и да је најнижи на САП Косову 1.700 динара. На Деветој пленарној седници ЦК СКС, одржаној 19. и 20. јуна, похваљен је пораст у индустријској производњи СР Србије од 11,2% који је био највећи у протекле три године. Па ипак, уочено је да од 6,5 хиљада радних организација у СРС са губитком послује 11% и затражено да се омогући убрзани раст привреде у САПК. Председник ЦК СКС Марко Никезић је крајем истог месеца бора вио у првој званичној посети САПК, када је посетио више градова и привредних објеката и водио разговоре са покрајинским руководством. Никезић се заложио за даља инвестирања југословенске заједнице у привредно развијање Покрајине, али и побољшање кадровских, здравствених, просветних и културних прилика. Такође, он је поручио да су *они који добро послују све мање спремни да субвенционирају оне који производе губитке и да слаби привредници траже спас у новим инвестицијама*. На Дан бораца, 4. јула, свечаним пресецањем траке у Лепосавићу је Илија Вакић пустио у рад последњу саобраћајну деоницу Ибарске магистрале између Косовске Митровице и Рашке у дужини од 40 километара.³¹

Извршно веће САП Косова је 17. септембра 1969, и поред великих државних улагања, констатовало да инвестициона средства из Фонда федерације и из Југословенске инвестиционе банке не притичу редовно. Наведено је стварало додатне привредне тешкоће Покрајини, јер су предузећа која су градила или проширивала своје капацитете била принуђена да користе своја обртна средства и тиме додатно производе неликвидност. Због тога су 22. септембра на проширеној седници ПК ССК, којој је присуствовао члан Секретаријата ЦК СКС Михаљ Шефер, разматрана актуелна идејно-политичка питања остваривања привредне реформе и задатака СК. Уводно излагање поднео је Јово Шотра, критикујући слабу активност и недовољну одговорност партијских организација у Покрајини у спровођењу привредне реформе. Он је указао да је за шест месеци 1969, у односу на исти период 1968, порасла производња неметала за 29,3%, коже и обуће 22,3%, дрвне индустрије 19,8%, обојене металургије 18,2% и угља 13,6%,

³¹ Записник са 10. седнице ИБ ПСКЈ, 3.6.1969, АЈ, 507, IV/72. М.С., *Привреда повећала производњу*, Јединство, 16.6.1969; Стенографске белешке са 4. седнице ПСКЈ, 16.6.1969, АЈ, 507, III/140; Информација са 9. седнице ЦК СКС, 19-20.6.1969, АЈ, 837, II-3-а-2/339; З. В., *Марко Никезић на Косову*, Јединство, 30.6.1969; *Још једна радна победа*, Јединство, 7.7.1969.

али да описано није достигло планиране износе. Највећа негативна одступања забележена су у производњи угља, електроенергије и металној и хемијској индустрији. У наставку, Шотра је указао да је за првих осам месеци 1969. остварен пораст индустријске производње од 9,8%, а да је било планирано 19,5%, да се план површинског копа у Белаћевцу остварује свега 40%, да су термоелектране *Косово* због неодговорног рада неколико пута стале са производњом, да рудари у Старом Тргу *играју карте уместо да раде* и да постоје велика дуговања и гомилања робе у комбинатима *Трепча* и *Косово*. Упркос лошем пословном амбијенту, он је похвалио што је током 1969. запослено 9.680 нових радника у Покрајини. Током дискусије Вели Дева се посебно осврнуо на лоше пословање у малим општинама, које су биле заступљене са 60% у Покрајини, указавши да се *демократија не може поистовећивати са анархијом и самовољом*. Тако су на овом састанку истакнуте основне слабости привредног развоја Покрајине које су биле оличене у недисциплини, крађама, деформацијама материјалне природе, неодговорном односу према друштвеној имовини, недовољном броју стручних кадрова, великој незапослености и општој неликвидности у привреди.³²

Председник СИВ-а Митја Рибичич (1919–2013) током боравка у посети САП Косову 28. и 29. септембра 1969. похвалио је што је у тој години у иностранству запослено 7.800 радника из Покрајине. Председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић је искористио прилику да госта обавести о нередовном приливу средстава из Фонда федерације, на шта је Рибичич одговорио да је САПК потребан *убрзанији развој на бази већег коришћена сопствених природних богатстава*. У говору Михаила Звицера на Десетој седници ЦК СКС, одржаној 3. октобра 1969, први пут је експлицитно истакнут проблем пренасељености Покрајине, посебно у сфери аграра, као једног од кључних узрочника проблема у привреди. На селу је живело око 70% становништва са доминантним учешћем индивидуалног сектора од око 85% и великом уситњеношћу поседа од око 50% поседа до 5 хектара. При томе, Звицер је затражио од руководства ЦК СКС да се средства за привредни развој САПК не црпе само из Фонда федерације, да се пронађу други извори финансирања и да акције на овом плану не буду кампањског карактера. На заједничкој седници Покрајинског и Привредног већа Скупштине САПК 9. октобра је разматрана неликвидност привреде у Покрајини, када је закључено да инвестициона улагања у привреду заостају за 22% и у непривредним делатностима 75%, те да је од планираних трансхи за текућу годину реализовано свега 39%. О актуелним питањима развоја друштвено-економских односа и ликвидно-

³² Информација председника Покрајинског извршног већа И. Вакића, 2.10.1969, АЈ, 130, К-684; *Средства за инвестиције не притичу редовно*, Јединство, 22.9.1969; Информација о 9. пленарној седници ПК СКК, 22.9.1969, АЈ, 837, П-3-а-2/354; Актуелна идејно-политичка питања остваривања реформе и задаци СК, 22.9.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; *Развијати стваралачку иницијативу радних људи*, Јединство, 29.9.1969; *Покрајини је потребан убрзанији развој*, Јединство, 29.9.1969.

сти привреде било је речи и на седници Председништва СКЈ 14. октобра, када је затражено *превазилажење остатака тзв. државног капитала*, док је председник Скупштине СРС Драгослав Марковић боравио од 12. до 15. новембра у Покрајини где је посетио радне организације и водио разговоре у општинским скупштинама о друштвено-економским кретањима. На крају посете, Марковић је закључио да је *мало општина у Србији које су доживеле тако динамичан развој као што је Приштина* и поручио да *развој неразвијених није ствар солидарности, већ израз економског интереса читаве заједнице*.³³

Поводом Дана Републике, 29. новембра 1969. је одржан велики народни митинг у Штрпцу током којег је председник ПК ССРН Косова Аслан Фазлија свечано отворио нови асфалтни пут Догановић–Штрпце. На заседању Извршног бироа ПСКЈ 9. децембра разматрани су основни елементи југословенске економске политике у 1970, што је искористио Фадиљ Хоџа да критикује неостваривање политике бржег развоја неразвијених подручја, посебно САП Косова. Он је био резигниран чињеницом да планиране привредне пројекције нису остварене током четири протекле године, у вези са чиме је закључио да *оно што је пропуштено не може бити остварено ни у последњој години петогодишњег плана*, односно 1970. години. Објаснивши да око 74% средстава амортизације у Покрајини иде на отплату раније добијених кредита, Хоџа је указао да због тога САПК има веома скучене могућности за развој путем сопствених средстава, на шта се надовезивало нередовно притицање инвестиција из развијених република и изостајање иностраних кредита, али и проблем да је 60% укупног обима средстава требало реализовати у последње две године Петогодишњег плана. Уочљива је била и тенденција опадања ванпривредних инвестиција које су у периоду од 1957. до 1965. износиле 21%, а после 1966. око 12%. Опао је и степен запослености са 8,2% у 1965. години на 7,8% у 1968. години. Пошто је рекао – *Језик иде тамо где зуб боли. Косово је проблем посебан. Косово је у једном посебном заостатку*, Хоџа је затражио да се о проблему неостваривања прокламоване политике бржег развоја недовољно развијених подручја, посебно САПК, расправља на посебној седници Извршног бироа ПСКЈ. Тако је на измаку 1969. било јасно да су и поред великих улагања југословенске заједнице, посебно развијених република, економске и привредне прилике у Покрајини показивале тренд заостајања, што је изазивало велико незадовољство тамошње албанске партијско-политичке елите.³⁴

³³ *Биће потребно више средстава и напора да се обезбеди бржи развој Косова*, Јединство, 2.10.1969; Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКС, 3.10.1969, АС, Ђ-2, К-72; *Покрајинска скупштина о неликвидности*, Јединство, 13.10.1969; М. С., *Посета Драгослава Марковића Косову*, Јединство, 13.11.1969; *Посета Драгослава Марковића Косову*, Јединство, 17.11.1969.

³⁴ Едвард Кардељ је крајем 1969. указао на нову опасност по привредни развој Југославије тзв. *техноменаџерство*, које је тежило да негира радничко самоуправљање и партијску и државну премоћ. У питању су били директори великих интегрисаних предузећа

Скупштина АП Косова и Метохије је почетком 1968. затражила од Скупштине СР Србије да подржи економске мере за бржи развој Покрајине, односно да помогне редовније притицање финансијских средстава из Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недо-вољно развијених република и крајева и омогући услове за наставак реконструкције и изградње привредних и инфраструктурних објеката. Том приликом су као највећи узрочници економских тешкоћа у Покрајини наведени низак ниво привредне развијености, слаба материјална база и недостатак стручних кадрова. У таквим околностима, Извршни комитет ЦК СКЈ је 24. јануара констатовоао да се ток привредне реформе не остварује у складу са донетим одлукама, док је 30. марта усвојен Буџет АПКМ, дотиран са 60% од Федерације и Србија, који је реално био мањи за 6-7% у односу на 1967. годину. Пошто је у априлу Јосип Броз Тито критиковао тежње југословенских република да стварају националне економије, Председништво и Извршни комитет ЦК СКЈ су на заједничкој седници 20. маја констатовали да у народу расте незадовољство услед стагнације производње, проблема незапослености и економске бесперспективности. Наведено се одражавало на АПКМ, тако да је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 24. маја саопштено да је током 1967. дошло до стагнације и смањења производње у Покрајини, да је опао укупни извоз и да је недостајало 300 факултетски образованих лица и 1.000 висококвалификованих радника у привреди. Поред тога, задуженост привреде је по једном запосленом износила у СФРЈ 16,3%, у СРС 15,8% и у АПКМ чак 34,8%.

У јулу 1968. је отворена Фабрика ауто-делова *Рамиз Садику* у Пећи и у пробну производњу је пуштена Фабрика перлона у Призрену, али је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију констатовоао да је закључно са 1967. било реализовано само 23,5% планираних државних улагања у АПКМ до 1970. и позвао на сузбијање појава дељења стипендија студентима чији родитељи имају висока примања, запошљавања пензионера, подмићивања и злоупотреба привилегија. Покрајинско извршно веће је у августу оценило да је од 16 грана индустрије у АПКМ њих 11 остварило већу и економичнију производњу и да је разлика између личних доходака у Покрајини и Србији смањена са 8% на 5%. Допунска средства из Буџета СФР Југославије за потребе АП Косова и Метохије наменски су распоређена 11. новембра за побољшање образовања и студентског стандарда, те за издавачке, културне и здравствене потребе. Међутим, у то време је у покрајинској привреди било приметно гомилање робе коју због незадовољавајућег квалитета тржиште није могло да апсорбује. На Трећој

који су почели да воде борбу за место Југославије у светској економији, јер је током привредне реформе Југославија изашла на светску економску позорницу, где је владао капиталистички систем привређивања некомпатибилан са поставкама радничког самоуправљања. Видети: D. Bilandžić, *Povijest izbliza...*, 84; *Велики митинг у Штрпцу*, Јединство, 4.12.1969; Стенографске белешке са 27. седнице ИБ ПСКЈ, 9.12.1969, АЈ, 507, IV/89.

пленарној седници ЦК СКС 26. децембра је саопштено да је у АПКМ од 1961. до 1966. дошло до пораста укупне производње са просечном стопом од 10,2% напрема просечној стопи у СРС од 8,4%, а ускоро је у рад пуштен погон за израду цигарета са филтером *Морава* и *Косовски божур* у Гњилану. Привредни губици у Покрајини су у 1968. били већи за око 436% у односу на претходну годину, од чега је 79% отпадало на пољопривреду, док је од укупног броја запослених радника 75% имало потребне квалификације.

Почетком 1969. године био је приметан нарастајући антагонизам између развијених и неразвијених југословенских република, о чему је 10. јануара расправљано на седници Извршног комитета ЦК СКЈ. Тако је на заседању Скупштине СФРЈ 5. и 6. марта дошло до полемике у вези са неостваривањем зацртане политике развоја неразвијених република и крајева, на шта се надовезао закључак СИВ-а да је у 1966. дошло до заостајања националног дохотка по глави становника САП Косова у односу на просечан национални доходак на нивоу СФР Југославије. На Деветом конгресу СКЈ, одржаном од 11. до 15. марта, Јосип Броз Тито је потврдио да ће југословенска заједница кроз Фонд федерације наставити да улаже у привредни развој неразвијених република и крајева, упркос мишљењу развијених република да тиме оштећују сопствени прогрес. Средства Покрајинског буџета за 1969. годину су била већа за 15,4% у односу на 1968, при чему су сопствени приходи САПК износили 41,7% и остало биле дотације Федерације и Србије. Око 45% Буџета САПК ишло је за намене општинских буџета, 17,5% за потребе саме Покрајине и остало на општинске заједнице образовања. Па ипак, ПК СКК је 5. априла констатовао да су губитке у 1968. оствариле чак 273 радне организације са 22.376 радника. С друге стране, у Гњилану је 27. марта отворена Фабрика за производњу решелполиестер завеса, у априлу су у Обилићу пуштене у рад I и II фаза површинског копа Белаћевац и III и IV фаза сепарације у овом погону, 25. маја је у Призрену рад започела Фабрика синтетичких влакана и у јуну је уследила интеграција *Тренче*, *Бора* и *Југометала*.

Извршни Биро Председништва СКЈ је 3. јуна 1969. констатовао да стопа развоја СФРЈ износи 7,6% и САПК 6,2%. Председништво СКЈ је 16. јуна закључило да је национални доходак по глави становника у југословенској федерацији најнижи у САП Косову 1.700 динара, док је највећи у СР Словенији 8.410 динара. На основу препоруке Девете пленарне седнице ЦК СКС, одржане 19. и 20. јуна, да се убрза раст привреде у САПК, председник ЦК СКС Марко Никезић је крајем истог месеца боравио у САПК где је подржао даља материјална улагања у њен развој, али на рационалним основама. Иако је у ово време дошло до смањења залиха готових производа у Покрајини, нередовно притицање средстава Фонда федерације почело је изнова да повећава неликвидност покрајинских предузећа, при чему је оствареност индустријске производње била 9,8% уместо планираних 19,5%. Током посете председника СИВ-а Митје Рибичича

САП Косову 28. и 29. септембра је саопштено да је у 1969. запослено у иностранству 7.800 радника, мада је наредног месеца Скупштина САПК потврдила да је реализовано свега 39% планираних трансхи државних инвестиција. Због тога је Фадиљ Хоџа на седници Извршног бироа Председништва СКЈ 9. децембра критиковао неоствареност политике бржег развоја САПК за протекле четири године, посебно у вези са опадањем ванпривредних инвестиција, нередовним приливом државних средстава и порастом незапослености. Сходно описаном, привредна кретања на Косову и Метохији су се током 1968. и 1969. налазила између с једне стране тежњи југословенске федерације да упркос економској кризи, сходно својим могућностима и на бази политички мотивисане солидарности развијенијих република настави улагања у развој Покрајине и с друге стране континуираног привредног заостајања Покрајине услед њене превелике заосталости на свим нивоима, сталног прилива нове радне снаге и неискоришћавања сопствених потенцијала развоја.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

КУЛТУРА, ПРОСВЕТА И ЗДРАВСТВО НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1966–1969.

5.1. Нови културно-просветни и здравствени токови 1966–1967.

Југословенска федерација је од 1958. године повећала државну бригу и финансијска улагања у развој културе, просвете и здравства у Аутономној Косовско-метохијској Области. У Приштини су током 1958. и 1959. отворене Виша педагошка школа, Виша управна школа, Виша пољопривредна школа и Филозофски факултет, а током 1961. Виша техничка школа и Правно-економски факултет, које су биле прве установе такве врсте у Области. У овом периоду је сузбијана неписменост становништва, инсистирано је на обухвату свих ученика основношколским образовањем и порасту броја ђака у школама другог степена, проширен је фонд књига у обласним библиотекама, повећан је програм Радио Приштине на албанском и турском језику, сузбијане су заразне болести и промовисана је вакцинација деце. Током 1964. и 1965. у Аутономној Покрајини Косову и Метохији је проширен број основних и средњих школа, мада је свега 12,5% ученица албанске националности уписаних у први разред стизало до осмог разреда основне школе, повећан је број стипендија за студенте, порасли су тиражи гласила на албанском језику, отварање су нове болнице, а са радом је започео и Технички факултет у Приштини. Па ипак, и поред континуираних улагања СФР Југославије и СР Србије у ове домене и негативног утицаја нарастајуће економске кризе, на Косову и Метохији су били присутни проблеми изразите културне, просветне и здравствене заосталости, константног пораста популације посебно међу албанским становништвом и проиредентистичког деловања учитеља, наставника и интелектуалаца албанске националности.¹

У таквим околностима, СИБ је у јануару 1966. разматрао програм мера за искорењивање неписмености у Југославији, у вези са чиме је констатована најнижа државна стопа обухвата школских обвезника од 7 до 15 година старости на Косову и Метохији од 66,3%. Процент неписмених по старосним групама износио је у СФРЈ: 10-19 година 5,1%, 20-34 година 13,0%, 35-64 година 29,1% и преко 65 година 43,9%, односно у СРС: 4,7% напрема 13,7% напрема 32,3% напрема 49,4% и у АПКМ: 13,4% напрема 36,2% напрема 64,5% напрема 80%. Процент запослених аналфабета у Покрајини износио је 13,9%. Истог месеца је у Покрајинском комитету СКС за Косово и Метохију закључено да је основним образовањем обухваћено 202.514 ученика, од којих 131.607 Албанаца и 3.188 Турака. Ви-

¹ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 303.

шим разредима основне школе било је обухваћено 57,87% ђака и основну школу је у потпуности завршавало 30% ученика уписаних у први разред. У основним школама су радила 6.384 просветна радника, од којих 3.752 Албанца и 99 Турака, при чему је недостајало 436 учитеља. У АПКМ је свега 2,2% становништва имало средњошколско образовање. Радило је 58 школа другог степена од којих 11 гимназија са 6.439 ученика, 11 школа за ученике у привреди са 3.135 ученика, 3 школе са практичном обуком са 333 ученика, 5 техничких школа са 3.086 ученика, 5 пољопривредних школа са 2.050 ученика, 7 економских школа са 3.311 ученика, 5 учитељских школа са 3.905 ученика, 3 медицинске школе са 1.186 ученика и 3 уметничке школе са 373 ученика. Од укупног броја наставног кадра у школама другог степена од 1.019 лица, квалификовано је било 437. У Покрајини су радила три факултета – Филозофски, Правно-економски и Технички, 2 више педагошке школе, 2 више техничке, по једна виша пољопривредна и економско-комерцијална школа. Током школске 1965/66. било је уписано 3.650 редовних и 4.741 ванредни студент, од којих студентата Албанаца и Турака 1.405 редовних и 1.251 ванредан. Домским смештајем било је обухваћено свега 550 студената. Укупан број сталног наставног кадра на високошколским установама износио је 221 и хонорарних 143, при чему из редова народности 83. У АПКМ је било само 0,3% становништва са вишом и високом спремом.²

На Косову и Метохији је у исто време било 28 матичних и 89 других библиотека, 41 биоскоп, радили су Покрајинско народно позориште, Покрајински музеј, Покрајински државни архив, Покрајински завод за заштиту споменика, Покрајински културно-пропагандни центар и велики број домова културе. Па ипак, број библиотека је био у сталном опадању са 220 у 1953. на 117 у 1966, а књижни фонд недовољан – 344.121 књига, од којих на албанском језику 98.483. Док је просечан књижни фонд у СРС износио 61 књигу на 100 становника, у АПКМ је тај однос био 32:100. Слично је било и са биоскопском мрежом, јер је на један биоскоп долазило 24.000 становника и на једно седиште њих 65. У Покрајини је деловало 15 ансамбала аматерских позоришта, 201 драмска секција, 132 хора, 29 мандолинских оркестара, 23 народна оркестра и 217 литерарних секција. Када је у питању периодика, на албанском језику су поред дневног листа *Рилндја* објављивана гласила: *Пионери* (32.000 примерака), *Јате е ре* (8.000), *Зани и ринис* (11.000), *Препарими* (3.500), *Шендети* (18.000) и *Принди* (2.000), а на српскохрватском језику поред листа *Јединство* (8.000) издаван је књижевни часопис *Стремљења* (1.000). Постојале су и периодичне публикација на оба језика – *Старине Косова и Метохије* (2.000), *Гласник музеја Косова и Метохије* (1.000), *Годишњи државни архив АПКМ* (1.000), *Албанолошка истраживања* (1.500), као и *Наша*

² М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 331; Информација о мерама за програм искорењивања неписмености у Југославији, јануар 1966, АЈ, 130, К-59.

пракса и Правно-економски преглед. Велико незадовољство у Покрајини је изазивала чињеница да је од 1962. до 1965. из Фонда СР Србије за развој издавачке делатности народности издвајано за потребе АП Војводине 1.822,03 динара по глави становника, а за потребе АП Косова и Метохије 697,02 динара. У АПКМ је радило 115 одељења основних школа на турском језику са 3.313 ђака и 11 одељења средњих школа са 430 ђака, док је на Вишој педагошкој школи постојала катедра за турски језик и књижевност. У погледу радио-програма око 77% емисија се емитовало на албанском језику, 14% на српскохрватском и 9% на турском. Према је Радио Приштина побољшала домет свог сигнала, развој телевизије у Покрајини у ово време још није био озбиљније разматран.³

Председник Скупштине АПКМ Станоје Аксић је у јануару 1966. одбранио докторску дисертацију на Правном факултету у Београду под називом *Положај аутономних јединица у уставном систему СФРЈ са посебним освртом на развој АП Косова и Метохије*, која је касније штампана као монографија. Покрајинско извршно веће је 15. фебруара усвојило Нацрт одлуке о оснивању Покрајинског фонда за образовање, који је требало да располаже са 8.116.000 нових динара. Тиме је било предвиђено стипендирање око 400 покрајинских студената, а износ стипендије је увећан за 35% у односу на 1965. годину. Почетком априла се на рачун Покрајинског фонда за унапређење културних делатности слило 332 милиона динара, од којих је око 50% требало да буде утрошено на изградњу и адаптацију објеката за културне делатности и набавку опреме, а за конзерваторске и рестаураторске радове на споменицима културе 36 милиона динара. Крајем јуна је одржана Годишња скупштина књижевника Косова и Метохије на којој је разматрана активност у протекле две године, током којих су објављена 33 оригинална литерарна дела на албанском и српскохрватском језику, од чега 17 збирки песама и 13 дела прозе и књига есеја. Током августа је констатовано да је за последњих пет година у Покрајини обавезним школовањем обухваћено 78% деце, а другим степенима образовања око 29% и високим школством 3,4%. Средином септембра у Покрајини су започете дискусије о новом Закону о финансирању образовања, који је требало да почне са применом од 1. јануара 1967. године. У вези са наведеним је констатовано да је од 1960. прилив ученика на Косову и Метохији био највећи у Југославији, односно да се њихов број са 157.616 у школској 1960/61. попео на преко 202.000 у школској 1965/66. години. Сходно томе, направљене су пројекције према којима је у АПКМ до 1970. требало да буде 250.000 основаца и да се број средњошколаца повиси са 25.000 на 48.000. Посебан проблем представљао је неадекватан просветни простор од 476.496 m², од којих је 16.000 m² било дотрајало, 73.000 m² захтевало велике поправке и преко 20.000 m² требало реконструисати, па

³ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958...*, 332; Неки актуелни проблеми у области образовања, културе и пропаганде на Косову и Метохији, јануар 1966, АС, Б-2, К-1.

је процењено да би до 1970. за ту сврху требало издвојити преко 25 милијарди динара, при чему је Покрајина била у стању да обезбеди само трећину неопходних средстава.⁴

У вези са злоупотребама државне безбедности које су осуђене на Брионском пленуму, почетком октобра 1966. је на састанку књижевних радника Косова и Метохије констатовано да су *органи државне безбедности сумњичењем и контролом појединих књижевника онемогућавали њихов развитак*, што је нарочито било изражено код писаца и интелектуалаца албанске националности у чије моралне квалитете се сумњало и који су намерно били компромитовани. За наведено је посебно био оптужен оперативац Удбе Ибро Хаскај који је утицао на поједине књижевнике, попут песника Дин Мехметија, да престану да пишу под оптужбама да су били сарадници АОС-а. Са друге стране, представом *Кад је жена нема*, у извођењу Аматерског позоришта из Призрена, 10. октобра је први пут одржан Фестивал позоришних аматера Југославије *Вечери братства* у Призрену, за који је донета одлука да постане традиционална манифестација. Дискусија о положају просвете настављена је у Покрајинској скупштини 18. и 19. октобра када је изнет податак да у АПКМ постоји 42% неписменог одраслог становништва и затражено да се њихово образовање третира као обавезно. Такође, школски простор од 0,72 m² по једном ученику је оцењен као више него недовољан. Проблемом биоскопске мреже у Покрајини се бавио ПО ССРН Косова и Метохије крајем октобра када је саопштено да је постојање 50 биоскопа, од којих 42 стална, са укупно 16.473 седишта недовољно. Сходно броју становника АПКМ, на један биоскоп је долазило 20.000 гледалаца или на једно седиште 61 особа, док је у ужој СР Србији на један биоскоп долазило 15.160 становника или 35 на једно седиште и у АП Војводини на један биоскоп 6.248 становника.⁵

На крилима друштвено-политичких промена које је донео Брионски пленум, Савезна конференција ССРН Југославије је на седници 1. новембра 1966. расправљала о остваривању ставова Резолуције Шестог конгреса ССРНЈ о обезбеђивању практичних услова за доследнију и ефикаснију примену уставних начела о равноправности језика, чиме је практично дата препорука да се у органима Социјалистичког савеза отпочне са доследном

⁴ Током лета 1966. Ансамбл народних игара и песама Косова и Метохије *Шота* је боравио на турнеји по Швајцарској, Француској и Белгији где је извео преко 30 концерата на којима је било око 20.000 гледалаца, забележивши велики успех. Видети: Р. З., *Нови доктори наука*, Јединство, 17.1.1966; Т. М., *Стипендије повећане за 35 одсто*, Борба, 16.2.1966; *Удвостручена средства за културу*, Јединство, 4.4.1966; *Квалитетна дела – први услов афирмације*, Јединство, 27.6.1966; В. С., *Повећава се брига друштва о деци*, Јединство, 22.8.1966; А. К., *Велики успех „Шоте“ у Швајцарској, Француској и Белгији*, Јединство, 22.8.1966; Р. З., *Предстоји унапређење наставе*, Јединство, 12.9.1966.

⁵ Р. З., *Нема уметности без слободе*, Јединство, 3.10.1966; Р. З., *„Вечери братства“ постаће традиционалне*, Јединство, 10.10.1966; *Општинске скупштине треба да више делују као органи самоуправљања*, Јединство, 24.10.1966; *Донеће се програм мера за обухват деце основним образовањем*, Јединство, 24.10.1966; *Педесет биоскопа у Покрајини*, Јединство, 31.10.1966.

применом равноправности језика народа и народности у Југославији. Сходно томе, на општем збору наставника и студената Правно-економског факултета у Приштини, одржаном 4. новембра уз присуство председника Просветно-културног већа Покрајинске скупштине Сали Нушија и покрајинског секретара за образовање и културу Исмет Муље, први пут је у високо школство АПКМ уведена настава на албанском језику и то из пет предмета – опште социологије, социологије рада и економске географије (на Економском одсеку) и социологије и породичног и наследног права (на Правном одсеку). Том приликом је декан Правно-економског факултета Марк Краснић истакао значај наведене одлуке за око 4.000 студената ове високошколске установе, али и за *развој културе албанске народности која чини 5,2% становништва Југославије и 38% укупног броја Албанаца на Балкану*. Иста одлука је донета и у Вишој комерцијалној школи у Пећи, где су предавања из привредног права и вежбе из политичке економије почеле да се изводе на албанском језику. Поводом Дана Републике, 29. новембра је из студија ТВ Београд емитована прва емисија на албанском језику *Паићира телевизиве (Телевизијски спектар)*, која је од тада почела редовно да се приказује уторком од 18 до 19 часова. Уредник је био Ђето Лека, а емисија је била конципирана као недељни преглед најважнијих збивања у свету, држави и подручјима где живе припадници албанске националности. Иначе, на Седмој седници ЦК СКС, одржаној 2. и 3. децембра, разматрани су идејни проблеми високог школства и њихова повезаност са потребама друштва, у вези са чиме је констатовано да су умањене инвестиције за високо школство са 3,5 милијарди на 1,5 милијарди динара, што се одразило на пад броја стипендиста са 16 на 12%.⁶

Извршно веће АПКМ је 20. децембра 1966. закључило да школске 1965/66. чак 64,7% просветних радника у основним школама АПКМ није имало одговарајуће квалификације и да се ситуација слабо мења набоље у школској 1966/67. години. Стручних наставника је најмање било у школама где се настава одржава на албанском и турском језику, при чему у школама са наставом на албанском језику није било стручно 84,4% наставника. У то време одржана је Седма покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, на којој је затражено да се више ради на јачању завичајних културних клубова, ширењу студентске штампе и повећању политичке информисаности студената. Студенти у АПКМ су имали проблеме у вези са недостатком потребне литературе и скрипти, слабо је долазило до усвајања савремених облика наставе и подизања научног подмлатка, а практична примена двојезичне наставе била је тек у повоју. Док је у школској 1964/65. на вишим школама и факултетима у Покрајини студирало 3.110 редовних и 5.957 ванредних студената и стипендију примало

⁶ Информација СИВ-у, 18.11.1966, АЈ, 130, К-784; *Факултетска настава и на шиптарском језику*, Јединство, 7.11.1966; Б. М., *Уведена настава неких предмета на шиптарском језику*, Јединство, 21.11.1966; М. С., *Прва телевизијска емисија на шиптарском језику*, Јединство, 21.11.1966; *Високо школство и друштво*, Јединство, 5.12.1966.

1.025 студената, школске 1965/66. је студирало 3.645 редовних и 4.843 ванредна студента, а стипендију примало њих 808. Смањење броја стипендија условљавала је неуспешна привредна реформа у Југославији и стални пораст студената који није био у складу са материјалним могућностима државе, док је највише стипендија додељивао Покрајински позајмни фонд студената који је у школској 1965/66. располагао са 62 милиона и у школској 1966/67. са 83 милиона динара. Школске 1965/66. радила су само два студентска дома капацитета 610 лежајева и мензе су обезбеђивале исхрану за око 1.300 студената, што је било недовољно. Ситуација је посебно била тешка у Призрену, где су се студенти хранили у средњошколском интернату под неповољним условима, а нешто боље стање је било у Косовској Митровици. Национална структура 30 чланова Покрајинског одбора Савеза студената Косова и Метохије била је: Албанци 14, Срби 10, Црногорци 4 и остали 2, при чему је било 21 мушких и 9 женских чланова. Томе би требало додати да су крајем 1966. први пут објављени Устав СФРЈ, Устав СРС и Статут АПКМ на албанском језику. Индикативно је погледати следећу табелу:⁷

Број редовних студената на факултетима и вишим школама у АП Косову и Метохији 1965/66. године

Назив факултета	Укупно	Женског пола	Година студија				Стипендисти
			I	II	III	IV	
Правно-економски факултет							
- Правни одсек:	353	58	192	44	54	63	57
(редовни студенти)	215	39	124	30	29	32	
- Економски одсек:	696	152	476	81	55	84	113
(редовни студенти)	510	96	344	63	37	66	
Филозофски факултет							
- Филолошки одсек:	719	232	367	187	98	67	150
(редовни студенти)	384	99	150	129	61	44	
- Историјски одсек:	326	55	193	83	50	-	60
(редовни студенти)	155	22	60	60	35	-	
- Природно- -математички одсек:	751	151	467	136	108	40	159
(редовни студенти)	489	81	240	116	102	31	
Технички факултет	180	13	180	-	-	-	12
(редовни студенти)	140	7	140	-	-	-	
Виша педагошка школа у Приштини	534	92	392	142	-	-	42

⁷ Т. М., *Нестручна настава у основним школама*, Борба, 21.12.1966; Седма покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, децембар 1966, АЈ, 145, К-80; М. С., *Устав СФРЈ, СРС и Статут Покрајине на шиптарском језику*, Јединство, 12.12.1966.

(редовни студенти)	278	24	203	75	-	-	
Виша техничка школа у Приштини							
- Машински одсек:	291	-	186	105	-	-	33
(редовни студенти)	163	-	116	47	-	-	
- Електро одсек:	155	7	103	52	-	-	8
(редовни студенти)	88	5	71	17	-	-	
- Грађевински одсек:	77	4	-	77	-	-	15
(редовни студенти)	51	2	-	51	-	-	
Виша пољопривредна школа у Приштини	194	9	135	59	-	-	22
(редовни студенти)	133	7	86	47	-	-	
Виша педагошка школа у Призрену	636	169	347	289	-	-	50
(редовни студенти)	196	48	150	46	-	-	
Виша економско-комерцијална школа у Пећи	359	71	227	132	-	-	18
(редовни студенти)	142	28	97	45	-	-	
Виша техничка школа у Косовској Митровици	144	42	125	19	-	-	20
(редовни студенти)	99	27	80	19	-	-	

Вискорангираном партијско-политичком функционеру из АП Косова и Метохије Фадиљу Хоци је почетком 1967. уручена *Децембарска награда* за област књижевности поводом објављивања *дела од велике историјске вредности „Кад пролеће касни“*, штампаном на српскохрватском и албанском језику од стране НИП *Рилиндје*.

У исто време је, по политичком кључу, у Удружење књижевника Србије групно примљено седам писаца из Покрајине – Драган Стојадиновић, Али Подримја, Рахман Дедај, Ћерим Ујкани, Јусуф Келменди, Дин Мехмети и Радослав Златановић. Покрајинско извршно веће је 25. јануара позвало општине, установе и организације у АПКМ да се више ангажују у развијању културних активности, приметивши да културни живот у Покрајини није *на могућем и потребном нивоу*, да се фонд библиотека слабо допуњује и књиге чувају у неадекватним условима и да постоји *континуирани недостатак прилива новца за културне потребе*. Стога је затражено да се, у ионако тешкој економској ситуацији, при општинама оснују посебни фондови из којих би се финансирала изградња домова културе и просторија за библиотеке. Недуго затим, исти орган је прихватио Нацрт одлуке о оснивању Албанолошког института у Приштини и доставио га Покрајинској скупштини на усвајање. Институт је требало да се бави истраживањима и проучавањима духовног и материјалног наслеђа *Шиптара* у Југославији, пружа информације о развоју *шиптарског* језика и књижевности и прикупља и обрађује њихово фолклорно, етнографско и

етнолошко наслеђе, док је крајњи циљ рада био *зближавање Шиптара са народима Југославије*.⁸

Извршно веће АПКМ је средином фебруара 1967. констатовало да у покрајинским основним школама, које је похађало 206.060 ученика, недостаје 264.688 m² учионица за рад у једној смени, односно још 58.628 m² за рад у две смене. Настава се чак одржавала у 70 приватних зграда и у 50 школа је инспекција забранила одржавање наставе зато што су биле склонепаду. У школама другог степена недостајало је 38.969 m² учионица. До 1970. године планирана је изградња 220.482 m² корисних површина за основне и 113.479 m² за средње школе, као и реконструкција 441.408 m² постојећих школских површина, за шта је требало издвојити 42.364 милиона динара. За потребе проширења виших школа, факултета и домова ученика и студената планирано је до 1970. улагање од 14.252 милиона динара. На седници Просветно-културног већа Покрајинске скупштине 27. фебруара констатовано је да је број ђака у школама другог степена у Покрајини од 1958. утростручен и да износи 26.000 омладинаца, да постоји проблем недостатка домова за средњошколце у којима је смештено 1.400 ученика или 5,5% укупног броја и да студентски домови окупљају свега 18% студената у Покрајини. С обзиром да је примећено да мали број студената албанске националности користи могућности школовања у војним академијама и подофицирским школама, донет је закључак да је потребно регрутовати преко 100 младих Албанаца. Усвојена је и одлука о оснивању Албанолошког института у Приштини који би обухватио седам научних дисциплина – лингвистика, књижевност, фолклор, историја, етнологија, право и социологија.⁹

Након две године паузе, узроковане недостатком простора и материјалних средстава, средином марта 1967. је рад обновило студентско културно-уметничко друштво *Рамиз Садику* у Приштини, а покренута је и активност забавног ансамбла *Божури*. Покрајинско извршно веће је 18. марта усвојило Нацрт одлуке о оснивању Покрајинског завода за социјални рад и Завода за историју у Приштини. Почетком априла Музеј Косова и Метохије је прихватио да на светску изложбу у Монтреалу пошаље два експоната – Антропоморфну седећу статуу и Главу монументалног идола, старе преко пет хиљада година, чиме је историјско наслеђе Покрајине

⁸ Почетком фебруара 1967. из штампе је изашла збирка прозе и поезије дејчјих писаца *Братимљења*, у којој су били заступљени аутори албанске националности из Југославије: Мехмед-Али Хоџа, Марк Краснићи, Тајар Хатипи, Вехби Кикај, Реџеп Хоџа, Максут Шеху, Ђамиљ Батали, Рахман Дедај и Анатон Пашку. Видети: *Добитници покрајинске Децембарске награде*, Јединство, 9.1.1967; *У Удружење књижевника Србија примљено седам писаца из Покрајине*, Јединство, 9.1.1967. М. С., *Више пажње посветити културном и забавном животу*, Политика, 26.1.1967; М. С., *Већа пажња развијању културних делатности*, Јединство, 30.1.1967; *Оснива се Албанолошки институт*, Јединство, 30.1.1967; *Шиптарски дејчи писци преведени на српско-хрватски језик*, Јединство, 6.2.1967.

⁹ *У школама је сувише тесно*, Јединство, 13.2.1967; *У школама је претесно*, Јединство, 6.3.1967.

дошло у жижу светске јавности. У исто време, НИП *Рилиндја* је саопштило план да до краја 1967. објави 80 нових наслова на албанском језику у тиражу од 200.000 примерака, што је требало да буде *даљи корак ка афирмацији националне равноправности и развијању шиптарске књижевности*. Тако је планирано издавање: *Хиљаду и једне ноћи*, *Травничке хронике* Иве Андрића, *Куге Алабера Камија*, *Јунака нашег доба* Михаила Љермонтова, дела Франца Прешерна, Симе Матавуља, Мирослава Крлеже, остварења домаћих писаца албанске националности – Есада Мекулија, Азема Шкрелџија, Синана Хасанија, Рамиза Келмендија, Енвера Ђерђекуа и Реџаја Суроија, као и дела савремене албанске књижевности, научне литературе и *Сабраних дела* Јосипа Броза Тита.¹⁰

Основна организација СК НИП *Јединство* казнила је свог члана Рада Златановића 8. априла 1967. зато што је био један од потписника *Предлога за размисљање* на скупштини Удружења књижевника Србије. Наиме, у питању је био одговор на *Декларацију о називу и положају хрватског језика*, коју су средином марта потписали хрватски лингвисти и књижевници незадовољни применом Новосадског књижевног договора, којим је створен српскохрватски језик. Иза Декларације стајала је Матица хрватска и Друштво књижевника Хрватске, а СКЈ ју је оценио као штетну и усмерену против братства и јединства југословенских народа. Уследио је одговор Удружења књижевника Србије под називом *Предлози за размисљање*, у којем је према хрватском моделу затражено да се за Србе у Југославији уведе српски језик, што је такође наишло на партијску осуду. Нашавши се у непријатној ситуацији, Р. Златановић је упутио извињење и затражио да се његов потпис накнадно скине са листе, а заправо је био посредна жртва политичког и националног процеса који ће своје праве облике добити тек наредних година. Девета седница ЦК СКС, одржана 21. и 22. априла, јединствено је осудила *Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика* из Загреба и *Предлоге за размисљање* из Београда, затраживши од партијског чланства борбу против национализма.¹¹

Извршни одбор ПО ССРН Косова и Метохије је одлучио 15. априла 1967. да се током 1968. укључи у свечано обележавање два значајна албанска културно-историјска јубилеја – 500-годишњицу од Скендербега и 60-годишњицу од појаве првог албанског писма чији темељи су постављени Битољским договором из новембра 1908. године. Због *евентуалне појаве романтизма и национализма у редовима албанске народности* тим поводом је затражено да сви културни и политички радници буду *одмерени и објективни у свом деловању* и да примењују научне и политичке обзире према времену у којем су се догађаји одиграли. Размотрена је и

¹⁰ *Културно-забавна активност студената*, Јединство, 13.3.1967; М. С., *Оснивају се заводи за историју и социјални рад*, Јединство, 20.3.1967; *Око осамдесет наслова ове године*, Јединство, 3.4.1967; *Из Музеја Косова и Метохије*, Јединство, 10.4.1967.

¹¹ С. П. Селинић, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967*, Београд 2017, 96; *Основна организација СК НИП „Јединство“ казнила Рада Златановића*, Јединство, 10.4.1967; *Девета седница ЦК СКС*, Јединство, 24.4.1967.

могућност издавања грађе о Скендербегу и чланака и студија о Битољском договору и уопште о албанском језику, те организовање предавања и других манифестација. Па ипак, до које мере су на Косову и Метохији примењивани двоструки политички стандарди према српској и албанској култури, сведочи случај из истог месеца, када је дошло до јавне критике поводом емитовања емисије *У сусрет жељама* 26. марта на РТВ Београд, у којој су прочитани стихови песме *Симонида* чувеног српског песника Милана Ракића (1876–1938). Инспирисан фреском српске краљице Симониде Немањић (1294–1340) из манастира Грачанице, Ракић, који је у периоду од 1905. до 1911. био српски конзул на простору Косова и Метохије, у стиховима је навео да ју је оштетио Арбанас ископавши јој очи. Наведено је изазвало бурна реаговања гледалаца и друштвено-политичких радника албанске националности, па је РТВ Београд упутила писмо ПК СКС за КМ и ПО ССРН КМ у којем је изразила *извињење и искрено жаљење због овог пропуста*.¹²

Током маја 1967. организован је у Ђаковици *Митинг поезије* под покровитељством председника Скупштине АПКМ Фадила Хоџе, по чијем завршетку је одлучено да ова културна манифестација постане традиционална на југословенском нивоу. Па ипак, истог месеца је констатовано да је од некадашњих 830 домова културе у Покрајини успешно радило свега 30, што је био резултат недостатка материјалних средстава. У то време је на Косову и Метохији започела примена нових наставних планова и програма за одржавање наставе српскохрватског језика у школама националних мањина.

Један поглед на просветну ситуацију у Покрајини може пружити пример Учитељске школе *Миладин Поповић* у Приштини, где је више од годину дана владала нетрпељивост међу члановима СК различитих националности. Тим поводом је 19. маја у овој школи одржан партијски састанак на којем је примећено постојање *фамилијарних односа, малограђанитине, одсуства самокритике, страха од губљења позиција и покушаја да се постигне престиж*, на основу чега је закључено да нису биле правилно прихваћене одлуке Брионског пленума и из партијске организације су искључени директор Стојан Станојевић и професорице српске националности Боса Танасковић, Ивка Јагодић и Деса Шкембаревећ и професор Милосав Ђурковић, док су опоменама кажњени секретар Фаик Ризванови, заменик директора Шерафедин Хоџа и наставник Неџат Ибрахими албанске националности.¹³

¹² У Одбор за обележавања наведених јубилеја именовани су научници и културни радници: С. Нуши, С. Хасани, Е. Мекули, И. Ајети, Е. Ђерђеку, Р. Келменди, Б. Новобрдалија, А. Хадри, С. Пуповци, А. Муља, Џ. Топџију, М. Ђена, М. Звицер, В. Филиповић и Б. Храбак. Видети: Р. З., *Прославиће се две значајне годишњице*, Јединство, 17.4.1967; *Поводом једне емисије*, Јединство, 17.4.1967.

¹³ *Мајски сусрети песника у Ђаковици*, Јединство, 15.5.1967; *Комунисти погрешно схватили одлуке Пленума*, Јединство, 22.5.1967; Р.З., *Домови културе данас*, Јединство, 22.5.1967.

Крајем маја 1967. је одржана Годишња конференција Секције Удружења књижевника Србије за Косово и Метохију на којој је саопштено да је 1966. објављено 30 дела на албанском и српскохрватском језику и одржано низ књижевних вечери. С обзиром да је примећено да у Совјетском Савезу, Мађарској, Италији, Немачкој и Француској постоји интересовање за објављивање антологија албанске поезије, затражено је да се формира Фонд за превођење како би се упослили преводиоци албанског језика, а покрајински органи су замољени да поведу више рачуна о решавању материјалних проблема писаца. У исто време је започело приказивање документарног филма *Тито на Космету*, рађеног у црно-белој техници, који је режирао Божидар Вучуровић. Наведени филм, синхронизован на албански језик у трајању 70 минута, емитован је у школама, радним организацијама и јединицама ЈНА, а био је посвећен недавној посети председника СФРЈ АП Косову и Метохији. Иначе, копија филма поклоњена је Јосипу Брозџу Титу поводом његовог 75. рођендана. Први састанак Одбора за прославу 500-годишњице од смрти Скендербега и 60-годишњице од стварања албанског писма одржан је 30. маја, када је договорено да се симпозијум о Скендербегу одржи у Приштини и за председника Комисије за припрему именован је др Идриз Ајети. На заједничкој седници Председништва и Извршног већа ПК ССРН Косова и Метохије 12. јуна је за новог директора НИП *Рилиндје* именован Ђон Широка, који је радио као уредник унутрашње и спољно-политичке рубрике, док је 7. јула на седница Одбора за просветно-културна питања Покрајинског већа закључено да је из Покрајинског фонда за издавачку делатност потребно обезбедити још 149 милиона динара за штампање листова *Јединство* и *Рилиндје* до краја 1967. године.¹⁴

Према подацима Покрајинског завода за унапређење школства, 1967/68. је основну школу завршило 12.000 ученика у АПКМ који су, са још 4.000 неуписаних свршених основаца из претходне школске године, имали право да похађају средњу школу. При томе, школски простор је омогућавао упис 8.000 ђака, а планирано је отварање 232 одељења првих разреда од којих 135 на албанском, 95 на српскохрватском и 5 на турском језику. Па ипак, пријемне испите је полагало свега 6.378 ученика, од којих 3.209 на албанском, 3.885 на српскохрватском и 84 на турском језику, при чему их је положило 4.286 ученика од којих: 2.331 Албанац, 1.884 Србин и Црногорац и 71 Турчин. Тако је остало неуписаних око 12.000 ђака, што је показивало опадање интересовања за упис у средње школе на Косову и Метохији. Поред тога, око 70% наставника у Покрајини је било без потпуних квалификација, док је постојала потреба за 2.400 квалификованих наставника, од којих 2.200 који би предавали на албанском језику. Крајем августа државне власти су саопштиле да ће Виша педагошка школа у

¹⁴ *Нове могућности афирмације шиптарске књижевности*, Јединство, 29.5.1967; М. С., „*Тито на Космету*“, Јединство, 29.5.1967; *Симпозијум о Скендербегу одржаће се у Приштини*, Јединство, 5.6.1967; *Ђон Широка нови директор „Рилиндје“*, Јединство, 26.6.1967; *Потребно још 149 милиона за издавачку делатност*, Јединство, 10.7.1967.

Призрену отворити истурено одељење у Ђаковици, где је планирано да студира 80 редовних студената на албанском језику. На саветовању у Покрајинском извршном већу 22. септембра констатовано је да нови систем финансирања школства није у стању да реши све специфичне школске проблеме у АПКМ и да је у вези са тиме неопходна помоћ југословенске федерације и Србије. Проблеми су се односили на организовање тројезичне наставе, недовољан школски простор, слаб наставни кадар, конзервативна гледања на школовање деце, заосталу привреду и низак национални доходак. За редовну делатност општинских заједница образовања недостајало је више од милијарду и триста милиона старих динара. У Покрајини је школске 1966/67. радило 2.500 стручних учитеља и наставника, што је био помак у односу на 1957/58. када их је било 1.240, мада око 40% деце узраста од 7 до 15 година није било обухваћено школском наставом.¹⁵

Ректор Београдског универзитета др Борислав Ђорђевић боравио је почетком октобра 1967. у посети АПКМ као гост председника Покрајинске скупштине Фадила Хоџе. Том приликом је разговарано о могућностима проширења Техничког факултета у Приштини, односно отварања Електромашинског одсека, јер је уочено да су на Косову и Метохији активна свега 53 електромашинска инжењера. Речи је било и о посебним условима за упис националних мањина на студије медицине, стоматологије и фармације у Београду, зато што су тешко полагали пријемне испите услед слабог предзнања. Такође, Хоџа је критиковао што је током седам протеклих година Општу болницу у Приштини напустило 40 специјалиста, на чију специјализацију је утрошено преко 20 милиона динара. Поред тога, Хоџа је 2. октобра свечано отворио нови студентски дом у Приштини. У питању је била зграда са 150 соба за 430 студената, за коју су средства обезбедили СР Србија, Београдски универзитет, Покрајински фонд за школство и Покрајинска заједница образовања. Укупно је у Приштини живело 5.000 студената са тенденцијом повећања, док су сви смештајни капацитети били предвиђени за око 950 студената. Стога је планирано да се до 1970. изграде још два студентска дома у овом граду. Иначе, у анализи издавачке делатности у АПКМ примећено је да је Одељење Републичког завода за издавање уџбеника у Приштини током пет година рада објавило 360 књига на албанском језику у тиражу од 4.500.000 примерака, чиме су први пут обезбеђени сви неопходни уџбеници за потребе ђака

¹⁵ Почетком септембра 1967. је завршена изградња нове зграде Учитељске школе у Ђаковици, у чију реализацију је утрошено 2 милиона и 850 хиљада динара и која је располагала са 16 учионица и кабинета, док је средином истог месеца песник Азем Шкрељи именован за новог директора Покрајинског позоришта у Приштини. Видети: *Опада интересовање за упис у средње школе*, Јединство, 17.7.1967; *Виша педагошка школа из Призрена отвара истурено одељење у Ђаковици*, Јединство, 28.8.1967; Д. П., *У Ђаковици подигнута нова зграда Учитељске школе*, Јединство, 11.9.1967; *Азем Шкрељи постављен за директора Покрајинског позоришта*, Јединство, 18.9.1967; Р. З., *Школски проблеми превазилазе могућности Покрајине*, Јединство, 25.9.1967.

основних и средњих школа. Томе би требало додати да је Радна група Извршног комитета ЦК СКЈ 24. октобра подржала предлог ЦК СКС за штампање партијског листа *Комунист* на *шиптарском* језику и то као прилог од 4 странице у листу *Рилиндја*, за шта је одобрена дотација ЦК СКЈ *Комунисту* у висини од 3 милиона динара.¹⁶

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 6. новембра 1967. разматрао идејна питања у култури, када је Милош Секуловић истакао да *потпуна национална равноправност подразумева апсолутно слободан развој културе сваког народа*. Објаснивши да је у ранијем периоду долазило до *извесних сметњи и скептичних гледања на поједине тековине културе, стваралаштва и уметности Шиптара* у АПКМ, он је указао да је то *негативно утицало на поједине ствараоце и културу Шиптара*, да у Покрајини још увек постоји велики број неписмених Албанаца и да се у већини општина на културу издваја свега 0,3 до 0,7% буџета. Сходно томе, Секуловић је поставио питање *да ли је култура Шиптара у Југославији засебна култура или је она саставни део културе југословенских народа или је нераздвајни део културе албанског народа и изолована од културе других југословенских народа*, на основу чега је закључио: *Култура Шиптара у Југославији интегрални је део јединствене културе албанског народа. Она садржи обележја тла на коме се развија, карактер социјалистичких друштвених односа какви су код нас и бројне елементе узајамне интеграције са осталим културама југословенских народа. У том смислу служи као мост за зближавање и сарадњу са матицом. У питању је била тежња југословенске државне политике да се албанска национална мањина на Косову и Метохији јаче веже за југословенску заједницу, како би се направио отклон према њиховој матици Албанији која је ширила иредентистичку пропаганду.*¹⁷

Током прославе свечаности поводом ослобођења Ђаковице у Другом светском рату 9. новембра 1967. Фадиљ Хоџа је званично отворио Вишу педагошку школу у овом граду, која је имала три катедре са наставом на албанском језику. Са друге стране, Извршни комитет ЦК СКС је 29. децембра разматрао политичке последице *Декларације о називу и положају хрватског језика и Предлозима за размисљање*, апелујући да би требало истрајно сузбијати све покушаје да се под видом стручног рада и дискусија о језику протурају политички ставови супротни програму СКЈ и уставним начелима о равноправности свих народа и народности Југославије и равноправности њихових језика. Тако је закључено да Новосадски књижевни договор представља *највиши дomet и резултат дугогодишњег развитка науке о језику*. Осма конференција Савеза студената Косова и

¹⁶ *Предстоји проширење Техничког факултета у Приштини*, Јединство, 2.10.1967; Р. З., *Отворен нови студентски дом*, Јединство, 9.10.1967; *Издато више од 360 књига на шиптарском језику*, Јединство, 16.10.1967; Белешка са састанка групе чланова ИК ЦК СКЈ, 24.10.1967, АЈ, 507, IV-K.2/1-22.

¹⁷ Дванаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 6.11.1967, АС, Ђ-2, ССК, К-2.

Метохије, одржана 10. јануара 1968. године, критиковала је тенденције смањивања броја стипендија и лоше материјалне услове студената. Конференцији је присуствовао председник ПК ССРН Косово и Метохију Илијаз Куртеши, који је указао на значај студирања као *доприноса спровођењу привредне реформе* и позвао студенте на учвршћивање братства и јединства. Он је нагласио да у Покрајини има око 6.000 редовних студената, од којих око 4.500 у Приштини, док студентски домови у овом граду имају капацитет за око њих 800. Покрајински позајмни фонд је у току школске 1967/68. дао око хиљаду кредита студентима у износу преко 210 милиона динара, што је у односу на претходну годину било повећање од 300%.¹⁸

Када су у питању здравствене прилике на Косову и Метохији, током јануара 1966. избила је епидемија заразне жутице у Гњилану, а у њеном сузбијању су били ангажовани медицински кадрови из Приштине и 12 лекара из Београда. Оформљено је девет екипа које су радиле на откривању оболелих, док се око 140 особа налазило на лечењу у Гњиланској болници. У исто време констатовано је да је у протекле две године у Покрајини организовано 76 курсева за здравствено просвећивање сеоских девојака које је похађало 1.428 лица. Током новембра и децембра у АПКМ је избила епидемија малих богиња, а ширењу заразе су погодвали лоши хигијенски услови и празноверје становништва. Највеће жариште епидемије било је у општини Драгаш. У јануару 1967. се епидемија малих богиња проширила на општину Подујево, где је оболело седамнаесторо деце. Општински штаб за сузбијање болести предузео је мере да се епидемија ограничи, док је Покрајински завод за здравствену заштиту упутио неопходну лекарску помоћ. Почетком априла одржана је скупштина Покрајинског одбора Црвеног крста на којој је закључено да је од 1964. до 1966. реализовано 447 курсева за просвећивање сеоске омладине, кроз које је прошло 6.900 девојака од којих су 80% биле Албанке. Појачана је била и активност Црвеног крста на сузбијању туберкулозе од које је боловало 2,5% становника Покрајине, а у селима и школама одржано је 600 предавања о заштити против ове болести. У акцији *Месец дана комуналне хигијене* у општинама Приштина, Подујево, Глоговац, Липљан, Урошевац, Качаник, Витина, Гњилане и Косовска Каменица окречено је 5.166 стамбених зграда, затражено 69.000 грађана и дезинфиковано 11.000 бунара. Црвени крст је пружио и значајну помоћ у раду школских кухиња, док је за председника покрајинског Црвеног крста изабран Мемет Шош.¹⁹

¹⁸ Т. М., *Наши непријатељи су увек играли на карту национализма*, Борба, 10.11.1967; *Новосадски договор услов за остварење равноправности у области језика*, Борба, 30.12.1967; Осма Покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, јануар 1968, АЈ, 145, К-80.

¹⁹ *Из рада Црвеног крста*, Јединство, 11.10.1965; *Финансирање школства и здравства озбиљна ствар*, Јединство, 8.11.1965; М. С., *Сузбија се заразна жутица у Гњилану*, Јединство, 31.1.1966; *Из организације Црвеног крста*, Јединство, 31.1.1966; *Науком против празноверја*, Јединство, 19.12.1966; *Засад нема опасности*, Јединство, 30.1.1967; В. С., *Скупштина Покрајинског одбора Црвеног крста*, Јединство, 10.4.1967.

Током маја 1967. у посети Косову и Метохији је боравио др Милић Грујић, директор Института за туберкулозу у Београду, који је обишао све покрајинске антитуберкулозне диспанзере и констатовао да су средства која Покрајина улаже у циљу сузбијања ове болести недовољна. Почетком јуна су у АПКМ боравили експерти Светске здравствене организације који су водили разговоре са представницима покрајинских институција о могућности да ова организација помогне изградњу Хидросистема *Ибар-Лепенац*, чиме би се решили комунално-здравствени проблеми и побољшао квалитет живота људи. Средином новембра је одржано саветовање о проблемима здравствене службе у Покрајини, на којем је одлучено да се уместо седам оснује пет међуопштинских здравствених центара – у Приштини, Косовској Митровици, Пећи, Призрену и Гњилану, али и да се укину ванболнички стационари зато што *не обезбеђују квалитетну здравствену заштиту*. Планирано је да домови здравља ојачају своје функције тако што би се у њима оспособиле за деловање службе опште медицине и здравствене заштите мајке и детета са диспанзерима за жене, школски и антитуберкулозни диспанзери, хигијенско-епидемиолошке и зубно-лекарске службе, лабораторије, рендген-кабинети, патронажна служба, хитна медицинска помоћ и службе за обраду статистичких података. Такође, Покрајини је било потребно око 200 лекара и 400 медицинских сестара и развијање служби за спречавање ширења заразних болести, за шта је било потребно 7,4 милијарде динара, од којих је Покрајина била у могућности да обезбеди половину, а остатак је очекивала од југословенске федерације.²⁰

Појачана брига југословенске федерације за развој културе, просвете и здравства на Косову и Метохији била је приметна од 1958, што је допринело сузбијању неписмености, повећању обухвата ученика основношколским и средњошколским образовањем, увећавању броја стипендија, отварању првих виших школа и факултета, порасту фонда књига у библиотекама, проширењу програма Радио Приштине и тиража штампаних гласила на албанском и турском језику, градњи нових болница, сузбијању заразних болести и промовисању вакцинације деце. Па ипак, проблеми оличени у изразитој заосталости Покрајине у наведеним доменима, сталном порасту броја становника и проиредентистичком деловању учитеља, наставника и интелектуалаца албанске националности остале су трајне константе. У таквим околностима, СИВ је почетком 1966. разматрао програм мера за искорењивање неписмености у Југославији, у вези са чиме је констатована најнижа државна стопа обухвата школске деце старости од 7 до 15 година на Косову и Метохији и то од чак 66,3%, при чему је свега 30% уписаних ученика у први разред завршавало осам разреда основне школе. У школа-

²⁰ У Липљану је крајем октобра 1967. године завршена изградња нове зграде дома народног здравља, у који је уложено 70 милиона динара. Видети: *Вакић примио Грујића*, Јединство, 29.5.1967; *Експерти Светске здравствене организације на Косову и Метохији*, Јединство, 12.6.1967; Ж. П., *У Липљану подигнута нова зграда дома здравља*, Јединство, 30.10.1967; М. С., *Превентива ће заузети место које јој припада*, Јединство, 20.11.1967.

ма другог степена од 1.019 лица у наставном кадру било је квалификовано само њих 437. У Покрајини је 2,2% становништва имало средњу и 0,3% вишу или високу стручну спрему, док је запослених аналфабета било 13,9%. Због високог природног прираштаја албанског становништва, СФР Југославија се суочавала са највећим приливом нових ученика у АП Косову и Метохији, којих је школске 1960/61. било 157.616, а 1965/66. 202.000. Како је на једног ученика у Покрајини долазило 0,72 m² школског простора, до 1970. је југословенска федерација планирала улагање од 25 милијарди динара за проширење просветне мреже. Поред тога, чак 42% становништва Косова и Метохије је било неписмено, што је било највише на нивоу целе Југославије.

Брионски пленум, одржан 1. јула 1966, довео је до масовног истицања жалби културних и просветних радника и уметника албанске националности, посебно књижевника, да су у свом стваралаштву и деловању били онемогућивани и дискриминисани од стране Удбе. Како би политички врх Југославије изашао у сусрет захтевима Албанаца да им се прошире национална права, дозвољено је 4. новембра да Правно-економски факултет у Приштини постане прва високошколска установа која је донела одлуку о увођењу наставе на албанском језику, што је одмах следила и Виша комерцијална школа у Пећи. Поред тога, Телевизија Београд је 29. новембра започела са емитовањем прве сталне емисије на албанском језику *Телевизијски спектар*. Због економске кризе крајем 1966. су биле умањене инвестиције за високо школство, што се одразило на пад броја стипендија, недостатак места у студентским домовима и скучене услове студентске прехране. У исто време је примећено да је 64,7% просветних радника у Покрајини било неквалификовано, од којих чак 84,4% албанске националности. Извршно веће АПКМ је почетком 1967. апеловало на општинске органе да поведу више рачуна о организовању културних активности и да формирају фондове за финансирање домова културе и библиотека како би се одржала њихова делатност. У фебруару је основан Албанолошки институт у Приштини са циљем проучавања баштине албанске националне мањине и њиховог бољег повезивања са осталим нацијама у Југославији. Са друге стране, колико су национални односи у култури били специфични показује са једне стране случај бурног реаговања албанског становништва у Покрајини на емитовање песме *Симонида* Милана Ракића на Телевизији Београд у којој су у негативном историјском контексту приказани Албанци, а са друге стране настојања покрајинских органа да започну опсежне припреме за обележавање 500-годишњице од смрти албанског националног хероја Скендербега и 60-годишњице од појаве албанског писма. Такође, преливање језичког спора између културних елита СР Хрватске и СР Србије није заобишло ни простор АП Косова и Метохије, где је последице трпео новинар НИП *Јединства* Раде Златановић. Услед недостатка финансијских средстава, од 830 домова културе у Покрајини је током маја радило свега 30.

Током 1967. је у АП Косову и Метохији констатован недостатак од 264.688 m² простора у основним и 38.969 m² у средњим школама, при чему се настава изводила у чак 70 приватних зграда и 50 школа које су биле склоне урушавању. У односу на 1958. број ученика у школама другог степена је био утростручен и износио је 26.000 омладинаца, али је уочена тенденција опадања интересовања код националних мањина за њихово похађање. Поред тога, на Косову и Метохији је недостајало 2.400 квалификованих наставника, од којих чак 2.200 за извођење наставе на албанском језику. У Приштини је 2. октобра отворен нови студентски дом за 430 студената и саопштено је да је за протеклих пет година Одељење Републичког завода за издавање уџбеника у Приштини објавило 360 књига на албанском језику у тиражу од 4.500.000 примерака. Одобрене су и доплате за штампање партијског листа *Комунист* на албанском језику. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 6. новембра изнео податке да општине за културу издвајају свега од 0,3 до 0,7% буџета и потврдио да је култура албанске националне мањине интегрални део јединствене културе албанског народа која садржи обележја простора на коме се развија, карактер југословенских социјалистичких односа и елементе узајамне интеграције са осталим културама југословенских народа, при чему је она требало да послужи као мост за сарадњу са Албанијом. Поред тога, 9. новембра је отворена Виша педагошка школа у Ђаковици. Када је здравствена ситуација у питању, током 1966. су сузбијане епидемије заразне жутице и малих богиња, те појачани курсеви просвећивања сеоских девојака међу којима је 80% било Албанки. У 1967. је интензивирана делатност Црвеног крста у вези са превенцијом ширења туберкулозе и отварањем ђачких кухиња и организована је путујућа акција *Месец дана комуналне хигијене* у већим општинама, премда је Покрајини недостајало око 200 лекара и 400 медицинских сестара. Све описано показује да су, у складу са друштвено-политичким променама које је донео Брионски пленум и упркос нарастајућој економској кризи, СФР Југославија и СР Србија у описаном периоду настојале да континуирано улажу средства, понекад и изнад својих реалних могућности, у побољшање просветних, културних и здравствених прилика у АП Косову и Метохији. Наведени процес је био праћен националним ослобађањем и буђењем албанских интелектуалаца, који су нове културне и просветне токове често искоришћавали у циљу иредентистичког деловања.

5.2. Култура или пропаганда 1968–1969.

Свечаном академијом у Покрајинском народном позоришту у Приштини 16. јануара 1968. започело је обележавање 500-годишњице од смрти Ђурђа Кастриота Скендербега, албанског националног јунака из XV века који је у XX веку постао симбол албанске борбе за независност и уједињење. Извршни одбор Покрајинске конференције ССРН Косова и Метохије указао је на велики историјски значај ове прославе због борбе Скендербега против Турака не само за независност Албаније већ и против турске инвазије на Балкану. У прославу су биле укључене издавачке куће попут *Рилиндје*, *Јединства* и Завода за издавање уџбеника које су планирале објављивање пригодних публикација. На свечаној академији говорили су председник Просветно-културног већа Сали Нуши на албанском језику и директор Завода за историју Али Хадри на српскохрватском језику. Они су у својим говорима нагласили значај Скендербега као *талентованог војника и ујединитеља албанског народа у борби против освајача*, али и националног *визионара*. Јасне су биле пропагандне импликације њихових говора, при чему је посећеност овом скупу од стране југословенских Албанаца била огромна. Такође, поводом обележавања 500-годишњице од смрти Скендербега одржан је научни скуп у Тирани, у организацији тамошњег Државног универзитета и Института за језик и историју, којем су присуствовали научни радници из АП Косова и Метохије. Том приликом су запажена излагања имали декан Правно-економског факултета у Приштини Марк Краснићи о борби против феудализма у народној поезији Албанаца и шеф Катедре за албански језик Филозофског факултета у Приштини Идриз Ајети о присутности албанског језика у српскохрватском говорном језику на просторима Косова и Метохије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. У питању је био значајан корак ка успостављању културно-научне сарадње институција АП Косова и Метохије и НР Албаније, коју су заговарали представници албанске партијско-политичке елите у Покрајини уз начелну подршку врха југословенских власти.²¹

Крајем јануара 1968, Председништво и Извршни одбор ПК ССРН Косова и Метохије су изабрали Јусуфа Келмендија, књижевника и члана Покрајинског секретаријата за унутрашње послове, за главног уредника дневног листа на албанском језику *Рилиндја* уместо Мустафе Шаље. У фебруару је редакција омладинског часописа *Зани и ринис* издала први број гласила за културу, уметност и књижевност на албанском језику под називом *Фајла (Реч)*. Планирано је да овај лист излази двомесечно, са тен-

²¹ Научном скупу у Тирани посвећеном Скендербегу су још присуствовали из АПКМ: главни уредник књижевног часописа *Јата е ре* Есад Мекули, директор Албанолошког института Халми Агани и научни сарадник Антон Чета, доцент Правно-економског факултета др Сурија Пуповци и шеф Катедре за историју Филозофског факултета у Приштини др Богумил Храбак. Видети: *Сутра почиње прослава Скендербега*, Јединство, 15.1.1968; *У Тирани отишли и научници из Покрајине*, Јединство, 15.1.1968; *У Приштини одржана свечана академија*, Јединство, 22.1.1968.

денцијом да постане недељник, а одговорни уредник је био Али Сутај. У Приштини је 14. фебруара одржана премијера првог играног филма на албанском језику *Вук са Проклетија*, у режији Момира Стаменковића, у којем је описано историјско стање на Косову и Метохији током Другог светског рата, уз потенцирање идеје братства и јединства народа и народности. На седници Просветно-културног већа Покрајинске скупштине 29. фебруара је закључено да је од 1945. Покрајинско позориште извело преко 3.200 представа, али да још увек нису решени смештајни капацитети ове установе и да је веома лош материјални положај тамошњих уметника. Поред тога, усвојена је препорука да се предузму потребне мере за изједначавање предмета албанског језика са српскохрватским језиком у основним и средњим школама, а донета је и одлука о поновном формирању Покрајинског фонда за стипендирање ученика и студената. Крајем марта је из штампе изашао први број листа *Књига* на албанском језику, у издању *Рилиндје*, намењен информисању читалаца у Покрајини о новим публикацијама, док је почетком априла на седници Извршног одбора ПО ССРН Косова и Метохије подржан предлог о оснивању филмског студија у Приштини, који би окупљао филмске ствараоце и уметнике са намером да их афирмише.²²

На пленуму Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, одржаном 8. априла 1968, разматране су *Тезе о култури*. У уводном излагању председника Комисије за друштвено-политичка и идејна питања у образовању, науци и култури Милоша Секуловића наглашена је потреба да питања из области културе буду више присутна у партијском раду и да се у погледу буџетских издвајања за културу примат даје културним потребама широких слојева радних људи, да се формирају нови фондови и да мање и сиромашније општине у том процесу не буду запостављене. Оценивши да је културни просперитет Покрајине у заостајању за привредним и друштвеним развојем, Секуловић је рекао: *Извесне досадашње слабости у културном животу нису, често, резултат само историјских чињилаца већ и одраз субјективних слабости, односно недовољног ангажовања снага на свим нивоима друштвене лествице да се обезбеде повољни материјални и други услови за развој културе*. Сходно томе, на крају Пле-

²² Југословенске државне власти су током фебруара 1968. први пут привремено забраниле издавање гласила СПЦ *Православље*, које је почело да излази од априла 1967, зато што је објавило текст *Срби треба да буду великодушни*, у којем је критиковано непрестано позивање српског народа да великодушно прашта злочине и неправде које су над њим извршене током Другог светског рата. Цензура је уследила на тражење Комисије за верска питања Извршног већа СРС, при чему је игнорисано питање зашто се друге нације у Југославији не позивају на исто, већ само Срби. Видети: Информација у вези привремене забране *Православља*, 1968, АЈ, 144, К-109; *Јусуф Келменди*, Јединство, 29.1.1968; С. Д., *Изашао први број листа за културу, уметност и књижевност на албанском језику*, Јединство, 12.2.1968; Р. З., *Одбрана човечности*, Јединство, 19.2.1968; Р. З., *Култура и образовање зависе од материјалних улагања*, Јединство, 4.3.1968; *Први број листа „Књига“ на албанском језику*, Јединство, 25.3.1968; *Подржан предлог о оснивању филмског студија у Приштини*, Јединство, 8.4.1968.

нума је затражено да културне активности унапређују самоуправљачки механизам, обезбеђују расподелу према раду и јачају братство и јединство. Недуго затим, Покрајинско извршно веће је разматрало мере за унапређење развоја образовања и културе, приметивши да нови Закон о образовању погађа југословенска неразвијена подручја, посебно АП Косово и Метохију, зато што предвиђа већа издвајања за образовање, не води довољно рачуна о томе да планирана средства за издавачку делатност нису довољна до краја 1968. и да квалитетно не анализира проблеме образовања на турском језику. Усвојен је и предлог да се филмски журнари убудуће синхронизују на албански језик, у вези са чиме је закључено да је то још *један корак у правцу остварења права народности*.²³

На проширеној седници Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије 9. априла 1968. је донета одлука да се на Дан Републике, 29. новембра, пусти у рад Други програм Радио Приштине, што је директор Радио Приштине Реџај Суроји оценио као *побољшање културног преображаја Покрајине*. Указавши да у АПКМ живи 40% неписменог становништва и да од око 180.000 породица преко 50% има радио-пријемнике, он је објаснио да ће се на Другом програму већином емитовати емисије музичког и едукативног карактера, попут *Учимо албански језик*, и да ће његово покретање коштати 70 милиона динара. Средином истог месеца председник Покрајинске скупштине Фадиљ Хоџа, председник ПК СКС за КМ Вели Дева, председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић и председник ПК ССРН КМ Илијаз Куртеша посетили су Телевизију Београд, где су са тамошњим руководством разговарали о развоју телевизије, повећању емисија на језицима народности и могућностима отварања телевизијског центра у Покрајини. Они су се zaloжили за побољшавање услова и чешће емитовање емисија на албанском језику, док су у вези са развојем телевизије на Косову и Метохији добили одговор да наведено зависи од расположивих материјалних средстава.²⁴

Средином априла 1968. је Извршно веће Косова и Метохије констатовало да је током последњих пет година издато 397 наслова на језицима народности у тиражу од преко четири милиона примерака, од чега је било 302 уџбеника, 31 приручник и 64 белетристике, док су 83 била *оригинална дела створена у Покрајини*. У интервјуу који је крајем месеца секретар Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију Блажо Радоњић дао листу *Јединство*, указано је да неравноправност језика у Покрајини угрожава братство и јединство и развој социјалистичких односа и да су *југословенском самоуправном друштву туђа схватања о „државном језику“, о „великим“ и „малим језицима“, о језицима „већине“ или „мањине“, за-*

²³ Четрнаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 8.4.1968, АС, Ђ-2, ССК, К-2; *Нови подстицаји култури*, Јединство, 15.4.1968; *Разматран предлог мера у образовању и култури*, Јединство, 15.4.1968.

²⁴ Од 29. новембра Други програм Радио-Приштине, Јединство, 15.4.1968; М. С., *Покрајински руководиоци посетили Београдску телевизију*, Јединство, 22.4.1968.

то што су у питању изрази тежњи за националном неравноправношћу. Радоњић је објаснио да су Извршни комитет и Комисија за националне односе ПК СКС за КМ предложили да се у Покрајинском комитету СКС за Косово и Метохију заузме став да се нематерњи језици уче добровољно, премда је у пракси долазило до појава да су наставничка већа и савети појединих школа наметала албански језик као обавезан. У то време је Фадил Хоџа примио делегацију са научног скупа одржаног у Приштини који је усвојио пројекат о јединственом албанском правопису и књижевном језику. Пошто се zaloжио да се ради на конкретној примени овог акта, посебно у издавачкој и информативној сфери, Хоџа је похвалио одржавање свечаности поводом почетка изградње новог дома Радио Приштине, за шта је СРС издвојила 16.580.000 динара, нагласивши да у Покрајини има око 60.000 радио-апарата.²⁵

У Приштини је од 9. до 11. маја 1968. одржан дуго најављивани научни скуп поводом обележавања 500-годишњице од смрти Скендербега, којем су, поред Фадиле Хоџе, присуствовали председник ПК СКС за КМ Вели Дева, председник Комисије за међурејубличке и међунационалне односе ЦК СКС Радисав Недељковић, председник Покрајинског извршног већа Илија Вакић и председник ПК ССРН КМ Илијаз Куртеши, као и низ научника из Југославије, Совјетског Савеза, Аустрије, Западне Немачке и Албаније. Тако је на овом скупу Скендербег приказан као албански национални херој и борац за слободу, док је његово дело названо *опитенародним*, иза чега се крила идеологија СКЈ која је промовисала развијање братства и јединства међу становништвом Косова и Метохије. Па ипак, група научника из НР Албаније је искористила ову прославу како би ширила иредентистичке ставове руководства Партије рада Албаније међу својим сународницима, што је посебно дошло до изражаја приликом посете Вишој педагошкој школи у Приштини када је окупљеним професорима и студентима упућена порука – *Младу генерацију васпитавајте у духу да воли мајку Албанију*.²⁶

У Скупштини АПКМ је 18. маја 1968. разматран развој покрајинског образовања и културе, у вези са чиме је примећено осипање ученика у вишим разредима основне школе, нарочито девојчица албанске националности. Проблеми су констатовани и поводом малог броја ученика у школама другог степена, пада улагања у просвету и културу последњих година и појава да у појединим крајевима једна школа долази на 50.000 становника. Због тога је од југословенске федерације и Србије затражено веће ангажовање на отклањању ових проблема и дат је предлог да се скрати школовање у учитељским школама на четири године како би се брже о-

²⁵ *Протоколарне вести*, Јединство, 29.4.1968; *Неравноправност језика угрожава братство и јединство и развој социјалистичких односа*, Јединство, 29.4.1968; *Гради се нови дом Радио Приштине*, Јединство, 6.5.1968.

²⁶ А. Животић, *Југославија, Албанија и Чехословачка криза...*, 62; *Скендербег – велики борац за слободу*, Јединство, 13.5.1968.

безбедили неопходни просветни кадрови. Свечаном академијом у Дому културе у Призрену 9. јуна је отпочела прослава 90-годишњице Призренске лиге из 1878, када је истакнут *значај овог покрета за обједињавање свих Албанаца у борби за добијање аутономије и независности*. С обзиром да су одредбе Призренске лиге садржавале идеју обједињавања свих крајева у којима живе Албанци у једну албанску државу, у питању је било још једно искоришћавање дароване слободе у култури у правцу ширења идеја иредентизма међу покрајинским Албанцима. Са друге стране, на седници Председништва Покрајинске скупштине, одржаној крајем јула, донета је одлука да се распише Народни зајам за изградњу школа у АПКМ. Наиме, да би се испунили планови развоја до 1970, било је неопходно да се на Косову и Метохији изгради још 1.046 школа, али расположива средстава од око 100 милиона динара нису била довољна. Процене су показивале да би за остварење овог пројекта било потребно око 327,6 милиона нових динара. Кроз народни зајам, који је требало да буде раван једномесечним примањима запослених, планирано је обезбеђивање 66 милиона динара, из приватног сектора око 25 милиона динара и остатак из домена привреде.²⁷

Извршни одбор ПК ССРН Косова и Метохије је 1. новембра 1968. усвојио одлуку да лист *Јединство* од 1. јануара 1969. почне да излази два пута недељно и да се формира иницијативни одбор који би припремио предлог о излагању недељног информативног листа на турском језику у Покрајини. Четврта седница ПК ССРН КМ одржана је 4. и 5. новембра и на њој су размотрена актуелна питања образовања и културе у Покрајини. Том приликом је Илијаз Куртеши констатовао да се број ученика у основним школама у АПКМ повећао са 173.123 у школској 1961/62. на 215.000, при чему су просветни органи указивали да има још деце, посебно женског пола, која нису обухваћена основношколским образовањем. У средњим школама је 1967/68. школске године било око 30.000 ученика, од којих 39,2% албанске националности, док је на вишим школама и факултетима било 10.500 студената од који 43% Албанаца.

У закључцима је похваљено повећање броја ученика из редова народности у школама и на факултетима у Покрајини, премда је наглашен проблем недовољне развијености школске мреже на селу. На Десетој конференцији СКС за Косово и Метохију, одржаној 14. и 15. новембра, закључено је да је у Покрајини и даље присутна висока стопа неписмености од око 40% становништва, при чему су 24% запослених били аналфабети.²⁸

²⁷ *Више бриге о образовању и култури*, Јединство, 20.5.1968; С. Б., *Прослава 90-тогодишњице Призренске лиге*, Јединство, 17.6.1968; *Зајам за изградњу школа*, Јединство, 5.8.1968; *Десет година плодног рада*, Јединство, 14.10.1968.

²⁸ Почетком октобра 1968, за новог декана Филозофског факултета у Приштини изабран је др Дервиш Рожаја и за продекане др Вук Филиповић и др Љаџиф Муљаку, док је Виша педагошка школа у овом граду прославила 10-годишњицу рада током којег је дипломирало 600 студената. Видети: *Др Дервиш Рожаја нови декан Филозофског факултета*, Јединство, 7.10.1968; З. В., *Од Нове године*, Јединство, 4.11.1968; *Борба за братство и*

Скупштина САП Косова је 31. јануара 1969. подржала оснивање Предузећа за производњу, синхронизацију и промет филмова, које је требало да се бави производњом журнала, документарних и играних филмова, односно да унапреди кинематографију у Покрајини. Почетком фебруара изашао је нови лист на албанском језику *Бат*, који је представљао превод београдског листа *Ото* намењен основном техничком образовању ученика. За време свечаног пријема за учеснике Деветог конгреса СКЈ, одржаног од 11. до 15. марта, Јосип Броз Тито се састао са делегацијом Одбора за изградњу Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза у Приштини, на челу са председником ОК Савеза омладине Ч. Хасанијем, која га је замолила да прихвати да буде покровитељ ове *општејугословенске акције солидарности* у којој су учествовале радне организације из целе земље. Планирано је да акција започне 19. априла на дан годишњице одржавања Првог конгреса КПЈ постављањем камена-темељца. Пошто је председник СФРЈ прихватио молбу, уручена му је спомен-значка са ликовима народних хероја Бора Вукмировића и Рамиза Садикуа и златна захвалница. Према плану, 19. априла је у Приштини одржана свечана седница поводом прославе 50-тргодишњице СКЈ, када је у име Ј. Броза Тита камен темељац за изградњу Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза положио Фадиљ Хоца. Читава манифестација искоришћена је за пласирање југословенске пропаганде о братству и јединству и заједничкој борби албанског, српског и црногорског народа против окупатора за време Другог светског рата. Са друге стране, у ово време је судија за прекршаје у Призрену покренуо поступке против 400 родитеља који нису дозвољавали својој деци да редовно похађају школску наставу, при чему је новчано кажњено око 300 родитеља. Највише деце изостајало је из Хоче Заградске, Мамуше, Вележа, Пирана и Жура, посебно од петог разреда и то махом Албанки.²⁹

Извршно веће САП Косова је 15. априла 1969. разматрало информације Комисије за друштвено-економске односе са иностранством, Покрајинског секретаријата за просвету и културу и издавачке редакције НИП *Рилиндја* о увозу књига, наставних средстава и грамофонских плоча из НР Албаније, па је констатовано да је у периоду од августа до краја новембра 1968. увезено око 1.200 пакета разних књига, углавном лепе књижевности, уџбеника и других наставних средстава. Одлуку о увозу дала је посебна комисија НИП *Рилиндје* састављена од 12 писаца, политичких и културних радника, која је истакла да је *увоз био потребан како би се попуниле празнине у области белетристике на албанском језику*. Па ипак, уочено је да се увозом неовлашћено баве поједина предузећа без државне контроле,

јединство добија нове димензије, Јединство, 11.11.1968; *Deseta konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Приштина, 1969, 5.

²⁹ *Основано Филмско предузеће*, Борба, 1.2.1969; *Нови лист на албанском језику*, Јединство, 10.2.1969; Пријем одбора за изградњу Дома хероја – Спомен дома Боро и Рамиз, 11.3.1969, АЈ, 837, II-2/390; *Председник Тито покровитељ изградње Спомен-дома Бора и Рамиза у Приштини*, Јединство, 17.3.1969; С. Б., *У Призренској општини кажњено 300 родитеља*, Јединство, 24.3.1968; *Прослављена 50-годишњица КПЈ*, Јединство, 21.4.1969.

међу којима *Просвета* и *Нолит* из Београда, *Македонска књига* из Скопља и *Младост* из Загреба. Публикације су упућиване и на приватне адресе, док је трговинско предузеће *Исхрана* из Ђаковице увезла неколико хиљада грамофонских плоча чију садржину нико није контролисао. Са наведеним у вези је била и тзв. *језичка консултација* одржана у Приштини 22. и 23. априла на којој је прихваћено да *сви Албанци треба да имају један језик, један правопис зато што су једна нација*, чиме је отпочео процес језичког уједначавања као споне албанских сународника у САП Косову и НР Албанији. У Покрајинској скупштини су 25. априла најављене припреме за отварање Медицинског факултета у Приштини, па је Покрајинско извршно веће 12. јуна усвојило Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини.³⁰

У САП Косову је 1. маја 1969. почео да излази лист на турском језику *Тан (Зора)*, орган Покрајинске конференције ССРН Косова и Метохије, посвећен најзначајнијим друштвено-политичким, културним, привредним и другим догађајима из Покрајине и Југославије. Уредник листа био је Сулејман Бриња, а у питању је био једини лист на турском језику у СР Србији, који је излазио два пута месечно. Осим тога, на турском језику је излазио лист *Бирлик* у Скопљу, али он није био читан у Покрајини. Упркос тежњи југословенске федерације да побољша квалификациону структуру становништва САПК, током јуна је констатовано да је 13.700 ученика завршило основне школе у Покрајини, а да за упис у средње школе има места за 11.700 ученика. То је значило да за око 2.000 свршених основаца није физички било капацитета за пријем у средње школе, премда оне нису биле обавезне. Иначе, док је од краја Другог светског рата до 1953. у Покрајини описмењено 35% укупног броја неписмених, у периоду од 1953. до 1961. је описмењено 9%, од 1961. до 1964. 5% и од 1964. до 1968. свега 2,5%. Активност на описмењавању аналфабета скоро потпуно је замрла у 1969. години. Од 26 школа за основно образовање одраслих остала је само једна активна, док је 58% запослених и даље било неписмено или без основне школе. Покрајинско извршно веће је 3. јула закључило да од 7.677 наставника и учитеља у основним школама њих 3.913 или 51% не располаже потребном стручном спремом. Од 617 наставника у гимназијама и учитељским школама њих 311 или 50,4% су били нестручни, док је у техничким, уметничким и другим стручним школама од 669 наставника њих 405 или 60,6% било нестручно. Током августа је констатовано да се

³⁰ За новог директора Радио Приштине је почетком јуна 1969. године изабран Кемал Дева, јер је Реџај Суроји изабран за потпредседника Извршног већа Покрајине. За главног одговорног уредника Радио Приштине је именован Слободан Димић, уместо Веље Тадића који је постао покрајински секретар за образовање и културу. На тај начин је очуван национални паритет – један Албанац и један Србин. Видети: D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, 333; Т. М., *Неконтролисани увоз књига из Албаније*, Борба, 16.4.1969; *Прошле недеље у Покрајинској скупштини*, Јединство, 28.4.1969; *Кемал Дева директор Радио Приштине*, Јединство, 9.6.1969. *Усвојен Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини*, Јединство, 16.6.1969.

српски манастир Бањска, задужбина српског краља Милутина Немањића, налази у тешком стању иако је као културно-историјски споменик стављена под заштиту државе. Непознати људи, махом Албанци, оштећивали су манастир, разбијали стакла, крали предмете и исписивали увредљиве речи по зидовима. Иначе, у лењинградском музеју Ермитажу током октобра је организована изложба копија средњовековних фресака са САП Косова. Централни експонат на овој изложби била је скулптура Богородице из српског манастира Соколице.³¹

На седници Извршног већа САП Косова, одржаној 3. октобра 1969, констатовано је да Покрајини недостаје 8 милиона динара како би се завршила изградња започетих школа. Од 22 општине у Покрајини, у 17 су се градиле школе за које нису била у потпуности обезбеђена средства. У периоду од 1961. до 1967. дошло је до перманентног опадања учешћа инвестиција у школству у укупној инвестиционој потрошњи у Покрајини, тако да је приликом расподела инвестиција на основне школе одлазило 81%, средње 15% и специјалне, више и високе 3% средстава. У Покрајини је и даље било 40% ученика од 7 до 15 година који нису били обухваћени школовањем, у нижим разредима школа било је 61% квалификованих учитеља и у вишим разредима 18% квалификованих наставника, док је у одељењима са наставом на албанском језику стање било још горе – постојало је 48% квалификованих учитеља у нижим разредима и 12,5% квалификованих наставника у вишим разредима основне школе. Такође, том приликом је констатовано да је опао број ученика који желе да уче нематерњи језик. Покрајинско извршно веће је 9. октобра одлучило да из покрајинских средстава издвоји 10 милиона динара за изградњу школа, док је на седници Извршног већа СР Србије 22. октобра подржана иницијатива САПК за формирање универзитета у Приштини. Истог месеца опљачкан је српски манастир Грачаница, из којег је узета већа количина новца, а 24. на 25. октобра је, по други пут, одбијена православна црква у Урошевцу.³²

Извршно веће САПК је 8. новембра 1969. усвојило Предлог покрајинског закона о оснивању универзитета у Приштини и упутило га Покрајинској скупштини на разматрање. Како је у образложењу наведено – *Формирање Универзитета у Приштини резултат је динамичног развоја школства у Покрајини и потребе да се привреди и другим делатностима*

³¹ *Нема места за око 2.000 свршених основаца*, Јединство, 16.6.1969; *Актуелна питања описмењавања и основног образовања одраслих*, јун 1969, АЈ, 130, К-597; *Преко 4.600 нестручних наставника*, Борба, 4.7.1969; *Први број листа „Тан“*, Борба, 3.5.1969; *Свој задатак „Тан“ ће најуспешније обављати недељним излажењем*, Јединство, 21.7.1969; *Угрожен манастир у Бањској*, Јединство, 1.9.1969; *Централни експонат скулптура Богородице из Соколице*, Јединство, 8.9.1969.

³² Б. С., *Косову недостаје још много школа*, Јединство, 4.10.1969; *За школе 10 милиона*, Јединство, 10.10.1969; М. С., *Извршно веће СР Србије подржало иницијативу Покрајине*, Јединство, 27.10.1969; *Неки актуелни проблеми материјалног положаја образовања*, октобар 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16; *Покраден манастир Грачаница*, Јединство, 13.10.1969; Г. П., *Обијена православна црква у Урошевцу*, Јединство, 30.10.1969.

обезбеђују неопходни стручни кадрови. Током 1968/69. школске године на факултетима и вишим школама у САПК је студирао 6.981 редован и 4.091 ванредан студент. Тако је на свечаној седници Покрајинског и Просветно-културног већа Скупштине САПК 18. новембра једногласно усвојен Закон о оснивању Универзитета у Приштини, док је сутрадан у амфитеатру Филозофског факултета одржан свечани скуп поводом отварања Универзитета у Приштини. Том приликом је потпредседник Покрајинског извршног већа Рецај Суроји истакао да су се *грађани Покрајине пре двадесет година радовали успесима аналфбетских течајева*, да су се 1959. године дивили *првој генерацији дипломираних гимназијалаца из редова албанске народности*, а да данас славе дан рођења највише просветне институције – Универзитета. У Покрајини је 1969. радило шест виших школа и три факултета, а у току је било оснивање Медицинског факултета. На овим високим школама се школовало 38 различитих профила стручњака, од којих 21 на нивоу више и 17 на нивоу високе стручне спреме. Па ипак, тек је сваки 10. студент био смештен у студентски дом, што је представљало велики проблем, посебно да се родитељи одлуче да дају женску децу на студирање. У САПК је свега 3,8% становништва имало средњу стручну спрему, док је средњошколским образовањем било обухваћено 29% ђака узраста 15 до 18 година. Велики број деце био је необухваћен основношколским образовањем: 10% узраста од 1-4 разреда и преко 40% узраста од 5-8 разреда, што је још било неповољније код деце албанске и турске националности. Предшколским образовањем било је обухваћено 2.108 деце или 1,41% и у обдаништима је радило 68% неквалификованог кадра. Од око 10.000 деце са посебним потребама школовањем је било обухваћено само 170. Почетком децембра је из штампе изашао први број студентског листа на српскохрватском језику *Нови свет*, који је заправо представљао превод студентског листа на албанском језику *Бота е ре* и који се финансирао из средстава Покрајинског фонда за издавачку делатност.³³

Када су здравствене прилике у питању, у селу Колићу је средином јануара 1968. избила епидемија малих богиња, од које је троје особа преминуло. Покрајински завод за здравствену заштиту је упутио здравствене екипе, које су констатовале ширење болести на села око Ораховца и предузеле све потребне мере како би се епидемија зауставила. У циљу поправљања здравствене ситуације на Косову и Метохији, крајем маја је

³³ Средином децембра 1969. свечано је прослављена 25-годишњица листа *Јединство* и 10-годишњица књижевног часописа *Стремљења* на српскохрватском језику. Такође, обележен је и јубилеј 20-годишњице књижевног часописа на албанском језику *Јата е ре*. Видети: М. С., *Седница Покрајинског извршног већа*, *Јединство*, 10.11.1969; *Свечана седница Покрајинског и Просветно-културног већа*, *Јединство*, 20.11.1969; *Велики културни догађај*, *Јединство*, 20.11.1969; Извештај о организовању и вођењу јавне дискусије о Тезама о развоју и усавршавању система образовања и васпитања у СФРЈ, децембар 1969, АЈ, 319, Ф-85; „*Нови свет*“ на српско-хрватском језику, *Јединство*, 4.12.1969; *Председнику Републике Јосипу Броз*у Титу, *Јединство*, 22.12.1969; *Јубилеј „Јата е ре“*, *Јединство*, 25.12.1969.

одржана седница Покрајинског извршног већа на којој је одлучено да се из Буџета АПКМ издвоји 842 милиона динара и од Републичке заједнице социјалног осигурања искористи 1.632.000.000 динара како би се извршила доградња хируршких болница медицинских центра у Пећи, Гњилану и Косовској Митровици, антитуберкулозног диспанзера у Призрену, проширило породилиште Опште болнице у Приштини, изградило 9 медицинских пунктова, завршили домови здравља у Качанику и Приштини, здравствене станице у Дечану, Глоговцу и Лепосавићу, те санирао низ водоводних објеката. Почетком јула је у Клини отворена нова зграда Дома здравља, за коју је утрошено преко 34 милиона динара и која је требало да покрива преко 40.000 становника. Средином истог месеца, посланици Социјално-здравственог већа Скупштине СФРЈ су посетили Покрајину, где их је примио потпредседник Скупштине АПКМ Кадри Реуфи, док им је начелник одељења за здравствену заштиту Покрајинског секретаријата за здравство и социјалну политику Света Јакшић указао да здравствена заштита на Косову и Метохији није на потребном нивоу. Иако је за последњих пет година било изграђено пет домова здравља и два антитуберкулозна диспанзера, осетан је био мањак медицинских кадрова, поједине здравствене установе су једва имале средства да исплате личне дохотке и у многим болницама није било довољно услова за рад. Неколико дана касније на седници Покрајинског извршног већа донета је одлука да се прошири здравствена заштита за све студенте, односно да здравствена заштита не буде доступна само оним студентима чији су родитељи запослени. За ову сврху је предвиђено 10 милиона старих динара, а њен циљ је био да додатно умири евентуалне изразе незадовољства студената у Покрајини по узору на оне у Београду. На јесен је констатовано да у Покрајини од укупно 417 лекара има само 97 специјалиста и да недостају педијатри, гинеколози и стоматолози.³⁴

Савезни секретаријат за здравство и социјалну политику је крајем 1968. саопштио податке да је у 1967. у АП Косову и Метохији општа стопа наталитета била 37,9, у СР Србији 18,1, а у СФРЈ 19,6; природни прираштај био је у АПКМ 28,2‰, у СРС 9,1‰ и у СФРЈ 10,9 ‰; а смртност одојчади у АПКМ 108,4 у СРС 65 и СФРЈ 62,6 на 1.000 живорођене деце. Од укупног броја умрлих у 1967, пре смрти је лечено у АПКМ 30% и у СФРЈ

³⁴ Почетком 1968. је започета изградња нове зграде болнице у Пећи, чији радови су били вредни милијарду и двеста милиона динара. Средином маја је Подујево добило нову зграду Дома здравља, чиме је број лекара повећан са 4 на 8. У овај пројекат је уложено 113 милиона динара, од чега је Покрајинска скупштина обезбедила 80 милиона. Нови Дом здравља свечано је отворен 28. децембра у Приштини. Видети: О. И., *Брза интервенција здравствених екипа*, Јединство, 22.1.1968; Б. М., *Милијарда и двеста милиона динара*, Јединство, 29.1.1968; *Подујево добило нови дом здравља*, Јединство, 20.5.1968. М. С., *Са седнице Покрајинског извршног већа*, Јединство, 27.5.1968; Д. Ц., *У Клини отворен дом здравља*, Јединство, 8.7.1968; О. Н., *Здравствена заштита не задовољава*, Јединство, 22.7.1968; М. С., *Ускоро дискусије о извршењу средњорочног плана*, Јединство, 22.7.1968; В. С., *Неопходна су додатна средства*, Јединство, 7.10.1968; *Нови Дом здравља у Приштини*, Јединство, 6.1.1969.

54,2%; стручну помоћ при порођају имало је у АПКМ 21% и у СФРЈ 58% жена; у АПКМ је на 1.000 становника долазило 2,76 болничких постеља, у СРС 5,7 и у СФРЈ 5,8; на 1 лекара у АПКМ долазило је 2.800 становника, у СРС 1.063 и у СФРЈ 1031; док је по становнику инвестирано у здравство у АПКМ 5,61 динар, у СРС 14,10 и у СФРЈ 12.52 динара. Почетком марта 1969. је одржана седница Социјално-здравственог већа Покрајинске скупштине на којој је констатовано да је број лекара повећан у 1968. за 6%, специјалиста за 20,5%, лекара опште праксе за 7%, стоматолога за 22% и фармацеута за 2% у односу на претходну годину. Према Друштвеном плану развоја Покрајине до 1970. је било предвиђено да се број медицинских техничара повећа на 970, број бабица на 200, лабораторијских техничара на 140 и лекара на 600, али је констатован недостатак материјалних средстава за ове намене. На саветовању у Покрајинском секретаријату за здравље и социјалну политику крајем јула је констатовано да у САПК на 2.650 становника долази један лекар и на сваку од 14 организационих јединица за борбу против туберкулозе 84.270 становника. У Качанику је током августа и септембра избила епидемија трбушног тифуса, од којег је оболело 40 особа. Они су упућени у Скопску и Приштинску болницу, а затим су спроведене мере обавезне вакцинације становништва и обустављено коришћење воде из непроверених бунара.³⁵

Свечано обележавање 500-годишњице од смрти албанског националног хероја Скендербега уприличено је у Приштини 16. јануара 1968. године. С обзиром да је у питању био историјски симбол тежњи Албанаца за независношћу и уједињењем, наведено је са једне стране показивало добру вољу југословенских власти да омогуће даље развијање националних слобода албанској националној мањини, а са друге стране је управо од албанске интелектуалне елите било злоупотребљено у пропагандне сврхе ширења идеја иредентизма. Па ипак, антијугословенска осећања домаћих Албанаца нису поколебале креаторе југословенске државне политике према Косову и Метохији да наставе са развијањем културног живота, ширењем просветних капацитета и побољшањем здравствених прилика у Покрајини. Тако је у фебруару почело да излази ново гласило за културу, уметност и књижевност на албанском језику *Фајла*, одржана је премијера првог домаћег играног филма на албанском језику *Вук са Проклетија* и обновљен је рад Покрајинског фонда за стипендирање ученика и студената. У марту је штампан први број листа *Књига* на албанском језику, док је 8. априла Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију одржао пленум на којем је подржан предлог да се издвајају већа средства за културу у правцу њеног омасовљења и да се не запостави културни развој сиромашнијих општина. Поред тога, донета је одлука да се започне синхронизова-

³⁵ Информација Савезног секретаријата за здравство и социјалну политику, 16.12.1968, АЈ, 130, К-685; *Недовољно средстава*, Јединство, 10.3.1969; *Здравствене установе немају основне услове за здравствену заштиту*, Јединство, 28.7.1969; *Епидемија тифуса у Качанику*, Јединство, 15.9.1969.

ње филмских журнала на албански језик и сугерисана добровољност у учењу нематерњих језика у просвети. Пошто је започета изградња новог дома Радио Приштине, од 9. до 11. маја је одржан научни скуп поводом обележавања 500-годишњице од смрти Скендербега који је Југославија настојала да искористи како би промовисала братство и јединство народа и националних мањина у Покрајини. Насупрот томе, албански иредентисти су током наведеног догађаја ширили пропаганду о уједињењу свих Албанаца, а слично је било и 9. јуна приликом обележавања 90-годишњице Призренске лиге.

Скупштина АП Косова и Метохије је крајем јула 1968. подржала расписивање Народног зајма за изградњу школа у Покрајини са циљем да се до 1970. подигне 1.046 просветних објеката. У средњим школама је у ово време било око 30.000 ученика, од којих 39,2% Албанаца, и на вишим школама и факултетима око 10.500 студената, од којих 43% Албанаца. Поражавајући је био податак да је око 40% становништва Покрајине и даље било неписмено, а да је међу запосленима било 24% аналфабета. За Дан Републике, 29. новембра, отпочело је емитовање Другог програма Радио Приштине који је махом био посвећен култури и уметности, док је од 1. јануара 1969. информативни лист на српскохрватском језику *Јединство* почео да излази два пута седмично. Покрајинско Предузеће за производњу, синхронизацију и промет филмова основано је 31. јануара, а 19. априла је у Приштини започета изградња Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза, као симбола братства и јединства покрајинског становништва, чији је покровитељ био Јосип Броз Тито. У исто време је појачан увоз литературе, школских учила и грамофонских плоча из НР Албаније без довољне контроле југословенских државних органа и покрајински Албанци су 22. и 23. априла одржали тзв. *Језичку консултацију* на којој је промовисан мото – *Један језик, један правопис, једна нација*. Први лист на турском језику у САП Косову *Тан* почео је да излази 1. маја. Иако је Покрајинско извршно веће 12. јуна усвојило Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини, истог месеца је уочен застој у процесу опишењавања покрајинских аналфабета и констатовано да је од 617 наставника у гимназијама и учитељским школама њих 50,4% било нестручно и од 669 наставника у техничким, уметничким и другим стручним школама нестручно било њих 60,6%. Поред тога, појачани су напади на српске цркве и манастире који су били скрнављени, пљачкани и демолирани од стране албанског становништва.

Вероватно најзначајнији догађај у овом периоду је представљало усвајање Закона о оснивању Универзитета у Приштини, 18. новембра 1969. у Скупштини САПК, који је у свом саставу имао 6 виших школа и 3 факултета, односно 6.981 редовног и 4.091 ванредног студента. Када су здравствене прилике у питању, почетком 1968. су екипе Покрајинског завода за здравствену заштиту биле принуђене да сузбијају епидемију малих богиња, док су у мају издвојена већа средства из Буџета АПКМ за

изградњу великих болничких центара и низа домова здравља. Ускоро је проширена здравствена заштита на све покрајинске студенте. Па ипак, услови у којима су здравствени центри радили нису били на задовољавајућем нивоу, недостајала су неопходна финансијска средства и стручни кадрови. Крајем 1968. су саопштени подаци Савезног секретаријата за здравство и социјалну политику према којима је у АП Косову и Метохији био највиши природни прираштај становништва од 28,2%, док је у СР Србији он био 9,1% и у целокупној СФР Југославији 10,9%. Друштвеним планом до 1970. било је предвиђено да се повећа број лекара у Покрајини на 600, при чему је у 1969. један лекар долазио на 2.650 становника. Током августа и септембра је сузбијана епидемија трбушног тифуса у Качанику. Сходно описаном, уочава се да је југословенска федерација током 1968. и 1969. наставила да појачано улаже средства у културни, просветни и здравствени развој Косова и Метохије. У питању је било настојање да се, сходно политичким променама, и у наведеним доменима покаже повећана брига југословенских власти за просперитетом албанског становништва како би се оно јаче везало за југословенску заједницу. Насупрот томе, интелектуална елита покрајинских Албанаца је максимално искоришћавала добру вољу политичког врха Југославије, фаворизујући албанизацију у култури, изграђујући самосталне покрајинске културно-просветне институције и ширећи иредентизам међу својим сународницима.

ЗАКЉУЧАК

Простор Косова и Метохије је Демократска Федеративна Југославија, односно Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) административно уредила 1945. формиравши Аутономну Косовско-метохијску Област (АКМО), која је била у саставу Народне Републике Србије (НРС). Наведено је било потврђено Уставом ФНРЈ из 1946. и Уставом НРС из 1947. године. Омеђена на северу и истоку централним и јужним деловима НРС, на југу НР Македонијом, на југозападу НР Албанијом (НРА) и на западу НР Црном Гором, АКМО је представљала српску и југословенску територију која је најдуже остала под турском влашћу до 1912. и где је владала велика друштвена, привредна, културна, просветна и здравствена заосталост. При томе, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевина Југославија није показала нарочито интересовање да улаже у развој подручја Косова и Метохије, покренувши процесе аграрне реформе и колонизације српског становништва, уз планирање исељавања турског и албанског становништва за Турску. Иако са изузетним геостратешким положајем и богата рудним налазиштима, АКМО је политички била оптерећена антагонизмом две најбројније групације становништва: Албанаца и Срба, чије су елите, свака за себе, сматрале да имају ексклузивно историјско и национално право на ово подручје. За српски народ је од посебног значаја била Метохија са бројним црквама и манастирима као духовним сведочанствима његовог вишевековног присуства на овом простору, док је албанска национална мањина, која је у АКМО по бројности представљала већинско становништво, сматрала да би сходно одредбама Прве призренске лиге из 1878. требало да се отцепи и уједини са својом матицом НРА.

С обзиром да је Југославијом управљала Комунистичка партија Југославије (КПЈ), односно Савез комуниста Југославије (СКЈ), где су најважније политичке одлуке креиране унутар најужег круга руководства на челу са југословенским лидером Јосипом Брозом Титом и потом проглашаване за смернице државне политике, идеологија марксизма-лењинизма уз развијање паролe *братства и јединства* са једне стране и побуна коју је албанско становништво на простору Косова и Метохије организовало крајем 1944. и почетком 1945. против нових власти са друге стране пресудно су утицале на формирање дугорочне југословенске политике према АКМО. Тако је пренебрегнуто испитивање злочина које су Албанци починили над Србима на подручју Косова и Метохије током Другог светског рата, толерисана је албанска узурпација српске имовине и онемогућен је повратак протераним српским колонистима. Све наведено је чињено са намером да се албанско становништво АКМО пацификује и јаче веже за југословенску заједницу, при чему је о безбедности Области бринула Удба. Сукоб Југославије са Совјетским Савезом и његовим лагером држа-

ва 1948. узроковао је прекид срдачних односа Тиране и Београда. Политички врх Албаније предвођен Енвер Хоџом је од тада почео да води изразиту антијугословенску политику распирујући иредентизам међу својим сународницима у АКМО. Сходно томе, југословенске власти су у АКМО форсирале националну равноправност становништва, настојале да укључују тамошње Албанце у државне, друштвене и партијске структуре, сузбијале неписмености, градиле просветне, културне и здравствене институције, развијале индустријске и привредне капацитете, те плански разбијале традиционалне и патријархалне обрасце живота. Па ипак, оваква југословенска државна политика спровођена је кампањски и није могла за кратко време да реши вишевековну заосталост и нагомилане проблеме, односно омогући да у догледном низу година АКМО ухвати корак са развијенијим деловима ФНРЈ.

Средином педесетих година XX века је у врху СКЈ почела да сазрева идеја о неопходности креирања планске државне политике, односно дугорочне стратегије према АКМО. Тако је крајем 1956. формирана Комисија за националне мањине Централног комитета (ЦК) СКЈ која се највише бавила проучавањем права, положаја и потреба албанске националне мањине; Друштвеним планом привредног развоја АКМО за период 1957–1961. први пут је простор Косова и Метохије званично укључен у ред неразвијених подручја Југославије; и на Седмом конгресу СКЈ из априла 1958. је дат подстрек даљем процесу материјалних улагања у развој Области. Наведено је значило да је партијски врх Југославије интензивирао државну политику према Косову и Метохији засновану на дарезљивом излажењу у сусрет албанској националној мањини са циљем приказивања Југославије пожељном земљом за живот и сузбијања иредентистичке пропаганде из Албаније. С обзиром да је у то време у АКМО 40% запослених било без школе и службеника са факултетом било свега 3,3% и са основном школом 40%, уследило је отварање првих виших школа и факултета у Приштини: Више педагошке школе 1958, Филозофског факултета 1960. и Правно-економског факултета 1961, подстакнут је шири обухват ученика албанске националности основношколским и средњошколским образовањем, штампано гласило на албанском језику *Рилиндја* постало је дневни лист, појачан је дomet сигнала Радио Приштине, повећано је објављивање публикација и уџбеника на албанском језику и подизан је број чланова СКЈ из редова националних мањина. Па ипак, главни носиоци иредентизма међу Албанцима били су и остали интелектуалци, нарочито просветни кадар.

Од 1. јануара 1960. је АКМО територијално увећана додавањем делова катастарских општина централне Србије од којих је формирана општина Лепосавић на северу Области. Државни попис становништва из 1961. је показао да је број Албанаца у АКМО за мање од једне деценије повећан за 100.000 лица, односно да је у Области живело 963.988 становника од којих је било Албанаца 67,07%, Срба 23,55%, Црногораца 3,90%,

Турака 2,67% и осталих 2,8%. Исте године је објављена *Бела књига о непријатељској политици НРА према ФНРЈ*, док су 1962. прављени планови по којима би до 1970. АКМО достигла ниво друштвеног производа по становнику који би износио 58% просека Југославије и до 1980. сва деца у Области била обухваћена основношколским образовањем. С обзиром да је у АКМО била изражена висока незапосленост, постојао мали број радно активног становништва и у пољопривреди владала пренасељеност, Југославија је форсирала привредна улагања и 1962. у рад је пуштена Термоелектрана *Косово I*. Уставом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) из 1963, тзв. *Повељом самоуправљања*, АКМО је прерасла у Аутономну Покрајину Косово и Метохију (АПКМ), чиме је Социјалистичка Република Србија (СРС) остала једина југословенска република која је у свом саставу имала чак две аутономне јединице: АП Војводину и АП Косово и Метохију. С обзиром да је СФРЈ стекла право да даје сагласност на евентуално укидање аутономних покрајина, ојачана је позиција АПКМ као елемента југословенске федерације, при чему је уведен нови термин *народност* којим су се од тада означавале југословенске националне мањине. Највиши орган АПКМ је постала Покрајинска скупштина, док је њен оперативни орган био Покрајинско извршно веће. Осми конгрес СКЈ из децембра 1964. пружио је подршку даљим државним улагањима у развој АПКМ и ширењу равноправности националних мањина, а у ЦК СКЈ су из Покрајине делегирани Душан Мугоша, Фадиљ Хоџа, Али Шукрија, Танкосава Симић и Вели Дева. Исте године је у рад пуштена Термоелектрана *Косово II*, мада је доходак по глави становника АПКМ износио свега 29,6% просечног дохотка у СФРЈ.

Оснивањем Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације) 4. марта 1965. је АПКМ практично изједначена са неразвијеним југословенским републикама СР Босном и Херцеговином, СР Македонијом (СРМ) и СР Црном Гором (СРЦГ) и подстакнута је политички мотивисана солидарност развијенијих република да улажу у развој оних заосталијих. Исте године је отворен Технички факултет у Приштини и на Деветој покрајинској конференцији СКС за Косово и Метохију у јуну је први пут за политичког секретара Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију (ПК СКС за КМ) изабран кадар албанске националности Вели Дева. Са друге стране, југословенска привредна реформа није успела да обузда нарастајућу економску кризу која је успорила планирани привредни развој АПКМ. Југословенска федерација је од 1960. до 1965. утростручила улагања у просвету Косова и Метохије подижући број основних школа са 111 на 207, број ученика у средњим школама 2,5 пута и број студената на 9.000. У исто време је у Покрајини свега 2,2% становништва имало средњу и 0,3% вишу или високу школу. Насупрот томе, Удба је у од 1956. до 1966. сузбијала нарастајуће иредентистичке активности Албанаца, откривши 798 убачених агената и ухапсивши 420 шпијуна из Албаније, при чему је

250 лица упућено на издржавање затворских казни. Главна последица попустљиве државне политике Југославије према Албанцима у овом периоду била је оличена у таласу масовног иселјавања Срба и Црногорца из АПКМ. Иако су југословенске власти ове миграције приказивале као економски мотивисане, извештаји Удбе сведоче да се под притисцима албанског становништва иселило 1959. 119, 1960. 117 и од 1960. до 1965. 2.000 српских и црногорских породица са Косова и Метохије, чиме је дугорочно посматрано била угрожена будућност присуства Југославије и Србије на овом простору.

Почетком 1966. у АПКМ било је 44.852 члана СКЈ, при чему је заступљеност Албанаца износила 48,8%, што је било за око 20% мање од њихове бројности у укупном становништву Покрајине. Исте године је констатован неуспех економске реформе у Југославији, што је узроковало неравномерно притицање средстава Фонда федерације у АПКМ, где је ниво продуктивности био за 25% нижи од југословенског, као и одлагање све до 14. децембра усвајања Друштвеног плана развоја АПКМ до 1970. године. У таквим околностима, појавиле су се пукотине у јединству највиших партијских руководилаца Југославије поводом питања реорганизације СКЈ и реформе односа у југословенској федерацији. Удаљавање Јосипа Броза Тита од његовог најближег сарадника Александра Ранковића Марка дошло је до изражаја на седници Извршног комитета (ИК) ЦК СКЈ 16. јуна када је отворена афера у вези са постављањем прислушних уређаја у Брозове радне и приватне просторије. С обзиром да су инспираторима овог подухвата означени А. Ранковић Марко и Светислав Стефановић Ћећа, 1. јула је одржан Четврти пленум ЦК СКЈ, тзв. Брионски пленум, који је оценио да је Удба починила низ злоупотреба и да је Ранковићева фракционашка група планирала да преузме власт у држави, након чега је Ранковић разрешен дужности и удаљен из јавног живота Југославије. Том приликом су деформације Удбе означене посебно израженим на Косову и Метохији, где су компромитовани партијски кадрови албанске националности у циљу ширења међунационалног неповерења. Тако је Брионски пленум са једне стране означио дефинитивни пораз партијске струје која се залагала за очување југословенског централизма отворивши пут декомпоновању југословенске федерације кроз јачање самосталности југословенских република, а са друге стране је открио да је Удба вршила прислушкивања покрајинских руководилаца албанске националности Мехмета Хоџе, Исмета Шаћирија и Имера Пуље због сумњи да су одржавали везе са антијугословенски настројеним руководством Албаније.

Иако до данас нису пронађени релевантни историјски извори који би потврдили завереничку делатност Александра Ранковића Марка, описану ситуацију је искористио Секретаријат ПК СКС за КМ да 12. јула 1966. упути захтев за покретањем истраге о злоупотребама Удбе у АПКМ. У питању је било сложено деловање највиших руководилаца албанске националности са Косова и Метохије који су образовали својеврсну партијско-

политичку елиту и први пут експлицитно затражили да се проблеми даљег развоја Покрајине решавају на нивоу југословенске федерације и СКЈ, чиме су настојали да заобиђу ингеренције СРС и СКС. Уместо Мића Мијушковића, за новог секретара покрајинског Секретаријата унутрашњих послова (СУП) именован је 21. јула Џевдет Хамза и у наредним месецима је смењен низ старих кадрова Удбе, док је касније Удба променила назив у Службу државне безбедности (СДБ). У таквим околностима је 14. и 15. септембра одржана Шеста седница ЦК СКС на којој су функционери из АПКМ, махом албанске националности, изнели тврдње да је Удба у Покрајини вршила терор над албанским становништвом и приказали Албанце као жртве великосрпског шовинизма, при чему су руководиоци Удбе Војин Лукић и Животије Савић Срба искључени из чланства СКС. Тако су највиши партијски функционери Србије прихватили моралну одговорности СКС за злоупотребе Удбе вршене над албанским становништвом, што је у наредном периоду довело до заокрета у кадровској политици према националним мањинама и до ревизије оптужница Удбе, односно до интензивирања политике излажења у сусрет захтевима албанске партијско-политичке елите из АПКМ како би се исправиле и надокнадиле грешке из прошлости.

На заједничкој седници ИК ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, одржаној 22. и 23. септембра 1966, отворена су питања у вези са злоупотребима Удбе у Призренском процесу, акцијом сакупљања оружја и исељавањем турског и албанског становништва у Турску током педесетих година XX века. Осим тога, покренуте су теме везане за неадекватну употребу термина *Шинтар*, омогућавање права албанској националној мањини на употребу своје заставе, формулисање тезе по којој су се Албанци антифашистичком борбом у Другом светском рату изборили за своја национална права у Југославији, поспешивање вођења двојезичне покрајинске администрације, идејно решавање будућег назива Покрајине и настојање да се иницира сарадња са Албанијом. ИК ЦК СКЈ је 3. октобра прихватио да у новоформираном органу Председништво ЦК СКЈ, у име СКС као делегат АПКМ, буде делегиран Фадиљ Хоџа. Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12. и 13. октобра, одбацила је политичку одговорност ПК СКС за КМ за деформације Удбе у АПКМ и из партијског чланства искључила највише покрајинске руководиоце Удбе Мића Мијушковића, Станислава Грковића, Шабана Кајтазија и Рајка Видачића. Том приликом су још изнета становишта да целокупна југословенска федерација има обавезу да се стара о будућности Косова и Метохије, да миграције покрајинског становништва нису плод иредентистичких притисака већ да су узроковане економским разлозима и да би у предстојећем уставном редефинисању СФРЈ требало праведније решити албанско питање и статус АПКМ. Недуго затим, у Покрајини је поднето 950 пријава грађана против рада Удбе у којима су као починиоци злоупотреба у 72,5% случајева означени службеници Срби и Црногорци и констатовано да је Удба формирала

22.038 покрајинских досијеа од којих 70,4% за Албанце, да постоји 240 досијеа за друштвено-политичке раднике од којих 173 за Албанце и да је у покрајинским органима Удбе запослено свега 13,33% Албанаца.

Партијском реорганизацијом је 4. новембра 1966. за председника ЦК СКС изабран Добривоје Радосављевић Боби, а у Председништво ЦК СКС су инкорпорирани кадрови из АПКМ Станоје Аксић, Цавид Нимани и Вели Дева, у Извршни комитет ЦК СКС Кољ Широка и у ЦК СКС Предрга Ајтић. На Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ 26. новембра је за председника ПК СКС за КМ изабран Вели Дева. Потом је на заједничкој седници Председништва и ИК ЦК СКЈ 7. децембра Д. Радосављевић Боби покренуо питање да ли је довољан постојећи уставни оквир за остваривање свих права албанске националне мањине у Југославији, док је на заједничкој седници Председништва и ИК ПК СКС за КМ 28. децембра исказано незадовољство националном структуром запослених лица и ученика високошколских установа албанске националности у АПКМ. Тако је на крилима одлука Брионског пленума отворен процес ширења самосталних компетенција у деловању највишег руководства АПКМ, што је било правдано потребом демократизације друштвеног живота у Покрајини. Поред тога, 4. новембра је Правно-економски факултет у Приштини донео одлуку да се у високошколску наставу први пут уведе албански језик, док је Телевизија Београд 29. новембра започела емитовање прве емисије на албанском језику *Телевизијски спектар*. У исто време је 64,7% просветних радника у Покрајини било неквалификовано, од којих чак 84,4% албанске националности. Крајем 1966. било је приметно да приликом вршења притисака од стране Албанаца на Србе и Црногорце да се иселјавају из АПКМ више нису прављене разлике да ли су у питању били српски и црногорски насељеници или староседеоци, нити да ли се радило о стручњацима који су били неопходни да би се Покрајина убрзано развијала.

Незадовољство Срба и Црногораца у АПКМ државном политиком Југославије која је све више излазила у сусрет интересима Албанаца дошло је до изражаја масовним прослављањем православне Нове године 13/14. јануара 1967. године. Са друге стране, започета је југословенска уставна реформа, у вези са којом су покренута питања веће афирмације националних мањина и проширења права аутономних покрајина, што је албанска партијско-политичка елита у АПКМ искористила да пласира тезе како је неопходно јаче везати покрајине за југословенску федерацију и да би АПКМ боље прошла да је била установљена као република. У таквим околностима, Јосип Броз Тито је 23. фебруара примио делегацију АПКМ обећаваши наставак привредних улагања и подржавши политику веће заступљености Албанаца приликом запошљавања, избора на руководећа места и доделе стипендија, сходно њиховој бројности у укупном становништву Покрајине. Па ипак, Броз је повукао границе преко којих покрајинско руководство није смело да пређе, а које су подразумевале пружање подршке реформисаној СДБ, сарадњу са СКС и очување социјалистичког

поретка уз развијање братства и јединства свих грађана. Већ 20. марта је Ј. Броз Тито одржао састанак са најужим партијским сарадницима поводом ситуације у АПКМ, када је дошло до поделе на присталице повлађивања проалбанским захтевима, попут Добривоја Радосављевића Бобија и Едварда Кардеља, и на противнике радикалних промена, попут Петра Стамболића и Драгог Стаменковића који су упозоравали да Покрајина нема снагу да се самостално развија, да Србија не може да издваја већа средства за њен развој, да је природни прираштај Албанаца превисок, да је после Брионског пленума дошло до јачања иредентизма и да политика запошљавања по националном кључу није спроводива због масовне стручне неквалификованости Албанаца. Сутрадан је делегација АПКМ посетила Едварда Кардеља који је подржао предлог уставног проширења права и надлежности покрајина и њиховог јачег везивања за југословенску федерацију, одбацивши предлог да Покрајина прерасте у републику.

Од 25. до 28. марта 1967. Јосип Броз Тито је боравио у посети АПКМ, другој од краја Другог светског рата, где је обећао да ће се наставити државна помоћ даљем привредном развоју Покрајине, исказао разумевање за висок природни прираштај албанског становништва, подржао захтеве за ширим запошљавањем и школовањем Албанаца и затражио да се престане са исказивањем неповерења према кадровима албанске националности. У питању је било подилажење интересима албанског становништва у АПКМ како би се купио унутрашњи мир и подстакла њихова даља лојалност према СФРЈ. Прва група амандмана I–VI на Устав СФРЈ, усвојена 18. априла, омогућила је проширење компетенција Већа народа Скупштине СФРЈ, док је Скупштина СРС 20. априла прогласила амандмане I–III на Устав СРС којима је било предвиђено да се у Веће народа Скупштине СФРЈ бира по пет делегата из покрајина. У исто време су изабрани за председнике: Скупштине АПКМ Фадил Хоџа, Покрајинског извршног већа Илија Вакић и Покрајинске конференције Социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије (ПК ССРН КМ) Илијаз Куртеши, док су именовани за потпредседнике: Скупштине СФРЈ Џавид Нимани и Савезног извршног већа (СИВ) Али Шукрија. У мају су саопштени подаци да се у АПКМ кадровска заступљеност Албанаца у СДБ попела са 13,3% на 34%. На Десетој проширеној пленарној седници ПК СКС за КМ 23. јуна је указано за неодговарајућу заступљеност Албанаца од 51% у структури запослених напрема 67% у укупној бројности становништва АПКМ, у вези са чиме је затражено да до 1970. међу запосленима у Покрајини буде 60,9% Албанаца. Индикативни су подаци да је у АПКМ био запослен сваки 16. Албанац, 8. Србин, 6. Црногорац и 20. Турчин и да је број ученика Албанаца у школама другог степена са 51% у 1964. опао на 48%. Политички врх СР Македоније је у септембру одбио понуду Вели Деве и Фадиле Хоџе да се у АПКМ формира централни лист на албанском језику, протумачивши да на тај начин Приштина жели да преузме контролу над свим Албанцима у СФРЈ.

У другој половини 1967. је у надлежним комисијама ЦК СКЈ и ЦК СКС први пут експлицитно отворено питање неадекватне употребе термина *Шинтар*, дотада званично коришћеног за домаће Албанце, за који је наглашено да код албанских интелектуалаца изазива нервозу и код албанског становништва осећај националне подвојености. Дискусија о коришћењу термина *Шинтар* потом је пренета у југословенску штампу, где је јавности пласирано да он за Албанце има увредљив карактер. У ово време је долазило и до све отворенијих разлика у писању главних покрајинских листова: *Рилиндје* на албанском и *Јединства* на српскохрватском језику. Са друге стране, СФРЈ је почела да показује интересовање за побољшање односа са НРА по принципу стрпљиве политике *малих корака*, што је у наредном периоду остало трајно државно одређење уз примену стратегије отварања Косова и Метохије према Албанији, односно коришћење албанске националне мањине као моста сарадње. Сходно томе, руководиоци албанске националности у АПКМ су почели да врше притиске на органе југословенске федерације и СРС да се што више прошири сарадња са НРА у погледу културе, просвете и узајамних посета, премда је одатле долазио јак иредентистички утицај. Такође, СФРЈ је укинула визе грађанима НРА у вези са туристичким путовањима, приватним посетама и одласцима на научне и културне скупове, али су албанске власти на различите начине злоупотребљавале добру вољу Београда усмеравајући своје деловање искључиво према својим сународницима у АПКМ.

Током 1967. се АПКМ налазила у веома лошој економској ситуацији: повећавана су дуговања привредних организација, гомилала се роба у фабрикама, стопа привредног раста је износила свега 1% и буџети покрајинских општина су заостајали 25% за реалним потребама. Око 25.000 лица је тражило запослење у условима када је нових радних места било за свега 1.000 до 2.000 лица, па су испитиване могућности да се вишак радне снаге упуту у иностранство. Без основе школе је било 50% запослених лица у АПКМ и са нижом стручном спремом 31,1% функционера у привреди. Па ипак, у рад су пуштене швелна пећ у Обилићу, прва такве врсте у СФРЈ, модерна Фабрика акумулатора у Косовској Митровици, Топионица олова у *Тренчи*, реконструисана Фабрика металних прозора у Косовској Каменици и три нова погона у *Тренчи*, и интензивирани су сарадња комбината *Косово* са скопском Железаром. У погледу културно-просветних прилика, АПКМ је недостајало 2.400 квалификованих просветних радника, од којих чак 2.200 за извођење наставе на албанском језику, утврђен је мањак од 64.688 m² простора у основним и 38.969 m² у средњим школама и општине су за културу издвајале свега од 0,3 до 0,7% буџета. У фебруару је основан Албанолошки институт у Приштини са циљем проучавања баштине Албанаца и њиховог бољег повезивања са осталим нацијама у Југославији, а 9. новембра је отворена Виша педагошка школа у Ђаковици. С обзиром да је 50% покрајинског становништва имало мање од 19 година старости, интензиван је рад на сузбијању епидемија жутице, малих бо-

гиња и туберкулозе, појачани су курсеви просвећивања сеоских девојака и интензивирана је делатност Црвеног крста. При томе, Покрајини је недо-стајало око 200 лекара и 400 медицинских сестара.

Група чланова ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ је 12. јануара 1968. одлучила да се дозволи обнова Призренског процеса из 1956. како би се рехабилитовали осуђени актери албанске националности. Иза наведеног се крила намера албанске партијско-политичке елите у АПКМ да се кроз приказивање да је Призренски процес био монтиран од стране Удбе при-крију евентуални докази о њиховој сарадњи са обавештајном службом из НРА. Тако су до краја марта поништене судске пресуде поводом овог слу-чаја. Избор Петра Стамболића за новог председника ЦК СКС изазвао је незадовољство Албанаца у руководству АПКМ, јер им је више одговарао политички попустљив приступ његовог претходника Добривоја Радосав-љевића Бобија. Сходно томе, ИК ЦК СКС је 26. фебруара дао сагласност за шире превођење партијских докумената на албански језик и појачано довођење покрајинских кадрова на рад у ЦК СКС, 25. марта је усвојио предлог ПК СКС за КМ да се убудуће за југословенске Албанце не кори-сти термин *Шунтар* и у мају је покренуо питање дефинисања изгледа и равноправне употребе заставе албанске националне мањине. У таквим околностима је 29. и 30. маја одржана Четрнаеста седница ЦК СКС, на којој је дошло до отварања српског питања на Косову и Метохији од стра-не историчара Јована Марјановића и књижевника Добрице Ћосића, који су указали да је недопустиво да се остваривање националних права онемогу-ћава једино српском народу којем се импутира да као најбројнији има по-себне обавезе у југословенској федерацији, да је руководство АПКМ више заинтересовано за проширење права Албанаца и покрајинске самостално-сти кроз уставне промене уместо да решава животне проблеме и спречава исељавање српског и црногорског становништва, да се покрајински Срби и Црногорци осећају угрожено, уцењују и потискују са руководећих и радних места, да се кроз јачање аутономних права АПКМ спроводи поли-тика стварања националних држава која није у складу са идеологијом мар-ксизма, односно да се иде ка успостављању покрајинског суверенитета и албанске државности, што на дуже стазе не би могло да коегзистира са југословенским обликом државности. Одмах је уследила оркестрирана партијска критика на рачун Марјановића и Ћосића у којој је указано да су Албанци у Србији били историјски обесправљени и да не могу бити под-станари у АПКМ, након чега је ЦК СКС осудио њихове ставове као израз великосрпског национализма.

Иако су избијање студентских демонстрација у Југославији почет-ком јуна и војна интервенција пет земаља Варшавског пакта у Чехосло-вачкој 21. августа 1968. потиснули Четрнаесту седницу ЦК СКС у други план, случај Ћосић–Марјановић је представљао један од ретких облика отпора ауторитарној политици Јосипа Броза Тита и указао да су демокра-тизација друштвеног живота и грађење нових односа у југословенској фе-

дерацији вршени на рачун интереса српског народа као једног од конститутивних југословенских народа. О наведеном сведочи и низ седница Статутарне комисије АПКМ на којима су током 1968. представници албанске националности усмеравали ток дискусија ка јачању уставног положаја и самосталности АПКМ у оквиру југословенске федерације, а на штету целовитости СРС. Тако су покренута питања да АПКМ постане елемент југословенског федерализма, чиме би слабиле ингеренције СРС, да се из њеног назива уклони термин *Метохија*, чиме је негирано српско историјско право на Покрајину, и убаци одредница *Социјалистичка* аутономна покрајина, што је дотада било резервисано само за југословенске републике са предзнаком државности, да се покрајински статuti назову *уставима*, да се народностима омогући право на самоопредељење, што би дугорочно водило отцепљењу Покрајине, да национална застава албанске народности буде идентична застави НРА, да се поистовете национални празник НРА 28. новембра и југословенски Дан Републике 29. новембра, те да Покрајина прерасте у републику. Председништво и ИК ЦК СКС су 27. маја изразили уздржаност поводом већине описаних предлога препустивши руководству АПКМ да одлучи о будућем називу Покрајине. Наведено је изазвало незадовољство албанске партијско-политичке елите у АПКМ чији су представници, посебно Вели Дева и Фадиљ Хоца уз помоћ Милоша Милића на нивоу СРС, све агресивније лобирали код савезних посланика да се у будућим уставним изменама Покрајина јаче веже за југословенску федерацију. Извршни комитет ЦК СКЈ је 29. јула подржао право југословенских националних мањина на истицање својих застава, уз препоруку да се у случају албанске народности о појединостима договоре АПКМ и заинтересоване републике СРС, СРМ и СРЦГ. С обзиром да се у наредним месецима одуговлачило са решавањем овог питања, Албанци у АПКМ су самовољно почели да истичу заставу Албаније.

Широм Косова и Метохије је током августа 1968. отпочело одржавање дискусија о уставним променама и то у организацијама покрајинског ССРН како би се створио утисак да се СКЈ дистанцирао од наметања решења и да су се грађани сами изборили за проширење својих права. Тако је на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа дошло до истицања захтева да се АПКМ устроји као република, да се термин *албанска народност* у Уставу СФРЈ замени изразом *албански народ*, да Покрајина уместо Статута добије *устав*, да у Веће народа Скупштине СФРЈ Покрајина делегира 20 представника по угледу на републике и да се Албанцима омогући право на самоопредељење, што је све водило утирању пута за отцепљење АПКМ из састава не само СРС, већ и СФРЈ. Идеја о неопходности постојања две републике Албанаца попут Северне и Јужне Кореје, Северног и Јужног Вијетнама и Западне и Источне Немачке изнета је 18. августа на састанку актива ССРН у Пећи, док су слични захтеви саопштени 3. и 7. септембра у Старом Тргу и Приштини. Председништво и ИК ПК СКС за КМ су о наведеним иредентистичким испадима расправљали са закашње-

њем тек 16. септембра, када су изнете суздржане критике на рачун учесника дискусија за које је саопштено да нису били довољно информисани, односно за насталу ситуацију је заменом теза окривљен великосрпски национализам који се противио давању већих права Албанцима. Слични ставови су поновљени и на седници ИК ЦК СКС 19. септембра. Па ипак, о правим размерама албанског иредентизма у АПКМ сведочи случај покрајинског јавног тужиоца Резак Шаље, који је на пленарној седници ПК СКС за КМ 23. септембра децидно подржао захтеве за прерастањем АПКМ у републику и давањем права народностима на самоопредељење. Иако је у питању био први отворени иступ једног члана ПК СКС за КМ на иредентистичкој основи, радна група која је испитала случај утврдила је да је Шаља ревидирао ставове, чиме је описани инцидент био политички заташкан. Осим тога, покрајински руководиоци су на седници ИК ЦК СКС 27. септембра захтевали да се што пре правно дефинише слободно истицање заставе албанске народности и успротивили се да она буде различитог изгледа од државне заставе НРА.

Описана атмосфера и благонаклона државна политика Југославије према Албанцима на Косову и Метохији погодовала је да 6. и 8. октобра 1968. у Призрену и Сувој Реци дође до првих суздржаних иредентистичких демонстрација Албанаца који су носили албанске заставе и узвикивали пароле у којима су тражили устав, право на самоопредељење народности и републику. Сличан сценарио се одиграо и 19. октобра у Пећи, док је осујећено одржавање демонстрација у Косовској Митровици планираних за 12. и 13. октобар. Учесници ових протеста били су махом ученици виших разреда средњих школа, студенти, просветни радници, бивша осуђена лица и чак чланови СКЈ, а међу узвикиваним паролама било је подршке НРА, Партији рада Албаније и држави без граница, које су биле камуфлиране клицањем Јосипу Брозу Титу, Фадиљу Хоџи, СКЈ и братству и јединству. ИК ПК СКС за КМ и Извршни одбор ПК ССРН за КМ су тек 22. октобра разматрали наведене појаве, након чега су уследиле декларативне осуде и изостанак примене било каквих адекватних мера. Индикативан је пример Обласног комитета СК у Пећи који је 30. октобра упутио критику учесницима описаних догађаја и амнестирао ученике и студенте под изговором да су били заведени. Иако су Албанци у АПКМ на овај начин злоупотребили дароване слободе и уступке југословенских власти, чини се да је реорганизација СДБ којом су са кључних места били уклоњени искусни оперативци и постављени махом кадрови албанске националности погодовала да се описани случајеви иредентистичких демонстрација детаљно не испитају и предупреду нови ексцеси. Једино је потпредседник Извршног већа СРС Станоје Аксић обавестио Јосипа Броза Тита да у АПКМ после Брионског пленума српски национализам није стварао проблеме, али да је почео да буја албански иредентизам и да Вели Дева и Фадиљ Хоџа по том питању ништа не предузимају. У таквим околностима, Броз је 24. октобра примио делегацију АПКМ предвођену В. Девом којој је обећао да ће југо-

словенска федерација наставити привредна улагања у развој Покрајине, подржао примену система запошљавања по националном кључу, заложиио се да се запошљавање Албанаца не врши кроз отпуштање Срба и Црногораца и затражио да се у сузбијању негативних појава примењују административне мере. Па ипак, он је одбацио идеју стварања републике и подржао да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка*. На Десетој Покрајинској конференцији СКС за КМ, одржаној 14. и 15. новембра, за председника ПК СКС за КМ је поново изабран Вели Дева и за секретара Кадри Реуфи, док је у нови ПК СКС за КМ делегирано 25 Албанаца, 9 Срба, 5 Црногораца и 2 Турчина. У Председништво ЦК СКЈ изабрани су Фадиљ Хоца, Кољ Широка и Јован Печеновић. На Шестом конгресу СКС, одржаном од 21. до 23. новембра, за новог председника и секретара ЦК СКС именовани су Марко Никезић и Латинка Перовић, који су припадали политичкој струји тзв. српских либерала, а у Секретаријат ЦК СКС покрајински кадрови Предраг Ајтић и Орхан Невзати.

Масовне иредентистичке демонстрација Албанаца у Гњилану, Урошевцу, Подујеву и Приштини усмерене на одвајање Косова и Метохије из састава Југославије и прикључење Албанији избиле су 27. новембра 1968, дан пре националног празника Албаније и два дана пре југословенског Дана Републике када је прослављана 25-годишњица заседања АВНОЈ-а. Организатори су демонстрације планирали још од 25. октобра, а требало је да буду одржане и у Ђаковици, Косовској Митровици, Трепчи и Прешеву. Према доступним историјским изворима, процењује се да је у демонстрацијама Албанаца у Приштини учествовало 700 до 900 лица међу којима 300 до 350 омладинаца, а у Урошевцу 250 до 300 омладинаца којима су се придружили студенти и други грађани. У ова два града демонстранти су се сукобили са милицијом и органима јавног реда, уништавали државну и приватну имовину, насртали на јавне зграде и постаје СУП-а и употребљавали ватрено оружје. Протести у Гњилану и Подујеву су били мирнији и учесници су махом били средњошколци. У Приштини је повређено најмање 10 милиционера, 4 ватрогасца, 27 грађана и једно лице је погинуло, док је у Урошевцу повређено 7 радника СУП-а. Демонстранти су као и у претходним протестима захтевали усвајање устава, омогућавање права народностима на самоопредељење и давање Покрајини статуса републике, при чему су клицали Енвер Хоци, Резак Шаљи и осуђеним иредентистима попут Адема Демаћија. После интервенције јединица Југословенске народне армије и смиривања ситуације, албанска партијско-политичка елита у Покрајини је настојала да демонстрације прикаже као социјалне немире, оправда омладину да је била заведена и изједначи албански са српским и црногорским национализмом, односно умањи значај и прикрије суштину протеста кроз давање што краћих саопштења и заобилажења прописаних процедура. Председник ЦК СКС Марко Никезић је пружио подршку активностима ПК СКС за КМ, мада је у овом телу постојало незадовољство чланова неалбанских националности који су тражили покретање истрага,

утврђивање криваца, изрицање јавних осуда и казни и конкретизацију политичких ставова како се описани догађаји не би поновили. Па ипак, пресудна је била подршка Јосипа Броза Тита, који је 30. новембра апеловао да се догађаји не драматизују, објаснио да су се слични ексцеси дешавали и на Западу, да је у питању било деловање старих елемената удружених са спољним фактором, да је омладина била заведена и да је кризу решило покрајинско политичко руководство објашњавањем штетности протеста и позивањем на братство и јединство. Наведеним је Албанцима практично била опроштена антидржавна побуна, док је званична Тирана порицала било какву умешаност у описане догађаје.

С обзиром да југословенски државни врх није намеравао да скрене са курса спровођења попустљиве политике према Албанцима у АПКМ, Једанаести пленум ЦК СКЈ је 2. децембра 1968. у циљу смиривања ситуације подржао захтеве албанске партијско-политичке елите из АПКМ да се из назива Покрајине уклони термин *Метохија*, који је историјски доказивао вишевековну присутност српског народа на овом простору, и да се домаћи Албанци више званично не називају *Шинтарима*. Други пленум ЦК СКС је 5. децембра потврдио наведену политику, што показује да су иредентистичке демонстрације дале подстрек усвајању уставних решења која су ишла у корист Албанцима. Уосталом, новоизабраном партијском руководству СРС на челу са Марком Никезићем је криза на Косову и Метохији била први велики политички тест, тако да је дошло до поклапања интереса са албанском партијско-политичком елитом из АПКМ да се прикрију последице и заташка суштина описаних догађаја. Па ипак, значај албанског питања у СФРЈ потврђује и преливање иредентистичких демонстрација у СРМ, где је од 28. новембра до 1. децембра било истицања албанских застава и узвикивања антијугословенских парола у Гостивару и потом масовних протеста Албанаца у Тетову 22. и 23. децембра када су демолиране радње Македонаца, узвикиване пароле против Јосипа Броза Тита, позивано на грађански рат и затражено да се тетовска општина припоји АПКМ и касније прикључи НРА. Након интервенције милиције нареди су обустављени, а истрагом надлежних органа утврђено је да су организатори ових ексцеса били инструисани од иредентиста из Ђаковице. Почетком 1969. је у Покрајини због организовања и учешћа у демонстрацијама било кажњено 56 лица затвором од 15 до 40 дана, против 20 лица се водио кривични поступак и у радним колективима из партијских организација је искључено 50 чланова од којих 12 просветних радника, док је у СРМ 79 лица кажњено затвором од 8 до 30 дана и против 15 лица се водио кривични поступак.

С обзиром на то да је македонска партијско-политичка елита била одлучнија у откривању и кажњавању организатора иредентистичких демонстрација, ИК ЦК СКЈ је 10. јануара био приморан да негира како се у Приштини и Скопљу примењују различите тактике решавања овог проблема.

У таквим околностима је Скупштина АПКМ 12. децембра 1968 једногласно одлучила да се из имена Покрајине уклони термин *Метохија* и да њен пун назив убудуће гласи Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово (САПК). Брисање одреднице *Метохија* оправдано је тврдњама да је у питању сувише узак географски појам који не постоји код Албанаца већ само у схватању српског народа, односно да је *Косово* много шири географски појам којим Албанци називају целу Покрајину. Тако је на крилима иредентистичких демонстрација и у циљу спровођења дарезљиве државне политике према националним захтевима Албанаца жртвован термин *Метохија* као географска одредница за југозападни део Покрајине, али и важан симбол вишевековног присуства српског народа на овом подручју. Поред тога, од тада је у Покрајини започет процес избацавања из званичне употребе термина *Шинтар*, коришћеног за домаће Албанце, који је означен неадекватним и увредљивим. Скупштина СФРЈ је 26. децембра усвојила амандмане VII–XIX на Устав СФРЈ којима су, између осталог, извршене следеће измене: код набрајања југословенских република је наглашено *СР Србија са САП Војводином и САП Косовом* чиме су аутономне покрајине постале *конститутивни елементи југословенског федерализма*; у Веће народа Скупштине СФРЈ републике су делегирале по 20 и покрајине по 10 посланика, при чему покрајински представници више нису били у саставу делегације СРС; онемогућено је стварање нових и укидање постојећих аутономних покрајина; потврђена је равноправност народа и народности; и аутономне покрајине су добиле право на свој *уставни закон* којим су утврђивале права и дужности, односно могле да доносе законе и формирају Врховни суд који је преузимао ингеренције Уставног суда у погледу покрајинских закона и прописа. Описаним су аутономне покрајине постале својеврсне *парарепублике* које су заједно са републикама биле одговорне за функционисање југословенске федерације и њен друштвени развој. СРС је изгубила ингеренције над одлукама покрајинских органа и од њих је била обавезна да тражи сагласност по многим питањима, чиме је доведена у инфериорни положај у односу на остале југословенске републике. Скупштина СРС је 29. јануара 1969. усвојила амандмане IV–VIII на Устав СРС којима су потврђене описане промене, док је Скупштина САПК 24. фебруара усвојила Уставни закон САПК, којим је дефинисано да територија Покрајине не може бити мењана без сагласности Скупштине САПК и омогућено формирање Врховног суда САПК и право на употребу албанског и турског језика и симбола. Највишим органом власти у Покрајини проглашена је Скупштина САПК, а њен политичко-извршни орган је остао Покрајинско извршно веће.

Привредни губици у АПКМ су током 1968. били већи за око 436% у односу на 1967, 75% запослених радника је имало потребне квалификације и недостајало 300 факултетски образованих лица и 1.000 висококвалификованих радника у привреди. Југословенска федерација и СРС су дотирале Буџет АПКМ са 60%, при чему је он био реално мањи за 6% до 7% у одно-

су на 1967. годину. Тако је задуженост привреде по једном запосленом износила у СФРЈ 16,3%, у СРС 15,8% и у АПКМ чак 34,8%. Поред тога, са радом је почела Фабрика ауто-делова *Рамиз Садику* у Пећи и у пробну производњу је пуштена Фабрика перлона у Призрену. У погледу културно-просветних прилика, свечано су обележене 500-годишњице од смрти албанског националног хероја Скендербега и 90-годишњице Прве призренске лиге. С обзиром да су у питању били историјски симболи албанских тежњи за независношћу и уједињењем, наведено је показивало добру вољу југословенских власти да албанској националној мањини омогуће висок степен слободе изражавања и деловања, премда су описано користили иредентисти да шире антијугословенску пропаганду. Такође, одржана је премијера првог домаћег играног филма на албанском језику *Вук са Проклетија*, обновљен је рад Покрајинског фонда за стипендирање ученика и студената, расписан народни зајам за изградњу основних школа са циљем да се до 1970. подигне 1.046 просветних објеката и отпочело емитовање Другог програма Радио Приштине. У средњим школама у АПКМ је било око 30.000 ученика, од којих 39,2% Албанаца, и на вишим школама и факултетима око 10.500 студената, од којих 43% Албанаца. Индикативни су и подаци да је 75% југословенских Албанаца живело у Србији, 53% Албанаца било млађе од 19 година (35% Срби), 34% Албанаца привређивало (51% Срби), индекс пораста албанског становништва у периоду 1921–1961. износио 206% (свег становништва Југославије 148%) и висококвалификованих Албанаца било 2% (Срба 8%), квалификованих 20% (Срба 37%) и нискоквалификованих 64% (Срба 40%). У Покрајини је било неписмено 53% Албанаца, 25% Срба и 20% Црногораца.

С обзиром да је узнемиреност Срба и Црногораца у САПК почетком 1969. била појачана, некадашњи високопозиционирани партијски функционер из Покрајине Павле Јовићевић је 21. јануара упутио писмо Јосипу Брозу Титу у којем је изразио замерке што после иредентистичких демонстрација нису спроведене адекватне политичке акције. Он је још указао да се албански иредентисти осуђују на мале казне и прерано пуштају из затвора, да се не контролише малогранични промет са Албанијом, да је народ наоружан, да је угрожена државна безбедност, да српски и црногорски живаљ планира масовно исељавање, да на факултетима у Приштини постоји притисак да се говори искључиво на албанском језику и да је недоследно деловање покрајинских партијских органа. У таквим околностима је Ј. Броз Тито 24. јануара примио делегацију СРС којој је исказао уверење да су привредна улагања кључ одржања мирног политичког стања у САПК и затражио да Србија настави са упућивањем економске помоћи Покрајини. Дванаеста пленарна седница ЦК СКЈ је 4. фебруара пружила подстрек политици убрзаног развоја привредно неразвијених република и крајева и промовисала начело слободног манифестовања националних интереса југословенских народности на бази самоуправних друштвених односа. Сходно томе, дозвољено је друштвено, материјално и културно

комуницирање националних мањина са њиховим државама матицама, мада је критикована антијугословенска политика НРА. Такође, уочен је пораст запослених Албанаца од 183,2% у периоду 1958–1968, али и одлив 200 стручњака из Покрајине у 1968, махом Срба и Црногораца. Деветорица организатора демонстрација у САПК су осуђена у априлу на казне затвора од 3 до 5 година, а знатно блаже казне су добили организатори немира у Урошевцу и Подујеву. Међу процесуираним организаторима и вођама демонстрација било је највише учитеља, наставника, студената и новинара, док су казне организаторима демонстрација у СРМ биле оштрије. Па ипак, у ово време је саопштен државни став да нико није осуђен због учешћа у демонстрацијама, већ због непријатељске делатности. У наредном периоду је СУП потврдио учесталост физичких напада и убистава у САПК и повећан број насртаја на милиционере, али и саопштио да се удео Албанаца запослених у јавној безбедности попео на 64,36% и у државној безбедности на 50%.

На Деветом конгресу СКЈ, одржаном од 11. до 15. марта 1969, Јосип Броз Тито је потврдио намеру југословенске федерације да даље инвестира у развој САПК, упркос нарастајућем незадовољству развијених република које су сматрале да тиме оштећују сопствени прогрес. У Председништво СКЈ (ПСКЈ) су делегирани покрајински руководиоци Фадиљ Хоџа, Јован Печеновић и Кољ Широка и образован је Савез комуниста Косова (СКК), који је организационо био изузет из ингеренције СКС. Тако је у периоду од Осмог конгреса СКЈ из 1964. друштвени доходак САПК повећан 3 пута, индустријска производња 7,5 пута и пољопривредна производња 4 пута. Споразумом о друмском саобраћају од 11. априла СФРЈ је омогућила НРА право на кретање неограниченог броја возила у аутомобилском промету робе кроз Југославију, а у наредном периоду су односи између ове две државе текли по принципу *топло-хладно*. Тако је руководство Албаније злоупотребило групу сватова из Ђаковице коју је укључило у прославу 25-годишњице ослобођења НРА представивши их као званичну делегацију САПК, док је истрага увезене литературе из НРА показала да је у њој било скривене антијугословенске пропаганде. Иза наведеног се крила тежња Тиране да продуби директне односе са Приштином, заобилазећи Београд и распирујући иредентистичке идеје код својих сународника у САПК. За председника Скупштине САПК изабран је 7. маја Илијаз Куртеша, а за председнике Покрајинског извршног већа Илија Вакић и ПК ССРН Косова Аслан Фазлија. Од 34 посланика који су из Покрајине делегирани у Скупштину СФРЈ била су 22 Албанца, 7 Срба и 3 Црногорца; од 55 посланика изабраних у Скупштину СРС било је 38 Албанаца, 14 Срба, 2 Црногорца и 1 Турчин; и од 270 посланика Скупштине САПК била су 174 Албанца, 73 Срба, 14 Црногораца и 3 Турчина. Поред тога, за секретара Секретаријата Покрајинског комитета СКК (ПК СКК) је изабран Михаило Звицер. У наредним месецима је поново отворена тема изгледа и употребе заставе албанске националне мањине, али и поред инсистирања надлежне

Комисије ПК СКК да се ово питање законски регулише на нивоу југословенске федерације и уз начелну подршку ЦК СКС, до краја 1969. није усвојена конкретна одлука и Албанци у САПК су, уз прећутну сагласност покрајинских власти, наставили да слободно истичу заставу идентичну застави НРА. Почетком јула, Едвард Кардељ је током посете САПК указао да уставне промене нису завршене, при чему је констатовано повећање броја чланова СКК на 51.180 од којих је Албанаца било 55%. Па ипак, случај *Ђаковичке свадбе* на којој су сватови Албанци певали шовинистичке песме и минутом ћутања одали почаст убијеним и затвореним иредентистима и случај *Матарушке свадбе* на којој су српски сватови певали шовинистичке песме откривају да упркос званичним политичким порукама, међунационални односи у Покрајини нису били добри.

Јосип Броз Тито је 25. септембра 1969. примио делегацију СРС обећавајући да ће се тражити нове могућности за проширење економских инвестиција у САПК, што је подстакло руководство СРС да покуша да побољша сарадњу са колегама из САПК. Скупштина САПК је 31. октобра именовала Неби Гашија за председника Уставно-судског одељења у склопу Врховног суда Покрајине, док је у децембру Извршни биро ПСКЈ усвојио предлог председника ПК СКК Вели Деве да се на једној од наредних седница ПСКЈ размотре актуелна друштвено-економска питања и политичка ситуација у САПК. Стопа развоја СФРЈ је износила 7,6% и САПК 6,2%, док је национални доходак по глави становника у Југославији био најнижи у САПК – 1.700 динара, и највећи у СР Словенији – 8.410 динара. Поред тога, током 1969. су у рад пуштене Фабрика за производњу решел-полиестер завеса у Ђилилану, I и II фаза површинског копа Белаћевац и III и IV фаза сепарације у Обилићу, Фабрика синтетичких влакана у Призрену и дошло је до интеграције *Трепче*, *Бора* и *Југометала*. У погледу културно-просветних прилика, информативни лист на српскохрватском језику *Јединство* је почео да излази два пута седмично, започета је изградња Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза као симбола братства и јединства народа и народности чији је покровитељ био Ј. Броз Тито и штампан је први покрајински лист на турском језику *Тан*. Најкрупнији догађај је представљао усвајање Закона о оснивању Универзитета у Приштини 18. новембра у Покрајинској скупштини, који је у свом саставу имао 6 виших школа и 3 факултета, а донет је и Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини. Па ипак, од 617 наставника у гимназијама и учитељским школама њих 50,4% је било нестручно и од 669 наставника у техничким, уметничким и другим стручним школама нестручно је било њих 60,6%. Поред тога, сузбијане су епидемије малих богиња и трбушног тифуса, издвојена већа средства из Буџета САПК за изградњу великих болничких центара и низа домова здравља и проширена здравствена заштита на све покрајинске студенте, мада је један лекар је у Покрајини долазио на 2.650 становника. Такође, у САПК је природни прираштај махом

албанског становништва био највећи у Југославији и износио је 28,2%, док је у СРС био 9,1% и у целокупној СФРЈ 10,9%.

Тако је у истраживаном периоду од 1966. до 1969. Југославија наставила да континуирано инвестира у друштвени, привредни, културни, просветни и здравствени развој Косова и Метохије, упркос нарастајућим економским проблемима и процесу политичког редефинисања односа у југословенској федерацији. Брионски пленум из јула 1966. је представљао подстрек не само децентрализацији и демократизацији друштвеног живота у Покрајини, већ је довео до преиспитивања југословенске државне политике према Косову и Метохији која је од тада интензивирана у правцу широког задовољавања националних интереса албанске националне мањине која је у Покрајини представљала двотрећинско становништво. У наведеном је одлучујуће мишљење имао југословенски лидер Јосип Броз Тито, са којим је албанска партијско-политичка елита са Косова и Метохије успела да се зближи 1967, посебно током његове мартовске посете Покрајини, инсистирајући да се у предстојећој уставној реформи југословенске федерације омогући већа самосталност Косову и Метохији, односно Покрајина удаљи из ингеренција Србије и конституише као елемент југословенског федерализма. Демонтажа и реформа Службе државне безбедности из које су уклоњени стари кадрови махом српске и црногорске националности оптужени за великосрпски шовинизам и тортуру над албанским становништвом, допринела је појачаној албанизацији Косова и Метохије, при чему је староседелачки српски и црногорски живаљ плански потискиван са руководећих и радних места и форсиран да се иселјава из Покрајине. Приликом отварања српског питања на Четрнаестој седници ЦК СКС у мају 1968. Добрица Ћосић и Јован Марјановић су указали на дугорочну погубност овакве политике по опстанак српског народа и присуство Југославије и Србије на простору Косова и Метохије, док је избијање иредентистичких демонстрација Албанаца у Покрајини током октобра и новембра показало њихову спремност да се, ако је потребно, и силом изборе за своју националну ствар.

Уместо да све описано буде схваћено као упозорење да се Албанци неће зауставити док не буду спровели идеју Прве призренске лиге из 1878, која је почивала на уједињењу свих територија на којима су Албанци били у већини у једну албанску државу, југословенски државни врх на челу са Јосипом Брозом Титом је пошао лакшим путем максималистичког задовољавања интересима покрајинских Албанаца како би се пацификовали и осигурао тренутни опстанак јединства југословенске федерације. Сходно томе, усвајањем амандмана на Устав СФРЈ и Устав СРС и доношењем Уставног закона САПК крајем 1968. и почетком 1969, Покрајина је устројена као елемент југословенског федерализма, изузета је из ингеренција Србије и уклоњен је термин *Метохија* из назива Покрајине који је Албанци подсећао на вишевековно присуство Срба на овом простору. Поред тога, кроз покушај успостављања сарадње Београда и Тиране омогућено је

антијугословенски расположеном руководству Албаније да додатно распирује иредентистичку пропаганду међу својим сународницима на Косову и Метохији. Иако је Јосип Броз Тито као креатор државне политике Југославије јасно ставио до знања албанској партијско-политичкој елити са Косова и Метохије да се неће дозволити прерастање Покрајине у републику и националним мањинама неће омогућити право на самоопредељење које би водило каснијем отцепљењу Покрајине и њеном присаједињењу Албанији, Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово је током 1969. наставила да егзистира као својеврсна југословенска *парарепублика* чекајући нови талас уставних промена. С обзиром да је Ј. Броз Тито означио даље економске инвестиције кључем одржања покрајинске стабилности, на измаку 1969. су покрајински руководиоци покренули ово питање надајући се да ће убрзавањем привредног, друштвеног, културног, просветног и здравственог развоја Покрајине успети да додатно ојачају своју самосталност и изузетност у оквиру југословенске федерације.

CONCLUSION

TURBULENT TIMES. KOSOVO AND METOHİJA IN THE STATE POLICY OF YUGOSLAVIA 1966-1969

The territory of Kosovo and Metohija was administratively arranged by the Democratic Federal Yugoslavia, i.e. the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY) in 1945, by forming the Autonomous District of Kosovo and Metohija (ADKM), which was a part of the People's Republic of Serbia (PRS). This was confirmed by the Constitution of the FPRY from 1946 and the Constitution of the PRS from 1947. Bordered in the north and east with the central and southern parts of the PRS, in the south with the PR of Macedonia, in the south-east with the PR of Albania (PRA) and in the west with the PR of Montenegro, the ADKM was Serbian and Yugoslav territory which remained under the Turkish rule for the longest period of time until 1912 and a territory where great social, economic, cultural, educational and health stagnancy prevailed. Furthermore, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes did not show particular interest in investing in the development of the territory of Kosovo and Metohija, having initiated the processes of agrarian reform and colonization of Serbian population, along with plans to evict Turkish and Albanian population to Turkey. Although it had an exceptional geostrategic position and was rich in ore deposits, the ADKM was politically burdened by the antagonism between the two largest groups of the population: Albanians and Serbs, whose elites, both separately, considered themselves to have exclusive historical and national right to this territory. Of particular importance to the Serbian people was Metohija with numerous churches and monasteries which were spiritual testimonies of its long-standing presence in this area, while the Albanian national minority, which represented the majority population in the ADKM, considered that, in accordance with the provisions of the First League of Prizren of 1878, it should be seceded and united with the PRA.

Considering that Yugoslavia was governed by the Communist Party of Yugoslavia (CPY), that is, the League of Communists of Yugoslavia (LCY), where the most important political decisions were created within the narrow circle of leadership presided by Yugoslav leader Josip Broz Tito and were proclaimed as guidelines for the state policy, the ideology of Marxism-Leninism, with the development of the slogan of *brotherhood and unity* on one side and the rebellion that the Albanian population in Kosovo and Metohija organized in late 1944 and early 1945 against the new authorities on the other side crucially influenced the formation of the Yugoslav policy towards the ADKM. Thus, the investigation of the crimes against the Serbs committed by the Albanians on the territory of Kosovo and Metohija during the Second World War was left out, the

usurpation of Serbian property by the Albanians was tolerated and the return of the banished Serbian colonists was denied. All of the above was done with the intention to pacify the Albanian population of the ADKM and tie it firmly to the Yugoslav community, while the State Security Administration was in charge of the security of the District. Yugoslavia's conflict with the Soviet Union and its satellites in 1948 caused the end to the cordial relations between Tirana and Belgrade. The political leadership of Albania, led by Enver Hohza, started a prominent anti-Yugoslav policy by spreading irredentism among his compatriots in the ADKM. Accordingly, Yugoslav authorities in the ADKM promoted national equality among the population and sought to involve local Albanians in state, social and party structures, suppress illiteracy, build educational, cultural and health institutions, develop industrial and economic capacities and were deliberately deconstructing the traditional and patriarchal patterns of life. Nevertheless, such a Yugoslav state policy was conducted sporadically and could not solve the long-standing stagnancy and accumulated problems in a short time, that is, enable the ADKM to catch up with the more developed parts of the FPRY in the next few years.

In the mid-fifties of the twentieth century, the idea for the need to create systematic state policy, long term strategy towards the ADKM started to emerge in the leadership of the LCY. Thus, at the end of 1956, the Commission for National Minorities of the Central Committee (CC) of the LCY, which mainly studied the rights, positions and needs of the Albanian national minority, was formed; with the Social Development Plan of the ADKM for the period 1957-1961, for the first time, the territory of Kosovo and Metohija was officially included in the category of the undeveloped areas of Yugoslavia; and at the Seventh Congress of the LCY in April 1958, an impetus was given to a further process of material investment in the development of the District. This meant that the party leadership of Yugoslavia intensified the state policy towards Kosovo and Metohija, which was generously meeting the needs of Albanian national minority with the aim of presenting Yugoslavia as a desirable country to live in and suppressing irredentist propaganda from Albania. Considering that at that time 40% of all employees in the ADKM did not finish any school and that only 3.3% of all clerks finished university and 40% of them finished only primary school, the opening of the first colleges and faculties in Priština took place: Higher pedagogical school was opened in 1958, Faculty of Philosophy in 1960 and the Faculty of Law and Economics in 1961, a wider coverage of Albanian students by elementary and secondary education was encouraged, a printed newsletter in the Albanian language *the Rilindja* became a daily newspaper, the extent of the Radio Priština signal was strengthened, publishing of publications and textbooks in Albanian increased as well as the number of the national minority members in the LCY.

Since January 1, 1960, the ADKM was territorially expanded by attaching parts of the cadastral municipalities of central Serbia, from which the municipality of Laposavic was formed in the north of the District. The 1961 na-

tional census showed that the number of Albanians in the ADKM was increased by more than 100,000 people in less than a decade, or out of 963,988 inhabitants of the District, 67.07% were Albanians, 23.55% Serbs, 3.90% Montenegrins, 2.67% Turks and 2.8% other nationalities. In the same year, the *White Paper on the PRA's hostile policy towards the FPRY* was published, while in 1962, plans were drawn up according to which by 1970, the ADKM would reach the level of the social product per inhabitant that would amount to 58% of the average one of Yugoslavia and until 1980 all children in the area would have been enrolled in elementary schools. Given that the unemployment rate was high in the ADKM, there was a small number of working population, and that agriculture was overpopulated, Yugoslavia forced economic investment, and in 1962, the Thermal Power Plant *Kosovo I* started to operate. With the Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) of 1963, the so-called *Charter of Self-Management*, the ADKM grew into the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (APKM), making the Socialist Republic of Serbia (SRS) the only Yugoslav republic that had even two autonomous units: AP Vojvodina and AP Kosovo and Metohija. Since the SFRY gained the right to give its consent to the possible abolition of autonomous provinces, the position of the APKM as an element of the Yugoslav federation was strengthened, with the introduction of a new term *narodnost (nationality)*, which since then was used to designate Yugoslav national minorities. The Provincial Assembly became the highest body of the APKM, while the Provincial Executive Council was its operational body. The Eighth Congress of the LCY in December 1964 provided support to further state investments in the development of the APKM and the expansion of the equality between national minorities, while Dusan Mugoša, Fadil Hoxha, Ali Shukriu, Tankosava Simić and Veli Deva were delegated to the CC LCY from the Province. In the same year, Thermal Power Plant *Kosovo II* started to operate, even though the per capita income in the APKM amounted to only 29.6% of the average income in the SFRY.

With the formation of the Federation Fund for Lending for the Development of the Economically Underdeveloped Republics and Territories (the Federation Fund), on March 4, 1965, the APKM was put into the same category with the underdeveloped Yugoslav republics of the SR of Bosnia and Herzegovina, SR of Macedonia (SRM) and the SR of Montenegro (SRM), the politically motivated solidarity of the more developed republics to invest in the development of the underdeveloped ones was encouraged. In the same year, the Technical Faculty in Priština was opened and for the first time at the Ninth Provincial Conference of the LCS for Kosovo and Metohija, in June, functionary of Albanian nationality Veli Deva was elected for the Political Secretary of the Provincial Committee of the LCS for Kosovo and Metohija (PS LCS for KM). On the other hand, the Yugoslav economic reform failed to curb the growing economic crisis that slowed down the planned economic development of the APKM. From 1960 to 1965, the Yugoslav Federation tripled the investment in education on Kosovo and Metohija, raising the number of elementary

schools from 111 to 207, the number of students in secondary schools 2.5 times, and the number of students to 9,000. At the same time, only 2.2% of the population in the Province had secondary and 0.3% higher or university education. By contrast, in the period between 1956 and 1966, the State Security Administration was suppressing the growing irredentist activities of the Albanians, by uncovering the 798 deployed agents and arresting 420 spies from Albania, while 250 persons were sent to serve prison sentences. The main consequence of the loose state policy of Yugoslavia towards the Albanians during this period was reflected in the wave of mass eviction of Serbs and Montenegrins from the APKM. Although the Yugoslav authorities presented these migrations as economically motivated, the State Security Administration reports testify that under the pressure of the Albanian population, in 1959, 119, in 1960, 117, and from 1960 to 1965, 2,000 Serbian and Montenegrin families emigrated from Kosovo and Metohija, which in the long run endangered the future of the presence of Yugoslavia and Serbia in this area.

In the beginning of 1966, there were 44,852 members of the LCY in the APKM, with the representation of Albanians amounting to 48.8%, which was about 20% less than their number in the total population of the Province. The same year, the failure of the economic reform in Yugoslavia was proclaimed, which caused the Federal Fund's resources to be unevenly invested in the APKM, where the level of productivity was 25% lower than the Yugoslav one, as well as the postponing until December 14, the adoption of the APKM's Social Development Plan until 1970. In such circumstances, cracks in the unity of the highest party leaders of Yugoslavia occurred on the issue of the reorganization of the LCY and the reform of the relations in the Yugoslav federation. Alienation between Josip Broz Tito and his closest associate Aleksandar Ranković Marko became evident at the meeting of the Executive Council (EC) of the CC of the LCY on June 16, when an affair regarding the installation of the listening devices in Broz's working and private premises was opened. Given that A. Ranković Marko and Svetislav Stefanović Čeća were designated as inspirers of this endeavor, on July 1, the Fourth Plenum of the CC of the LCY, the so-called Brioni Plenum was held, where it was assessed that the State Security Administration committed a series of abuses and that Ranković's fractional group planned to take over the power in the country, after which Ranković was relieved of his duties and removed from the public life of Yugoslavia. On that occasion, it was assessed that the malfunctioning of the State Security Administration was especially present on Kosovo and Metohija, where the party personnel of the Albanian nationality was compromised with the aim of spreading inter-ethnic distrust. Thus, the Brioni Plenum marked, on one hand, the definitive defeat of the part of the party that sought to preserve Yugoslav centralism by opening the way to the decomposition of the Yugoslav federation through the strengthening of the independence of Yugoslav republics, and, on the other hand, discovered that the State Security Administration was eavesdropping on provincial leaders of the Albanian nationality Mehmet Hoxha, Ismet Shaqiri and

Imer Pula because of the suspicion that they were maintaining their ties with the anti-Yugoslavian leadership of Albania.

Although relevant historical sources which would confirm the conspiratorial activity of Aleksandar Ranković Marko have not been found, the described situation was used by the Secretariat of the PC LCS for KM to send a request on July 12, 1966 to launch an investigation on the malpractice of the State Security Administration in the APKM. It was a joint act of the highest leaders of Albanian nationality from Kosovo and Metohija who formed a sort of party and political elite and for the first time explicitly demanded that the problems of further development of the province be solved at the level of the Yugoslav federation and the LCY, with which they strived to bypass the powers of the SRS and LCS. Instead of Mićo Mijušković, Xhevdet Hamza was appointed as new secretary of the Provincial Secretariat of the Interior (PSI) on July 21, and in the coming months a number of old State Security Administration employees were replaced, while later the State Security Administration changed its name to the State Security Service (SSS). In such circumstances, on September 14 and 15, the Sixth Session of the CC LCS was held in which the APKM officials, mostly of Albanian nationality, made claims that the State Security Administration was terrorizing the Albanian population in the province and presented the Albanians as victims of Great Serbian chauvinism, while the heads of the State Security Administration, Vojin Lukić and Životije Savić Srba were excluded from the LCS's membership. Thus, the highest party officials in Serbia accepted the moral responsibility of the LCS, for the abuse of the State Security Administration against the Albanian population, which in the following period led to a shift in human resources policy towards national minorities and the revision of the indictment against the State Security Administration, that is, to an intensification of the policy of meeting the demands of the Albanian party-political elite from the APKM in order to correct and compensate for the mistakes of the past.

At a joint session of the EC CC LCS and the Secretariat of the PC LCS for KM held on September 22 and 23, 1966, issues related to the abuse of the State Security Administration in the Prizren process, action to collect the weapons and the expulsion of the Turkish and Albanian population to Turkey during the fifties of the twentieth century were opened. Furthermore, issues such as the inadequate use of the term *Šiptar*, giving the right to the Albanian national minority to use their flag, formulation of the thesis according to which the Albanians won their national rights in Yugoslavia with the anti-fascist struggle in the Second World War, improvement in management of bilingual provincial administration, ideas for the future name of the Province and the effort to initiate cooperation with Albania, were opened. The EC CC LCS accepted on October 3 to nominate Fadil Hoxha, as a delegate of the APKM on behalf of the LCS in the newly formed body, the Presidency of the CC LCY. The Seventh Plenary Session of the PC LCS for KM, held on October 12 and 13, dismissed the political responsibility of the PC LCS for KM for malfunctioning of the State Security Administration in the APKM and excluded highest provincial leaders of the

State Security Administration from the party membership: Mićo Mijušković, Stanislav Grković, Šaban Kajtazi and Rajko Vidačić. On this occasion, the position that the entire Yugoslav federation had an obligation to take care of the future of Kosovo and Metohija, that the migrations of the population in the province were not the result of irredentist pressures, that they were caused by economic reasons, and that, in the forthcoming constitutional redefinition of the SFRY, the Albanian issue and status of the APKM should be solved in a more righteous way, was presented. Shortly afterwards, 950 citizens' reports were filed against the work of the State Security Administration, where Serbs and Montenegrins were marked as perpetrators of abuse in 72.5% of cases, and it was noted that the State Security Administration formed 22,038 provincial files, 70.4% of which were for Albanians, that there were 240 files for social-political workers, 173 of them for Albanians, and that only 13.33% of Albanians were employed in provincial organs of the State Security Administration.

With the party reorganization, on November 4, 1966, Dobrivoje Radosavljević Bobi was elected for the president of the CC LCS, Stanoje Aksić, Xavit Nimani and Veli Deva, all from the APKM were incorporated into the Presidency of the CC LCS, Kolë Shiroka; in the Executive Committee of the CC of the LCS and Predrag Ajtić in the CC of the LCS. At the Eighth Plenary Session of the PC LCS for KM on November 26, Veli Deva was elected for the president of the PC LCS for KM. Then, at a joint session of the Presidency and the EC CC LCY, on December 7, D. Radosavljević Bobi raised an issue whether the existing constitutional framework was sufficient for exercising all the rights of the Albanian national minority in Yugoslavia, while at a joint session of the Presidency and the EC PC LCS for KM, on December 28, dissatisfaction with the national structure of employed persons and students of higher education institutions of Albanian nationality in the APKM was expressed. Thus, the decisions of the Brioni Plenum opened the process of expanding the independent competences for the activities of the highest leadership of the APKM, which was justified by the need to democratize social life in the Province. In addition, on November 4, the Faculty of Law and Economics in Priština decided to introduce Albanian language for the first time in lectures on higher education institutions, while the Television Belgrade on November 29 started broadcasting the first show in the Albanian language *Televizijski spektar (Television spectrum)*. At the same time, 64.7% of teachers in the province were unskilled, 84.4% of which were Albanian. At the end of 1966, it was noticeable that when pressure was exerted by the Albanians on Serbs and Montenegrins to leave the APKM, no distinction was made between whether they were Serb and Montenegrin settlers or old people, or whether they were experts who were needed for the rapid development of the Province.

The dissatisfaction of Serbs and Montenegrins in the APKM with the state policy of Yugoslavia, which was increasingly meeting the interests of the Albanians became apparent during the mass celebration of the Orthodox New Year on January 13/14, 1967. On the other hand, the Yugoslav constitutional

reform was initiated, along with which the issues of greater affirmation of national minorities and the extension of the rights of the autonomous provinces were raised, which the Albanian party-political elite in the APKM used to put forward the theses that it was necessary to tie the provinces to the Yugoslav federation and that the APKM would have better if it were established as a republic. In such circumstances, on February 23, Josip Broz Tito received the APKM delegation, promising the continuation of economic investment and support to the policy of greater representation of Albanians when recruiting and electing for the leading positions and granting scholarships, according to their number in the total population of the Province. Nevertheless, Broz set the limits beyond which the provincial leadership should not have crossed, which meant supporting the reformed State Security Service, cooperation with the LCS and preserving the socialist order while developing fraternity and unity of all citizens. On March 20, J. Broz Tito held a meeting with the closest party associates on the occasion of the situation in the APKM, when it came to a division between those who supported meeting the pro Albanian demands like Dobrivoje Radosavljević Bobi and Edvard Kardelj, and those who opposed the radical changes such as Petar Stambolić and Dragi Stamenković who warned that the province did not have the strength to develop itself independently, that Serbia was not able to allocate more funds for its development, that the natural increase of the Albanians was too high, that after the Brioni Plenum there was an increase in irredentism and that the employment policy based on the national apurtenance was not enforceable due to the mass lack of professional skills among the Albanians. The next day, the APKM delegation visited Edvard Kardelj who supported the proposal for constitutional extension of the rights and jurisdiction of the provinces and their stronger ties to the Yugoslav federation, while rejecting the proposal that the province should grow into the republic.

From March 25 to March 28, 1967, Josip Broz Tito visited the APKM, for the second time since the end of the Second World War, where he promised to continue the state aid for further economic development of the Province, expressed understanding of the high natural increase of the Albanian population, supported the demands for wider employment and education of Albanians, and asked to stop with the distrust towards the personnel of Albanian nationality. This was the case of meeting the interests of the Albanian population in the APKM in order to buy inner peace and to encourage their further loyalty to the SFRY. The first group of amendments I-VI to the SFRY Constitution, adopted on April 18, allowed the expansion of the competencies of the Council of People of the Assembly of the SFRY, while the Assembly of the SRS proclaimed amendments I-III to the Constitution of the SRS on 20 April, which stipulated that the Council of the People of the Assembly of the SFRY had to have five delegates from the province. At the same time, Fadil Hoxha was elected for president of the Assembly of the APKM, Ilija Vakić for the president of Provincial Executive Council, Ilaz Kurteshi for the president of Provincial Congress of the Socialist Alliance of the Working People of Kosovo and Metohija

(PC SAWP KM) while Xavit Nimani was elected for the vice president of the Assembly of the SFRY and Ali Sukri as the vice president of the Federal Executive Council (FEC). In May, it was reported that the number of Albanian staff in the State Security Service rose from 13.3% to 34%. At the Tenth Extended Plenary Session of the PC LCS for the KM on June 23, it was pointed out that representation of the Albanians of 51% in the structure of employees in comparison to 67% in the total population of the APKM was inadequate, and thus it was demanded that by the year 1970, there should be 60.9% of Albanians among the province's employees. The facts that every 16th Albanian, 8th Serb, 6th Montenegrin and 20th Turk were employed in the APKM as well as the number of Albanian students in secondary schools decreased from 51% in 1964 to 48% are indicative. The political leadership of the SR of Macedonia rejected the offer of Veli Deva and Fadil Hoxha to form a central Albanian newspaper in the APKM in September, stating that this way Priština wanted to take control over all the Albanians in the SFRY.

In the second half of 1967, in the competent committees of the CC LCY and the CC LCS, the issue of the inadequate use of the term *Šiptar*, which was a term officially used for domestic Albanians, was explicitly mentioned for the first time, for which it was emphasized that it caused nervousness in Albanian intellectuals and Albanian population and the feeling of ethnic separation. The discussion on the use of the term *Šiptar* was then transferred to the Yugoslav press, where it was publicly told that it had an offensive character for the Albanians. At this time, there were more and more open differences in the writings of the main provincial newspapers: the *Rilindja* in Albanian and the *Jedinstvo* in Serbo-Croatian language. On the other hand, the SFRY began to show interest in improving the relationship with the PRA on the principle of a patient policy of *small steps*, which remained a lasting state determination along with the implementation of the strategy of opening Kosovo and Metohija towards Albania, that is, the use of the Albanian national minority as a bridge of cooperation. Consequently, the leaders of the Albanian nationality in the APKM began to put pressure on the organs of the Yugoslav Federation and the SRS to expand their cooperation with the PRA in terms of culture, education and mutual visits, although a strong irredentist impact was coming from there. The SFRY also abolished visas for the citizens of the PRA for tourist travel, private visits and departures to scientific and cultural events, but the Albanian authorities misused the goodwill of Belgrade by directing their actions exclusively towards their compatriots in the APKM in various ways.

During 1967, the APKM was in a very bad economic situation: the debts of economic organizations were rising, the commodity was piling up in the factories, the economic growth rate was only 1%, and the budgets of the provincial municipalities lagged 25% behind the real needs. Approximately 25,000 persons sought employment in the conditions when there were new jobs for only 1,000 to 2,000 people, and examined the possibility to send labor surplus abroad. Half of the employed persons in the APKM did not have primary school

and 31.1% of the officials in the economy had lower vocational education. Nevertheless, the furnace for smoldering of charcoal in Obilić, the first of its kind in the SFRY, the modern Battery Factory in Kosovska Mitrovica, the Lead Smelter in Trepča started to operate, the reconstructed Metal Windows Factory in Kosovska Kamenica and three new plants in Trepča were reconstructed, and the cooperation of the combinat *Kosovo* with the Ironmongery in Skopje were intensified. Regarding the cultural and educational opportunities, the APKM lacked 2,400 qualified teachers, 2,200 of which for teaching in the Albanian language, a deficit of 64,688 square meters of space was found in primary schools and 38,969 square meters in secondary schools, and the municipalities invested only from 0.3 to 0.7% of the budget in culture. The Albanian Institute in Priština was established in February with the purpose of studying the heritage of Albanians and their better connection with other nations in Yugoslavia, and on November 9, Higher Pedagogical School in Djakovica was opened. Given that 50% of the provincial population was under the age of 19, the work on the control of jaundice, smallpox and tuberculosis epidemics was intensified, courses for education of rural girls were enhanced and the work of the Red Cross was intensified. Besides, the province lacked about 200 doctors and 400 nurses.

On January 12, 1968, a group of members of the PC LCS for KM, CC LCS and CC LCY decided to allow the renewal of the Prizren process of 1956 in order to rehabilitate convicted Albanian activists. Behind the renewal was hidden the intention of the Albanian party-political elite in the APKM to, by demonstrating that the Prizren process was mounted by State Security Administration, mask the evidence of their cooperation with the intelligence service from the PRA. Thus, court judgments on this case were annulled by the end of March. Petar Stambolić's election for the new president of the CC LCS caused the dissatisfaction of the Albanians in the leadership of the APKM, as the politically lenient approach of his predecessor Dobrivoje Radosavljević Bobi was more convenient for them. Consequently, on February 26, the EC CC LCS gave its consent to broader translation of party documents into Albanian language and to bring personnel from the province to work in the CC LCS, on March 25, it adopted a proposal of the PC LCS for KM that the term *Šiptar* should not be used in the future for the Yugoslav Albanians and in May, the issue of defining the appearance and equal use of the flag of the Albanian national minority was raised. In such circumstances, on May 29 and 30, the Fourteenth Session of the CC LCS was held, at which the historian Jovan Marjanović, and writer Dobrica Ćosić pointed out that it was unacceptable that the realization of national rights was only impossible for the Serbian people, which was being impetrated that it had special obligations in Yugoslav federation since it was the most numerous one, that the leadership of the APKM was more interested in the expansion of the rights of Albanians and provincial autonomy through constitutional changes, than to solve the problems and prevent the emigration of the Serbian and Montenegrin population, that provincial Serbs and Montenegrins felt threatened, blackmailed and suppressed from leading positions and jobs, that through the

strengthening of autonomous rights of the APKM, the policy of creating national states that was incompatible with the ideology of Marxism was being implemented, that everything was heading towards the establishment of a provincial sovereignty and an Albanian state, which in the long run could not coexist with the Yugoslav form of statehood. An orchestrated critique of the party was immediately directed to Marjanović and Ćosić, where it was stated the rights of the Albanians in Serbia were historically denied and that they could not be treated as tenants in the APKM after which the CC LCS condemned their views to be the expression of the Great Serbian nationalism.

Although the outbreak of student demonstrations in Yugoslavia in early June and the military intervention of five countries of the Warsaw Pact in Czechoslovakia on August 21, 1968 pushed aside the Fourteenth Session of the CC LCS, the case of Ćosić-Marjanović was one of the rare forms of resistance to the authoritarian politics of Josip Broz Tito and it pointed out that the democratization of social life and the building of new relations in the Yugoslav federation was at the expense of the interests of the Serbian people as one of the constituent Yugoslav nations. This was also confirmed by a series of meetings of the APKM Statutory Commission, where during 1968 representatives of the Albanian nationality directed the course of the discussions towards the strengthening of the constitutional position and autonomy of the APKM within the Yugoslav federation, and to the detriment of the integrity of the SRS. Thus, questions of the APKM becoming an element of Yugoslav federalism, which would weaken the SRS's competencies, removing the term *Metohija* from its name, which negated Serbian historical right to the Province, inserting the heading *Socialist* in the name of the autonomous province, which had previously been reserved only for Yugoslav republics with the sign of statehood, naming the provincial statutes *the constitutions*, giving peoples right to self-determination, which would in the long run lead to secession of the Province, making national flag of the Albanian nationality identical to the PRA's flag, putting on the same level the national holiday of the NRA on November 28 and the Yugoslav Day of the Republic on November 29, and making the Province grow into the republic were raised. On May 27, the Presidency and the EC CC LCS expressed their reservations regarding the majority of the proposals described, leaving the APKM leadership to decide on the future name of the Province. This caused the dissatisfaction of the Albanian party-political elite in the APKM, whose representatives, especially Veli Deva and Fadil Hoxha, with the help of Miloš Minić at the SRS level, increasingly lobbied with the federal deputies to tie the Province more strongly to Yugoslav federation with future constitutional changes. On July 29, the Executive Committee of the CC LCY supported the right of Yugoslav national minorities to display their flags, recommending that the APKM and the interested SRS, SR of Macedonia and SR of Montenegro agree on details in the case of Albanian nationality. Given that in the coming months the problem was resolved, the Albanians in the APKM voluntarily began to expose the flag of Albania.

During August 1968, discussion on constitutional changes started taking place all over Kosovo and Metohija in the organization of the provincial SCWP, in order to silence the fact that the LCY was distancing itself from imposing the solution and that citizens themselves should fight for the extension of their rights. Thus, at the meeting of the SCWP, in Djakovica on August 16, the demands to make the APKM a republic, to replace the term Albanian nationality in the Constitution of the SFRY with the term *Albanian people*, to give the Province a constitution instead of the Statute, to delegate 20 representatives from the Province in the Council of the People of the Assembly of the SFRY, like republics did, to allow the Albanians the right to self-determination, were raised, which all paved the way towards the APKM's separation from the composition of not only the SRS, but also the SFRY. The idea that the existence of two republics of the Albanians was needed, such as North and South Korea, North and South Vietnam and West and East Germany, was made on August 18 at a meeting of the SCWP active members in Peć, while similar requests were announced on September 3 and 7 in the Stari Trg and Priština. The Presidency and the EC PC LCS for KM discussed with a delay about the irredentist outbursts on September 16, when reticent criticisms were made on account of the participants of the discussions that were reported to have not been sufficiently informed, that is, Great Serbian nationalism which opposed giving Albanians greater rights was accused for this situation with fallacy. Similar views were repeated at the session of the EC CC LCS on September 19. Nevertheless, the case of provincial public prosecutor Rezak Shala, who, at the plenary session of the PC LCS for KM of September 23, decisively supported the demands for turning the APKM in the republic and the granting the rights to self-determination to the nationalities testifies about the real situation of Albanian irredentism in the APKM. Although it was the first open irredentist move of a member of the PC LCS of KM, the working group that investigated the case found that Shala revised his attitudes, which resulted in the incident being politically covered up. In addition, provincial leaders at a session of the EC CC LCS on September 27 demanded to legally define the right to free display of Albanian flag as soon as possible objected it to be different from the national flag of the PRA.

The described atmosphere and benevolent state policy of Yugoslavia towards the Albanians in Kosovo and Metohija created favorable conditions for first restrained irredentist demonstrations of Albanians who carried flags, shouted slogans in which they demanded constitution, the right to self-determination of nationalities and republic in Prizren and Suva Reka on October 6 and 8, 1968. A similar scenario took place in Peć on October 19, while the demonstrations in Kosovska Mitrovica planned for October 12 and 13 were stalled. Participants of these protests were mostly pupils of upper secondary schools, students, teachers, former convicts and even members of the LCY, and some of the shouted slogans expressed the support to the PRA, the Albanian Workers Party and the country without borders, which was camouflaged by hailing to Josip

Broz Tito, Fadil Hodzha, the LCY and fraternity and unity. The EC PC LCS for KM and the Executive Committee of the PC SCWP for KM discussed these events on October 22, which were declaratorily condemned and adequate measures were not taken. The example of the District Committee of the LC in Pec, which on October 30 criticized the participants of the described events and amnestied the pupils and students on the pretext that they were deceived. Although the Albanians in the APKM in this way abused the given freedoms and concessions of the Yugoslav authorities, it seems that the reorganization of the SSS, during which experienced operatives were removed from key positions and personnel of Albanian origin was mostly appointed, was convenient for the described cases of irredentist demonstrations not to be fully investigated and new excesses prevented. Only the Vice President of the SRS Stanoje Aksić informed Josip Broz Tito that in the APKM after the Brioni Plenum Serbian nationalism was not creating problems, but that the Albanian irredentism started to rise and that Veli Deva and Fadil Hoxha did not do anything about the issue. In such circumstances, Broz received on October 24 the APKM delegation led by V. Deva when he promised that the Yugoslav federation would continue to invest in the development of the Province, supported the implementation of the employment system based on nationality, pledged that the employment of Albanians would not be carried out through the laying off of Serbs and Montenegrins, and requested that administrative measures be applied in combating adverse effects. Nevertheless, he rejected the idea of creating a republic and supported the idea to include term *Socialist* in the name of the Province. At the Tenth Provincial Conference of the LCS for KM Veli Deva was re-elected for the president of the PC of LCS, and Kadri Ruffi was re-elected for secretary, while, 25 Albanians, 9 Serbs, 5 Montenegrins and 2 Turks were delegated in the new PC LCS for KM. Fadil Hoxha, Kolë Shiroka and Jovan Pečenović were elected for members of the Presidency of the CC LCY. At the Sixth Congress of the LCS, held from November 21 to 23, Marko Nikezić and Latinka Perović were appointed as the new president and secretary of the CC LCS, who belonged to the political stream of the so-called Serbian Liberals, and Predrag Ajtić and Orhan Nevzati from Province were elected for members of the Secretariat of the CC of LCS.

Mass irredentist demonstrations of Albanians in Gnjilane, Uroševac, Podujevo and Priština aimed at separating Kosovo and Metohija from the composition of Yugoslavia and joining Albania broke out on November 27, 1968, the day before the national holiday of Albania and two days before the Yugoslav Republic Day when the 25th anniversary of the first session of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia was celebrated. The organizers planned the demonstrations since October 25, and they should have been held in Djakovica, Kosovska Mitrovica, Trepča and Preševo. According to available historical resources, it is estimated that 700 to 900 people participated in the demonstrations of Albanians in Priština, including 300-350 young activists, and 250-300 young activists in Uroševac, joined by students and other citi-

zens. In these two cities, demonstrators clashed with the police and public order bodies, destroyed state and private property, attacked public buildings and premises of Secretariate of Interior and used firearms. The protests in Gnjilane and Podujevo were more peaceful and the participants were mostly high school students. At least 10 policemen were injured in Priština, four firefighters, 27 citizens and one person was killed, while seven employees of the Secretariate of the Interior were injured in Uroševac. Demonstrators, as in previous protests, demanded the adoption of the constitution, the enabling of the rights of ethnicities to self-determination and giving the Province a status of the republic, while they hailed to Enver Hodzha, Rezak Shala and convicted irredentists such as Adem Demaçi. After the intervention of the Yugoslav People's Army and the pacification of the situation, the Albanian party-political elite in the Province tried to present demonstrations as social unrest, justifying that the youth was misled and making Albanian nationalism equal to Serbian and Montenegrin ones, that is, diminish significance and conceal the essence of protests by giving as short announcements as possible and circumventing the prescribed procedures. President of the CC LCS, Marko Nikezić supported the activities of the PC LCS for KM although members of non-Albanian nationalities of this body were not satisfied and requested the initiation of investigations, designation of culprits, expressing public condemnation and declaring sentences and the concretization of political attitudes so that the described events would not be repeated again. Nevertheless, the support of Josip Broz Tito was crucial, who on November 30 urged not to dramatize the events, explained that similar excesses were taking place in the West, that it was the operation of old elements associated with the external factor, that the youth was also misled, that the crisis was resolved by the provincial political leadership by explaining that the protests were harmful and by invoking fraternity and unity. With the aforementioned, Albanians were practically pardoned for the rebellion against the state, while the official Tirana denounced any involvement in the described events.

Given that the Yugoslav state leadership did not intend to move away from the implementation of the lenient policy towards the Albanians in the APKM, the Eleventh Plenum of the CC LCY on December 2, 1968, to pacify the situation, supported the demands of the Albanian party-political elite from the APKM to remove the term *Metohija* from the name of the Province, which proved the centuries-old presence of the Serbian people in this area, and that the domestic Albanians were no longer officially called *Šiptari*. The Second Plenum of the CC SCS confirmed the mentioned policy on December 5, which showed that the irredentist demonstrations gave incentives to the adoption of constitutional solutions that went in favor of the Albanians. After all, for the newly elected party leadership of the SRS, headed by Marko Nikezić, the crisis in Kosovo and Metohija was the first major political test so the interests were matched with interests of the political party elites from the APKM to conceal the consequences and essence of the described events. Nevertheless, the significance of the Albanian issue in the SFRY was confirmed by the spill-over of

irredentist demonstrations in the SR Macedonia, where from November 28 to December 1, Albanian flags were displayed and anti-Yugoslav slogans were shouted in Gostivar and during mass protests of Albanians in Tetovo on December 22 and 23, the shops owned by Macedonians were demolished, slogans against Josip Broz Tito were shouted, it was called for a civil war and asked for the Tetovo municipality to be merged with the APKM and later join the PRA. After the intervention of the police, the riots were suspended, and an investigation by the authorities found that the organizers of these excesses were instructed by the irredentists from Djakovica. In the beginning of 1969, in the Province, for the organization and participation in the demonstrations, 56 persons were imprisoned, for the period of 15 to 40 days, criminal proceedings were conducted against 20 persons, in the labor collectives 50 members were excluded from party organizations, out of which 12 were teachers, while in SR of Montenegro 79 persons were sentenced to imprisonment in duration of 8 to 30 days and criminal proceedings were conducted against 15 persons. Given that the Macedonian party-political elite was more determined in discovering and punishing the organizers of irredentist demonstrations, the EC CC LCY was forced to deny on January 10 that different tactics were being applied in Priština and Skopje to solve the problem.

In these circumstances, the Assembly of the APKM on December 12, 1968 unanimously decided to remove the term *Metohija* from the name of the Province, that its full name in the future should be the Socialist Autonomous Province of Kosovo (SAPK). The deletion of the term *Metohija* was justified by the claims that it was a too narrow geographical term that did not exist among Albanians, but only among the Serbian people, that is, Kosovo was a much wider geographical term Albanians used to name the entire province. Thus, with the irredentist demonstrations and in order to implement a generous state policy which would meet the national requirements of the Albanians, the term *Metohija* was sacrificed as a geographical indication for the southwestern part of the Province, but also as an important symbol of the centuries-old presence of the Serbian people in this area. Besides, since then the process of expulsion of the term *Šiptar* from the official use, used for domestic Albanians, which was identified as inadequate and offensive. On December 26, the SFRY Assembly adopted amendments VII-XIX to the Constitution of the SFRY, which, among other things, made the following changes: in the enumeration of the Yugoslav republics, SR of Serbia was mentioned as *SR of Serbia with SAP of Vojvodina and SAP of Kosovo*, thus making the autonomous regions *constituent elements of Yugoslav federalism*; in the Council of People of the Assembly of the SFRY, republics delegated 20 and provinces 10 delegates with the provincial representatives no longer being part of the SRS delegation; the creation of new and the abolition of the existing autonomous provinces was not allowed, the equality of peoples and nationalities was confirmed; and the autonomous provinces were entitled to their constitutional law establishing rights and duties, or they could pass laws and form a Supreme Court that took over the powers of the Constitu-

tional Court in respect of provincial laws and regulations. With this, provinces became sort of *pararepublics*, which together with the republics were responsible for the functioning of the Yugoslav federation and its social development. The SRS lost its authority over the decisions of the provincial authorities and was obliged to seek consent on many issues, which put it in an inferior position in relation to other Yugoslav republics. On January 29, 1969, the Assembly of the SRS adopted the amendments IV-VIII of the Constitution of the SRS, which confirmed the described changes, while the Assembly of the SAPC on February 24 adopted the Constitutional Law of the SAPC, which defined that the territory of the Province could not be changed without the consent of the Assembly of the SAPK and enabled the establishment of the Supreme Court of the SAPK and the right to use the Albanian and Turkish language and symbols. The SAPK Assembly was proclaimed the highest authority in the Province, and its provincial executive council remained its political-executive body.

In 1968, the economic losses in the APKM were about 436% higher than in 1967, 75% of the employees did have the necessary qualifications, and it lacked 300 faculty educators and 1,000 highly skilled workers in the economy. The Yugoslav federation and the SRS financed 60% of the APKM budget, which was actually by 6% to 7% smaller compared to 1967. Thus, the indebtedness of the economy amounted to 16.3% in the SFRY per employee, 15.8% in the SRS and 34.8% in the APKM. In addition, the factory of car parts Ramiz Sadiku in Pec started to operate and the Factory of perlon in Prizren was opened for trial production. Regarding cultural and educational events, the 500th anniversary of the death of the Albanian national hero Skanderbeg and the 90th anniversary of the First League of Prizren were celebrated. Given that they were historical symbols of Albanian aspirations for independence and unification, the above-mentioned facts indicated the good will of the Yugoslav authorities to provide a high level of freedom of expression and action to the Albanian national minority, although they were used by irredentists to spread anti-Yugoslav propaganda. Also, the premier of the first domestic feature film in the Albanian language *Vuk sa Prokletija* (*Vuk from Prokletije*) was held, the work of the Provincial Fund for Scholarship for Pupils and Students was renewed, a public loan for the construction of elementary schools was announced in order to raise 1.046 educational facilities by 1970 and broadcasting of the Second Program of Radio Priština began. There were about 30,000 pupils in secondary schools in the APKM, 39.2% of them were Albanians, and about 10.500 students in higher schools and faculties, 43% of them were Albanians. It is also indicative that 75% of Yugoslav Albanians lived in Serbia, 53% of Albanians were under the age of 19 (35% of Serbs), 34% of Albanians were working (51% of Serbs), the Albanian population growth index in the period 1921-1961 was 206% (148% was the rate of index for population of Yugoslavia) and 2% of Albanians were highly qualified (8% of Serbs), 20% of them were qualified (37% of Serbs) and 64% of them were low-skilled (40% of Serbs). 53% of Albanians, 25% of Serbs and 20% of Montenegrins were illiterate in the province.

Given that the upheaval of the Serbs and Montenegrins in the SAPK at the beginning of 1969 was intensified, a former high-ranking party official from the province Pavle Jovičević sent a letter to Josip Broz Tito on January 21, in which he expressed his objections to inadequate political actions after the irredentist demonstrations. He also pointed out that the Albanian irredentists were sentenced to small sentences and prematurely released from prison, that the turnover on the border with Albania was not controlled, that the people were armed, that the state security was endangered, that the Serbs and Montenegrins were planning mass exodus, that there was pressure at the faculties in Priština to speak only in Albanian language and that the actions of provincial party bodies were inconsistent. In such circumstances, J. Broz Tito received the SRS delegation on January 24, expressing his belief that economic investments were the key to maintaining a peaceful political situation in the SAPK and asked Serbia to continue providing economic assistance to the province. The Twelfth plenary session of the CC LCY encouraged the policy of accelerated development of economically underdeveloped republics and regions on February 4, and promoted the principle of free manifestation of national interests of Yugoslav nationalities on the basis of self-managing social relations. Accordingly, social, material and cultural communication of national minorities with their motherland was permitted, although the anti-Yugoslav policy of the PRA was criticized. Also, there was an increase of 183.2% in the number of employed Albanians in the period 1958-1968, but also 200 experts left the province in 1968, who were mostly Serbs and Montenegrins. Nine organizers of the demonstrations in the SAPK were sentenced to three to five years of prison, and the organizers of the unrest in Uroševac and Podujevo were sentenced to much smaller punishments. The processed organizers and leaders of the demonstrations were mostly teachers, professors, students and journalists, while the sentences for the organizers of the demonstrations in SR of Macedonia were much more severe. Yet, at this time, the state's view was that no one was convicted for participating in demonstrations, but for hostile activity. In the following period, Provincial Secretariat of Interior confirmed that physical attacks and killings in the SAPK were frequent and that the number of attacks on policemen was increased but it also announced that the share of Albanians employed in public security rose to 64.36% and in state security to 50%.

At the Ninth Congress of the LCY, held March 11 to March 15 1969, Josip Broz Tito confirmed the intention of the Yugoslav federation to further invest in the development of the SAPK, despite the growing dissatisfaction of the developed republics who thought that this would damage their own progress. Provincial leaders Fadil Hoxha, Jovan Pečenović and Kolë Shiroka were delegated to Presidency of the LCY (PLCY) and the League of Communists of Kosovo (LCK) was formed which was organizationally independent from the LCS. Thus, in the period from the Eighth Congress of the LCY from 1964, the social income of the SAPK was increased 3 times, industrial production 7.5 times and agricultural production 4 times. The Agreement on Road Traffic of the SFRY of

April 11 allowed the PRA the right to move an unlimited number of vehicles in the automobile traffic of goods through Yugoslavia, and in the following period the relations between the two countries proceeded according to the principle of warm-cold. Thus, the leadership of Albania abused a group of wedding guests from Djakovica, and included them in the celebration of the 25th anniversary of the liberation of the PRA presenting them as an official SAPK delegation, while an investigation of the literature imported from the PRA showed that there was hidden anti-Yugoslav propaganda in it. Behind this was the desire of Tirana to deepen direct relations with Priština, without involving Belgrade and spread irredentist ideas with its compatriots in the SAPK. Ilaz Kurteshi was elected for the president of the Assembly of SAPK on May 7, while Ilija Vakić was elected for the president of the Provincial Executive Council and Aslan Fazli was elected for the president of PC SCWP. Out of 34 deputies who were from the Province delegated to the Assembly of the SFRY, there were 22 Albanians, 7 Serbs and 3 Montenegrins; out of 55 deputies elected to the Assembly of the SRS, 38 were Albanians, 14 were Serbs, 2 were Montenegrins and 1 was Turk and out of 270 deputies of the Assembly of the SAPK, 174 were Albanian, 3 were Serbian, 14 were Montenegrin and 3 were Turkish. In addition, Mihailo Zvicer was elected for the secretary of the Secretariat of the Provincial Committee of LCK (PC LCK). In the following months, the issue of the display and use of the flag of the Albanian national minority was reopened, but despite the insistence of the competent Commission of the PC LCS to regulate this issue at the level of the Yugoslav federation and with the support of the CC LCS, no concrete decision was adopted by the end of 1969, and the Albanians in the SAPK, with the tacit consent of the provincial authorities, continued to freely display the flag identical to the flag of the PRA. In the beginning of July, Edvard Kardelj, during the visit to the SAPK, indicated that the constitutional changes had not been completed, the increase in the number of members of the LCK to 51,180 55% of which were Albanians, was noted. Nevertheless, the case of the *Djakovica wedding* during which Albanians sang chauvinist songs and paid a tribute to the murdered and imprisoned irredentists with a minute of silence and the case of the *Mataruga wedding* during which Serbian wedding guests sang chauvinist poems discover that despite official political messages, inter-ethnic relations in the Province were not good.

On September 25, 1969, Josip Broz Tito received delegation of the SRS, when he promised he would seek new opportunities for expanding economic investment in the SAPK, which encouraged the leadership of the SRS to try to improve cooperation with its colleagues from the SAPK. On October 31, the Assembly of the SAPK appointed Nebi Gashi as president of the Constitutional Department within the Supreme Court of the Province, while in December the Executive Bureau of the PLCY adopted the proposal of the President of the PC LCK Veli Deva to discuss current socio-economic issues at one of the next meetings of the PLCY and political situation in the SAPK. The rate of development of the SFRY was 7.6% and the one of the SAPK was 6.2%, while the

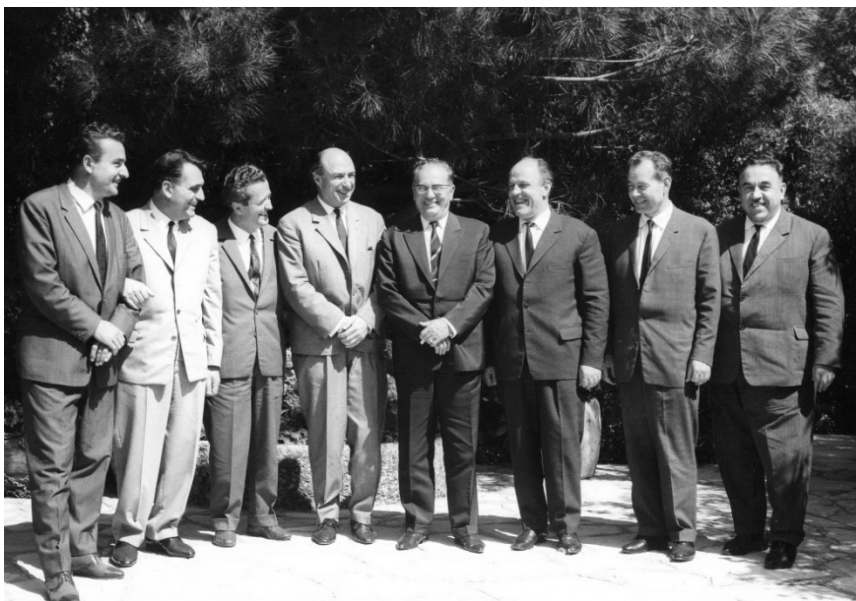
national income per capita in Yugoslavia was the lowest in the SAPK, 1.700 dinars and the highest one was in the Republic of Slovenia , 8.410 dinars. In addition, in 1969, a factory for the production of the polyester curtains in Gnjilane started to operate as well as I and II phase of the surface mine Belačevac and the phase III of separation in Obilić, factory of synthetic fibers in Prizren, Trepča, Bor and Jugometal were integrated. Regarding cultural and educational events, the informational leaflet in the Serbo-Croatian language, *Jedinstvo* started being published twice a week, the construction of Memorial House of Folk Heroes Boro and Ramiz was started as a symbol of brotherhood and unity of peoples and nationalities whose patron was J. Broz Tito, first provincial newspaper in the Turkish language *Tan* was printed. The biggest event was the adoption of the Law on the Establishment of the University of Priština on November 18 at the Provincial Assembly, which had 6 higher schools and 3 faculties, and the Law on the Establishment of the Medical Faculty in Priština was also adopted. However, out of 617 teachers in high schools and teacher schools, 50.4% were unskilled, and out of 669 teachers in technical, artistic and other professional schools, 60.6% were unskilled. In addition, epidemics of smallpox and abdominal typhus were suppressed, more funds from the SAPK budget were allocated for the construction of large hospital centers and a number of health centers and health care was extended to all provincial students although there was one doctor per 2,650 inhabitants in the region. Also, in the SAPK, the natural increase in the Albanian population was the highest in Yugoslavia, amounting to 28.2 ‰, while the one of the SRS was 9.1 ‰ and 10.9 ‰ in the entire SFRY.

Thus, in the research period from 1966 to 1969, Yugoslavia continued to invest in the social, economic, cultural, educational and health development of Kosovo and Metohija, despite the growing economic problems and the process of political redefinition of relations in the Yugoslav federation. The Brijuni Plenum of July 1966 was an impetus not only to the decentralization and democratization of social life in the province, but also to re-examination of the Yugoslav state policy towards Kosovo and Metohija, which was intensified with the aim of pleasing the national interests of the Albanian national minority which represented two thirds of the population in province. The opinion of Yugoslav leader Josip Broz Tito was decisive for everything mentioned previously, with whom the Albanian party-political elite from Kosovo and Metohija managed to get closer in 1967, especially during his March visit to the Province, and who insisted on granting greater independence of Kosovo and Metohija in the forthcoming constitutional reform of the Yugoslav federation, that is, to move away the province from the inherences of the Serbian authorities and constitute it as an element of Yugoslav federalism. The dismantling and reforming of the State Security Service from which personnel of Serbian and Montenegrin nationality was mostly removed, accused of Great Serbian chauvinism and torture over the Albanian population contributed to the increased Albanianization of Kosovo and Metohija, where the native Serbian and Montenegrin population

was systematically suppressed from leading positions and employment and forced to move out of the Province. During the opening of the Serbian issue at the Fourteenth Session of the CC LCS in May 1968, Dobrica Ćosić and Jovan Marjanović pointed out the long-term futility of this policy for survival of Serbian people and the presence of Yugoslavia and Serbia in Kosovo and Metohija, while the emergence of irredentist demonstrations of Albanians in the Province in October and November showed their readiness to, if necessary, forcefully fight for their national cause.

Instead of taking everything described as warning that the Albanians would not stop until they implement the idea of the First League of Prizren of 1878, which proclaimed the unification of all the territories where the Albanians were in majority in one Albanian state, the Yugoslav state leadership, presided by Josip Broz Tito took the easier way of maximally meeting the interests of provincial Albanians in order to pacify and secure the current survival of the unity of the Yugoslav federation. Consequently, by adopting the amendments to the Constitution of the SFRY and the Constitution of the SRS and passing the Constitutional Law of the SAPK in late 1968 and early 1969, the Province was established as an element of Yugoslav federalism, exempted from Serbia's authority, and the term *Metohija* which reminded the Albanians of the centuries-old presence of Serbs in this area, was removed from the name of the Province. In addition, an attempt to establish cooperation between Belgrade and Tirana made possible for the anti-Yugoslavian leadership of Albania to further spread the irredentist propaganda among its compatriots in Kosovo and Metohija. Although Josip Broz Tito, as the creator of the state policy of Yugoslavia, made it clear to the Albanian party-political elite from Kosovo and Metohija that the province would not become a republic and national minorities would not be given right to self-determination that would lead to the subsequent secession of the Province and its attachment to Albania, in 1969, the Socialist Autonomous Province of Kosovo continued to exist as a kind of Yugoslav *pararepublic*, waiting for a new wave of constitutional changes. Considering that J. Broz Tito marked further economic investments as the key to the maintenance of provincial stability, in the end of 1969, provincial leaders raised this issue, hoping to speed up the economic, social, cultural, educational and health development of the Province in order to further strengthen their independence and excellence within the Yugoslav federation.

ПРИЛОЗИ

Пријем делегације Косова и Метохије на Брионима. Групна фотографија на острву Ванга, 24. јун 1966, слева: Богдан Црнобрња, Синан Хасани, Бранко Шкембаревић, Али Шукрија, Јосип Броз Тито, Вели Дева, Драги Стаменковић, Станоје Аксић (Музеј Југославије (МЈ), 1966-306-121)

Четврти пленум ЦК СКЈ (Брионски пленум) за време заседања, Бриони, 1. јул 1966, на челу сале за столом Вељко Влаховић и Јосип Броз Тито (МЈ, 1966-306-147)

Четврти пленум ЦК СКЈ (Брионски пленум) за време заседања, Бриони, 1. јул 1966, слева: у првом реду Владимир Бакарић, Петар Стамболић и Вељко Влаховић, у другом реду Иван Гошњак, Едвард Кардељ и Светозар Вукмановић Темпо, у трећем реду Константин Коча Поповић, Милутин Балтић и Иван Крајачић (МЈ, 1966-306-142)

Пријем делегације Косова и Метохије у Ужичкој 15, Београд, 23. фебруар 1967, слева: Вели Дева, Јосип Броз Тито, Добривоје Радосављевић Боби, Стеван Дорњски (МЈ, 1967-328-005)

Пријем делегације Косова и Метохије у Ужичкој 15, Београд, 23. фебруар 1967, слева: у првом реду Вели Дева, Јосип Броз Тито, Добривоје Радосављевић Боби, Фадиљ Хоџа, у другом реду Кадри Реуфи, Лука Влаховић, Стеван Дороњски, Илија Вакић, Али Шукрија (МЈ, 1967-328-007)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Дочек у Косовској Митровици, 25. март 1967. (МЈ, 1967-328-072)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Долазак у Звечан, 25. март 1967.
(МЈ, 1967-328-085)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Разговор са представницима
радних колектива у ресторану друштвене прехране у Трепчи, 25. март 1967.
(МЈ, 1967-328-100)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Код Споменика косовским јунаци-
ма, Газиместан, 25. март 1967, слева: први Ђука Баленовић, други Милутин Ви-
тић, четврта Јованка Броз, пети Јосип Броз Тито (МЈ, 1967-328-127)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Сусрет са културно-просветним
радницима у Приштини, 25. март 1967, слева седе: Синан Хасани, Јосип Броз
Тито, Вели Дева, Јованка Броз (МЈ, 1967-328-141)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Шетња Приштином, 26. март 1967, слева: у првом реду Јосип Броз Тито и Вели Дева, у другом реду Ђука Баленовић и Јованка Броз (МЈ, 1967-328-172)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967 (МЈ, 1967-328-177)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967 (МЈ, 1967-328-182)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967 (МЈ, 1967-328-183)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967. (МЈ, 1967-328-186)

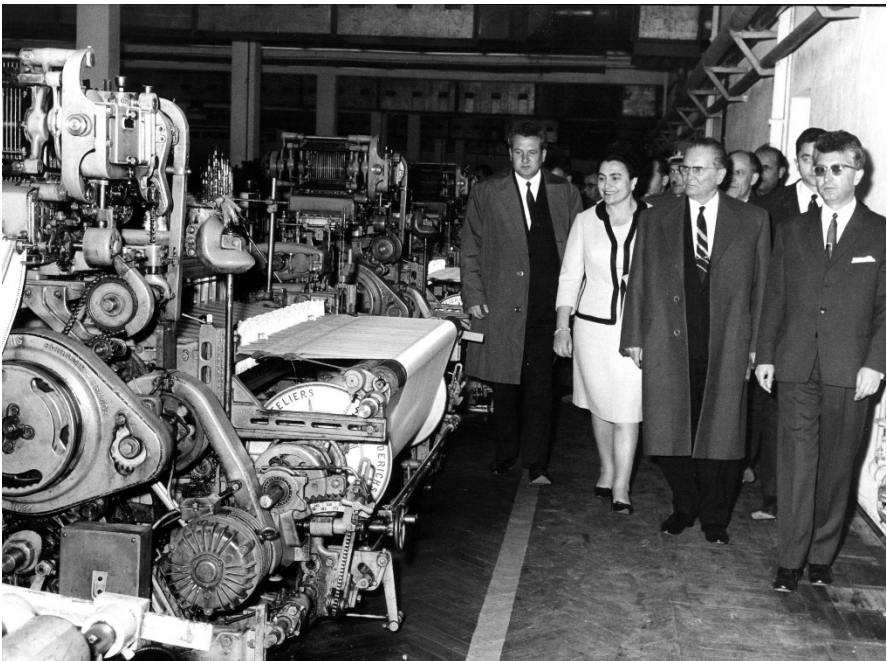
Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967. (аутор Стеван Крагујевић, МЈ СК-5-А-4)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Велики митинг у Приштини
Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, 26. март 1967.
(аутор Стеван Крагујевић, МЈ, СК-5-А-10; МЈ, СК-5-А-13)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Панорама Приштине,
26. март 1967 (МЈ, 1967-328-192)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Обилазак текстилног комбината
Принтекст, Призрен, 27. март 1967, слева: Боривоје Живгаревић, Јованка Броз,
Јосип Броз Тито, Сељајдин Јадрани (МЈ, 1967-329-088)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Разгледање српске цркве Богородице Љевишке, Призрен, 27. март 1967 (МЈ, 1967-329-102)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Разгледање Синан Пашине џамије, Призрен, 27. март 1967 (МЈ, 1967-329-119)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Шетња Призреном, 27. март 1967,
слева: Јованка Броз, Јосип Броз Тито, Вели Дева (МЈ, 1967-329-123)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Панорама Призрена, 27. март 1967.
(МЈ, 1967-329-142)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Полагање венца на гроб народних хероја Бора Вукмировића и Рамиза Садикџа, Ландовица, 27. март 1967.
(МЈ, 1967-329-155)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита у Ђаковици, 27. март 1967 (МЈ, 1967-329-184)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита у Ђаковици, 27. март 1967 (МЈ, 1967-329-182)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Разгледање српског манастира Пећке патријаршије, 28. март 1967 (МЈ, 1967-330-027)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Обилазак Руговске клисуре, 28. март 1967 (МЈ, 1967-330-050)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Разгледање српског манастира Високи Дечани, 28. март 1967 (МЈ, 1967-330-109)

Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији. Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита у Пећи, 28. март 1967 (МЈ, 1967-330-118)

Пријем делегације Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, слева: други Илијаз Куртеши, трећи Фадиљ Хоџа, четврти Вели Дева, пети Јосип Броз Тито, шести Петар Стамболић, седми Илија Вакић, девети Јоже Смоле (МЈ, 1968-385-010)

Девети конгрес Савеза комуниста Југославије. Јосип Броз Тито подноси реферат, Београд, 11. март 1969 (МЈ, 1969-394-059)

Пријем представника Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово у Белом Двору поводом 77. рођендана председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, Београд, 25. мај 1969, слева: Али Шукрија, Јованка Броз, Џавид Нимани, Јосип Броз Тито, Синан Хасани, Фадил Хоџа, Вели Дева, Михаило Звицер, неидентификована особа, Александар Божовић, Илијаз Куртеши (МЈ, 1969-405-176)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

Архив Југославије (АЈ):

1. Девети конгрес СКЈ (Фонд 507/І)
2. Заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ (Фонд 507/ІІІ)
3. Идеолошка комисија ЦК СКЈ (Фонд 507/VIІІ)
4. Извршни биро Председништва СКЈ (Фонд 507/IV)
5. Извршни комитет (Секретаријат) – Извршни биро Председништва ЦК СКЈ (Фонд 507/IV)
6. Извршни комитет ЦК СКЈ (Фонд 507/ІІІ и 507/IV)
7. Кабинет Председника Републике (Фонд 837)
8. Комисија за међународне односе и везе ЦК СКЈ (Фонд 507/IX S)
9. Комисија за националне мањине ЦК СКЈ (Фонд 507/XVIIІ)
10. Комисија Председништва СКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе (Фонд 507/XXIII C)
11. Комисија ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа (Фонд 507/XXIII A)
12. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – Албанија (Фонд 507/IX 1)
13. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – Кина (Фонд 507/IX 60)
14. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – СССР (Фонд 507/IX 119)
15. Опуномоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА (Фонд 507/XX)
16. Пленарне седнице ЦК СКЈ (Фонд 507/II)
17. Председништво СКЈ (Фонд 507/III)
18. Проширени биро Председништва СКЈ (Фонд 507/III)
19. Савезна комисија за верска питања (Фонд 144)
20. Савезни секретаријат за образовање и културу (Фонд 319)
21. Савезно извршно веће (Фонд 130)
22. Савез студената Југославије (Фонд 145)
23. Социјалистички савез радног народа Југославије (Фонд 142)

Архив Србије (АС):

1. Безбедносно-информативна агенција (Фонд БИА)
2. Идеолошка комисија ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
3. Извршни комитет ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
4. Информативна служба ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
5. Комисија за друштвено-политичка и идејна питања науке, образовања и културе ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
6. Комисија за информисање и пропаганду ЦК СКС (Фонд Ђ-2)

-
7. Комисија за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
 8. Контролна комисија ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
 9. Пленуми (Пленарне седнице) ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
 10. Посебна грађа и документација ЦК СКС (Фонд Ђ-2)
 11. Прва седница Републичке конференције СКС (Фонд Ђ-2)
 12. Савез комуниста Косова (Фонд Ђ-2)
 13. Шести конгрес СКС (Фонд Ђ-2)

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП РС):

1. Албанија (Фонд Политичка архива)
2. Албанија (Фонд Политичка архива – строго поверљиво)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Објављена архивска грађа:

1. Антонијевић Н., *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Документа*, Београд 2009.
2. *Аутономне покрајине и Југославији. Друштвено-политички и правни аспекти*, Referati i diskusije sa Simpozijuma održanog u Novom Sadu 8–10. juna 1967, Beograd 1967.
3. Broz J. T., *O partiji i ulozi komunista u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva 1952–1979*, Beograd 1984.
4. *Deveta pokrajinska konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1965.
5. *Deseta konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1969.
6. *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške, I-VI*, Beograd 1970.
7. *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, priredio M. Pavlović, Beograd 2009.
8. *Друштвени план развоја Аутономне покрајине Косова и Метохије до 1970. године*, Приштина 1967.
9. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приредили Р. Радић и М. Митровић, Београд 2012.
10. *Идејно-политички проблем и задаци СК у побољшавању националне структуре уопслених. Десети пленум Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију*, Приштина 1967.
11. Јовић С. Б., *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2012.
12. *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*, приредили Б. Петрановић и М. Зечевић, Београд 1988.
13. *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989.

-
14. *Југословенска држава и Албанци. Документа*, приредили Љ. Димић и Ђ. Борозан, I-II, Београд 1998–1999.
 15. *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, приредили В. Petranović и М. Zečević, I-II, Београд 1987.
 16. *Kosovo: pravo i politika. Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine*, Београд 1998.
 17. *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947–1972*, Београд 1973.
 18. *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije*, Београд 1969.
 19. Патрногић К., *Нацрт уставног закона - повеља народа и народности Косова*, Приштина 1969.
 20. *Петти конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске белешке*, Београд 1966.
 21. Поповић Ј., *Brionski plenum – IV sednica SKJ. Stenogrami*, Београд 1999.
 22. *Прва седница Конференције Савеза комуниста Србије. Преображај Савеза комуниста Србије*, Београд 1970.
 23. *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Приштина 1974.
 24. *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947–1972*, Београд 1973.
 25. *Radna mesta i zaposleno osoblje u društvenom sektoru SAP Kosova po školskoj spremi*, Београд 1969.
 26. *Развој република СФР Југославије 1947–1990*, Београд 1996.
 27. *Регистар покрајинских прописа објављених у „Службеном листу САПК“ 1946–1972. са Зборником покрајинских закона који су на снази на дан 31. децембра 1972. године*, Приштина 1973.
 28. *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950–1970. Statistički podaci*, Београд 1971.
 29. *Седма покрајинска конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију одржана у Приштини 24. и 25. јануара 1966. године*, Приштина 1966.
 30. Симић П., Деспот З., *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*, Београд 2010.
 31. *Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine: jedan dokument*, priredio Predrag Marković, Istorija 20. veka, 1–2, Београд 1999, 169–180.
 32. *Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохији*, Београд 1966.
 33. *Tito. Razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Београд 1967.
 34. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, Београд 1963.
 35. *Шести конгрес Савеза комуниста Србије*, Београд 1968.
 36. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница-Београд 2008.

Мемоари и дневници:

1. Bilandžić D., *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005*, Zagreb 2006.
2. Vukmanović S. T., *Memoari 1966–1969. Neslaganja*, I-II, Beograd 1985.
3. Vuković Z., *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989.
4. Dedijer V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd 1984.
5. Duhaček A., *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd 1992.
6. Đilas M., *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990.
7. Đukić S., *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001.
8. Đukić S., *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990.
9. Đukić S., *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd 1989.
10. Zečević S., *Sećanja i kazivanja*, Beograd 2004.
11. Zlatar P., *Albanija u eri Envera Hodže*, 1–2, Zagreb 1984.
12. Lukić V., *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem. Sećanja i saznanja*, Beograd 1990.
13. Marković D., *Život i politika 1967–1978*, I-II, Beograd 1987.
14. Mićunović V., *Moskovske godine 1969–1971*, Beograd 1984.
15. Numić S., *Dobra zemljo, lažu. Do istine u Brionskoj aferi prislušivanja*, Beograd 1990.
16. Патријарх Павле, *Косовска искушења*, Београд 2002.
17. Perović L., *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991.
18. *Писма и белешке патријарха Павла*, приредио Јован Радосављевић, Призрен 2010.
19. Ранковић А., *Дневничке белешке*, Београд 2001.
20. Ранковић Л. С., *Живот уз Леку. Сећања*, Београд 1998.
21. Стаменковић Д., *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002.
22. Теравас М., *Сећања и коментари*, Београд 1998.
23. *Титов дневник*, приредио Перо Симић, Београд 2009.
24. Трешњић М., *Vreme razlaza. Od Briona do Karađorđeva*, Beograd 1989.
25. Ћосић Д., *Косово*, Београд 2004.
26. Ћосић Д., *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2000.
27. Ћосић Д., *Пишчеви записи (1969–1980)*, Београд 2001.
28. Nasani S., *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986.
29. Hodža E., *Titoisti*, prevod za internu upotrebu, Beograd 1982.

Периодика:

1. *Борба*
2. *Вечерње новости*
3. *Vjesnik u srijedu*

-
4. *Дневник*
 5. *Економска политика*
 6. *Јединство*
 7. *Комунист*
 8. *Међународна политика*
 9. *Народна армија*
 10. *Ослобођење*
 11. *Побједа*
 12. *Политика*
 13. *Политика експрес*
 14. *Привредни преглед*
 15. *Службени гласник Социјалистичке Републике Србије*
 16. *Службени лист Аутономне Покрајине Косово и Метохија/Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово*
 17. *Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*

ЛИТЕРАТУРА

Монографије и синтезе:

1. Аврамовски Ж., *Treći Reich i „Velika Albanija“ posle kapitulacije Italije 1943–1945*, Zagreb 1976.
2. Аксић С., *Положај аутономних покрајина у уставном систему Социјалистичке Федеративне Републике Југославије са посебним освртом на положај и развој Аутономне покрајине Косова и Метохије*, Београд 1967.
3. Ванас И., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.
4. Бартл П., *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001.
5. Батаковић, Д. Т., *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007.
6. Батаковић Д. Т., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима. Студије и чланци*, Приштина 1991.
7. Bekić D., *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988.
8. Bilandžić D., *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1976.
9. Bilandžić D., *SKJ 1945–1982. Kongresi*, Beograd 1982.
10. Bilandžić D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985.
11. Вјелјас М., Кривокарић-Јовић Г., *Prilozi iz naučne kritike. Srpska historiografija i svet*, Beograd 2011.
12. Богавец З., *Нечујна звона. Хришћанско наслеђе Космета*, Београд 2006.
13. Богавец Т., *Школство у Србији на путу до реформе. Развој школа 1945–1975*, Београд 1980.
14. Богдановић Д., *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990.

-
15. Vogetić D., *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000.
 16. Vogetić D., *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd 2012.
 17. Vogetić D., *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 195–1961*, Beograd 2006.
 18. Божовић, Б., Вавић М., *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
 19. Bondžić D., *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016.
 20. Бонџић Д., *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*, Београд 2010.
 21. Борозан Ђ., *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.
 22. Борозан Ђ., *Великоалбанско питање 1878–1998*, Подгорица 2002.
 23. Voffa G., *Povijest Sovjetskog Saveza*, I-II, Опатија 1985.
 24. Budding A. H., *Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991*, Harvard University 1998.
 25. Bulatović L.J., *Prizrenski proces*, Novi Sad 1988.
 26. Видачић Р., *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944–1952*, Београд 1990.
 27. Вилић Д., Тодоровић Б., *Тероризмом у нови светски поредак. Косово и Метохија*, Београд 1999.
 28. Вилотић М., *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2009.
 29. Vickers M., *Between Serbs and Albanians. A History of Kosovo*, London 1998.
 30. *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005.
 31. Вукановић Т., *Срби на Косову*, I–III, Врање 1986.
 32. Вуковић И., *Аутономаштво и сепаратизам на Косову*, Београд 1985.
 33. Vučković M., Nikolić G., *Stanovništvo Kosova u razdoblju od 1918. do 1991. Sa osvrtom na prethodni istorijski period*, Munchen 1996.
 34. Гаталовић М., *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010.
 35. Гаталовић М., *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.
 36. Gašić R., „*Jugoslovenski Detorit*“. *Automobilska industrija u Kragujevcu 1953–1991*, Beograd 2017.
 37. Гедис Џ. Л., *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд 2003.
 38. Гелер М., Некрич А., *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.
 39. Глигоријевић Б., *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992.
 40. Даниловић Р., *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945–1991*, Београд 2010.
 41. Dedijer V., *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939–1948)*, Beograd 1949.

-
42. Dimitrijević B., *Jugoslavija i NATO 1951–1957*, Beograd 2003.
 43. Димић Љ., *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, Београд 1988.
 44. Димић Љ., *Историја српске државности. Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад 2001.
 45. Dobrivojević I., *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd 2013.
 46. Dragović I., *Brionski plenum*, Beograd 2002.
 47. Ђаковић С., *Сукоби на Косову*, Београд 1986.
 48. Ђурић, S., *Osveta i kazna: sociološka istraživanja krvne osvete na Kosovu i Metohiji*, Niš 1998.
 49. Живанчевић П., *Емигранти. Насељавање Косова и Метохије из Албаније*, Београд 1989.
 50. Животић А., *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011.
 51. Животић А., *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Београд 2015.
 52. *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987.
 53. Златар П., *Енвер Хоџина Албанија. Политичка биографија*, Београд 1986.
 54. Zurl M., *Krvna osveta na Kosovu*, Zagreb 1978.
 55. Imami P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, I-II, Beograd 2017.
 56. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985.
 57. Јагодић М., *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
 58. Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
 59. Jandot G., *L'Albanie d'Enver Hoxha 1944–1985*, Paris 1994.
 60. Јевтимијевић В., *Северно Косово кроз историју до краја XX века*, Београд 2008.
 61. Јевтић А., *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987.
 62. Јевтић А., *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990.
 63. Јовановић В., *Вардарска бановина 1919–1941*, Београд 2011.
 64. Јовановић V., *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002.
 65. Јовичић М., *Косово – историјски и уставноправни аспекти*, Београд 2000.
 66. *Jugoslavija 1941–1981*, Beograd 1981.
 67. Kesar J., Simić P., *Leka Aleksandar Ranković. Oproštaj bez milosti – slučaj Ranković od Brionskog plenuma CK SKJ do abolicije Predsednika Republike*, Beograd 1990.
 68. Кеџетовић Ж., *Cenzura u Srbiji*, Beograd 1997.
 69. Кешетовић М., *Драма на Косову*, Београд 1988.

-
70. Кешетовић М., *Контрареволуција на Косову. Покушај и спречавање. Политички есеј*, Београд 1984.
 71. Ковач С., Димитријевић Б., Поповић Григоров И., *Случај Ранковић. Из архива КОС-а*, Београд 2014.
 72. Коматина М., *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995.
 73. Korać Lj., *Organizacija federacije i socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Zagreb 1981.
 74. *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.
 75. *Косово. Некад и данас*, Београд 1973.
 76. Краснићи М., *Научни рад и научне публикације на Косову и Метохији. Поводом дискусије одржане 9. III 1966. у Приштини*, Приштина 1966.
 77. Кремптон Р. Ц., *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
 78. Кржалић Ж., *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961–1991. Темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног састава у послератним међунописним периодима*, Београд 1998.
 79. Kržalić Ž., *Promene u broju i nacionalnom sastavu stanovništva SAP Kosova za poslednjih dvadeset godina 1961–1981. Po opštinama i naseljima*, Beograd 1983.
 80. Kurteši S., *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985.
 81. Лакер В., *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
 82. Laković I., *Zapadna vojna ротоћ Југославији 1951–1958*, Podgorica 2006.
 83. Лопушина М., *Убиј ближњег свог. Југословенска тајна полиција од 1945. до 1997*, I-II, Београд 1997.
 84. Мајданац Б., *Народна Скупштина Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, Београд 2004.
 85. Маликовић Д., *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, Приштина-Лепосавић 2005.
 86. Маликовић Д., *Косово и Метохија 1908–1912*, Приштина-Лепосавић 2000.
 87. Malcolm N., *Kosovo. A Short History*, London 2002.
 88. Pettifer J., *Albania and Kosovo*, Blue Guid 2001.
 89. Марјановић Б., *Александар Ранковић Лека*, Београд 2002.
 90. Marković D., Križevac S., *Liberalizam od Đilasa do danas*, I-II, Beograd 1978.
 91. Marković D., Križevac S., *Zašto su smenjivani*, Beograd 1985.
 92. Марковић П., *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996.
 93. Marović M., *Sumrak staljinizma*, I-II, Beograd 1978.
 94. Milak E., *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987.
 95. Милеуснић С., *Светиње Косова и Метохије*, Нови Сад 2000.

-
96. Митровић А., *Југославија, албанско питање и Италија 1919–1939*, Београд 1991.
 97. Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004.
 98. Мишић С., *Албанија – пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд 2009.
 99. Мишовић М., *Ко је тражио Републику. Косово 1945–1985*, Београд 1987.
 100. Мишовић М., *Тамна страна брионске истине*, Београд 1997.
 101. *Модерна српска држава. Хронологија 1804–2004*, Београд 2004.
 102. Мораћа Р., Bilandžić D., *Авангарда 1919–1969*, Београд 1969.
 103. Мораћа Р., Bilandžić D., Stojanović S., *Историја Saveza komunista Југославије. Kratak pregled*, Београд 1976.
 104. Николић К., *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Београд 2013.
 105. Николић К., *Једна изгубљена историја. Србија у 20. веку*, Београд 2017.
 106. Николић К., *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд 2011.
 107. Николић К., Цветковић С., *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*, Београд 2014.
 108. Николић М., Видаковић Б., *Регионални развој производних снага Југославије у политици СКЈ од Петог конгреса КПЈ до Десетог конгреса СКЈ*, Београд 1977.
 109. Обрадовић М., *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918–1941*, Приштина 1981.
 110. Obradović M., *Agrarni odnosi na Kosovu 1944–1953*, Priština 1979.
 111. Павловић Б. К., *Албанизација Косова и Метохије*, Београд 1996.
 112. Павловић М., Бонџић Д., Гаталовић М., Пантелић И., Антонић Г., Миликић Р., *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија*, Београд 2011.
 113. Павловић М., Бонџић Д., Гаталовић М., Пантелић И., Антонић Г., Миликић Р., *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, Београд 2012.
 114. Павловић М., Марковић П. Ј., *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.
 115. Павловић С. К., *Историја Балкана*, Београд 2001.
 116. Павловић С. К., *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004.
 117. Пантелић И., *Успон и пад „прве другарице“ Југославије. Јованка Броз и српска јавност 1952–2013*, Београд 2018.
 118. Пејин Ј., *Страдање Срба у Метохији*, Београд 1994.
 119. Petranović V., *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991.
 120. Petranović V., *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945–1963*, Beograd 1964.
 121. Petranović V., *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I-III*, Beograd 1988.
 122. Петрановић Б., *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

-
123. Петрановић Б., *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица 1998.
 124. Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.
 125. Петровић Р., Благојевић М., *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, Београд 1989.
 126. Поповић Ј., *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987.
 127. Поповић Р., Марковић З., Китић В., Целетовић П., *Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој Жупи 1941–1944*, Београд 1999.
 128. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1963.
 129. *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, Београд 1991.
 130. Pupovci S., *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Београд 1971.
 131. Puškoli F., *Revolucionarni sindikalni pokret Saveza sindikata Kosova 1919–1975*, Приштина 1977.
 132. Радић Р., *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I–II, Београд 2002.
 133. Радић Р., *Патријарх Павле. Биографија*, Београд 2005.
 134. Радовановић М., *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохију*, Београд 2004.
 135. Радојевић М., Димић Љ., *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд, 2014.
 136. *Razvoj Kosova 1966–1977*, Приштина 1978.
 137. Rajović R., *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Београд 1985.
 138. Рот Х., *Косовски искони. Позадина актуелних збивања на Косову и Метохију*, Београд 1996.
 139. Roux M., *Les Albanais en Yougoslavie: Minorité nationale, territoire et développement*, Paris 1992.
 140. Sekulić Z., *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Београд 1989.
 141. Селинић С. П., *Србија и језички сукоб у Југославији 1967*, Београд 2017.
 142. Слијепчевић Ђ., *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974.
 143. *Социјалистичко Косово*, Београд 1975.
 144. *Srbija i Albanija. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1989*, I–III, Ljubljana 1989.
 145. Стојанчевић В., Борозан Ђ., Димић Љ., *Земља живих*, Београд 2005.
 146. Стојанчевић В., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804–1878)*, Београд 1994.
 147. Стојанчевић В., *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994.
 148. Терзић С., *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд 2012.
 149. *Тито на Косову*, Приштина 1979.
 150. Толева Т., *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд 2016.
 151. Tripković Đ., *Jugoslavija-SSSR 1956–1971*, Београд 2013.

-
152. Урошевић А., *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987.
 153. Urošević A., *Kosovo*, Priština 1990.
 154. Фолић М., *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина 1987.
 155. Hajredin H., *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Priština 1984.
 156. Horvat B., *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988.
 157. Храбак Б., *Арбанашке студије*, I–V, Београд 2005–2007.
 158. Храбак Б., *Призренска Арбанашка лига 1878–1881*, Београд 1998.
 159. Храбак Б., *Цемџет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, Београд 2003.
 160. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, III, Beograd 1980.
 161. *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd 1978.
 162. Цани Б., Миливојевић Ц., *Космет или Косова*, Београд 1996.
 163. Czekalski T., *The Shining Beacon of Socialism in Europe. The Albanian State and Society in the Period od Communist Dictatorship 1944–1992*, Krakow 2013.
 164. Svetković S., *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*, III, Beograd 2013.
 165. Svetković S., *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953–1985*, II, Beograd 2011.
 166. Svetković S., *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, I, Beograd 2006.
 167. Церовић В., *Косово. Контрареволуција која тече*, Београд-Приштина, 1989.
 168. Целетовић И. П., *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000.

Зборници радова:

1. *1945. Крај или нови почетак?*, Београд 2016.
2. *1968. – четрдесет година после*, Београд 2008.
3. *Албанци – лажни Илири*, Зборник, Београд 2007.
4. *Балкан после Другог светског рата*, Београд 1995.
5. „*Велика Албанија*“. *Замисли и могуће последице*, Београд 1998.
6. *Илири и Албанци*, Београд 1988.
7. *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Београд 2010.
8. *Југословенска држава 1918–1998*, Београд 1999.
9. *Косово 1389–1989. Земља живих*, Београд 1989.
10. *Косово и Метохија*, Београд 2003.
11. *Косово и Метохија. Изазови и одговори*, Београд 1997.
12. *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, Београд 2007.

-
13. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001.
 14. *Косово и Метохија у Другом светском рату. Седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.
 15. *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*, I-II, Приштина-Лепосавић 2016.
 16. *Kosovo. Prošlost i sadašnjost*, Београд 1989.
 17. *Kosovo–Srbija–Jugoslavija*, Ljubljana 1989.
 18. *Косовска битка 1389. године њене и последице*, Београд 1991.
 19. *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд–Косовска Митровица 2013.
 20. *Срби и Албанци у XIX и почетком XX века*, Београд 1990.
 21. *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991.
 22. *Срби и Југославија – политика, држава, друштво*, Београд 2007.
 23. *Срби на Косову и Метохији*, Београд 2006.
 24. *Tito – viđenja i tumačenja*, Београд 2011.

Чланци и расправе:

1. Avramovski Ž., *Jugoslovensko-albanski odnosi 1918–1939*, *Ideje*, br. 5–6, Београд 1987, 67–79.
2. Батаковић Д. Т., *Косово и Метохија у плановима комуниста: Коминтерна, КПЈ и албанско питање*, Свети кнез Лазар, 1–2, Призрен 2000, 135–146.
3. Bjelajac M., *Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938–1950*, *Balkanica – Annuaire de l’Institut des etudes balcaniques*, 38, Београд 2008, 219–230.
4. Vogetić D., *Jugoslavija i SAD – od sporenja ka saradnji: iskušenja na putu normalizacije odnosa tokom 1963*, *Istorija 20. veka*, 2, Београд 2009, 115–130.
5. Vogetić D., *Jugoslovensko-američki odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968.*, *Istorija 20. veka*, 2, Београд 2007, 75–88.
6. Богетић Д., *Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације*, Токови историје, 3, Београд 2010, 136–161.
7. Vogetić D., *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945–1989*, *Istorija 20. veka*, 1–2, Београд 1999, 41–76.
8. Бонџић Д., *Развој вишег и високог школства у Јужној Србији и на Косову и Метохији (1945- 1970)*, Лесковачки зборник, XLIX, Лесковац 2009, 173–188.
9. Bondžić D., *Studenti sa Kosova i Metohije u Beogradu 1962. godine*, *Istorija 20. veka*, 1, Београд 2007, 79–90.
10. Borozan Đ., *Jugoslavija i Albanija u XX vijeku*, *Istorija 20. veka*, 1–2, Београд 1999, 9–20.

-
11. Borozan Đ., *Koncept velike Albanije u jugoslovensko-albanskim odnosima*, Međunarodna politika, 1031, Beograd 1995, 10–25.
 12. Борозан Ђ., *Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније*, ЈИЧ, 1, Београд 1997, 169–178.
 13. Borozan Đ., *Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944–1945*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1995, 63–76.
 14. Бошковић Б., *Сецесионистичка делатност Арбанаса на Косову и Метохији, прогон Срба и Црногораца и насељавање Арбанаса 1941–1989. године*, Зборник Филозофског факултета, 26–27 (1996/1997), Београд 1997, 111–140.
 15. Gatalović M., *Prerastanje Autonomne Kosovsko-metohijske Oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2015, 77–94.
 16. Gatalović M., *Uticaoje otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964–1965*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2016, 117–136.
 17. Глигоријевић Б., *Интереси великих сила у Албанији и угрожавање безбедности Југославије 1919–1939*, ЈИЧ, 1–2, Београд 2000, 9–26.
 18. Dimitrijević V., *Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945–1999.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 101–118.
 19. Димитријевић Б., *Неки проблеми унутрашњих послова СФРЈ 1966–1970. као одјек Брионског пленума СКЈ*, Безбедност, 1, Београд 2004, 109–125.
 20. Димитријевић Б., *Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 49–60.
 21. Dimić Lj., *Anahrone političke koncepcije i modernizacija – Srbija šezdesetih godina XX veka. Otvaranje pitanja*, Dijalog povjesničara-istoričara, 5, Zagreb 2002, 409–428.
 22. Dimić Lj., *Velikoalbanska ideja i historiografija*, Vojno delo, 3, Beograd 1996, 170–174.
 23. Dimić Lj., *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3–4, Beograd 2005, 205–232.
 24. Dimić Lj., *Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i historiografija*, Istorija 20. veka, 1–2, Beograd 1990, 189–196.
 25. Едемски А. Б., *Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул-децембар 1966)*, Токови историје, 2, Београд 2012, 15–39.
 26. Живковић М., *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, Баштина, 30, Приштина 2011, 135–151.
 27. Живковић М., *Стенографска белешка са састанка Јосипа Броза Тита и високих партијских функционера одржаног 20. марта 1967. уочи посете Косову и Метохији*, Архив, 1/2, Београд 2012, 214–228.

-
28. Животић А., *Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба 1959–1961.*, Војноисторијски гласник, 1, Београд 2010, 85–103.
 29. Животић А., *Југославија, Албанија и чехословачка криза (1968–1971)*, Токови историје, 3, Београд 2012, 62–85.
 30. Žutić N., *(Kon)federalizacija sudstva u Srbiji. Sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944–1992*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 57–72.
 31. Jovanović V., *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, Tokovi istorije, 3, Beograd 2006, 25–44.
 32. Mujađević D., *Stavovi Vladimira Bakarića o „centralističkoj“ opoziciji (1966–1969)*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2012, 40–63.
 33. Pavlović M., *Izveštaji Američke ambasade iz Beograda o stanju na Kosovu i Metohiji 1957–1958*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 165–176.
 34. Pavlović M., *Jugoslovenska-srpska istoriografija o Kosovu*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2004, 179–188.
 35. Pavlović M., *Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1948*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1998, 153–162.
 36. Pavlović M., *Osamostaljivanje – konačni cilj Albanaca u SFRJ*, Istorija 20. veka, 1–2, Beograd 1999, 21–40.
 37. Павловић М., *Срби у Југославију 1945–1981*, Историја 20. века, 2, Београд 2008, 182–272.
 38. Pelikan J., *Prilozi za društvenu istoriju Kosova i Metohije šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2010, 95–129.
 39. Петрановић Б., *Историчар и Бујанска конференција*, Зборник Матице српске за историју, 42, Нови Сад 1990, 163–172.
 40. Петровић Љ., *Културне везе Југославије и Албаније 1946–1948*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 61–87.
 41. Петровић Р., *Етнички састав становништва САП Косова и његове промене у поратном раздобљу*, Косовско-метохијски зборник, 1, Београд 1990, 355–356.
 42. Пиљак М., *Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја*, Токови историје, 1, Београд 2010, 73–95.
 43. Радић Р., *Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година*, Историјски записи, 1–2, Подгорица 1999, 143–173.
 44. Slavković B., *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945–1948*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2012, 109–128.
 45. Slavković B., *Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948: planovi i saradnja*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2012, 133–148.
 46. Славковић Б., *Проблеми на југословенско-албанској граници 1929–1941*, Војноисторијски гласник, 1, Београд 2016, 67–91.
 47. Терзић С., *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912*, ИЧ, XLII, Београд 1997, 91–110.

-
48. Трипковић Ђ., *Vraćanje balansa u politici Jugoslavije prema supersilama krajem 60-ih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2010, 75–94.
 49. Трипковић Ђ., *Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. века*, Токови историје, 2, Београд 2013, 283–299.
 50. Трипковић Ђ., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 107–122.
 51. Трипковић Ђ., *Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој 1968*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2008, 115–130.
 52. Трипковић Ђ., *Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2010, 133–150.
 53. Трипковић Ђ., *Titova politika balansa prema supersilama 60-ih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2011, 123–131.
 54. Hrabak B., *Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948–1954*, Tokovi istorije, 1–2, Beograd 1994, 77–104.
 55. Cvetković S., Bondžić D., *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945–1990*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2017, 125–147.
 56. Цветковић С., *Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966.*, Архив, 1–2, Београд 2008, 71–85.
 57. Cvetković S., *Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of „Rankovićism“*, Tokovi istorije, 3, Beograd 2016, 111–144.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АЈ – Архив Југославије
АКМО – Аутономна Косовско-метохијска Област
АОС – Албанска обавештајна служба
АП – Аутономна покрајина
АПВ – Аутономна Покрајина Војводина
АПКМ – Аутономна Покрајина Косово и Метохија
АС – Архив Србије
АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
БУ – Београдски универзитет
ВТШ – Виша техничка школа
ГИК – Грађевинско-индустријски комбинат
ДА МСП РС – Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије
ДБ – Државна безбедност
ДСИП – Државни секретаријат иностраних послова
ИБ – Информациони биро (комунистичких партија)
ИБ ПСКЈ – Извршни биро Председништва Савеза комуниста Југославије
ИК – Извршни комитет
ИК ЦК СКЈ – Извршни комитет Централног комитета Свеза комуниста Југославије
ИК ЦК СКС – Извршни комитет Централног комитета Свеза комуниста Србије
ЈНА – Југословенска народна армија
КМ – Косово и Метохија
КП – Комунистичка партија
КПА – Комунистичка партија Албаније
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
КПК – Комунистичка партија Кине
КПСС – Комунистичка партија Совјетског Савеза
КПЧ – Комунистичка партија Чехословачке
МЈ – Музеј Југославије
НИП – Новинско-издавачко предузеће
НОБ – Народноослободилачка борба
НОР – Народноослободилачка револуција
НР – Народна Република
НРА – Народна Република Албанија
НРС – Народна Република Србија
Озна – Одељење за заштиту народа
ОК – Општински комитет

ОК СК – Општински комитет Савеза комуниста
ОУН – Организација уједињених нација
ОУП – Органи унутрашњих послова
ПА – Политичка архива
ПИК – Пољопривредно-индустријски комбинат
ПК СКК – Покрајински комитет Савеза комуниста Косова
ПК ССРН – Покрајинска конференција Социјалистичког савеза радног народа
ПО – Покрајински одбор
ПО ССРН – Покрајински одбор Социјалистичког савеза радног народа
ПРА – Партија рада Албаније
ПСКЈ – Председништво Савеза комуниста Југославије
ПСУП – Покрајински Секретаријат унутрашњих послова
РЕХК – Рударско-енергетско-хемијски комбинат
САД – Сједињене Америчке Државе
САПВ – Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина
САПК – Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово
СДБ – Служба државне безбедности
СИВ – Савезно извршно веће
СК – Савез комуниста
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКК – Савез комуниста Косова
СКС – Савез комуниста Србије
СО – Скупштина општине
СПЦ – Српска православна црква
СР – Социјалистичка република
СРБХ – Социјалистичка Република Босна и Херцеговина
СРМ – Социјалистичка Република Македонија
СРС – Социјалистичка Република Србија
СРЦГ – Социјалистичка Република Црна Гора
ССЈ – Савез синдиката Југославије
ССРН – Социјалистички Савез Радног Народа
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
ССУП – Савезни Секретаријат унутрашњих послова
СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата
СУП – Секретаријат унутрашњих послова
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
Удба – Управа државне безбедности
ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија
ЦИА – Централна обавештајна агенција (Central Intelligence Agency)
ЦК – Централни комитет
ЦК СКЈ – Централни комитет Свеза комуниста Југославије
ЦК СКС – Централни комитет Савеза комуниста Србије
ЧССР – Чехословачка Социјалистичка Република

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Абази, Рамо 57, 114
Абази, Хасан 195
Абдулахи, Хамид 195
Абдурхман, Жури 49
Авдија, Зенун 62
Агај, Рефик 91
Агани, Халми 338
Аземи, Хусамедин 159
Аземи, Азем 241
Ајети, Идриз 115, 330, 331, 338
Ајтић, Предраг 20, 67, 73, 92, 112, 119, 120, 147, 160, 164, 177, 183, 186, 247, 356, 362
Аксић, Станоје 23, 32, 40, 41, 52, 57, 60, 66, 67, 73, 75, 81, 85, 86, 126, 127, 152, 163, 184, 205, 222, 323, 356, 361
Алија, Зенун 113
Алихајдарај, Рамо 191
Андрић, Иво 329
Арсид, Милутин 207, 208
Ахмет, Љ. 150
Ахметђекај, Бајрам 151
- Бабић, Милорад 57, 58, 118
Бабић, Петар 88
Бабиу, Енвер 224
Бабовић, Раде 56,
Бабовић, Спасенија Цана 53
Бајат, Јово 56, 103, 112, 113
Бајра, Исмаил 68, 129, 159, 179, 180, 183, 240, 242, 247
Бајра, Сали 242
Бајрактери, М. 196
Бајрами, Исмаил 139, 152, 227, 241
Бајрами, Милијаим 283
Бајрами, Хаџи 150
Бајчница, Кадри 56
Бакали, Авди 21
Бакали, Махмут 115, 121, 125, 127, 129, 133, 139, 171, 247, 251
Бакали, Сефадин 242
Бакочевић, Александар 111, 124, 127,
Балабани, Метуш 48
Балуку, Бећир 226
Баља, Х. 151
Баљај, Шериф 103
Батали, Муса 56
Батали, Сефедин 65, 68
Батали, Ћамиљ 328
Беграц, Мехмет 92
Бејта, Рустем 91, 241
Бејтула, Р. 307
Бекри, Р. 193
Бектеше, М. 193
Бериша, Скендер 184
Бећири, Аћиф 242
Биланџић, Душан 74
Благојевић, Милосав 48, 58
Бљакај, Р. 151
Бљута, Асим 48
Богдановић, Васо 57, 92
Богдановић, Светозар 48, 62
Богићи, Исљам 242
Божовић, Момо 57
Бојанић, Миленко 242
Бојковић, Влада 56
Брајник, Едо 21
Брајовић, Петар 241
Брежњев, Леонид Иљич 136, 137, 141, 270
Брина, Сулејманн-344
Броз, Јованка 88
Броз, Јосип Тито 18, 20, 26, 27, 29-37, 39, 40, 42, 43, 50, 54, 55, 61, 69, 70, 72, 74, 75, 77-82, 84, 85, 88-93, 98, 104-110, 117, 128, 129, 132, 134-143, 148-150, 152-155, 159-166, 168, 172, 172, 187, 189-191, 197-203, 213,

- 214, 220, 221, 228, 232-239, 241, 245, 246, 251, 253, 255, 260-162, 266-269, 274, 275, 277-279, 281, 285, 289, 294, 296, 305, 308, 310, 312, 313, 318, 319, 329, 331, 343, 346, 349, 351, 354, 356, 357, 359, 361, 363, 365-369
Будимир, Ђ. 58
Бујуни, Хајредин 242
- Вавић, Бранко** 242
Вакић, Илија 45, 54, 61, 63, 65, 68, 73, 75, 78, 81, 91, 93, 107, 129, 139, 171, 173, 217, 227, 245, 252, 253, 295, 301, 309, 311, 313-316, 335, 340, 341, 357, 366
Васић, Данило 91
Васић, Новица 57
Васић, С. 193
Велић, И. 193
Вељковић, Брана 58
Веселинов, Јован 30, 31, 35, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 53, 54, 58, 71, 88, 103
Вигневић, В. 58
Видачић, Рајко 48, 58, 61, 63, 64, 72, 355
Вијатовић, Ђоко 57
Влаховић, Вељко 30
Влаховић, Лука 65, 68, 78, 99, 149
Влаши, И. 194
Војводић, Вујо 57, 113, 114
Вранеш, Александар 56
Вранићи, Рамадан 64, 68, 102, 111, 113, 213, 218, 231, 232, 244
Вујиновић, Никола 247
Вујовић, Андреј 56
Вујовић, Лазар 92, 159
Вујовић, Мило 47, 103
Вукановић, Татомир 28, 29, 42
Вукмановић, Светозар Темпо 17, 30, 35, 293, 314
Вукмировић, Боро 17, 90, 116, 119, 343
Вуксановић, Д. 58
- Вулић, Радомир 65, 68, 242
Вучинић, Бранко 38
Вучуровић, Божидар 331
- Гајић, Б.** 113
Гаши, Аљуш 241
Гаши, Ђ. 151
Гаши, Неби 68, 149, 241, 247, 253, 302, 367
Гаши, Незир 150
Гаши, Р. 279
Гаши, Фети 56
Герман, српски патријарх 281
Главић, Раде 68
Глигоријевић, Драган 157
Глигоров, Киро 143
Гомулка, Владислав 141
Грајчевци, Хајрула 113
Грезда, Метуш 241
Грковић, Станислав 48, 58, 63, 72, 355
Грујић, Милић 335
- Дабић, С.** 193
Дабчевић Кучар, Савка 296
Дамјановић, А. 58
Даути, Рефки 40, 241
Дашић, Владо 103
Де Гол, Шарл 137
Дева, Вели 23, 32, 41, 44, 45, 49, 51-54, 56, 59, 60, 65-67, 70, 71, 73, 78, 79, 85-87, 90, 92, 93, 98, 99, 104, 106, 108, 111, 114, 116, 117, 124, 125, 127, 129, 132, 139-142, 145, 147, 152-159, 163, 164, 166, 168-171, 174-178, 180, 187, 189-191, 200, 203, 212, 213, 217, 218, 220, 221, 227, 229, 231, 232, 246, 247, 250, 253, 265, 286, 287, 301, 314, 316, 340, 341, 353, 356, 357, 360-362, 367
Дева, Кемал 91, 139, 344
Дева, Саит 68
Дева, Џафер 28
Дедај, Рахман 327, 328

- Дедијер, Владимир 35
Дема, Иса 241
Демаћи, Адем 113, 167, 198, 362
Денић, Илија 48, 58, 61
Дермаку, Хасан 194
Дибрани, Тахир 247
Дида, Седат 21, 118
Димитријевић, Бошко 91, 241
Димић, Слободан 344
Добрај, А. 193
Доброши, Дрита 57, 241
Добруна, Абедин 286
Додер, Јован 184
Долашевић, Светислав 93
Долоши, С. 193
Дончић, Голуб 57, 103
Дороњски, Стеван 77, 88, 111, 112,
114, 115, 117, 128, 132, 143, 146,
222
Драгај, Мусли 241
Дрљевић, Саво 18
Дубчек, Александар 137, 141, 142
Дукађини Ђорђевић, Дидара 241
Дукић, Душан 93
Дуљапаху, Нусрет 287
Думоши, Осман 194
Дурак, Авдија 102
Дураку, Емин 271
Дураку, Реџеп 271
Дурићи, Ђимшит
Дутина, М. 193
Душан, Стефан Урош IV Немањић
285
Души, А. 150
- Ђаковић, Рајко 166, 187
Ђаковић, Спасоје 205
Ђемаили, Ђамил 92
Ђена, М. 330
Ђерђеку, Енвер 65, 68, 91, 329, 330
Ђилас, Милован 18, 35, 75, 111
Ђорђевић, Борислав 332
Ђот, Хајриј 103
Ђукић, Илија 92, 309
- Ђурановић, Веселин 138
Ђурашковић, Зоран 287
Ђурић, Милан 58, 103
Ђуришић, Живко 56
Ђурковић, Милисав 330
- Ејуп, Исмаил 181
Елезовић М. 58
- Жарковић, Јован 169
- Зајми, Газменд 97, 205, 218, 220,
232,
Затрићи, Саит 26, 63, 68, 91, 99,
104, 207, 208, 213, 230, 231, 241
Звицер, Михаило 57, 68, 92, 159,
238, 242, 252, 316, 330, 366
Здравковић, Мирко
Зеленовић Д. 58
Зенуни, Ђамиљ 247
Зечевић, Славко 45, 74, 93, 103
Златановић, Радослав 327, 329
Зогај, Реџеп 159
Зогу, Ахмет 16
Зулбери, С. 195
- Ибрахими, Неџат 330
Иванчевић, Јовица 208
Идризи, И. 193
Илијази, Илијаз 242
Илић, Богдан 113
Илић, Мирко 56, 103
Инић, Р. 193
- Јагодић, Ивка 330
Јака, Агин 196
Јакупи, Х. 196
Јакшић, Света 347
Јаневски, Срећко 181
Јанчевић, Момир 287
Јерлији, Б. 193
Јовановић, Блажо 30
Јовићевић, Мило 281
Јовићевић, Павле 60, 72, 187, 188,

-
- 200, 201, 365
Јојкић, Ђурица 93, 96, 311, 314
Јунику, Назим 194
Јурјевић, Иван 70
Јусуфи, Осман 241
- К**
Кабаша, Садри 242
Казази, Абаз 242
Кајтази, Фазли 242
Кајтази, Шабан 48, 63, 72, 355
Ками, Албер 329
Капо, Хисни 268
Кардељ, Едвард 18, 27, 31, 55, 61, 81-85, 87, 88, 98, 104, 106, 107, 138, 174, 180, 203, 208, 230, 244, 245, 252, 255, 269, 275, 296, 317, 357, 367
Кариман, Исмаил 62
Кастрати, Аслан 184
Кастрати, Е. 151
Кастрати, Скендер 194, 195
Качикола, Шефхет 68
Кекић, Данило 302
Келменди, Јусуф 183, 327, 338
Келменди, Рамиз 329, 330
Келменди, Кадри 151
Кикај, Вехби 328
Ковачевић, Милија 64, 67, 241
Костић, Милорад 48, 61
Крајгер, Борис 296
Краснићи, Абдулах 242
Краснићи, Марк 28, 29, 42, 66, 81, 171, 325, 328, 338
Краснићи, Осман 242
Краснићи, Фериз 241
Краснићи, Ц. 193
Кркељић, Д. 58
Крлежа, Мирослав 329
Крстић, Крсто 56, 61
Кртолица, Милан 159
Крчелји, Осман 242
Кузельевић, Жарко 68
Куманов. Џевдет 286
Куртеши, Илијаз 92, 93, 107, 148,
- 152, 171, 173, 213, 217, 227, 241, 243, 252, 301, 334, 340-342, 357
Куртеши, Неџат 242
Кучук, Б. 193
- Л**
Лазих, Миле 241
Лека, Ђето 325
Лекић, Вељко 58, 62
Лењин, Владимир Иљич Уљанов 206, 207
Лођа, Африм 195
Лони, Бек 242
Лукај, Адам 48
Лукић, Војин 28, 38, 39, 43, 47, 48, 50, 53, 62, 71, 112, 355
Лукић, Милисав 38
- Љ**
Љамић, Станислав 48
Љатиф, Х. 193
Љатифовић, З. 194
Љермонтов, Михаил Јурјевич 329
Љођу, А. 193
Љумези, Ник 118
Љутица, Блажо 63
- М**
Маговчевић, Ј. 58
Макарије, архимандрит 280, 281
Малићи, Мехмет 242
Маљоку, Нијази 21, 118
Маљу, Бајрам 57
Манетовић, Слободан 270, 301
Марина, Панта 195
Марић, Драгољуб 93
Марјановић, Јован 122, 124-129, 133, 134, 177, 282, 289, 359, 368
Марковић, Драгослав Дража 94, 185, 189, 209, 211, 212, 231, 242, 317
Марковић, Иво 224
Матавуљ, Симо 329
Махмути, Рагиб 65, 67
Мекули, Асан 115
Мекули, Есад 329, 330, 338
Меленаши, Крсто 93

- Мераку, Саит 194, 242
Меровици, Исак 242
Мехмед, Сали 21, 118
Мехмеди, Али 195
Мехмети, Дин 324, 327
Мехмети, Мурат 194
Мијатовић, Цвијетин 138
Мијовић, Ч. 112, 116
Мијушковић, Мићо 45, 48, 58, 63,
71, 72, 355
Микић, Лазар 287
Милановић, Милан 241
Милатовић, Арсо 20
Милојевић, Милосав 242
Милошевић, Велимир 118
Милошевић, Милутин 112, 183
Милошевић, Радоје 102
Милутин, Стефан Урош II Нема-
њић 345
Минић, Милош 93, 94, 96, 98, 107,
126, 127, 219, 232, 281, 292, 296,
303, 304
Мислими, Г. 195
Мислими, Н. 195
Митровић, Миладин 102
Мићуновић, Вељко 270
Мифтар, Хајдин 242
Михајловић, Живко 61
Михаљ, Ј. 268
Мишковић, Милан 92
Мон, Ибрахим 21, 118
Морина, Бедри 287
Морина, Гојко 57
Морина, Минир 159
Морина, Хадине 68
Мркић, Бранислав 205
Мугоша, Душан 17, 20, 23, 28, 64,
121, 133, 238, 257, 293, 297, 353,
Муља, А. 330
Муља, Исмет 325
Муљај, Шабан 114
Муљаку, Љатиф 342
Муљаку, Рамадан 241
Мумини, Фадиљ 68
Мурати, Рефик 196
Мурићи, Бељи 114
Муртеза, Г. 150
Муртезани, Мемедриз 196
Мустафа, Ашим 241, 293
Мустафа, Мушерефе 242
Мустафа, Хашим 92
Мустафа, Шефхет 68, 159, 241
Мухамед, Емини 21
Мухарем, Ђемал 57
Мучоли, Скендер 194
Мушкољај, Ибрахим 191
Нађ, Јошка 302
Недељковић, Богољуб 171, 227, 301
Недељковић, Божидар 314
Недељковић, Бранислав 97
Недељковић, Радисав 120, 125, 157,
341
Незири, З. 151
Незмири, Неђбедин 196
Ненезић, Јанко 196
Неоричић, Милијан 88
Неранцић, Александар Лека 58, 62
Никезић, Марко 30, 125, 142, 160,
164, 170, 171, 177, 189-191, 198,
199, 241, 245, 250, 259, 262, 273,
274, 283, 315, 319, 362, 363
Николић, Благоје 244
Никсон, Ричард 270
Нимани Ругова, Сафета 91
Нимани, Мазлум 21
Нимани, Џавид 23, 28, 44, 48, 52,
56, 60, 64, 66, 67, 73, 75, 77, 78, 85,
86, 93, 97, 98, 107, 116, 118, 119,
124, 143, 171, 188, 201, 203, 206,
213, 229, 231, 237, 242, 301, 302,
313, 356, 357
Новаковић, Драгослав 38, 40, 48,
50, 71
Новобрдалија, Бејто 241, 243, 330
Новосел, Сабри 287
Новосел, Сељатин 194
Новотни, Атоњин 137

Нумић, Селим 38, 43
Нуши, Пајазит 267
Нуши, Сали 115, 325, 330, 338

Оручи, Бахри 40, 92
Осмаил, Ј. 193
Османи, Изедин 68

Павићевић, Драшко 57
Павле, епископ, потоњи српски патријарх 277, 280, 285, 286, 289,
Павловић, Бора 156
Паић, П. 58
Палашку, Мазла 286
Паралић, М. 58
Параскева, игуманија 281, 285
Патрногић, Катарина Цица 60, 75, 91, 97, 125, 127, 171, 206-208, 213, 223, 224, 226, 231, 282
Пашку, Анатон 328
Пејчулић, Мирослав 138
Пенезић, Слободан Крцун 21, 50, 53, 59
Перић, Александар 49
Перовић, Бранко 61
Перовић, Латинка 111, 118, 157, 158, 160, 164, 176, 177, 178, 185, 186, 188, 189, 199, 200, 224, 246, 247, 283, 362
Петровић, Душан Шане 39, 59, 61, 64, 85
Печеновић, Јован 159, 164, 239, 240, 242, 362, 366
Пирева, Адиљ 194
Пирева, Илијаз 194
Подримја, Али 327
Покушевски, Ј. 58
Попит, Франце 30
Попић, П. 193
Поповић, Владимир 82, 88, 152
Поповић, Константин Коча 37, 42, 43, 61, 82
Поповић, Миладин 17, 60, 78, 116
Поповић, Милентије 22, 33, 37, 61, 93, 110, 138, 140, 222, 303
Прекази, Мубера 92
Прекази, Хисен 242, 247, 283
Прекази, Хусеин 68, 145, 147, 159
Пренићи, К. 193
Прешева, Енис 242
Прешерн, Франце 329
Приштина, Хасан 261
Пуља, Имер 21, 38, 39, 40, 43, 50, 71, 286, 354
Пуповци, Сурија 213, 220, 231, 330, 338
Пуцар, Ђуро Стари 30

Радић, Б. 58
Радић, Танаско 241
Радовановић, Милија 298
Радоњић, Блажо 57, 60, 63, 65, 68, 85, 86, 92, 95, 113, 140, 152, 171, 340, 341
Радосављевић, Добривоје Боби 31, 33, 36, 43, 51, 54, 59-61, 68, 69, 73, 77, 82-85, 88, 96-98, 106, 111, 112, 116, 118, 124, 125, 127, 128, 189, 222, 279, 356, 357
Радуновић, Божидар 242
Ракић, Милан 330, 336
Раковица, Х. 193
Рама, Рамуш 242
Рамадани, Агим 184
Рамадани, Исмет 195
Ранковић, Александар Марко 26, 27, 29-44, 47, 49, 51-54, 60, 61, 64, 65, 69, 70, 75, 79, 83, 85, 111, 135, 136, 138, 160, 179, 181, 189, 255, 259, 260, 272, 280, 354
Ређа, И. 193
Рекалију, Целадин 194
Реуфи, Кадри 91, 92, 96, 144, 159, 164, 171, 180, 207, 208, 242, 347, 362
Реџеп, Мухадри 21, 118
Решетар, Перо 241
Рибичич, Митја 138, 316, 319

- Ризванולי, Фаик 330
 Ристић Душан 45, 56, 64, 93, 242
 Ристић, Урош 57, 58, 62
 Робаж, Зафир 242
 Рожаја, Дервиш 58, 171, 342
~~Ругова, Сафета~~
 Рудати, Сени 196
 Руди, Ибрахим 196
 Рукавина, Миливој 257
 Рушити, Мустафа 115
- Савић В. 58
 Савић Животије Срба 32, 47, 48, 50, 53, 71, 355
 Савић, Рајко 242
 Савовић, Драгољуб 207
 Садику, Рамиз 17, 90, 116, 119, 343
 Саити, Синан 241
 Салиу, Куртеши 242
 Салихи, С. 193
 Саљију, Фатмир 184
 Самарџић, Новак 56
 Самоников, Борче 166
 Сапунџија, Риза 91, 265, 314
 Сахити, Синан 242
 Сахити, Халит 91
 Секић, Душан 112
 Секуловић, Милош 68, 91, 92, 139, 159, 207, 213, 247, 333, 339,
 Селман, Вишај 193
 Сељами, Абдулсељами 196
 Сефедин, Мустафа 48, 75
 Симић, Ана 183
 Симић, Танкосава 23, 45, 57, 67, 75, 85, 86, 124, 143, 159, 191, 238, 295, 298, 301, 353,
 Симонида, Немањић 330
 Синадиновић, Александар 57, 58
 Синани, Рамадан 196
 Скендербег, Ђурађ Кастриот 15, 120, 122, 150, 151, 194, 195, 258, 263, 264, 268, 269, 274, 287, 329-331, 336, 338, 341, 348, 349, 365
 Славковић, Свето 56
- Сопјани, Х. 279
 Сопјани, Ш. 279
 Спахија, Р. 58
 Ставилеци, Есад 205
 Стаљин, Јосип Висарионович 18-20, 34, 256, 263
 Стамболић, Вукашин 111
 Стамболић, Петар 21, 31-33, 37, 61, 77, 82-84, 106, 112, 116, 117, 126-128, 132, 148, 152, 154, 155, 160, 163, 189, 210, 212, 220-222, 232, 298, 359
 Стаменковић, Драги 31, 32, 49, 82-84, 88, 94, 106, 189, 222, 357
 Стаменковић, Јовица 57
 Стаменковић, Момир 339
 Станимировић, Момир 287
 Станојевић, Стојан 330
 Стевановић, Б. 58
 Стефановић, Светислав Ћећа 29-31, 33, 34-37, 40, 42, 43, 47, 51, 60, 62, 69, 354
 Стојадиновић, Драган 327
 Стојадиновић, Стеван 287
 Стојаковић, Миша 61
 Стојановић, Новица 159, 243
 Суботић, Коста 56
 Сулејмани, Шерафедин 68, 91, 159
 Суља, Сабит 195
 Суроји, Рецај 159, 196, 242, 340, 344, 346
 Сутај, Али 339
- Тадић, Веља 344
 Танасковић, Боса 330
 Темелковски, Борко
 Тепавац, Мирко 125, 406
 Тишук, Хаџи 114
 Тодоровић, Мијалко Плави 32, 33, 36, 37, 43, 54, 61, 85, 88, 117, 141, 174 189, 220, 232, 247, 308
 Томшич, Вида 214
 Топличевић, Живорад 48
 Топџију, Џ. 330
 Трајковић, Светислав 242

- Трбовић, Ђуро 207, 208, 213
Трипало, Анте Мико 30
Тркуља, М. 58
Туша, Авдија 118
- Ћ**ерими, Ћерим 242
Ћирковић, Драгољуб 61
Ћосић, Добрица 32, 33, 42, 54, 93, 110, 111, 123-129, 133, 134, 171, 178, 179, 181, 186, 188, 201, 282, 359, 368
Ћураноли, Фадиљ 70
- Ујкани, Ћерим 327
Усеини, А. 196
- Ф**азлија, Аслан 58, 63, 65, 68, 77, 244, 252, 317, 366
Фејдију, К. 194
Фетај, Ш. 193
Филиповић, Вук 58, 115, 342
Филиповић, Вукашин 92
Филиповић, Крсто 40, 92, 243, 244
Фурјанић, М. 58
- Х**адри, Али 58, 330, 338
Хазире, Шућери 242
Халити, Хамит 91
Хамза, Цевдет 21, 45, 71, 93, 107, 111, 120, 168, 242, 286, 355
Хан, Хилми 286
Хасан, Бајрами 21
Хасани, Зумбер 113
Хасани, Мухарем 113
Хасани, Синан 32, 41, 60, 63, 64, 66, 67, 75, 96, 104, 241, 271, 294, 313, 329, 330
Хасани, Ч. 343
Хаскај, Ибро 47, 56, 58, 103, 324
Хатиши, Тајар 328
Хаџивасилев, Киро 185
Хоџа, Енвер 18, 20, 48, 167, 194, 195, 198, 255, 256, 258, 262, 264-267, 269, 271, 272, 274, 275, 284, 352, 362
Хоџа, Мехмед Али 193, 328
Хоџа, Мехмет 21, 35, 37, 38-40, 43, 50, 71, 354
Хоџа, Мустафа 241
Хоџа, Реџеп 328
Хоџа, Тафиљ 91, 243
Хоџа, Фадиљ 17, 21, 23, 38, 59-61, 66, 72, 75, 77-79, 85, 86, 88, 91, 93, 98, 99, 102-104, 106-108, 111-114, 116, 128, 129, 139, 140, 151, 152, 154, 155, 159, 162-165, 171, 173, 181, 184, 187-190, 196-198, 201-203, 205-210, 212, 213, 215-223, 227, 229-233, 238-240, 244, 251, 261, 264, 265, 269, 274, 286, 298, 302, 317, 320, 327, 330, 332, 333, 340, 341, 343, 353, 355, 357, 360-362, 366
Хоџа, Хајредин 92, 205, 207, 209, 212, 217-219, 222, 230, 232
Хоџа, Ш. 150
Хоџа, Шерафедин 330
Храбак, Богумил 29, 330, 338
Хрњак, Љубомир 265, 271
Хумо, Авдо 99
Хусеин, С. 196
- Џ**анхаси, Мини 56
Џахани, Демуш 21
Џветковић, Веско 56
Џеровић, Мирослав 93
Џетунг, Мао 136, 270
Џрвенковски, Крсте 29, 30, 31, 34, 38, 99, 138, 197
Џури, Бајрам 150
Џуцкић, Предраг 241
Џуџуровић, С. 58
- Ч**анадановић, Мирко 174, 177
Чановић, Воја 58, 62
Чауши, Бардуљ 213, 231, 286
Чекај, Сахит Маља 242
Чета, Антон 338
Читаку, Тефик 184

-
- Чукић, Драган 242
Чукић, П. 58
- Џонсон, Линдон 143
- Шабани, Рабије 92
Шаипи, Ђенан 139
Шаља, Бельиљ 113
Шаља, Зумбер 113
Шаља, Мустафа 173, 338
Шаља, Резак 63, 113, 147, 149, 162, 167, 178, 187, 198, 200, 201, 241, 361, 362
Шанија, Хоца 21, 118
Шарифи, Иснићемал 196
Шарки, Чамиљ 241
Шаћири, Ирфан 184
Шаћири, Исмет 21, 38-40, 43, 92, 354
Шемсија, Незир 92
Шефер, Михаљ 315
Шехоли, Акиф 195
Шеху, Максут 328
Шеху, Мехмет 257, 271
- Шеху, Х. 193
Шешлија, Милан 92, 244
Шиљеговић, Владо 58, 62
Широка, Ђон 331
Широка, Кољ 44, 45, 52, 60, 64, 67, 73, 77, 96, 98, 104, 111, 120, 124, 143, 146, 148, 159, 162, 164, 240, 247, 249, 151, 271, 198, 302, 356, 362, 366,
Шкембаревећ, Бранислав 26, 32, 55, 65, 67, 92, 184, 242
Шкембаревећ, Деса 330
Шкрељи, Азем 251, 329, 332, 242
Шоти, Пал 61
Шотра, Јово 64, 96, 97, 159, 173, 243, 315, 316
Шоши, Мехмет 45, 93, 242
Шпиљак, Мика 93, 138, 302
Шукрија, Али 23, 26, 32, 45, 52, 56, 63, 65-67, 71, 75, 78, 80, 85, 86, 88, 93, 107, 112, 117, 159, 170, 171, 177, 183, 236, 238, 242, 262, 274, 302, 303, 313, 353, 357
Шурбатовић, Саво 58, 62

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Др Миомир Гаталовић је научни сарадник Института за савремену историју у Београду. Рођен је у Београду 14. септембра 1981, од мајке Вере и оца Бранимира. Прадеда му је био судски бригадни генерал Бранимир Гаталовић (1874–1930), а бака сликарка Љубица Цуца Сокић (1914–2009). По завршетку Пете београдске гимназије уписао је 2000. године Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење историје, где је дипломирао 2005. године на Катедри за савремену историју са темом *Последња генералова битка. Шарл де Гол и референдумска криза у Француској 1969. године у југословенској штампи*, код ментора проф. др Дубравке Стојановић. Магистарску тезу *Партија и култура у Србији 1952–1958*. одбранио је на Катедри за историју Југославије 2008. године код ментора проф. др Љубодрага Димића. Докторску дисертацију *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958–1974*. одбранио је на Катедри за историју Југославије 2015. године код ментора академика Љубодрага Димића.

Од 2007. године је у својству стручног сарадника јавног сервиса Радио-телевизије Србије учествовао у изради више историјских емисија, од којих је серијал *Заборављени умови Србије* овенчан Вуковом наградом за посебан допринос култури.

У едицији *РАРА* Радио-телевизије Србије писац је животописа Милана Влајинца (1877–1964), Јована Миодраговића (1853–1926), Јована Ристића (1831–1899), Косте Стојановића (1867–1921) и Радослава Грујића (1878–1955). Од 2009. године је запослен у Институту за савремену историју у Београду, где је учествовао у реализацији више научних пројеката и организацији научних конференција, од којих је нарочит значај имала Међународна научна конференција *Први светски рат и балкански чвор* из 2011. године. Аутор је научне монографије *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958*. објављене 2010. године, један од аутора капиталног научног дела *Косово и Метохија: век важних догађаја 1912–2012*. објављеног 2012. године и аутор више научних чланака у којима се бавио проучавањем политичке, друштвене и културне историје Србије и Југославије у XX веку. Један је од уредника Зборника научних радова *Први светски рат и балкански чвор* објављеног 2014. поводом обележавања јубилеја стогодишњице Првог светског рата. Аутор је запажене научне монографије *Косово и Метохије у државној политици Југославије 1958–1965*, објављене 2016. године, која је исте године овенчана наградом *Ђурђе II. Јеленић* Задужбине Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић при Архиву Србије.

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11
E-mail: office@isi.co.rs www.isi.co.rs

За издавача
Проф. др Момчило Павловић

Тираж 300
Прво издање

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.1)"1966/1969"
323(497.115)"1966/1966"
94(497.1)"1966/1969"

ГАТАЛОВИЋ, Миомир, 1981-

Бурна времена : Косово и Метохија у државној политици Југославије
1966-1969 / Миомир Гаталовић. - 1. изд. - Београд : Институт за савремену
историју, 2018 (Београд : Службени гласник). - 433 стр. : илустр. ; 25 см. -
(Библиотека Студије и монографије / [Институт за савремену историју])

Тираж 300. - Списак скраћеница: стр. 423-424. - Белешка о аутору: стр.
[435]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр.
407-421. - Conclusion : Turbulent Times. Kosovo and Metohija in the State
Policy of Yugoslavia 1966-1969. - Регистар.

ISBN 978-86-7403-225-1

а) Југославија - Политичка историја - 1966-1969 б) Косово и Метохија -
Политичке прилике - 1966-1969
COBISS.SR-ID 270144268

Штампа: Службени гласник, Београд

